

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2003

4-5

A tartalomból

A korai protestáns homiletika
szerepe az európai és a hazai
irodalmi gondolkodás
történetében

A hagyomány elvének érvényre
jutása Kölcsey Ferenc
gondolkodásában

Petőfi és Arany kettős kultusza
és kettős kanonizációja

ItK

Publications d'histoire littéraire
107e année n° 4–5 2003

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedűs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2003. CVII. évfolyam 4–5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Dávidházi Péter
Erdődy Edit
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
szerkesztő

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla
technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Kecskeméti Gábor</i> : A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében.....	367
<i>S. Varga Pál</i> : A hagyomány elvének érvényre jutása Kölcsey Ferenc gondolkodásában.....	399
<i>Margócsy István</i> : „...ikerszülettek, egymás kiegészítői...” (Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja).....	442

Kisebbségi közlemények

<i>Borzsák István</i> : Habent sua fata libelli. Adalék Csokonai kéziratok hagyatékához.....	470
<i>Kelevész Ágnes</i> : „Római szó kopik a szennyes ajkon...” Egy Babits-vers román-magyar viszontagságai.....	472

Műhely

<i>Bódi Katalin</i> : A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben.....	483
<i>Lakner Lajos</i> : Idő, kronológia, életút (A készülő Kölcsey-kronológiáról).....	504

Textológia

<i>Kelecsényi László</i> : Lappangó átdolgozások.....	528
---	-----

Adattár

<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen Szenci Molnár Albert-vers egy marburgi antológiában... ..	532
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai.....	535
<i>Fischer Alajos-Sarusi Kiss Béla</i> : A megcsönkített vallomás (Márai Sándor <i>Egy polgár vallomásainak pere</i>).....	545
<i>Bojtár Endre</i> : Egy lett költő a magyar '56-ról.....	581

Szemle

<i>Pirnát Antal</i> : Balassi Bálint poétikája (<i>Benke Gábor</i>).....	583
<i>Stanko Andrić</i> : The Miracles of St. John Capistran (<i>Kulcsár Péter</i>).....	596
<i>Edit Szegedi</i> : Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung (<i>Balázs Mihály</i>).....	598
<i>Kilián István</i> : A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján (<i>Koltai András</i>).....	605
<i>Hopp Lajos</i> : A fordító Mikes Kelemen (<i>Penke Olga</i>).....	608
<i>Rohonyi Zoltán</i> : A romantikus korszakküszöbök (A posztkantiánus episztémé: a felbomló neoklasszikus kánon és a kora romantika alakzatai a magyar irodalomban) (<i>Imre László</i>).....	611
<i>Katona József</i> : Versek, tanulmányok, egyéb írások (<i>Kerényi Ferenc</i>).....	615
<i>Monostori Imre</i> : Rég múlt? Utak és útkeresések (<i>Bircsák Anikó</i>).....	620

**A KORAI PROTESTÁNS HOMILETIKA SZEREPE
AZ EURÓPAI ÉS A HAZAI IRODALMI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN**

Bibó István kevéssel halála előtt, 1979-ben egy „Egyház-, kultúr- és politikai történeti uchronia” megírását tervezte. Az uchronia szót az utópia mintájára képezte, „nemlétező helyek helyett nemlétező időfolyamatok leírása”-t értette rajta. A 15. századi zsinati mozgalom győzelmét feltételező fiktív dialógusban „Bibó István címzetes váci kanonok” beszélgetett volna „apósával, Ravasz László bíboros-érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra.”¹ Noha az alábbiakban csakugyan felbukkan majd olyan szereplő, aki avignoni születésű obszerváns szerzetesből (cseri barátból) lett Luther harcostársa és a hesseni reformáció apostola, mondandóm főalakját, Andreas Gerardus Hyperius is magunk elé képzelhetjük mint olyan erasmista bíborost, aki a jezsuiták részvételével zajló ágostai zsinaton a főpapi rezidencia- és prédikációs kötelezettség egyik élharcosa volt. Ráadásul Bibó csakugyan beszélgethetett volna Hyperiusról jeles homiletikus apósával.²

A 16. század eleji Wittenbergben bekövetkezett, a reformáció filozófiai és teológiai kezdeményezéseivel szorosan összefüggő, korszakos retorikai fordulat mára többé-kevésbé ismertnek mondható: Melanchthon kezdeményezése, a beszédnemek rendszerének az antik eredetű három mellett egy oktató negyedikkel való kiegészítése messzemenő kommunikációelméleti következményekkel járt.³ Jóval kevésbé világos még, hogy ugyanez a korai reformatori nemzedék a homiletika történetében is radikálisan megújította a diskurzus kereteit. Ebben a folyamatban nem a wittenbergi, hanem a marburgi egyetem, személy szerint pedig Andreas Gerardus Hyperius tevékenysége mutatkozik a kezdeményezőnek. Hyperius a kezdetén áll az applikációról szóló új elgondolásoknak, amelyek a szövegekkel való kapcsolat-felvételi és a számukra való jelentéstulajdonítási eljárások egész új rendszerét nyitották meg.

Hyperius nevét 1998-ban megjelent műfaj történeti monográfiámban háromszor írtam le, nem sejtve, hogy ezzel eleven szöveget gyűjtök a fejemre. Jeleztem, hogy a „Melanchthon és Andreas Hyperius [...] nagy hatású műveiben eleve igen fontos szándék, a

¹ BIBÓ István *Előirányzott munkatervéből (Részlet)* (1979) = BIBÓ István *Össze gyűjtött munkái*, kiad. KEMÉNY István, SÁRKÓZI Mátyás, előszó SZÖLLŐSI Árpád, bev. SZABÓ Zoltán, I–IV, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981–1984, I, 313–316.

² Ravasz László (1882–1975) retorikai és homiletikai elméletéről: VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981 (a továbbiakban: VÍGH 1981), 352–373.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 64–73, 76–79, 107–111.

prédikációt hittani tanításra felhasználni kívánó hajlandóság a század végén még jobban elmélyül.”⁴ Rögzítettem, hogy a „protestantizmus kommunikációeszményére alapvető hatást tett szerzők, Erasmus, Melanchthon, Hyperius, Keckermann valamennyien az ókori szónoklattanokból indultak ki, amikor a prédikációelmélet lehetséges útját keresték.”⁵ Végül egy lábjegyzetben utaltam rá, hogy Hyperius is a prédikáció és a laudáció elkülönítését ajánlotta.⁶

Két évvel később, protestáns retorikatörténeti antológiájának utószavában Imre Mihály reflektált állításaimra. Véleménye szerint a „hazai kutatás” kissé talán túlbecsülte és elnagyoltan értékelte, félreértelmezte Andreas Hyperius retorikai tevékenységét.” Megfogalmazása szerint Hyperius idevágó elveit *De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri duo* című műve „tartalmazza”, amely művet „erős konzervativizmus és ellentmondásosság” jellemez. Hyperius határozottan elkülöníteni igyekszik egymástól a prédikációt (concio) és a szónoki beszédet (oráció). A prédikáció tanrendszerében az elokúció és a diszpozíció nem kap érdemi jelentőséget, a tárgyalás aránytalanul az invenciót preferálja. Művében van olyan hely, ahol megemlíti a három antik eredetű beszédnemet, másutt ingerülten tiltakozik ellene, hogy e retorikai genusok határoznák meg a prédikációt. „Hyperius itt éppen ellenkező irányú folyamatot javasol, mint amelyet Melanchthonnál megfigyelhettünk: a prédikációt elszigetelni kívánja a világi – ókori és reneszánsz – retorikai hagyománytól, legalábbis erősen korlátozni ennek érvényesülését. Melanchthon koncepciója – tág antropológiai kontextusban – e két komponens kulturális integrálásán nyugszik”. Hyperius viszont nem használja az „ókortól ismerős genusokat”, forrásai elsősorban az ókeresztény egyházatyák közül kerülnek ki. „Meg sem említi, egyetlenegyszer sem hivatkozik sem Ciceróra, sem Quintilianusra, netán valamely reneszánsz retorika szerzőjére. [...] A negyedik fejezetben ugyan arról beszél, hogy vannak párhuzamok a prédikáció és a szónoki beszéd között [...], valójában végig az eltéréseket sorakoztatja föl, amelyek miatt a retorika fölhasználását sokszorosan aggályosnak ítéli és csak nagy megszorításokkal tartja lehetségesnek. Összegezve elmondhatjuk, hogy Hyperius munkája a német reformáció retorikai irodalmában a legkonzervatívabb szárnyhoz tartozott, hiszen szinte tudomást sem vesz a reneszánsz (vagy a klasszikus ókor) retorikai eredményeiről, ezért aztán Melanchthon mellett olyan humanista műveltségű reformátorként emlegetni, aki a középkori örökség és az

⁴ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 73–74.

⁵ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 92.

⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 178. Vö. Frederic B. TROMLY, „Accordinge to sounde religion”: The Elizabethan Controversy over the Funeral Sermon, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 13(1983), 293–312 (a továbbiakban: TROMLY 1983), 297–302.

⁷ Ez nemcsak én volnék: irodalomelméleti korszakmonográfiája egy helyén Bartók István is Melanchthonnal együtt említi Hyperiuszt mint olyan „humanista műveltségű reformátorok”-at, akik „a középkori örökség és az antik szónoklattanok elemeiből ötvözött, retorikailag igényes módszereket propagáltak elméleti műveikben, és nem maradtak követők nélkül.” BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) (a továbbiakban: BARTÓK 1998), 189. Tudomásom szerint hármunkon kívül – Bartók, Imre, Kecskeméti – Hyperiusnak még a nevét sem írta le egyetlen további hazai kollégánk sem.

antik szónoklattanok elemeiből igényes ötvözetet hozott létre, túlzó és elfogadhatatlan állítás; szoros összetartozásukat sugalló együttes említésük – vélt párhuzamok alapján – pedig teljesen alaptalan.”⁸ Emellett külön indokolatlannak tekinti „Hyperius jelentős – Melanchthonhoz fogható – magyarországi hatásáról beszélni”, mert a szegedi olvasmánytörténeti kutatócsoport által publikált 16–17. századi könyvjegyzékekből a retorikai tételeket kigyűjtve látható, hogy Hyperius „alig volt jelen a XVI–XVII. század olvasói közösségeiben, anyaggyűjtésünk mindössze egyetlen példányát regisztrálta.” És valóban: az átnézett könyvjegyzékek retorikai szerzőit feltüntető táblázatban Hyperius neve mellett egy egyes számjegy tehetetlenkedik.⁹

Imre Mihály Hyperius-értékelésének egyetlen szakirodalmi hivatkozása olyan helyre, egy német lexikoncímszóra utal, amely hozzá hasonlóan a Hyperiust Melanchthontól elválasztó különbségeket hangsúlyozza. Önálló Hyperius-címszó nincs a német retorikátörténeti vállalkozásban, a jelentéktelen terjedelmű, sommás értékelés a lexikon *Homiletik* címszavában¹⁰ olvasható. Hans Martin Müller – modern gyakorlati lelképásztori homiletikák szerzője – valóban a retorika és a homiletika hyperiusi elkülönítéséről, Hyperiusnak csak rövid távú hatásáról ír.¹¹ Úgy látom, ez a lexikoncímszó – e tekintetben – alapvetően elhibázott. Hyperius ennél azért feltétlenül több és elmélyültebb figyelmet érdemel és hosszú ideje valóban igen élénk érdeklődés tárgya a nemzetközi szakirodalomban. A protestáns homiletika megteremtőjéről van szó, akiről – már csak flamand származása, franciaországi tanulmányai, angliai tartózkodása, németországi professzorsága, svájci szellemi hatása, a francia és az angol anyanyelvű homiletika kialakulását befolyásoló szerepe miatt is – Európa minden fontosabb nyelvén bőségesen írtak,¹² és e

⁸ A gondolatmenetet lásd IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNÝ Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 399–452, 418–420.

⁹ IMRE 2000, i. m., 420, 487.

¹⁰ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, I, *A–Bib*, 1992; II, *Bie–Eul*, 1994; III, *Eup–Hör*, 1996; IV, *Hu–K*, 1998; V, *L–Mus*, 2001 (a továbbiakban: UEDING 1992), III, 1496–1510.

¹¹ UEDING 1992, i. m., III, 1503.

¹² A 20. század első hét évtizedének kutatástörténetét és eredményeit nyolcvan lapon összefoglalja Gerhard KRAUSE, *Andreas Hyperius in der Forschung seit 1900*, Theologische Rundschau, N. F., 34(1969), 262–341 (a továbbiakban: KRAUSE 1969). Ezt követően jelent meg Hyperius levelezésének szövegkiadása: Andreas Gerhard HYPERIUS, *Briefe 1530–1563*, ed., übersetzt und kommentiert von Gerhard KRAUSE, Tübingen, Mohr, 1981 (Beiträge zur historischen Theologie, 64). Az újabb szakirodalomból: Gerhard KRAUSE, *Andreas Gerhard Hyperius: Leben – Bilder – Schriften*, Tübingen, Mohr, 1977 (Beiträge zur historischen Theologie, 56) (a továbbiakban: KRAUSE 1977); Peter BAYLEY, *French Pulpit Oratory 1598–1650: A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts*, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1980 (a továbbiakban: BAYLEY 1980), 61–62; Gerhard KRAUSE, *Die drei Epitaphia von Andreas Gerhard Hyperius auf den Tod des Erasmus von Rotterdam* (a továbbiakban: KRAUSE 1983) = *Reformation und praktische Theologie: Festschrift für Werner Jetter zum 70. Geburtstag*, Hrsg. Hans Martin MÜLLER, Dietrich RÖSSLER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983 (a továbbiakban: MÜLLER–RÖSSLER 1983), 116–130; Olivier

gazdag Hyperius-irodalom egyetlen további helyén sem lehet olyan kevésbé lényeglátó értékeléssel találkozni, mint a német lexikon elnagyolt címszavában. Sokkal inkább a szakirodalomnak az a pozíciója tűnik általánosíthatónak, amely éppen arra kérdez rá, hogy Hyperius a humanista vagy a reformatori hagyományban áll-e inkább, melyikhez mutat erősebb kötődéseket.¹³ És emellett persze a primér források, Hyperius művei is újraolvasásra és érdemi megértésre várnak.

Figyelmesen áttekintve ezt a gazdag anyagot, azt gondolom, hogy Imre Mihály Hyperiust lebecsülő koncepciójának cáfolata rendkívül érdekes és izgalmas tételek kibontásához vezethet el: a nemzetközi szakirodalom közkeletű belátásainak meghonosításához és a Hyperius-életmű szöveggközeli tanulmányozásának tapasztalataihoz egyaránt. Lássuk az Imre fenti gondolatmenetéből kibontható állításokat egyenként!

Hyperius retorikai elmélete

Imre Mihály kiinduló megállapítása szerint Hyperius retorikai elveit a *De formandis concionibus sacris* tartalmazza. Ez a mondat azt sugallja, mintha ez Hyperius egyetlen kommunikációelméleti műve volna, mégpedig retorika. A terminusok nem szabatos használatának messzemenő következményei volnának, ezért teljesen világossá kell tenni: a szóban forgó mű homiletika, amely tehát Hyperiusnak homiletikai elveit tartalmazza. Ami Hyperius retorikai elveit illeti, jól tesszük, ha azokat Hyperius retorikájából igyekszünk megismerni.

Noha a magyarországi szakirodalom még soha, egyetlen alkalommal sem említette. Hyperius retorikai kézikönyvet is írt, amely dialektikájához csatolva jelent meg 1562-ben Zürichben, igen bőséges, 190 lapnyi terjedelemben.¹⁴ A munkában a retorika meghatáro-

FATIO, *De l'utilité des examens en théologie: Un projet d'Andreas Hyperius* (a továbbiakban: FATIO 1984) = *In necessariis unitas: Mélanges offerts à Jean-Louis Leuba*, éd. Richard STAUFFER, Neuchâtel-Paris, Secrétariat de l'Université-Cerf, 1984 (a továbbiakban: STAUFFER 1984), 131–147; Robert JUTTE, *Andreas Hyperius (1511–1564) und die Reform des frühneuzeitlichen Arnenwesens*, Archiv für Reformationgeschichte, 75(1984), 113–138 (a továbbiakban: JUTTE 1984); Willem VAN'T SPIJKER, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, Kampen, Kok, 1990 (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1990); Willem VAN'T SPIJKER, *Die Prädestination bei Hyperius* (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1991a) = *Erbe und Auftrag: Festschrift für Wilhelm Heinrich Neuser zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Willem VAN'T SPIJKER, Kampen, Kok Pharos, 1991 (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1991), 291–304; Olivier MILLET, *La Réforme protestante et la rhétorique (circa 1520–1550)* (a továbbiakban: MILLET 1999) = *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950*, publiée sous la direction de Marc FUMAROLI, Paris, Presses Universitaires de France, 1999 (a továbbiakban: FUMAROLI 1999), 259–312, 302–309; Matthew DECOURSEY, *Continental European Rhetoricians, 1400–1600, and Their Influence in Renaissance England* (a továbbiakban: DECOURSEY 2001) = *British Rhetoricians and Logicians 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (Dictionary of Literary Biography, 236) (a továbbiakban: MALONE 2001), 309–343, 338.

¹³ KRAUSE 1969, i. m., 333.

¹⁴ Andreas HYPERIUS, *De rhetorica liber unus* = Andreas HYPERIUS, *De dialectica liber unus. Item eiusdem alius De arte rhetorica liber alter*, Tiguri, 1562, 221–410. További kiadásai: Zürich, 1566, 1581; Sankt Gallen, 1581 (KRAUSE 1969, i. m., 330).

zását („ars recte et ornatè dicendi”) az öt hagyományos retorikai művelet tárgyalása követi, mégpedig az invencióé 126, a diszpozícióé 21, az elokúcióé 39 lapon, míg a memoria és a pronuciáció az utolsó három lapon kap helyet. A számok jól kirajzolják az érdeklődési gócpontokat és az arányokat, az egyes egységeken belül pedig a retorikaelméleti kézikönyvek szokásos tudnivalói sorakoznak: a diszpozícióban az egyes beszédrészek érzelmi funkcióihoz kapcsolódva az affektusok tana is előadásra kerül, az elokúciós rész a három stílusnem, a figurák és a trópusok bemutatásán túl az imitációval és az exercitációval is foglalkozik. Feltétlenül kiemelendő, hogy az invenció tudnivalói között a három antik eredetű beszédnem, a genus demonstrativum, deliberativum és iudiciale szabályait adja elő, mégpedig az elsőnek szentelve a legnagyobb terjedelmet, mintegy hatvan lapot, a középsőt tíz, a harmadikat pedig mintegy ötven lapon összegezve. Azt jelenti mindez, hogy retorikaelméleti művében Hyperius nem veszi figyelembe Melanchthon retorikai újítását: a negyedik, oktató beszédnemet nem építi be a rendszerébe. A mű egyéb tekintetben is határozott klasszicizáló tendenciát tükröz: a tudnivalók szemléltetése mindenütt bőségesen idézett és hivatkozott antik szövegpéldák segítségével történik, a legtöbbször Cicero Archias melletti beszéde kerül elő, amely – mint a beszédnemek keveredésének legfőbb példája – nemcsak a személyek dicséretének, hanem bármely beszédnem invenciós eljárásainak szemléltetésére felhasználható, s amelynek így valóságos analízise állítható össze a rendszeres hivatkozásokból.

Ám ezzel még nem értünk a retorikai vonatkozásaik miatt feltétlenül számba veendő Hyperius-művek végére. Hyperius *Topicája*¹⁵ azt mutatja, hogy a retorikai analízis még a dogmatikai argumentum szerepébe is kerülhetett. Olyan különleges, egyedi felépítésű invenciós segédkönyvről van szó, amely a retorikai diszciplína belső rendjének megfelelő szerkezetben tesz kísérletet bibliai exegézisre, teológiai következtetések levonására. Csak kiragadott példával, az argumenta inartificialia felsorolásával¹⁶ szemléltetve sajátosságait: a testessel kapcsolatban egy apostoli szöveghelyen (1Kor 15,5–8) azt figyelmeztet meg Hyperius, hogy „a testium dignitate et multitudine probatur certitudo resurrectionis Christi, simulque dogma fidei nostrae fulcitur”; hangsúlyozza, hogy a rumor a páli levelekben szintén gyakori; kiemeli, hogy a tabula bármiféle írott bizonyosság lehet, így például maga a kommunikációs helyzet, a levél is; példát hoz a praeciudicium megcáfolására (Lk 6,3–4: Jézus hivatkozása Dávidra, vö. 1Sám 21,6), a quaestionesre avagy tormentára (Pál apostol vallatása, ApCsel 22,24); stb. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy a Bibliában foglalt illetve onnét kibontható teológiai tartalmat mennyire befolyásolja a bibliai kifejtés- és kifejezés mód, s ezért retorikai analízis hiányában dogmatikai deficit állhatna elő. A világi retorikai hagyomány és a szakrális tartalom integrációja igen erősnek mutatkozik.

¹⁵ Kiadásai: Zürich, 1561 (?), 1564; Wittenberg, 1565; Bazel, 1573 (KRAUSE 1969, i. m., 330). Alább a bázeli kiadásra hivatkozom: Andreas HYPERIUS, *Topica theologica*, conscripta a clarissimo viro gravissimoque theologo, sacrarum literarum in inclita schola Marpurgensi professore celeberrimo, Basileae, 1573 (a továbbiakban: HYPERIUS 1573).

¹⁶ HYPERIUS 1573, i. m., 194–198.

Az elmondottakból persze az is következik, hogy Hyperiusról mint olyan elméletíróról beszélni, aki tudomást sem vesz a klasszikus antikvitásnak a reneszánsz által felélesztett retorikai elveiről, és ezen az alapon megtagadni tőle a „humanista műveltségű reformátor” minősítést – erősen megkérdőjelezhető állítás.

A humanista Hyperius

Hyperius humanista műveltségének tagadását persze már pusztán az életrajz ismeretében némi gyanakvással fogadhatjuk. A flandriai Ypernben született – humanista nevében is szülővárosa nevét viselő – Andreas Gheeraerds (Gerhard, 1511–1564) franciaországi, németalföldi, németországi és angliai tanulmányai során olyan humanistákkal került kapcsolatba, mint az őt Lille-ben tanító, genti születésű Johannes Lacteus,¹⁷ párizsi mestere, Joachimus Fortius (Ringelbergh van Sterck, 1479 k.–1536) és Johann Sturm (1507–1589); 1537–1541 között Angliában, Mountjoy ötödik bárója, Charles Blount (1516–1544) erasmista környezetében mozgott.¹⁸

Fortiusnak a jelentősebb hazai recepcióval csak a 17. században bíró,¹⁹ a latin stílus-készséget a legnagyobbra értékelő²⁰ *De ratione studij*a csak egy a fontos pedagógiai művei közül. Grammatikai, dialektikai, retorikai, frazeológiai, stilisztikai, geometriai, asztronómiai, asztrológiai, de a kiromantiára, a fiziognómiára és az álomfejtésre is kiterjedő írásai 1531-ben, Hyperius párizsi magisteri fokozatszerzésének évében gyűjteményes kötetben láttak napvilágot Fortius új lakóhelyén, Lyonban. A kötet Fortiusnak az akkor mindössze húszesztendő Hyperiushoz írott – sajnos datálatlan – két levelét is tartalmazza. Az 1528 óta pártfogolt párizsi tanítványnak az „amicorum integerrime” megszólítás dukál, és a mester a fiatalemberrel küldi üdvözlését barátjának, az ekkor Freiburgban élő Erasmusnak (1465–1536): „Si te contigerit ad Desiderium Erasmus

¹⁷ KRAUSE 1969. i. m., 331.

¹⁸ FATIO 1984, i. m. = STAUFFER 1984, i. m., 132. Charles apja, William (1478 k.–1534) Erasmus hajdani tanítványa és pártfogója volt, aki nevelőt is Erasmus tanácsára hozatott fia mellé: Petrus Vulcaniust Németországból. Erasmus Livius-kiadása (1531) dedikációjának címzettje az ifjabb Mountjoy, akit többek között John Leland (1506–1552) és Roger Ascham (1515–1568) is magasztalt pártfogásáért.

¹⁹ Latinul Comenius jelentette meg Sárospatakon 1652-ben (RMK II, 774 – RMNy 2436), majd *Fortius redivivus* címmel saját pedagógiai értekezését is kiadta (RMNy 2432): Johannes Amos COMENIUS. *Az új életre kelt Fortius, avagy A lustaság kiűzése az iskolákból*, ford. OLLÉ István = *Comenius Magyarországon: COMENIUS Sárospatakon írt műveiből, összeáll., bev., jegyz. KOVÁCS Endre*, Bp., Tankönyvkiadó, 1970² (Neveléstörténeti Könyvtár), 262–284. Apácai Csere János Fortius művét magyar nyelvű dialógusban dolgozta fel és Gyulafehérvártól nyomtatta ki 1654-ben (RMK I, 883 – RMNy 2516): APÁCZAI CSERE János. *Tanács, mellyet Joachymus Fortius ad egy tanulásába elcsüggedt ifjúknak* (1654) = APÁCZAI CSERE János *Válogatott pedagógiai művei*, összeáll., bev., jegyz., a latin szövegeket ford. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956; 1976², 167–176; *ua.* = APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1975 (Téka), 112–125; erről lásd BÁN Imre, *Apácai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 427–433.

²⁰ FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Bp., 1919; reprintje: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1986 (Tudománytár), 234.

proficisci, illi quoque meo nomine salutem dicito.” A levélírás is jó alkalom Fortius számára pedagógiai intelmek megfogalmazásához: „Ne insequaris vestigia plebis, quae semper optima consilia damnat: sed Ciceronem potius, qui in omni artium genere laudat exercitationem. Quid profuerit aliis, qui omnes autores in tenebris legunt, qui librorum ornatu et multitudine gaudent, si nihil docere aut scribere possint. Tu omnibus horis, omnibus locis exercendi quaere occasionem.” A humanista tudós számára szükséges életvitel némely kérdését ugyancsak tárgyalja Fortius: „Cogita, quod quum ex libro nostro de studendi ratione legisti, tum ex meipso saepe audivisti, vix fieri posse, ut quispiam peritus evadat, si semper in eodem loco desederit. Dic obsecro per Musas, quibus nos nostraque studia dedicavimus, penituit ne unquam literarum gratia te mutasse locum?”²¹ A gyűjteményes kötet tartalmazza Hyperiusnak a párizsi szenátus előtt elmondott, Fortiust magasztaló szónoklatát is, amelyben a mester a „caeleste potius quam humanum ingenium” kiválóságával ruházódik fel: „Exactum et elimatum est quicquid colligit, subtilis ubique inventio, acre iudicium, aptum et concinnum quicquid ob oculos spectandum ponit.”²² Ezt Hyperiusnak a mesterhez írott, szerénykedő fordulatokban bővelkedő levele követi, „qui clientulos inter postremos rogat annumerari”.²³ A Fortiust üdvözlő és dicsőítő versek szerzői között Hyperius Erasmusszal, a bázeli könyvkiadóval és grécistával, Johannes Oporinusszal (1507–1568) és a Cicero-komentátor filológus orvossal, Johannes Morisotusszal (Jean Morisot) szerepel egy sorban.²⁴

Annyi már ebből is nyilvánvaló, hogy Hyperius semmiképpen sem utolsó clientulusa, hanem megbecsült, elismert tagja volt ennek a humanista közösségnek. A Fortius és barátai környezetében befogadott humanista nyelvi és retorikai alapelvek maradandó hatását, az érett Hyperius által is megőrzött, elevenen tartott voltát pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az általa 1562-ben publikált retorika minden lényeges sajátosságában, szerkezetében, alapelveiben a Fortius által írott, klasszikus hivatkozásokban bővelkedő retorika²⁵ hűséges követője és örököse. Melanchthon retorikai elgondolása, a genus didascalicum negyedik beszédneként való bevezetése már a fortiusi retorika megjelenésekor ismert volt,²⁶ az azt követő három évtizedben pedig protestáns környezetben széles körben (noha korántsem kizárólagosan) elfogadottá vált. Hogy Hyperius ennek ellenére a beszédnekem hármass rendszerénél maradt meg, az is Fortius becsztásának hatásával magyarázható: az antwerpeni mester szerint a dialecticum a genus demonstrativum egyik alfaja a historicum és az encomiasticum mellett. A genus demonstrativum

²¹ Joachim FORTIUS RINGELBERG, *Opera: Facsimile of the edition Lyons 1531*, Nieuwkoop, B. de Graaf, 1967 (Monumenta Humanistica Belgica, 3) (a továbbiakban: FORTIUS 1531/1967), a levelek a 616–618. lapon.

²² FORTIUS 1531/1967, i. m., 672–681, az idézet a 675. lapon.

²³ FORTIUS 1531/1967, i. m., 681–682.

²⁴ FORTIUS 1531/1967, i. m., 682–687. Fortius baráti köréről: Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615, 85. Hyperius Erasmus halálára írott epitáfiumairól: KRAUSE 1983, i. m. = MÜLLER-RÖSSLER 1983, i. m.

²⁵ FORTIUS 1531/1967, i. m., 249–282.

²⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 64–65, 67. lj.

és a *genus didascalicum* rokonítása igen elterjedt 16. századi retorikai elgondolás, amely azonban a párhuzamosságok kiemelésétől, az eljárások kölcsönös felhasználhatóságának ajánlásától a két *genus* valamelyikének preferálásáig és a másiknak abba való olvasztásáig terjedhet. Azt hiszem, a hyperiusi eljárás úgy magyarázható meg a legnagyobb interpretációs hozammal, ha azt hangsúlyozzuk, hogy ő átgondolta és követte Melanchthonnak a *genus didascalicum* elsősorban az egyházi kommunikációban való felhasználhatóságára vonatkozó megjegyzéseit,²⁷ és jelentős különbséget érvényesített a világi retorika és a homiletika műnemi rendszere között. A *genus didascalicum* mint homiletikai beszédnemmel számolt, ott azonban azt teljesen új műnemi rendszerbe illesztette.

Ez a műnemi elgondolás Hyperius homiletikai elméletének legfontosabb és legeredetibb újítása. Jelentőségének belátásához részint Hyperius teológusi tevékenységének vázlatos jellemzése, részint az egész homiletikai munka gondolatmenetének rövid ismertetése szükséges.

A teológus Hyperius

Hyperius 1541-től haláláig, 1564-ig volt a legkorábbi lutheránus alapítású egyetem, a Fülöp hesseni tartománygróf által 1527-ben felállított és a birodalmi rendek elismerő kartáját épp 1541-ben elnyert marburgi universitas teológiaprofesszora. Ő volt az első, aki Marburgban teológiai doktorátust szerzett, 1553-ban.

Az alapítást követő időben két exegéta működött az egyetemen, akik az Ó- és az Újtestamentum magyarázata szerint osztották fel munkájukat, de támaszkodhattak az erős, tíz professzort foglalkoztató artes-tagozat egy-egy héber- és görögprofesszorának munkájára is.²⁸ Az oktatók névsora erős dogmatikai és egyháztörténeti érdeklődésről is tanúskodik. Hyperius teológus kollégái voltak itt Adam Krafft (Crato, 1527–1558), az egyetem alapító professzorainak egyike, Martin Bucer mellett a hesseni reformáció megteremtője, a hesseni egyház előjárója, Melanchthon barátja;²⁹ Johann Drach (Dracónites, 1534–1547), aki Helius Eobanus Hessus erfurti humanista köréből indult, Erasmus-szal levelezett és személyesen is felkereste őt, majd Marburg után Lübeckben, 1551-től Rostockban működött, élete végén pedig Wittenbergben rendezte sajtó alá ötnyelvű Bibliáját; Theobald Thamer (1543–1549), aki a Drachhal folytatott, az úrvacsorátant és a jócselekedeteket érintő viták után katolizálásáról híresült el; a németalföldi születésű

²⁷ Philipp MELANCHTHON, *A retorika alapelemeinek két könyve (Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab authore, 1549)*, ford. JÁNOS István (a továbbiakban: MELANCHTHON 1531/1549/2000) = IMRE 2000, i. m., 49–86, 55, 57–62.

²⁸ Lewis W. SPITZ, *The Reformation: Education and History*, Aldershot, Variorum, 1997 (Variorum Collected Studies Series, 555).

²⁹ Heinrich HERMELINK, Siegfried August KAEHLER, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung (G. Braun), 1927; reprintje: N. G. Elwert Verlag, 1977 (a továbbiakban: HERMELINK–KAEHLER 1927/1977), 114–115.

történész, Gerhard Geldenhauer (Noviomagus, 1534–1542), a számos kiadást megért *Historia Batavica* szerzője, aki egy latin és német nyelven is terjesztett nyilvános levelében homiletikai kérdésekkel is foglalkozott (*Epistola ad principem Carolum, ducem Gelriae, Iuliae ... de praedicando verbo Dei*); Johannes Lonicerus (1554–1569), az egyetemnek már 1527 óta görögprofesszora, számos görög auctor kiadója, antik mértékű költemények szerzője; Wigand Orth (1560–1566), Hyperius korábbi tanítványa, aki a latin halotti beszédet is tartotta mestere fölött 1564. február 27-én;³⁰ Heinrich Bender (Vietor, 1563–1576), már korábban, 1562-től dialektikaprofesszor, az 1570–71-es bázeli gyűjteményes Hyperius-kiadás előszavának szerzője; és még sokan mások.³¹ Csak Hyperius halálát követően lett a teológiai kar professzora Justus Vultejus (1572–1575), a neves grécista, aki azonban már 1562 óta az egyetemen tanított; és Nicolaus Roding (1576–1580), korábban a marburgi városi iskola rektora, egyetemi retorikaprofesszor, majd városi lelkész, aki az 1540-es évek közepén a fejedelmi gyermekek nevelőjeként Leuvenben és Párizsban is megfordult, s tapasztalatai konfesszionális toleranciát alakítottak ki benne.³² A bölcsészeti fakultás tanárai közül is meg kell említenünk legalább a később lelkészi pályára lépett Reinhardus Lorichius Hadamarius poétika- (1527–1535) és retorikaprofesszor (1535–1548) nevét, aki Erasmus *Civilitas morum*ának átdolgozásáról (1537),³³ terjedelmes Aphthoniosz-kommentárjáról (1546),³⁴ Johann Spangenberg német halotti prédikációinak latin fordításáról³⁵ és az Erasmus Sarcercer retorikájához csatolt szónoklatáról³⁶ ismert.

³⁰ Eredetiben és német fordításában, bevezetővel és jegyzetekkel kiadta KRAUSE 1977, i. m., 1–89.

³¹ A marburgi teológiai kar oktatóiról: Franz GUNDLACH, *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*. Marburg (Hessen), N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung–G. Braun, 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, 15), 3–20.

³² HERMELINK–KAEHLER 1927/1977, i. m., 113; KRAUSE 1969, i. m., 331.

³³ A 16. század végén Magyarországon is megjelent latinul (Kolozsvár, 1591, RMK II, 221 – RMNy 663) és latin–magyar kétnyelvű kiadásban (Debrecen, 1591, RMK I, 238 – RMK II, 218 – RMNy 656; Szecben, 1598, RMK I, 306 – RMK II, 283 – RMNy 840).

³⁴ A munkának, amely a 17. század végéig alapvető európai iskoláskönyv maradt, két korai kiadását néztem át: APHTHONII sophistae *Progymnasmata*, partim a Rodolpho AGRICOLA, partim a Ioanne Mariae CATANAEIO latinitate donata, cum luculentis et utilibus in eadem scholiis Reinhardi LORICHII HADAMARII, Frankfurt, 1553; APHTHONII sophistae *Progymnasmata*, partim a Rodolpho AGRICOLA, partim a Ioanne Mariae CATANAEIO latinitate donata, cum luculentis et utilibus in eadem scholiis Reinhardi LORICHII HADAMARII, Coloniae, 1566.

³⁵ *Funebres contiones quindecim: E sacrarum literarum fontibus depromptae: Quae ad coronam Christianam, in uita defunctorum sepulturis, utiliter poterunt haberi: Accesserunt themata, paulo plus sexaginta, ex ueteris Testamenti sacrario congesta: ad quae funebrium orationum argumenta, commodum poterunt adplicari: Quae iampridem omnia M. Ioan. SPANGENBERGIUS, Germanico sermone conscripsit: Iam autem recens Latinitate donauit Reinardus LORICHIIUS HADAMARIUS, Frankfurt, 1548.*

³⁶ Erasmus SARCER, *Rhetorica, plena, ac referta exemplis, quae succinctarum declamationum loco esse possunt, iam rursus castigatius aedita. Accessit De aere alieno cavendo Ioannis LORICHII HADAMARII oratio, in celeberrimo Ingolstadiensi Gymnasio recitata*, Frankfurt, 1551, 107r–119v.

Hyperius irénikus beállítottságú teológiai felfogásával, philippista, buceriánus és kálvini rokonságot mutató dogmatikai elveivel,³⁷ amelyek a halála után megjelent hesseni Kirchenordnungnak is meghatározó jegyei, és amelyekért a „hesseni Melanchthon” megnevezéssel illették, ez alkalommal érdemben aligha foglalkozhatunk. Szempontunkból most jóval fontosabbnak tűnik a pasztorálteológia pragmatikai kérdései iránti érdeklődése. Ugyan önálló praktikatológiai professzorátust csak 1695-ben állítottak fel a marburgi egyetemen, Hyperius volt az, aki az exegézis³⁸ és a dogmatika³⁹ tanítása mellett megalapozta a gyakorlati egyházi élettel való tudományos foglalatosságot, létrehozva és *De recte formando theologiae studio libri quattuor* című művében (Bázel, 1556; későbbi kiadásai *De theologo, seu De ratione studii theologici* címmel Leidenben, Bázelben, Strassburgban) elméleti igényrel is leírva a praktikatológiát mint tudományos diszciplínát.⁴⁰ A mindennapi lelkipásztori tevékenység olyan részletkérdéseivel is foglalkozott, mint a szegények gondozása.⁴¹ A pasztoráció gyakorlati szükségletei iránti érdeklődése a lelkészképzés oktatási reformelgondolásaival párosult. Tudjuk róla, hogy a Marburgban még Franciscus Lambertus által a teológiai hallgatók számára is bevezetett deklamációs és disputációs gyakorlatoknak lelkes folytatója volt,⁴² a lelkeszi vizsgákról kidolgozott módszertani javaslatában⁴³ pedig a gyakorlati és az elméleti teológia köréből összeállított quaestiókat is közölt.⁴⁴ E törekvéseinek volt egyenes folytatása a protestáns prédikáció-elméleti gondolkodást megalapozó homiletikai munkája.

³⁷ FATIO 1984, i. m. = STAUFFER 1984, i. m., 133; VAN'T SPIJKER 1991a, i. m. = VAN'T SPIJKER 1991, i. m.; MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 301–302. Nem véletlen, hogy *Methodus theologiae*-ja a magyarországi kálvinista kollégiumi könyvtáraknak is állandó darabja.

³⁸ Pál apostol rómaiakhoz írott levelének magyarázata volt Hyperius első nyomtatásban megjelent teológiai műve (Frankfurt, 1548). Többi bibliai kommentárja csak halála után látott napvilágot: Izaiásé 1574-ben Bázelben, a páli levelekről írottak 1582–1584 között sorozatban Zürichben.

³⁹ Dogmatikai művei: *Theses theologicae de trinitate*, 1564; *Methodi theologiae sive praecipuorum christianae religionis locorum communium libri tres*, Bázel, 1566; katekizmusa: *Elementa christianae religionis*, Bázel, 1563; *De catechesi*, 1570, önállóan kiadták még a 18. században is: Helmstedt, 1704, 1708.

⁴⁰ VAN'T SPIJKER 1990, i. m.

⁴¹ *De publica erga pauperes beneficentia*, teológiai írásainak gyűjteményében, majd önállóan: Toruniac, 1584. 1572-ben Londonban angol (Henry Tripp, †1612), 1592-ben Prágában cseh fordítása is megjelent. Értékelése: JUTTE 1984, i. m.

⁴² KRAUSE 1969, i. m., 331. Lambertus (1486–1530), az 1527 júliusában kinevezett marburgi teológiaprofesszor az a személy, akire már a bevezetőben utaltam: avignoni születésű obszerváns vándorpredikátorként ismerte meg 1522-ben Zürichben Zwinglit, 1523-ban Lutherhez utazott Wittenbergbe, megházasodott. 1524-ben Strassburgban szerzett polgárjogot, megismerkedett Capítóval és Bucerrel, majd lett a hesseni reformáció apostola. Retorikai elveiről: MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 296. Esetleges magyarországi hatásáról: NAGY Barna, *Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatói feladatokra* = *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (StudAeccl, 2) (a továbbiakban: BARTHA 1967), 193–301, 244, 295.

⁴³ *De publico studiosorum in schola theologica examine consilium* = Andreas HYPERIUS, *Varia opuscula theologica*, Bázel, 1570, 364–436.

⁴⁴ Ezek közül Wilhelm Zepper is idézett párat a *Politia ecclesiastica*-ban, vö. FATIO 1984, i. m. = STAUFFER 1984, i. m., 146.

Hyperius homiletikájának első könyve a tudományos és a népszerű Szentírás-értelmezés elkülönítésével kezdődik: „Duplicem esse rationem interpretandi Scripturas in Ecclesiis usurpatam, alteram Scholasticam, alteram popularem, nemo ignorat. Illa est coetibus doctorum virorum atque studiosorum adolescentium aliquo usque in literis progressorum apta: haec ad instituendam promiscuam multitudinem, in qua plurimi rudes, imperiti atque illiterati, tota comparata est. Illa exercetur intra scholarum angustos parietes: haec in spaciosis templis locum obtinet. Illa concisa et adstricta est, philosophicam solitudinem, severitatemque redolens: ista expansa, libera, et effusa, necnon oratoria luce et quasi foro gaudens. In illa, pleraque ad Dialecticam brevitatem ac simplicitatem exiguntur: in ista, copia et ubertas Rhetorica plurimam adfert gratiam. Atque haud difficiliter hoc discrimen in multis veterum scriptis deprehendi potest.”⁴⁶ A népszerű magyarázathoz tartoznak például a próféták és Krisztus prédikációi, Pál apostol írásai közül az „exhortationes, correctiones, consolationes”, az egyházatyák homiliái, sermói, orációi. A tudományos igényű magyarázat valósul meg más páli írásokban („disputationes”), különösen a rómaiakhoz és a galatákhoz a megigazulásról írott levelekben, Szent Jeromos kommentárjaiban, Szent Ágoston értekezéseiben. „Non minor est virtus aperte, simpliciter et populariter, quam docte, argute et graviter eloqui” – szögezi le a munka egy későbbi pontján, világossá téve, hogy a kétféle Biblia-értelmezés között csak funkcionális, és nem jelentőségbeli különbséget lát.⁴⁷

A második fejezet arra válaszol, „Quibus rebus eum instructum esse oporteat, qui munus docendi in Ecclesia suscipit”.⁴⁸ Mind a teológiai tanulmányokat, mind a studia humanitatis fontosnak ítéli. Pontosan ugyanebben a szellemben fejtí ki a negyedik fejezetben, hogy „multa sunt concionatori cum oratore communia”.⁴⁹ Szent Ágostonra hivatkozik, aki szintén hangsúlyozta a kétféle szónok munkájának hasonlóságát a *De doctrina Christiana* 4. könyvében.⁵⁰ Ilyen közös vonás Hyperius szerint az öt retorikai művelet, a hármas célkitűzés, a három stílusnem. Az öt művelet közül a diszpozíció, az elokúció és a memoria átvehető a retorika műhelyéből; akik a világi szónoklatban már gyakorlatot szereztek, mielőtt egyházi feladatkörbe kerülnek, mindezt új hivatásukban is sikerrel alkalmazhatják.⁵¹ A pronunciáció nagy változáson ment át az egyházban, a keresztény

⁴⁵ Hyperius homiletikájáról: Peter KAWERAU, *Die Homiletik des Andreas Hyperius*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 71(1960), 66–81; KRAUSE 1969. i. m., 327–334.

⁴⁶ A mű első kiadását használtam és idézem: Andreas HYPERIUS, *De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri II*, Marburg, 1553 (a továbbiakban: HYPERIUS 1553), 3r–v.

⁴⁷ HYPERIUS 1553, i. m., 22v.

⁴⁸ HYPERIUS 1553, i. m., 5v–12r.

⁴⁹ HYPERIUS 1553, i. m., 13r–14r.

⁵⁰ 12,27, 17,34 stb. Vö. Szent ÁGOSTON, *De doctrina Christiana: A keresztény tanításról*, ford. VÁROSI István, Bp., 1944.

⁵¹ „Breviter, quicquid in dispositione, elocutione, et memoria est concionatori necessarium, accurate rhetores id omne in suis officinis tradiderunt: quocirca (meo quidem iudicio) multo commodissime concionatores easdem partes ex illis discant. Certe qui aliquo modo exercitatus in rhetorum scholis prius fuerit, quam in

előadási mód fenségesebb kell hogy legyen az antik orátorokénál, ráadásul az országok szokásainak eltérései miatt jobban figyelembe kell venni a helyi sajátosságokat, úgyhogy az előadásmód tanait jobb nem az orátorok iskoláiból átvenni, hanem kiválasztott mestereket imitációval követni. Az invenció területén azonban olyan nagy és elméletileg is leírható különbség van az egyházi és a világi szónok között, hogy Hyperius erre kívánja a legnagyobb gondot fordítani. Az első könyv fennmaradó részében azonban „de concionum forma atque partibus” is előad egy kevés tudnivalót. „Ne epistola quidem de rebus familiaribus ad unum privatim scripta, ordine partium destituta esse potest: quanto magis partes concionis, quae de rebus habent gravissimis, ad multitudinem universam, ordine collocari oportebit: Non tam discentes quam ipsi docentes iusta partium dispositione opus habent. Porro concionis partes sunt septem: Lectio sacrae scripturae, Invocatio, Exordium, Propositio seu divisio, Confirmatio, Confutatio, Conclusio.”⁵² A hét beszéd-rész jellemzőit külön fejezetekben is bemutatja, ezek azonban nem a diszpozíciót, hanem az egyes részek invenciójának sajátosságait tárgyaló fejezetek, ahogyan az a 16–17. századi elméleti kézikönyvekben rendkívül gyakran megfigyelhető. Az első könyvet záró két fejezetben az amplificációról és az affektusok manipulálásáról van szó.

A második könyv teljes egészében a prédikáció nemeiről és azok invenciójáról szól. E könyv első fejezetében olvasható az Imre Mihály által is idézett megállapítás a világi szónoklat beszédnemeinek prédikációs célokra való alkalmatlanságáról.⁵³ Ezek helyett homiletikai használatra Hyperius öt – Pál apostol szentírási helyei (2Tim 3,16. 1Kor 14,3, Róm 15,4) alapján levezetett és kidolgozott – beszédnemet tart alkalmasnak: „Ad haec genera quaecunque conciones sacrae referri possunt ac debent, multoque plura sub his comprehenduntur quam sub illis causarum generibus quae Rhetores tantopere vendicant. Quae enim Iudicialis sunt generis oratoribus, ea apte collocantur sub Redargutione, aut Correctione: quae autem deliberativi generis itemque Demonstrativi, sub Institutione: quod vero ad doctrinale itemque ad Consolatorium genus reducatur, rhetores non habent, utpote qui universum docendi consolandique munus ad Philosophos Academicarum et Scholarum incolas liberali vacantes ocio devolverunt.”⁵⁴ Az öt beszédnem öt különböző statust is meghatároz.

A beszédnemek közül elsőként *De genere doctrinali seu didascalico* értekezik, olyan beszédnem szabályait adva meg tehát, amely a világi retorikaelméletben nem létezik. A keresztény tanok ismertetésével, a hitbéli tanítással foglalkozó beszédnemről van szó, a Melanchthon által kidolgozott, de vele ellentétben Hyperius által a retorikában nem, csak a homiletikában önálló csoportként elkülönített genus didascalicumról. A második

concionatorum recipiatur ordinem, is multis aliis instructor et magis idoneus adveniet.” Az elokúció tekintetében ezt még az a megszorítás egészíti ki, hogy legjobb példái minden eljárásnak a Bibliából meríthetők, ezzel együtt minden hagyományos szónoki technika megengedett. (Az utóbbihoz: BAYLEY 1980, i. m., 62.)

⁵² HYPERIUS 1553, i. m., 23r.

⁵³ „Frustra mihi videntur se torquere, atque iniuriam etiam non levem inferre Theologiae [...] qui conantur tria illa genera causarum (Demonstrativum, Deliberativum, Iudiciale) e prophano foro in [...] Ecclesiam inducere.” HYPERIUS 1553, i. m., 76v.

⁵⁴ HYPERIUS 1553, i. m., 77r–77v.

homiletikai nem, a *genus redargutivum*, a téves nézetek cáfolásával foglalkozó szónoklat azonban nem ennek negatív lenyomata, hanem Hyperius szerint elsősorban a *genus iudiciale* műnemében megvalósuló cáfolatra vezethető vissza. Az *institutivum* (a követendő magatartásra serkentő) és a *correctorium* (a kerülendő magatartásformákat dorgáló, feddő) haszon mindenekelőtt a *genus deliberativum* és *demonstrativum* eszközeivel él. „Ad *genus institutivum* spectant inprimis omnia quae Rhetores collocarunt in genere deliberativo. Etenim suasiones, exhortationes, admonitiones [...]. Quae praeterea generis sunt demonstrativi atque encomiastici ad hanc classem rediguntur.” Az egyházi közösségben éppúgy háromfelé oszthatjuk a dicséretre érdemes dolgokat, mint a világi életben: dicsérhetünk „vel personam, ut Abrahamum, Iobum: vel factum, ut [...] Machabaeorum: vel rem quampiam, ut beneficentiam erga pauperes”. A *genus institutivum* használata teszi lehetővé, hogy az „auditores, aut ad imitationem in communi vita, aut certe ad laudandum Deum [...] provocentur.” A doxológiát tárgyaló exhortációk éppúgy ebbe a beszédnembe tartoznak, mint a halotti prédikációk.⁵⁵ A *genus correctorium* hasonlóképpen él a deliberációs dissuasio és dehortatio, valamint a *demonstrativum*-nembeli vituperatio invenciók eszközeivel, ennek azonban a *genus iudiciale*-vel is szoros kapcsolatai vannak: elutasítást, elítélést valósít meg, akárcsak a *redargutivum*, de míg az kontroverzív, a *correctorium* morális célzattal. De a *genus iudiciale* a *genus institutivum*-ban is kamatoztatható: „Adnotandum porro ad haec duo genera concionum, institutivum, inquam, et correctorium, iure adiici ea quae Rhetores in genere iudicali dicunt statum efficere qualitatis seu iuridicalem.”⁵⁶ Az ötödik *genus* a retorikában rendszerszerűen nem tárgyalt *genus consolatorium*, amelyben természetesen a *genus deliberativum* számos szokásos eszköze hasznosítható.

⁵⁵ HYPERIUS 1553, i. m., 93r–v. Az utóbbiakkal kapcsolatban Hyperius a reformáció kívánalmaival összhangban álló, részletes tanácsokat ad. Felsorolja a laudatio hominum egész retorikai érvkészletét, amelyet azonban a prédikációban sokkal nagyobb körültekintéssel kell alkalmazni, mint a világi szónoklatban: a közölt tényeknek vitathatatlanul igazaknak kell lenniük, a dicséretre okot adó körülmények nem származhatnak kizárólag a bona corporis köréből stb. (96r–97r.) A keresztény halotti dicséret nem a világi retorikák naturalis, de nem is artificialis rendje szerint valósul meg, mindkét szerkezeti modelltől különbözővé formálja az, hogy a dicséret tárgya elsősorban a lelki, hitbéli magaviselet (vö. TROMLY 1983, i. m., 302–306). Az ökeresztény egyházatyák halotti szónoklatait a pogány világi szónoklat túlságos erővel befolyásolta, eredeti formájukban nem szolgálhatnak követésre alkalmas mintaként. Ezért „nostrae aetatis doctores Ecclesiastici hac in parte meo iudicio syncerius, et religiosius agunt, qui si quando exequias concione cohonestant, non pertractant laudationes affabre coagmentatas, sed alios locos multo saluberrimos et ad institutionem auditorum accommodatissimos, quales hi sunt:” – és itt hosszú felsorolás következik, élén a „de praeparatione ad mortem” közölhető tudnivalókkal (99v). „Quod si post hos locos expositos libet de fratre qui elatus est aliquid dicere, tum addunt breviter, et quasi verecunde nonnihil de genere vitae quod amplectebatur...” (100r). De az utóbbi legfőbb célja is az, hogy a hallgatók dicsérjék az Urat, és hogy az istenes magatartásminták követésére felinduljanak.

⁵⁶ HYPERIUS 1553, i. m., 119r. Az ókori *genus*okkal való kapcsolatáról: John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 238–252; reprintje: John W. O'MALLEY, *Religious Culture in the Sixteenth Century Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*, Aldershot, Variorum Reprints, 1993 (Collected Studies. 404) (a továbbiakban: O'MALLEY 1993), no. III, 249–250.

Meg kell jegyezni, hogy az öt homiletikai beszédnem Hyperius *Topicájában* is szóba kerül, mint amelyek „in Prophetarum et Apostolorum scriptis inveniuntur”.⁵⁷ Ezek vizsgálatakor „necesse est distinguamus, non causarum, sed sacrarum concionum sive sermonum genera.”⁵⁸ Ha pedig a Biblia szövege nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a megnyilatkozások világosan elkülöníthetők legyenek a homiletikai beszédnemek szerint, a gyakorló lelkipásztor további, megvilágító szövegpéldákat tanulmányozhatott a hyperiusi homiletika második, dortmundi kiadásában, amelyhez a próféták és apostolok Sebastian Castello (1515–1563) által kidolgozott, az egyes nemeket szemléltető prédikációit csatolták.⁵⁹

Az öt homiletikai genus invenciójának egyenkénti jellemzése után Hyperius arról ír, hogy a prédikatori munkában a leggyakrabban egy hatodik beszédnem, a mixtum genus valósul meg, vagyis olyan prédikációk, amelyek az öt elkülönített homiletikai genus közül bármely kettőt vagy többet is tartalmaznak.⁶⁰ A beszédnemek egyazon szónoklaton belüli keveredésének tana általánosan elismert, ókori eredetű retorikai közhely. Pécseli Király Imre megfogalmazásában: „Oratio si offeratur tractanda sive resolvenda, diligenter praecognoscatur initio, an ea sit mixta, id est, an pertineat ad plura causarum genera, vel saltem ad unum ex iis. Fit enim interdum, ut plura causarum genera in una eademque oratione misceantur”. Példaként Cicero számos szónoklatát említi: „vix ulla Ciceronis atque aliorum sit oratio, in qua non tria jam praenominata causarum genera saltem aliqua ex parte mixtim deprehendantur”. Pécseli azonban nyomban hozzáfűzi: „semper tamen aliquod est primum genus, quod praecipue et maxime spectatur.”⁶¹ A beszédnemek tehát gyakran együttesen jelennek meg a szónoklatokban, de mindig megállapítható, melyik közülük a primum genus. Természetesen nemcsak a három ókori eredetű beszédnemre, hanem a genus didascalicumra is érvényesek ezek a lehetőségek: keveredhet a másik három beszédnemmel, alárendelt helyzetben éppúgy előfordulhat, mint primum genusként. A beszédnemek keveredésének tanáról szóló retorikai közhelyet mint

⁵⁷ HYPERIUS 1573, i. m., 51–56.

⁵⁸ HYPERIUS 1573, i. m., 51.

⁵⁹ *Vatum et apostolorum conciones quaedam, quas nunc primum a Sebastiano CASTALIONE, ut illis ipse interpretatus et Andreas Hyperius ad singula concionum sacrarum genera illustranda fere indicavit, typis separatim descripsit Albertus SARTORIUS = Andreas HYPERIUS, De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri II. Appositae praeterea sunt nunc primum conciones divinarum Vatum et Apostolorum ex interpretatione Sebastiani CASTALIONIS, quibus singula genera illustrantur.* Tremoniae, 1555, 97r–116r. Noha Castello neve már a 16. században zajló magyarországi műfajelméleti vitákkal kapcsolatba hozható – vö. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24), 28–30, 99–100 –, a Hyperius-műben való, retorikai okok indokolta szerepléséhez magyar vonatkozásban csak 18. századi analógiát ismerek: Újtestamentumának és egyes ótestamentumi könyveinek Bél Mátyás-féle, a klasszicizáló latin ízlés által motivált új kiadását (Lipce, 1724), vö. TARNAI Andor, *Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984, 817–831, 824.

⁶⁰ HYPERIUS 1553, i. m., 127r–128r.

⁶¹ PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639²] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551 – az általam használt kiadás).

köztudott igazságot Melanchthon retorikája is tartalmazta, s egyik példaként ő is az Archias-védőbeszédet említette.⁶²

Hyperius elgondolása ugyanebben a retorikai hagyományban áll, újítása mindössze abban van, hogy a négy világi beszédnem keveredéséhez hasonlóan tételezi az öt homiletikai nem elegyedését. Minden prédikációnak megvan a *primarium genusa*, a többi *genus* sajátosságai pedig a prédikáció szerkezetében szétosztva, különböző helyeken, lokális súllyal érvényesülnek, egyes szövegrészekben válnak dominánssá. Talán a retorikai eljáráshoz való hasonlatosság miatt van az is, hogy – amint láttuk – Hyperius a beszédrészek egymásra következésének igen archaikus retorikai rendjét fogadta el és adta elő az első könyvben. Pedig a *genusok* működésének vannak olyan következményei, amelyek erősen felforgatják a beszédrészeknek ezt a hagyományos sorrendjét. Hyperius a *genusok*nak az egyes beszédrészeket érintő hatásai vonatkozásában igen homályos maradt, elgondolásainak egy része mégis feltárható. E tekintetben az első könyv 11. fejezetét kell alaposan tanulmányoznunk. Igen különös ez a terjedelmes fejezet, a hét beszédrész ismertetésének sorába illeszkedik, mégpedig a *divisio* és a *confirmatio* közé, de nem a beszédrészek valamelyikével foglalkozik, hanem azzal, „*Qua ratione unamquamque concionem in locos certos apte possimus distribuere*”.⁶³ Már itt szóba kerül az öt homiletikai beszédnem, mégpedig mint egyes beszédrészek meghatározói. Hyperius egy prédikációban legfeljebb két-három *locus communis* kifejtését ajánlja. Legalább a *confirmatio*ról és a *confutatio*ról bizonyosan elmondható, hogy a *divisio*ban meghatározott minden pont kifejtésekor megismétlődhetnek, márpedig ez azt jelenti, hogy az illető *locus communis* dogmatikai vagy etikai természetétől függően a *didascalicum* és a *redargutivum*, illetve az *institutivum* és a *correctorium*, vagyis az ötféle *genus*ból legalább négy változatos egymásutánban uralhatja a prédikáció egyes részeit.⁶⁴

Egyszerűbben fogalmazva: Hyperius elméletéből az következik, hogy a *genus*nak van beszédrésze, nem pedig megfordítva, a beszédrésznek *genusa*. A dogmatikai vagy etikai *genusok* irányítják a gondolatmenetet, s megkívánják a maguk *confirmatio*ját vagy *confutatio*ját. Ezeknek a beszédrészeknek a sorrendje nem kötött, hanem a *genusok* határozzák meg azt, a *didascalicum* és az *institutivum* mindig *confirmatio*t, a *redargutivum* és

⁶² MELANCHTHON 1531/1549/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 57.

⁶³ HYPERIUS 1553, i. m., 35r–47r.

⁶⁴ Ezen túlmenően az sem tűnik kizárhatónak, hogy az egyes témákhoz kapcsolódva nemcsak e két beszédrész, hanem több is visszatérően szerepelhet, bevezetéssel, belső felosztással, konklúzióval: a beszéd közben előforduló, alázatos foháskodási fordulatok a beszédrészként szereplő fohász ismétlődéseként foghatók fel, amint az érvelésben felhasznált szentírási idézetek is hasonló helyzetben vannak az adott téma kifejtésének tekintetében, mint a prédikáció egészét meghatározó alapige a beszéd egészének felépítése vonatkozásában. A problémakörrel: BAYLEY 1980, i. m., 61–62. Lehetséges, hogy mindebben az antik retorikaelmélet hatása kereshető: a *Rhetorica ad Herennium* szögezte le (II,17,28), hogy az a legtokéletesebb *argumentum*, amelynek szerkezete követi a szónoklat egészének szerkezeti elemeit; vö. CORNIFICIUS, A. C. *Herenniusnak ajánlott retorika: Latinul és magyarul*, kiad., ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987 (Görög és Latin Írók: *Scriptores Graeci et Latini*, 18), 125. A megállapítás jelentőségéről: James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley etc., University of California Press, 1974, 19.

a correctorium confutatiót kíván meg. Egyfajta genus mindig azonos fajta beszédrészt építhet a szerkezet tetszőleges helyére. Ugyanakkor nincs a szerkezetnek egyetlen olyan eleme sem, amely mindig azonos fajta genust rendelhetne magához, amely tehát kijelölhetne valamiféle modalitási helyi értéket. A genusoknak és a prédikáció zárórészének, a conclusiónak egymáshoz való viszonyáról semmi sem tudható.

A genusok ususokká fejlődése az európai homiletikában

A század második felének lutheránus homiletikái közül a Lucas Osianderé (1534–1604), Jacob Andreäé (1528–1590) és Aegidius Hunniusé (1550–1603) még Melancthon nyomán haladva szól a didascalicummal mint negyedik beszédnemmel kiegészített három ókori genusról. Megállapítják, hogy e négy beszédnemre a bibliai textusok mind visszavezethetők.⁶⁵ Szerintük a prédikációnak két alapvető feladata van, a textus magyarázata és a belőle kibontható teológiai locusok kifejtése.⁶⁶ A prédikáció szerkezetét is a hagyományos felosztást követve gondolják el (exordium, narratio, propositio, confirmatio, confutatio, epilogus).

A hyperiusi genusokkal a századforduló kálvinista elméleti kézikönyveiben találkozhatunk újra. Wilhelm Zepper (1550–1607) kálvinista herborni lelkész 1598-ban megjelent homiletikája pontosan Hyperius csoportosításának megfelelően ismerteti a prédikáció öt nemét.⁶⁷ Hasonlóan szerepel a doctrinalis, a refutatoria, az institutiva, a reprehensiva és a consolatoria neve Matthaeus Sutlivius (Matthew Sutcliff, 1550–1629) homiletikájában (London, 1602), amely németországi, hanaui kiadásban is megjelent.⁶⁸ A hyperiusi genusok új felbukkanását azonban rövid néhány év alatt használati körük és módjuk

⁶⁵ Lucas OSIANDER, *De ratione concionandi*, Tübingen, 1582 (a továbbiakban: OSIANDER 1582), 8. „Cum enim quatuor sint in Rhetorici caussarum genera, [...] nihil in scripturis tractandum occurrit, quod non ad horum unum referri possit.” *Methodus concionandi, praeceptis et exemplis Dominicalium quorundam Evangeliorum comprehensa. Excepta in illustri Academia Marpurgensi ex ore reverendi et clarissimi viri. D. Aegidii HUNNII SS. Theologiae Doctoris, et hoc tempore Professoris in inclita Academia VVitebergensi, Wittenberg, 1595* (a továbbiakban: HUNNIUS 1595), 5v–6r.

⁶⁶ „...textum Biblicum recte, dextre, et perspicue explicet” és „ex textu [...] salutares doctrinas (quas vocant Locos communes) proponat.” OSIANDER 1582, i. m., 31–38. „Prior est erudita paraphrasis praesentis textus et omnium eius partium [...]. Posterior est locorum communium seu doctrinarum generalium tractatio, quae ex praesenti textu nascuntur.” *Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primarium, Wittenberg, 1595, 55. Hunnius szerint a confirmatio „est autem [...] in concionibus nihil aliud, quam praesentis textus et doctrinarum inde nascentium pertractatio.” HUNNIUS 1595, i. m., 10r.

⁶⁷ Wilhelm ZEPPER, *Ars habendi et audiendi conciones sacras. Hoc est: Quid ante, sub et post conciones sacras, tam concionatoribus, quam auditoribus facto opus sit*, Sigenae Nassoviorum, 1598, 38–42.

⁶⁸ Matthaei SUTLIVII *De recta studii theologici ratione; De concionum ad populum formulis, et sacrae Scripturae varia pro auditorum captu tractatione, libellus. Nunc primum in Germania in lucem editus*, Hanoviae, 1604, 111–120.

lényeges újragondolása követte. Ebben valószínűleg Erasmus által kezdeményezett megfontolások játszották az ösztönző szerepet.

A hagyományos retorikai genusok helyett már Erasmus prédikációelmélete (1535) is öt új beszédnemet tárgyalt, ezek azonban korántsem egyeznek a Hyperius által ajánlottakkal. Erasmus rendszerében a tanítás nem szerepel mint önálló beszédnem, viszont valamennyi beszédnem az *instructio* és a meggyőzés kapcsolódásának módjából adódik. Az öt erasmusi genus közül négy a genus *deliberativum*ra megy vissza (*persuasio*, *exhortatio*, *admonitio*, *consolatio*), míg az ötödik, a genus *laudatorium*, a demonstrativumra, lényegében a szentek dicséretére korlátozott szerepkörben.⁶⁹ Az öt genus mellett a minden prédikációban közös tanító szándék mint egyfajta metagenus szerepel, amely mintegy elodázza, a prédikáció második feléig felfüggeszti a prédikátornak a genusok közötti választását.⁷⁰ Erasmus tanító metagenusa és azt követő öt homiletikai genusa az első lépés a homiletika történetében egy olyan elgondolás felé, amely a genusok megvalósulásával a prédikáció zárórészében számol. Az öt erasmusi genusnak a prédikációképzítés végső szakaszában van relevanciája, ezek lényegében a közönség összetételétől függő alkalmazási módok.

Úgy tűnik, a 16. század végének egyes kálvinista elméletírói Erasmus és Hyperius elgondolásait vegyítették. Az öt prédikációs genus tekintetében egyértelműen Hyperius rendszere mellett döntöttek, és ugyancsak felhasználták a Hyperius által a homiletikában is érvényesnek tekintett retorikai elvet a beszédnemek azonos szónoklatban való keveredéséről. Ezeket a genusokat azonban nem a prédikáció doktrinális tartalmú részének összetevőiként fogták fel, hanem Erasmus felvetését követve a tanító részt követően, a prédikáció végén önálló beszédrészen alkalmazták őket, így téve világossá azt, amit Hyperius némileg homályban hagyott: az egyes genusok sajátosságainak megjelenési helyét és körülményeit. Ezeket az egyes genusok előírásai szerint megalkotott pontokat ususoknak nevezték, azt a beszédrészt pedig, amelyben az ususok következnek egymás után, applikációnak vagy akkomodációnak. (Úgy látom, hogy a két megnevezés tekintetében mindvégig igen nagy a rendszertelenség, s csak egyes teoretikusoknál van jelentősége a terminológiai distinkciónak, általánosan érvényesnek tekinthető, világosan deklarált megkülönböztetésük nem rögzül.)

A genera orationis helyett a genera usuum keretei között folytatódó kommunikációelméleti gondolkodás a 16–17. századi protestáns homiletika meghatározó folyamata. Ma

⁶⁹ Jānis KRĒSLIŅŠ, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54) (a továbbiakban: KRĒSLIŅŠ 1992), 51–64; John W. O'MALLEY, *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5 (1985), 1–29; reprintje: O'MALLEY 1993, i. m., no. VII.

⁷⁰ Hasonló elgondolást Melancthonnál is találhatunk. A *De modo et arte concionandi*ban kifejtettek szerint a prédikációt valójában csak két genus működteti. Az egyik a doctrina, ami a catechesist (a dialektika szabályai szerint kifejtett hittételek) és az interpretatio scripturae-t jelenti (a szentírási hely és a loci összekapcsolása), a másik az adhortatio. A genusokat tehát nem egy-egy prédikáció egésze valósítja meg, hanem az egy prédikáción belül egymást váltó részek. Az adhortatióra szűkülő befejezéshez képest azonban Erasmus jóval változatosabb műfaji regisztereket gondol el. Vö. KRĒSLIŅŠ 1992, i. m., 51–64.

még nem tudható teljes bizonyossággal, személy szerint ki volt ennek az elgondolásnak a kezdeményezője, terjedése, paradigmává válása azonban elég jól regisztrálható, követhető az adatok alapján.

1592-ben jelent meg első alkalommal William Perkins (1558–1602) *Propheticájának* latin szövege, amelynek a szerző halála után Thomas Tuke elkészítette az angol fordítását (1606). A kontinens népszerű kézikönyveinek, többek között Hyperiusének tanácsait az angliai puritán prédikációs gyakorlattal egyesítő műben⁷¹ a hyperiusi nemek már egyértelműen az applikáció specielsei. Természetesen az erősen rámissa kötődésű szerző dichotóm tagolást is érvényesít közöttük. Az alkalmazás elméleti („noëtica, quae mentem respicit”) és gyakorlati csoportjába („practica, quae ita et mores respicit”) két-két faj tartozik, latinul mindkét csoportban azonos a nevük: informatio és reformatio, és Perkins csak a görög nevekkal tesz közöttük terminológiai megkülönböztetést (didascalicum és clenchticum az elméleti csoportban, paideia és epanorthosis a gyakorlatiban). Az epanorthosis locusa az admonitio, míg a paideiának két locusa van, az exhortatio és a consolatio, így áll elő tehát, a kettős csoportosítás harmadik szintjén, az eredeti, ötös hyperiusi rendszer.⁷² A Zepper 1598-as homiletikájához az üdvözlő versek egyikét író dillenburgi lelkész, Bernhardus Textor 1599-ben Herbornban jelentette meg saját lekipásztori kézikönyvét, amelyben egyébként Zepper viszonzta az üdvözlést. Textor a beszéd szerkezeti egységeit követően hozta szóba a prédikáció beszédnemeit (*De sex concionum generibus*). Az öt tiszta genus után taglalta, mégpedig a legnagyobb terjedelemben, annak a legnagyobb fontosságot és elterjedtséget tulajdonítva („genus omnium vulgatissimum”) a hatodik, vegyes nemet, „in quo praecedentia quinque concurrunt vel omnia, vel pleraque”.⁷³ A vegyes nemű szónoklatnak itt olvasható tárgyalása világosan felmutatja azt az átmeneti állapotot, ahogyan a prédikáció genusaiból a prédikáció záró beszédrészt szervező elvek alakulnak ki. Mivel a templomban mindig sokféle lelki igényű hallgató van egyszerre jelen – mondja –, a prédikációnak olyannak kell lennie, „wie ein dietrich, hoc est, ut clavis omnibus seris aperiendis accommodata. Commisceri igitur genera concionum necesse est. Commistionem autem illam dum suadeo: nemo opinetur, me confusum chaos et scopas dissolutas ex concionibus facere. [...] Hoc igitur volo, ut ex uno genere concionis [...] fiat transitio per doctrinarum, usuum et applicationis connexionem ad aliena genera, vel omnia, vel pleraque. [...] Commodissime igitur ex genere διδασκαλικῷ transitus fieri potest ad reliqua quatuor singula. Nam proposita, explicata, confirmata et illustrata vera doctrina: in usu eius ostendi potest, quomodo serviat ad confutationem doctrinae falsae, ad studium virtutum, ad fugam peccatorum et ad conso-

⁷¹ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956 (a továbbiakban: HOWELL 1956), 206–207; KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, KvKt, 16(1991), 39–57 (a továbbiakban: KOLTAY 1991a), 44.

⁷² William PERKINS, *Prophetica*, Bazel, 1602, 95–100. Bisterfeld Perkinséhez hasonló, de még összetettebb rendszeréről: BARTÓK 1998, i. m., 194.

⁷³ Bernhardus TEXTOR, *Pandectae Sacrarum Concionum in tria volumina digestarum*, I. *Observationes generales de ministrorum et auditorum officio, ante, inter et post conciones*; II. *Concionum dispositiones*; III, [*Keresztelő, esketési, temetési stb. beszédek*], Herbornae Nassoviorum, 1599 (a továbbiakban: TEXTOR 1599), 64.

lationem...⁷⁴ Textornál tehát a didascalicum még nem tűnik ususnak, inkább a confirmatio statusának. Perkins követői azonban mind az öt genusból usust formálnak. Guilielmus Bucanus 1602-ből keltezett és 1650-ben Váradon is megjelentetett *Ecclesiastese* szerint a prédikációnak három része van, az exordium (ez a propositió is felöleli), a tractatio és az epilogus, a tractatio részei pedig a narratio, az exegesis (interpretatio textus, explicatio) és az applicatio (accommodatio textus expositi ad auditorum usum). Az applicatió belül az öt hyperiusi eredetű fajt különbözteti meg, amelyekre a doctrina v. confirmatio, refutatio v. redargutio, paideia v. institutio, epanorthosis v. correctio v. reprehensio és a consolatio megnevezéseket alkalmazza.⁷⁵ Itt csak futólag lehet érinteni, hogy Keckermann homiletikájának applikáció-tana is ugyanerről az öt fajról beszél.⁷⁶

Noha a teoretikusok nem várják el minden prédikáció végén az összes usust, a gyakorlatban a legtöbb prédikáció többféle usussal él. Az ususszal kapcsolatos elméletek a gyakorlatban olyan módszertanná formálódnak, amely a főszerepet kapja a prédikációs beszédaktus komplexitásának és a közönség heterogeneitásához való alkalmazkodásnak a biztosításában. Már az ususok állandósuló megnevezése is arra utal, hogy ezt az alkalmazkodást tartalmi tekintetben elsősorban a pragmatikus iránymutatással kívánják megvalósítani. Szónoklattani szempontból viszont azt kell kiemelnünk, hogy a doktrinális tanítás locus communisaitól elkülönülő ususoknak az a status-jellege erősödik fel, amely eleve szerepel a genusokról Hyperius által adott meghatározásban.

A homiletikai genusok ususokká való átalakításának biztos jele az is, hogy a retorikai genusoknak a didascalicummal kiegészített négyes rendszere lassanként visszalopakodik a prédikációelméletekbe, és a szerzők egyáltalán nem látnak ebben összeférhetlenségi problémát. Még Textor is, aki – amint láttuk – *De sex concionum generibus* tárgyal, homiletikája korábbi pontján úgy fogalmaz, hogy a prédikációban a négy beszédnemnek kell meglegnie.⁷⁷ Bucanusnál pedig, aki a hyperiusi válfajokat már egyértelműen ususoknak tekinti, természetesen semmiféle problémát nem okoz, hogy a kevert genusú prédikációval kapcsolatban a négy retorikai nem elegyedését elemzi: a prédikátor különböző beszédnemekkel élhet „etiam in unam eademque concione. Quando enim vult docere, utitur genere didascalico: Quando consolatur aut hortatur, aut dehortatur, deliberativo: Quando arguit adversarios, versatur in genere judiciali: Quando laudat personas vel facta, genus demonst[r]ativum usurpat.”⁷⁸ Hasonlóan a retorikai beszédnemeket említi Scultetus, amikor megadja bármiféle téma tárgyalásának közös szabályait, „sive illud ad genus

⁷⁴ TEXTOR 1599, i. m., 69.

⁷⁵ Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes. seu De methodo concionandi tractatus duo* [Bern, 1604]. Genf, 1608; Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes. seu De methodo concionandi tractatus duo* (a továbbiakban: BUCANUS 1604/1650) = Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* [Heidelberg, é. n.], edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárad, 1650 (RMK I, 840 RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is) (a továbbiakban: SCULTETUS 1610/1650). 39–106 (leírva RMK II, 744. sz. alatt is).

⁷⁶ Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani, in gymnasio patrio philosophiae professoris eruditissimi *Operum omnium quae extant*. I–II, Genevae, 1614, 33–37.

⁷⁷ TEXTOR 1599, i. m., 27.

⁷⁸ BUCANUS 1604/1650, i. m. = SCULTETUS 1610/1650, i. m.

didascalicum, sive demonstrativum, sive deliberativum, etc. pertineat.” Ugyanezen a helyen kifejezetten utal is arra a beszédrészre, amelyben a homiletikai genusból kifejlődött ususok változatossá teszik a témájuk retorikai genushoz sorolásától függetlenül eddig a pontig egységes módszertannal készülő prédikáció invencióját: „Errant igitur, qui in diversis causarum generibus diversis quoque methodis utendum esse putant. Variatio nulla est nisi in applicatione.”⁷⁹

A tanítás és az applikáció ezekben a homiletikai rendszerekben nem egyidejűként, hanem egymásra épülő külön fokozatokként jelennek meg. Elkülönítésük a 16–17. század fordulójára lejátszódó változási folyamat eredménye, és már önmagában is messzemenő ismeretelméleti és hermeneutikai következményei vannak. A reformáció első nemzedékének Biblia-értelmezéseiben feltett „quid sit?” kérdés jelentősége a következő nemzedékekben megváltozik, hiszen a válaszokat tanáraik már nagyrészt megtalálták, a „quid effectus?” helyett pedig mechanikussá válik az elkülönülő doctrinát önállóan követő exhortatio.⁸⁰ „A reformátorok dinamikus és személyes Ige-fogalma [...] kezd átváltozni egy inkább személytelennek és statikusnak mondható Ige-fogalommá: [...] az explicatio elválik az applicatio-tól, és ebben az a felfogás tükröződik, hogy a textus értelmét, sensus-át, a »tanúságot« mint teológiai tanítást objektív módon meg lehet állapítani, mielőtt annak usus-át, hasznát, jelen érvényét, életünkre vonatkozó igényét felismertük és elismertük volna. Tehát az igehirdetésben az Ige nem egyetlen, dinamikus aktusban tárja fel a maga értelmét és követel tőlünk személyes döntést, hanem először locusokat. »tanúságokat« nyújt és csak azután kerül sor arra, hogy a hallgatók élete és cselekvése fölött is érvényesítse igényét.”⁸¹ A „teologizáló és polemizáló intellektualizmus” tércyérésével jellemezhető felekezeti ortodoxiák számára a doctrina „egyszerűen az igaz tan, a dogma” jelentésben létezik, holott a korai reformáció „szóhasználatában a doctrina szó még szerepelhet az evangélium, a viva vox evangelii szinonimájaként is”.⁸²

A 17. század eleji kálvinizmus nagy hatású teoretikusa, Perkins tanítványa, William Ames (1576–1633) még erre is rátesz egy lapáttal. Olyan prédikációelméletet népszerűsít, amelyben még az ususoknak is az intellektuális természete válik meghatározóvá, velük az explikációt újabb explikáció követi, és az applikáció csak a prédikáció harmadik fokozatában kap helyet.

Ames nem írt önálló homiletikát, de főművében, a *Medulla theologicá*ban az első könyv 35. fejezete tömör ars concionandinak tekinthető.⁸³ Ezt Magyarországon is jól

⁷⁹ SCULTETUS 1610/1650, i. m., III. szekció.

⁸⁰ Timothy J. WENGERT, *Georg Major (1502–1574): Defender of Wittenberg's Faith and Melanchthonian Exegete = Melanchthon in seinen Schülern*, Hrsg. Heinz SCHIEBLE, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, 73), 129–155.

⁸¹ CZEGLÉDY Sándor, *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAEEcl, 1), 131–168, 138.

⁸² Részletesen lásd CZEGLÉDY Sándor, *Méltusz ágendája és himnológiai tevékenysége* = BARTHA 1967. i. m., 353–391, 389–391.

⁸³ BARTÓK 1998, i. m., 190.

ismerték, 1685-ben Debrecenben ki is nyomtatták.⁸⁴ de Martonfalvi Tóth György már korábban, 1670-ben és 1675-ben részletes latin kommentárt jelentetett meg hozzá,⁸⁵ 1679-ben pedig *Tanétó és czáfoló theologiájában* kivonatosan magyarra is lefordította.⁸⁶ Ames terminológiája elkerülte Perkins homonímiáját: a teoretikus informatio és reformatio mellett a gyakorlati hasznokat az institutio és a correctio terminusokkal jelölte.⁸⁷ A hasznok közé azonban a hyperiusi ötből csak ezt a négyet sorolta, míg az ötödiket, a consolatiót nem haszonnak, hanem a hasznoktól megkülönböztetett applicationnak tekintette. Az alkalmazási módok közé odasorolta még emellett az exhortatiót és az admonitiót. A megkülönböztetés alapja, hogy míg a hasznokról általánosságban beszélünk, az alkalmazásban hallgatóinkra szabjuk a mondottakat, grammatikailag, harmadikról második személyre váltással is kifejezve az odafordulást.⁸⁸ Amint látható, az amesi alkalmazási módok a perkinsi praktikus alkalmazások locusaival azonosak; míg Perkinsnél egy teoretikus struktúra vertikális építményét tartották, Amesnél beszédrészek lineáris egymás után sorolására használatosak.

A változtatás jelentős, ám aligha Ames saját elgondolása. A *Medulla* „első, még hiányos kiadása 1623-ból való, teljes formájában pedig 1627-ben jelent meg először”.⁸⁹ A kezdeményezés korábbi ennél. A pfalzi prédikátor Abraham Scultetus *Axiomata concionandi*jának évszám nélkül, 1610 táján jelent meg az első kiadása Heidelbergben.⁹⁰ A munka – amelyet Magyarországon is jól ismertek, 1650-ben pedig Váradon is megjelent⁹¹ – már tartalmazza e megfontolásokat. Scultetus terminológiája ugyan erősen különbözik Amesétől: az applikáció nála gyűjtőneve mindannak, ami a prédikációban a textus magyarázatát (expositio) követi. Ebben az applikációban azonban pontosan megtaláljuk az amesi, intellektuális értelmű hasznok és az amesi értelemben vett applikáció fokozatait. Scultetus szerint ugyanis az applikációnak, amely „anima est totius concionis”, s amely nélkül a prédikáció csak élettelen holttest (XXV.), két része van: az első a

⁸⁴ Guilielmus AMESIUS, *Medulla theologica, editio novissima. Ab authore ante obitum recognita et variis in locis aucta*. Debrecen, 1685 (RMK II, 1563). A prédikáció felépítéséről: 157–161.

⁸⁵ Az első könyvvel a kommentár első kötete foglalkozik: MARTONFALVI TÓTH György, *Exegesis libri primi Medullae Amesianae, in qua, quantum ad fidei articulos attinet, quicquid in sacro-sancta theologia reperitur secreti et ardui, quicquid in schola continetur orthodoxi et obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones, ita explicatur, ut sacro-sanctae theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire queat*. Debrecen, 1670 (RMK II, 1230) (a továbbiakban: MARTONFALVI TÓTH 1670). A prédikáció felépítéséről: 896–906.

⁸⁶ MARTONFALVI TÓTH György *Tanétó és czáfoló theologiaja: Mellyet Amesi és Vendelinus szerint írt azoknak kedvéért, a' kik az igaz theologia, és vallást, hamar kívánnák meg-tanúlni: és mellyet, ezen jó végeért, a' Debreczeni Collegium, a' maga költségén nyomtatattott-ki*. Debrecen, 1679 (RMK I, 1231). A prédikáció felépítéséről: 150–152. Vö. BARTÓK 1998, i. m., 164–165, 233.

⁸⁷ BARTÓK 1998, i. m., 194, 209.

⁸⁸ MARTONFALVI TÓTH 1670, i. m., 900.

⁸⁹ KOLTAY 1991a, i. m., 47.

⁹⁰ Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica*, edita per M. Christianum KYBERTUM, [Heidelberg,] typis Gotthardi Voegelini, é. n. [1610 k.].

⁹¹ SCULTETUS 1610/1650, i. m.

„deductio alicuius loci communis ex textu exposito”, a másik az „ostensio usus illius loci” (XXVII.). Az öt hyperiusi genus ezek közül az elsőben érvényesül (XXVIII.), ezek tehát a teológia teoretikus közös helyeinek tematikai osztályozói. Ezek tárgyalása után folytatódik Scultetus gondolatmenete az ususokkal: „Hucusque prima applicationis pars fuit, in electione locorum communium, et tractatione eorundem: sequitur altera, qua est de usu eorundem sive praxi, quae in omni concione urgenda: sine qua doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica.” (LVI.) Ezeknek az ususoknak a kibontására szolgálnak az akkomodációs eljárások, amelyeknek bemutatott példáit a hallgatóhoz való megszólító odafordulás jellemzi (LIX.). A dogmatikus locusok ususai a hitbéli buzdításban és a téves nézetektől való eltántorításban (LX.), valamint a vigasztalásban (LXI.), a morális locusok ususai pedig a jócselekedetekre való serkentésben és a bűnöktől való eltántorításban vannak (LXV.). Az exhortatio egyébként még egyszer visszatér, mint a tractatiót követő peroratio egyik összetevője (a másik a repetitio, LXXXII.).

Alsted enciklopédiájába azonban feltehetőleg már Amestől került az ususok és az applikáció két fokozatának megkülönböztetése. Alsted szerint a tractatio textus (enarratio) hat lépésben valósul meg: az exordiumot és a propozíciót az enarratio propositionis (explicatio, probatio), vagyis a doctrina kifejtése követi, majd a hasznok (usus). utánuk pedig az applikáció és a peroráció következnek. A hasznok csoportosítása pontosan megfelel a hyperiusi genusok csoportosításának, elnevezésük itt: informatio (confirmatio verae doctrinae, seu articulorum fidei), reformatio (confutatio falsae doctrinae), institutio vitae sanctae (vitae sequendae demonstratio), correctio vitae impiae (vitae fugiendae damnatio) és consolatio conscientiae (conscientiae anxiae tranquillatio). Az első kettő ad iudicium seu intellectum tartozik, a többi három ad praxin seu affectum.⁹²

A kálvinista prédikációelmélet által bejárt úton, hivatkozásokkal is igazolhatóan a kálvinista teoretikusok hatására, némi késéssel a lutheránus homiletika is végighaladt. A genusok ususokként való érvényesülése náluk is lépésről lépésre végigkísérhető.

Paul Tarnownál (1562–1633)⁹³ még csak annak lehetünk tanúi, amit Zeppernél és Sutliviusnál figyelhattunk meg: a világi beszédnek helyébe kerülnek a hyperiusi genusok mint a prédikáció válfajai. A hyperiusi elmélet inherens elemét Tarnow is hangsúlyozza: óv attól, hogy a genusokat elszigetelten tekintsük, a prédikációban mindig együttesüknek kell működnie. A genus redargutivum érdekli a legkevésbé: ez csak bizonyos alkalmakkor, bizonyos közönség előtt használatos; háttérbe szorulása egyben azt is jelenti, hogy a prédikáció inkább individuális, mint intézményes reformot szolgál. Ez előtérbe tolja viszont az érzelmek kifejezése iránti érdeklődést. Tarnow az institutivus, a correctorius és a consolatorius szónoklatnál tárgyalja, hogyan ébreszthet a prédikátor érzelmi átélést, hogy beszéde ne csak absztrakt tanításként hasson.⁹⁴

⁹² Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; hasonmás kiadása: bev. Wilhelm SCHMIDT, a bibliográfiát összeáll. Jörg JUNGMEYER, I–IV, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1989–1990, 1676.

⁹³ Paul TARNOW, *De sacrosancto ministerio libri tres*, Rostock, 1623.

⁹⁴ KRÉSLINŠ 1992, i. m., 64–74.

Jól mutatja a genusok szerepének változását, ususokká válásukat az a mód, ahogyan Johann Gerhard (1582–1637)⁹⁵ tárgyalja őket. Az öt hyperiusi genusról beszél, de nem mint a prédikáció, hanem mint az accommodatio válfajairól: „Accommodatio Scripturae est vel theoretica vel practica. Theoretica versatur circa veri cognitionem [...] et falsi refutationem [...]. Practica versatur circa bonum agendum [...], circa malum culpae fugiendum [...], et malum poenae tolerandum”.⁹⁶

Johann Hülsemann (1602–1661) *Methodus concionandi*jában ugyancsak a hyperiusi genusokat találjuk didascalicum seu demonstrativum, elenchiticum seu refutatorium, paiduticum seu instructorium, epanorthoticum seu correctorium és paracleticum seu consolatorium néven,⁹⁷ de ő forrásként már Alstedre hivatkozik. Hülsemann szerint a prédikáció genusa számbavételének három oka van: amellet, hogy meghatározza, milyen bizonyítékokat kell használni és hogyan kell elrendezni őket, és hogy megkönnyíti a szónoklat emlékezetbe vésését, a genus azzal segíti a szónokot, és később a hallgatót is, hogy tudja a prédikáció végcélját, ami világossá teszi a befejezést („ut scopum textus assequatur, eumque in concione, quasi futuram conclusionem, praefixum habeat”). Az utalás világosan kifejezi, hogy a szónoki gyakorlatban mindig a prédikáció végén, a tanítás után válik fontossá a megfelelő genus elkülönítése.

Párhuzamosan azzal, ahogyan a genusok önálló és állandó beszédrészbe lokalizálódnak, s az általuk elfoglalt beszédrész igen összetetté, tagolttá válik és az aktuális kommunikációs célzat képviselőjében döntő fontosságot nyer, a prédikáció egyéb beszédrészeit illetően viszont redukciós tendencia veszi kezdetét. Az egyszerűsödésben szerepe lehetett annak is, hogy a Wittenbergben az 1590-es években ismét erős tekintéllyé váló Arisztotelész retorikájának (amelynek lutheránus részről Daniel Cramer tollából 1597-ben kivonata is megjelent⁹⁸) diszpozíciós részében arról van szó, hogy az oráció lényegi, kötelező részei a tétel (propozíció) és a bizonyítás.⁹⁹ A századforduló lutheránus prédikációelmélete is két, ezekkel analóg, helyettesíthetetlen és nélkülözhetetlen részt írt elő a prédikációban, a perikopát és a confirmatiót. A confirmatio belső tagolását igen sok egyéni változatban valósították meg a kézikönyvek,¹⁰⁰ általánosításképpen háromrészes tagolást tekinthetünk megszokottnak. A paraphrasis a szöveg pontos megértését, vagyis a közönségnek a szöveghez való vezetését jelenti, grammatikai, dialektikai, retorikai magyarázatok felhasználásával. A dogmatapoiesis a fordított utat járja, a szövegben a hallgató-

⁹⁵ Johann GERHARD, *Methodus studii theologici*, Jena, 1620.

⁹⁶ KRÉSLINŠ 1992, i. m., 51–64.

⁹⁷ Joh. HULSEMANNI, Doctoris Theologi in Academia Wittebergensi. (I) *Methodus concionandi*, auctior edita. Cui accesserunt eiusdem autoris (II) *Methodus studii theologici*, in privatum quorundam usum conscripta. (III) *Nec non Doctoris Johannis FORSTERI Methodus ac formulae concionandi*, (V) eiusdemque et (IV) D. D. Leonharti HUTTERI, ac (VI) Balthasaris MEISNERI celeberrimorum quondam in eadem Academia Doctorum et Professorum (IV, V) *Consilia de studio theologico*, et (VI) *lectione Biblica recte instituendis, ob argumenti similitudinem in unum volumen collecta, et impressa*, Wittenberg, 1638 (a továbbiakban: HULSEMANN-FORSTER-HUTTER-MEISNER 1638), 19–24.

⁹⁸ Daniel CRAMER, *Synopsis trium librorum rhetoricorum Aristotelis*, Stettin, 1597.

⁹⁹ 1414a–b. Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 210.

¹⁰⁰ Lásd KRÉSLINŠ 1992, i. m., 113–121.

ság aktuális kérdéseire való feleletet megtalálva a szöveget juttatja el a közönséghez, a teológiai levezetéseket és bizonyításokat tartalmazza. Ezt követi a zárórész, az *accommodatio*, amely az ususokat foglalja magába, és válik a korábbi *genus*-elméleteknek megfelelően tagolttá és összetetté.

Hülsemann *usus seu applicatio* névvel illeti a *confirmatio* harmadik részét, s két fajtáját különíti el, a dogmatikust és a morálist. Például a dogmatikus applikáció „*consequentia est, quae per discursum logicum ex themate quodam deducitur, ad articulum quendam fidei probandum, in genere didascalico, vel eundem vindicandum a contrariis erroribus, in genere elenchtico*”.¹⁰¹ Érdemes ezt a meghatározást alaposan szemügyre venni: nélkülöz minden közelebbi meghatározást arról, hogy a *genus* szó itt szereplő értelme a prédikáció vagy az *usus* *genus*-át jelenti-e. Amikor a következő fejezetben (*De connectendi formulis*) az összekötő elemeket, formulákat, kapcsolási módokat veszi számba, ezeket is az egyes *genus*okon belül mutatja be, mintegy a *genus* lényegi szervezőinek, tartalmi és stilisztikai készletének tekintve őket,¹⁰² s nem beszél a *genus*ok egymással való összekapcsolásának módjairól.

A lutheránus teoretikusok által említett *usus*ok száma általában öt; nemcsak Hülsemann, hanem Gerhard is két csoportjukat, a teoretikus (dogmatikus) és a praktikus (morális) hasznokat különíti el. Csak négy haszon van Daniel Cramer (1568–1637),¹⁰³ Fridericus Balduin (1575–1627)¹⁰⁴ és Nicolaus Rebhan (1571–1626)¹⁰⁵ kézikönyveiben, akik a *consolatio*t hagyják említetlenül, és Christophorus Schlepner-nél (1566–1635),¹⁰⁶ aki a *didascalicum*-ról nem szól. Valamennyi kézikönyv egyetért abban, hogy a szónoki tehetség kimutatására, a legnagyobb fokú variálásra és találékonyságra a prédikáció *usus*ai között van mód.

A hyperiusi *genus*okból kialakult *usus*ok elméletének érdekes magyarországi hatástörténete is van. A Medgyesi Pál homiletikájának második táblázatában bemutatott prédikációkészítési módszertan hitelesen közvetítette Ames felosztását: haszon négyféle van, az ítéletre néző (*informatio* és *reformatio* v. *refutatio*) és a cselekedetre néző vagy igazgató hasznok (*institutio* és *correctio*), a rászabás pedig háromféle: *consolatio*, *exhortatio* és *dehortatio* v. *admonitio*.¹⁰⁷ A harmadik táblázat azonban jóval egyszerűbb ennél: nincs meg benne a hasznok és a rászabás két fokozata, csak a hasznok, azokból pedig hat (*institutivus*, *refutativus*, *adhortativus*, *dehortativus* v. *admonitivus*, *reprehensorius*, *consolativus*), ami pedig csak sorrendjében tér el Georgius Laetus hatos cso-

¹⁰¹ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, i. m., 123.

¹⁰² HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, i. m., 129–149.

¹⁰³ DANIEL CRAMER, *Methodus concionandi, de interpretatione cuiusvis textus biblici, tam artificiosa quam populari*, Stettin, 1605.

¹⁰⁴ FRIDERICUS BALDUINUS, *Brevis institutio ministrorum verbi*, Wittenberg, 1622.

¹⁰⁵ NICOLAUS REBHAN, *Concionator quomodo comparatus esse, quaque ratione conciones suas instituere debeat*, Jena, 1625.

¹⁰⁶ CHRISTOPHORUS SCHLEUPNER, *Tractatus de quadruplici methodo concionandi, rationem diversimode formatarum concionum ... exponens*, Leipzig, 1608.

¹⁰⁷ MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I. 832 – RMNy 2310). Medgyesi magyar terminológiájáról lásd BARTÓK 1998, i. m., 209.

portosításától.¹⁰⁸ Az első táblázatban – némileg eltérő elnevezésekkel – ugyanez a hat haszon található meg, azonban itt a rászabás is szerepel, igaz, azzal a kitéttel, hogy azt az egyes hasznokhoz adni sem alkalmatlan, s hogy ezért külön részként sem kell mindig meglennie. Szintén jelentős eltérések találhatók Ames elméletétől a két későbbi magyar amesiánus, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton homiletikáiban. Martonfalvi Tóthnál az usus – akárcsak maga a doctrina, a locus communis – kétféle lehet: teoretikus vagy praktikus. A kétféle teoretikus usus megegyezik Hyperius két elméleti beszédnemével (informatorius és reformatorius v. refutatorius), praktikus hasznából pedig úgy lesz öt, hogy a maradék három hyperiusi válfaj kiegészül az amesi háromféle alkalmazással, s a consolatio a két osztályozásban egybeesik (institutio, correctio v. reprehensio, exhortatio v. adhortatio, dehortatio v. admonitio, consolatio). Martonfalvi Tóth ki is fejti, hogy szerinte az exhortatio, a dehortatio és a consolatio is hasznok, nem pedig az alkalmazás nemei.¹⁰⁹ Szilágyi Tönkö Márton a declaratiót és az applicatiót tekinti a prédikáció két fő részének, a doctrina ezek közül az elsőbe tartozik, a másodikat az ususok és a conclusio adják. Az ususokat Martonfalvi Tóthtal megegyezően csoportosítja, azzal az egyetlen eltéréssel, hogy az exhortatiót és a dehortatiót monitio név alatt összevonja.¹¹⁰

Hyperius homiletikájának utóélete

Egy Hyperius-specialista német egyháztörténész szerint a marburgi professzor homiletikája a 20. századig a homiletikai tankönyvek legtöbbet hivatkozott munkája maradt.¹¹¹ Az utóélet azonban nem volt éppen egyenes vonalú.

Hyperius homiletikai főműve az 1553. évi első kiadást követően még öt alkalommal jelent meg a 16. században: 1555-ben Dortmundban, 1562-ben Marburgban, 1563-ban, 1573-ban és 1579-ben Bázelen.¹¹² Ismert egy 1781. évi hallei kiadása is. A latin edíciók

¹⁰⁸ Georgius LAETUS [Jiří VESELSKÝ-LAETUS], *Consilium de formandis SS. concionibus* [Leiden, 1639] = SCULTETUS 1610/1650, i. m., 107–125.

¹⁰⁹ MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079). Vö. BARTÓK 1998, i. m., 228. Az 1666. évi homiletika állásfoglalásához képcst igen feltűnő, hogy mind 1670. évi Ames-kommentárjában, mind a *Medulla* 1679. évi fordításában Martonfalvi Tóth hűen követi usus és applicatio amesi megkülönböztetését. Külön érdekesség, hogy a latin kommentár érvelése, amelyben – még azzal szemben is, hogy Ames maga is gyakran keveri a két terminust saját prédikációiban – kifejti a két beszédész különözö természetét (MARTONFALVI TÓTH 1670, i. m., 900), szövegszerűen azonos a négy évvel korábbi homiletika a különözöség cáfolatát követő szavaival.

¹¹⁰ SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536). Vö. BARTÓK 1998, i. m., 228.

¹¹¹ „...in den homiletischen Lehrbüchern bis heute am häufigsten zitierte”, KRAUSE 1969, i. m., 327.

¹¹² Összevetésül: Melanchthon *De officio concionatoris*ának ugyancsak hat kiadása jelent meg a szerző életében, 1535 és 1559 között, a *De modo et arte concionandi*nak pedig csak két kiadása volt, 1540-ben és 1541-ben; vö. Ralph KEEN, *A Checklist of Melanchthon Imprints through 1560*, St. Louis, Center for Reformation Research, 1988 (Sixteenth Century Bibliography, 27). Mindkét műnek csak egy-egy, Melanchthon

mellett 1563-ban Genfben francia, 1577-ben Londonban pedig John Ludham által készített angol fordítása jelent meg.¹¹³ Az utóbbi az első angol nyelven kiadott homiletika,¹¹⁴ amely egyébként Wigand Orth Hyperius fölötti latin halotti beszédének angol fordítását is tartalmazza. A *Topica* a Hyperius halálát követő évben Wittenbergben, nyolc évvel később pedig Bázelen jelent meg.

Az 1566. évi hesseni Kirchenordnung Hyperiusra hivatkozva beszélt az öt prédikációs genusról.¹¹⁵ Ez a lutheri és kálvini elvek közötti közvetítéssel próbálkozó szerkesztmény azonban nem volt maradandó hatású, Fülöp tartománygróf halála (1567) után a hesseni teológiai fejlődés a merevebb lutheránus felfogás szerint alakult, és Marburgban csak az 1605. évi „Verbesserungspunkte” hatására vált ismét a svájci típusú reformáció az iránymutatóvá. Ennek ellenére a németországi kutatásnak sikerült olyan folyamatokra rámutatnia, amelyekben a hyperiusi prédikációelméleti gondolkodás alapelvei észlelhetők. Így például a tübingeni teológiaprofesszorok prédikációit vizsgáló áttekintés világossá tette, hogy – noha a Württembergben publikált legkorábbi homiletika, Arsadius Seehofer (1505–1539) munkája (1538) megelőzte Hyperiusét¹¹⁶ – Lucas Osiander és Jacob Andrea homiletikáinak század végi megjelenéséig, elterjedtsége, hatása és átfogó jellege miatt Hyperius prédikációelmélete nyújt adekvát szemléleti keretet az egyházi kommunikáció elvei számára.¹¹⁷ Nemcsak lelkészek tanulmányozták egyébként, hanem a lutheránus tartományfejedelmek személyesen is megismerkedtek a tartalmával. Amikor például János Frigyes württembergi hercegnek kerestek praeceptort 1596-ban, az állást – nyilván Martin Crusius közbenjárására és ajánlásával – volt tanítványa, Michael Beringer nyerte el, és saját retorikai epitoméjában,¹¹⁸ a Crusius és Erhardus Cellius ajánló verseivel is ellátott, nem egészen százlapos kis kötetben is mindenekelőtt „ex quaestionibus Rhetoricis Cl. viri Martini Crusii, Domini Praeceptoris mei perpetua observantia colendi, sicut etiam ex Ecclesiaste Erasmi Roterod. et Andreae Hiperii libello” merített.

A 16–17. század fordulóján megélénkülő lutheránus homiletikai irodalomban, amelynek szerzői különben viszonylag ritkán említették Melanchthont, ugyanakkor szintén gyakran ajánlották Erasmus olvasását, elismerték a hyperiusi megfontolások jelentőségét.¹¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy nem közvetlenül nyúltak vissza hozzá. Már utaltam rá,

halálát követő 16. századi kiadásáról tudok: az előbbi Londonban adták ki 1570-ben, az utóbbit ugyanebben az évben Georg Maior homiliáinak wittenbergi kiadásában közölték újra.

¹¹³ KRAUSE 1977, i. m., 135–139. (A latin edíciók itt két szövegszaládba csoportosítva.)

¹¹⁴ HOWELL 1956, i. m., 110–115; DECOURSEY 2001, i. m. = MALONE 2001, i. m., 338.

¹¹⁵ KRAUSE 1969, i. m., 328.

¹¹⁶ Seehofer már 1523–24-ben zajos viták középpontjába került Ingolstadtban, azt követően azonban csak a württembergi reformáció legkorábbi írásai közé tartozó prédikációgyűjteményét és az ahhoz függesztett homiletikai rendszerezését ismerjük (*Enarrationes evangeliorum dominicalium, ad dialecticam methodum et rhetoricam dispositionem accommodatae*), 1538–1544 közötti augsburgi és egy 1562-es oberurseli kiadásból.

¹¹⁷ Sabine HOLTZ, *Theologie und Alltag: Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750*, Tübingen, Mohr, 1993 (Spätmittelalter und Reformation, N. R., 3), 42–48.

¹¹⁸ *Epitome Rhetorica ad eloquentiae studium scitu maxime necessaria breviter, ordine et perspicue comprehendens: et ex pluribus praestantissimis autoribus collecta per M. Michaelen BERINGERUM* Ulbachensem, Tübingen, 1596.

¹¹⁹ KRESLIŇŠ 1992, i. m., 38–44.

hogy Hülsemann a prédikációs genusok megnevezésekor Alstedre hivatkozott. Homiletikájának más helyén is utalt kálvinista elméletírókra, Polanusra, Bucanusra, Alstedre.¹²⁰ Tarnow és Johannes Forsterus (1576–1625) Keckermannt is ajánlotta.¹²¹ Eléggé világosan kirajzolódik annak az íve, ahogyan a hyperiusi genuselmélet a 16. század végén a kálvinista elméletírók körében vált elfogadottá, majd a 17. század elején tőlük került vissza a lutheránus homiletikusokhoz. A hyperiusi hatás által bejárt utat nyilvánvalóan Hyperiusnak a svájciakkal fenntartott jó kapcsolatai¹²² és a halálát követően a svájci reformáció általi újrafelfedezése¹²³ magyarázzák: ez lehetett a hyperiusi megfontolásokat európai karrierre útnak indító központ. Az ususok fejlődését bemutató már világosan láthatóvá vált, hogy a hyperiusi válfajokban való gondolkodás a századforduló idejére teljesen általánossá vált a kálvinista elméleti irodalomban. Ami kétségtől azt jelenti, hogy Hyperius homiletikájának genuselméletéből a reformáció prédikációelméleti elgondolásainak maradandó, széles körű hatást kiváltó elmélete bomlott ki. A Hyperiusra való hivatkozások megritkulása korántsem azt jelentette, hogy elgondolásai – mint rövid időt megélt zárványok, hatástalanul maradt kezdeményezéscsokevények – kihullottak volna a történelemből: ami a kálvinista prédikációelméletet illeti, ott inkább szemléleti keretté, állandósult paradigmává való válásukról beszélhetünk, sok egyéni változatban, eltérő hangsúlyokkal való továbbfejlesztésükről, a prédikációk hatásfunkcióiról való gondolkodás reflexió nélkül is érvényesnek tekintett artikulálójaként való érvényesülésükről.

Érdekességgéppen említsem, hogy átmeneti Hyperius-recepcióval még a katolikus prédikációelméletben is számolhatunk. Lorenzo de Villavicencio (+1581) *De formandis sacris concionibus* (1563, 1565) Hyperius-plágium, akárcsak a spanyol ágostonos szerzetes több más műve is.¹²⁴

Hasonlóan méltánytalan volna Hyperius magyarországi hatásának lebecsülése. Igaz, nem tudunk arról, hogy Hyperiusnak lett volna magyar tanítványa. A marburgi egyetemre

¹²⁰ „Quas Calvinistae, Polanus, Bucanus, Alstedius, etc. de confirmatione [...] praescripserunt” (olyan tanításokról van itt szó, mint hogy a confirmatio alkalmazkodjék a közönség szintjéhez, ne legyen távolról vett, a cáfolás ne személyeknek szóljon, legyen szelíd stb.), „illae, quia naturalis iudicio cuius obviae sunt, non indigent nostra, interpretatione.” De hozzáteszi: „maior emendandis moribus, quam refutandis haereticis cura impendatur.” HÜLSEMANN-FORSTER-HUTTER-MEISNER 1638, i. m., 127.

¹²¹ KRÉSUNŠ 1992, i. m., 38–44.

¹²² Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek Hyperius svájci tanítványai, mint például Johannes Fabricius Montanus (1527–1566) és Tobias Egli (1534–1574), vagy levelezése a zürichi Johann Wolffal (1522–1571) stb.

¹²³ Ebből a szempontból pedig lásd műveinek bázeli kiadásait a Hyperius halálát követő évtizedben: *Methodus theologiae* (1567, 1568, 1574), *De Sacrae Scripturae lectione ac meditatione quotidiana* (1569, később: 1581), *Varia opuscula theologica*, I–II (1570–1571), *De theologo* (1572, később: 1582), *Topica theologica* (1573), az Izaiás-magyarázatok (1574), *Compendium physices Aristoteleae* (1574). Zürichben 1582–1584 között a páli levelekről írott kommentárjait adták ki sorozatban. Ezt követően ismét Bázelen: *In Aristotelis ethica Nicomachica annotationes haud inutiles* (1586).

¹²⁴ John W. O'MALLEY, *Saint Charles Borromeo and the Praecipuum episcoporum munus: His Place in the History of Preaching = San Carlo Borromeo: Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century*, ed. John M. HEADLEY, John B. TOMARO, Washington, Folger Shakespeare Library etc., 1988 (Folger Books), 139–157; reprintje: O'MALLEY 1993, i. m., no. VI.

Hyperius halála után hét és fél évvel, 1571-ben iratkoztak be először magyarok, Skaricza Máté, Dézsi Tamás és Udvardi András, tanulmányokat azonban ők sem folytattak ott.¹²⁵ A 16. században ezt követően is csak 1582-ben, 1587-ben és 1597-ben iratkozott be egy-egy magyarországi diák. Csak azt követően változott a helyzet, hogy 1607-ben Szenci Molnár Albert bukkant fel itt: a következő évben már nyolc magyar hallgató beiratkozásáról tudunk, és a marburgi peregrináció ettől kezdve viszonylag folytonos.¹²⁶

Hyperius könyveinek a kora-újkori magyarországi könyvtárakban való jelenléte azonban korántsem mutat olyan vigasztalan képet, mint azt Imre Mihály sugallja. Táblázatában Hyperius neve mellé csakis azért kerülhetett 1-es szám, mert az 1711 előtt készült könyvjegyzékekre korlátozva a feltárást, a homiletikai főmű egyetlen alkalommal bukkant fel: az 1670-es években a kassai nyilvános könyvtárban.¹²⁷ Kétlem azonban, hogy csak a 18. században került volna a mű az 1636-ban alapított soproni jezsuita kollégium könyvtárába, ahol 1727-ben két példányát is őrizték, egy negyedréttű kiadást a prédikátorok, egy nyolcadréttű pedig az eretnekek közé beosztva.¹²⁸ Továbbá: az Imre táblázatában szereplő „Villanicensius” nevű szerző nem más, mint az említett plagizátor, Villa-

¹²⁵ Abban az úti beszámolóban, amelyet Szegedi Kis István életrajzába illesztve saját peregrinációjáról adott, Skaricza megemlítette a marburgi egyetem néhány kiválóságát, csak élő személyeket; vö. SKARICZA Máté, *Stephani Szegedini vita – Szegedi István élete* (1582), kiad., ford. KATHONA Géza (a továbbiakban: SKARICZA 1582/1974) = KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4) (a továbbiakban: KATHONA 1974), 90–144, 112, 141. Közülük Petrus Nigidius (1501–1583), a paedagogium korábbi vezetője, később történelem-, Skariczák látogatása idején pedig fizikaprofesszor jól ismerhette Hyperiust, sőt a marburgi professzorokról szóló adatgyűjtéséhez feljegyzéseket is kellett róla készítenie. Szellemi orientációjához is közel állhatott: Nigidius volt az, akinek a vezetése alatt, az ötvenes években a tetőfokára hágott a melanchthonianizmus a paedagogiumban; vö. ARND FRIEDRICH, *Die Gelehrtenschulen in Marburg, Kassel und Korbach zwischen Melanchthonianismus und Ramismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Darmstadt–Marburg, Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen, 1983 (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 47), 33–85. Skaricza művének eddigi kiadásai kommentár nélkül hagyták Bernhardus Copius nevét, pedig 1561. évi retorikájában mérlegelte a hyperiusi öt prédikációs genus bevezetésének lehetőségét, a világi szónoklattan számára azonban az antik eredetű nemeket tartotta alkalmasabbnak; vö. Bernhardus COPIUS, *Partitiones rhetoricae ex Platone et Aristotele et eorum interpretibus Cicerone praesertim, Quintiliano, Philippo, Lemgoviae*, 1561, A5r. Feltétlenül figyelemreméltó továbbá nemcsak Skaricza rövid marburgi vizitje, hanem korábbi svájci útja is (SKARICZA 1582/1974, i. m. = KATHONA 1974, i. m., 110–111, 139–140): Genfben és Zürichben beszélhetett Hyperius levelezőtársaival, Bazelben pedig pontosan akkor lakott Bucer vejének házában néhány hónapig, 1570–1571 telén, amikor ott éppen folyamatban volt Hyperius teológiai műveinek gyűjteményes kiadásban való megjelentetése.

¹²⁶ Lásd Jukunda NAGY, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571–1914: Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*, Darmstadt–Marburg, Hessische Historische Kommission–Historische Kommission für Hessen, 1974 (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 27); SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 153.

¹²⁷ Adattár 15, 148.

¹²⁸ Adattár 18/2, 220, 259.

vicencio, úgyhogy az ő könyvének két előfordulása¹²⁹ is Hyperius írását fedi. Emellett Hyperius *Topicáját* 1610-ben Besztercebányán,¹³⁰ később a kassai nyilvános könyvtárban említették.¹³¹ A régi magyarországi könyvtárjegyzékekben fellelhető többi Hyperius-írásnak már nincs ezekhez hasonlóan közvetlen retorikaelméleti vonatkozása, úgyhogy valóban semmi helyük Imre összegző táblázatában. Helyénvalónak látom mégis rövid felsorolásukat, mert ebből kitűnhet, hogy – különösen a református kollégiumokban – viszonylag széles körben ismertek lehettek, szerzőjük pedig megbecsült teológus auktor-nak számíthatott. *Loci communes (Methodus)* megvolt már a sárospataki református kollégium könyvtárának első ismert jegyzékében, amelyet Tolnai Pap István rektor és Salánki György senior írt össze 1623-ban, s e kötetet 1635-ben is regisztrálták;¹³² Selmecbányán 1662-ben,¹³³ a kassai Szt. Erzsébet-templom könyvei között 1671-ben,¹³⁴ a szatmári református kollégiumban 1673-ban és 1720-ban,¹³⁵ Besztercebányán 1700-ban,¹³⁶ Debrecenben 1714-ben írták össze.¹³⁷ A *De ratione studiū* említik a nagybányai református kollégium könyvtárában 1669-ben és 1699-ben,¹³⁸ szerepel a debreceni református kollégium 1706. évi¹³⁹ és a szatmári 1720. évi összeírásában.¹⁴⁰ A *Varia opuscula theologica* egyik vagy mindkét kötete megvolt Johann Gallen könyvkereskedő kassai raktárában 1583-ban,¹⁴¹ Szatmárban 1673-ban,¹⁴² Debrecenben 1706-ban és 1714-ben.¹⁴³ A Pál apostol leveleihez készített kommentárjainak egy vagy több kötetét birtolta Geleji Katona István már az 1610-es években,¹⁴⁴ a kolozsvári református kollégium pedig 1666-ban és 1674-ben.¹⁴⁵ A kassai nyilvános könyvtárban egész sor Hyperius-mű állt az olvasók rendelkezésére: a már említett homiletika és *Topica* mellett megvolt a *Methodus*, a *De Sacrae Scripturae lectione* és a bázeli gyűjteményes kiadás is.¹⁴⁶ Nem tudjuk, melyik művét említik Nagybányán 1696-ban és Szatmárban 1720-ban.¹⁴⁷

¹²⁹ Az egyik példány, amely Kecskés János pozsonyi kanonok nagyrészt Mossóczy Zakariástól örökölt és a pozsonyi jezsuita kollégium számára hagyományozott könyveinek 1639. évi összeírásában szerepel, az 1565-ös antwerpeni kiadás. Adattár 13/1, 143.

¹³⁰ Adattár 13/3, 26–27.

¹³¹ Adattár 15, 148.

¹³² Adattár 14, 19, 67.

¹³³ Adattár 13/3, 408.

¹³⁴ Adattár 15, 107.

¹³⁵ Adattár 14, 338, 369.

¹³⁶ Adattár 13/3, 198.

¹³⁷ Adattár 14, 213, 291.

¹³⁸ Adattár 14, 386, 414.

¹³⁹ Adattár 14, 168.

¹⁴⁰ Adattár 14, 366.

¹⁴¹ Adattár 13/1, 34.

¹⁴² Adattár 14, 345.

¹⁴³ Adattár 14, 192, 213, 262.

¹⁴⁴ Adattár 16/3, 3.

¹⁴⁵ Adattár 16/2, 50, 65.

¹⁴⁶ Adattár 15, 149, 151.

¹⁴⁷ Adattár 14, 401, 365.

Azonban Hyperius nevének szereplésétől és könyveinek közvetlen előfordulásaitól függetlenül a magyarországi könyvolvasók olyan megbecsült szerzői, mint Perkins (Imre nyilvántartása nem regisztrálja), Ames (teológiai művét Imre értelemszerűen nem regisztrálja), Alsted (Imre nyilvántartása szerint 18 előfordulás), Bucanus (4), Keckermann (54), Scultetus (14) és mások – az ususok elméletének kidolgozását hyperiusi alapokra építették, vagy elfogadva szemléleti alapállását, vagy alapvető keretnek tekintve azt egyéni változataikhoz. A 17. század egyetlen olyan magyar nyelvű homiletikai műve, amelyet ma szövegében ismerünk, Medgyesi Pál Ames felosztását követő munkája, e tekintetben ugyancsak a hyperiusi tanok közvetett örököse.

A magyarországi homiletikusok még a 19. században is az ötös alkalmaztatás előírásával, a hyperiusi genusokból eredő ususokkal néztek szembe. A hasznok egyenként való alkalmazásában nem láttak problémát, csupán mindegyiknek minden prédikációban való rigorózus megkövetelését kifogásolták.¹⁴⁸ Az, hogy Hyperius nyomában jártak, természetesen nem jelenti azt is, hogy tudatában lettek volna ennek: 1802. évi homiletikájának történeti áttekintésében Tóth Ferenc tévesen Melanchthonnak tulajdonította az ötös felosztást, de annak elterjedését – német forrása, Christoph Friedrich Ammon nyomán, lényegében helyesen – a 17. századra tette. Zsarnay Lajos 1847-ben már csak mint 17. századi nézetet említette a felosztást, Melanchthont nem hozta szóba, alkalmasabb ősforrással pedig nem tudta helyettesíteni a wittenbergi reformátor nevét. Az eredeztetésnek ebben a kimunkálatlan állapotban örökölt története még a 20. század utolsó negyedében is problémát okozott a hazai kutatásban,¹⁴⁹ és minden bizonnyal oka volt Imre Mihály Hyperius-szkepticizmusának is.

Hyperius jelentősége

Összegezve: Hyperius homiletikájában sem ellentmondásosságot, sem konzervativizmust nem látok. Egyetértek azzal az angol értékeléssel, amely szerint nagyfokú eredetiség, a klasszikus és a patrisztikus tanok friss és serkentő hatású együttes alkalmazása jellemző rá, s mint ilyen, az egyik legizgalmasabb, leginvenciózusabb irodalomelméleti mű a maga századában.¹⁵⁰ Egyetértek továbbá az amerikai kutatónő, Deborah K. Shuger eredményeivel is, aki éppenséggel Melanchthont sorolja a 16–17. századi egyházi retorikák konzervatív, a középkori ars praedicandit egyenesen folytató vonulatába, Hyperiust pedig szabadabb szellemű, Erasmus *Ecclesiastes*-ét követő, a protestáns prédikációelmé-

¹⁴⁸ Hogy ez korábban sem volt differenciálatlan követelmény, arra vonatkozólag lásd Scultetus *Axiomata concionandi*-jának XXXI. pontját, de hasonlóképpen valamennyi 17. századi magyar homiletikus, Medgyesi, Martonfalvi Tóth, Szilágyi Tönkö megjegyzéseit is.

¹⁴⁹ Tóth Ferenc utalása nyomán Vigh Árpád tüvé tette Melanchthon retorikai írásait, és – „a filológiai pontosság kedvéért” – megjegyezte, hogy az öt beszédfunkciót nem találta a wittenbergi filozófus egyetlen írásában sem, ezért azok „feltehetően nem Melanchthontól, inkább valamelyik követőjétől” származhatnak. Vö. VIGH 1981, i. m., 170–171, 448.

¹⁵⁰ HOWELL 1956, i. m., 115.

let e liberális tradícióját megnyitó szerzőnek tekinti. Shuger „konzervatív” terminusát a nyelvet a racionális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista nyelvfilozófiával, „liberális” terminusát pedig a nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezésével hozhatjuk kapcsolatba.¹⁵¹

Rövid kitérőt Hyperius hivatkozásainak összetétele is megérdemel. Való igaz, hogy homiletikájának forrásbázisa főként a patrisztikus teológia szerzőinek köréből tevődik össze. Ezen azonban éppen semmi csodálkoznivaló sincs, hiszen a prédikáció specifikumainak megragadása közben természetesen főként ezekre támaszkodhatott. A patrisztikus hagyománnyal való szembenézését és az ez által ösztönzött szemléleti újítását sokkal helyénvalóbb olyan pozitív módon megítélni, ahogyan a közelmúltban egy európai retorikatörténeti áttekintésben történt.¹⁵² És érdemes az interpretáció horizontjait ezzel kapcsolatban két további irányba szélesíteni. Számos kutatási tapasztalat igazolja, hogy a 16–17. századi egyházi kommunikációelmélet patrisztikus összetevőivel rendszerint mint klasszicizáló tendenciák serkentőivel találkozhatunk (lásd például a jezsuita Nicolas Caussin könyvének XIV–XVI. fejezetét és e részek szerepét az egész műben).¹⁵³ Más kontextusban viszont az ókeresztény teológiai irodalom jelentős részének az a szemléleti alapelve válik fontossá, amely szerint Isten mibenléte, nagysága, hatalma és szeretete nem fogalmi módon, hanem az érzelmi átélés eszközeivel ragadható meg érvényesen. Ugyanez az alapelve az érvelő-bizonyító retorikákkal a 17. században versenyre kelő ún. affektusretorikáknak,¹⁵⁴ amelyeknek a 18. század végén kialakuló új európai irodalomhasználati konvenciók előkészítésében játszott szerepére ugyancsak Shuger figyelmeztetett. A *magnitudo* és a *praesentia* egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatáseszközeinek kiterjedt ajánlásával tudta meg-

¹⁵¹ Debora Kuller SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance* (a továbbiakban: SHUGER 1993) = *Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993 (a továbbiakban: PLETT 1993a), 121–142, 123–127.

¹⁵² „La tâche de traiter [...] de l'homilétique [...] protestante pour elle-même revint à Hyperius. Il ne put le faire qu'en élargissant ses références, et en renouant avec la tradition patristique.” MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 301.

¹⁵³ Nicolaus CAUSSINUS, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Paris, 1619; 1623². Vö. Franz Günter SIEVEKE, *Eloquentia sacra: Zur Predigttheorie des Nicolaus Caussin S. J. = Rhetorik: Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16.–20. Jahrhundert*, Hrsg. Helmut SCHANZE, Frankfurt am Main, Athenäum-Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1974 (Fischer-Athenäum-Taschenbücher), 43–68.

¹⁵⁴ Heinrich Franz PLETT, *Rhetorik der Affekte: Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance*, Tübingen, Niemeyer, 1975 (Studien zur englischen Philologie, N. F., 18); Rudolf BEHRENS, *Französischsprachige rhetorische Theoriebildung im 17. und frühen 18. Jahrhundert: Eine Auswahlbibliographie*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 88(1978), 326–353; Volker KAPP, *Rhetorische Theoriebildung im Frankreich des 17. und 18. Jahrhunderts: Methodologische Randbemerkungen mit Nachträgen zu einer Auswahlbibliographie von R. Behrens*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 89(1979), 195–210; Rudolf BEHRENS, *Problematische Rhetorik: Studien zur französischen Theoriebildung der Affektrhetorik zwischen Cartesianismus und Frühaufklärung*, München, Fink, 1982 (Reihe Rhetorik, 2); Rüdiger CAMPE, *Affekt und Ausdruck: Zur Umwandlung der literarischen Rede im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 1990 (Studien zur deutschen Literatur, 107); Perrine GALAND-HALLYN, *De la rhétorique des affects à une métapoétique: Évolution du concept d'enargeia* = PLETT 1993a, i. m., 244–265.

haladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet. A homiletikának ez a teoretikus eredetisége és clevenése a 18. század végére szorul háttérbe a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljével szemben. Az utóbbi folyamattal egyidejűleg azonban – az európai fejlődéstendenciákban igazolható módon – a korábban a homiletika által elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé a poétika mozdul el.¹⁵⁵

Akár a patrisztikus klasszicizmushoz, akár a *nescio quid, a je ne sais quoi*¹⁵⁶ retorikai hatásesztétikáihoz mutatkoznak bizonyos kapcsolódási pontjai – az büszkesége, nem pedig lesajnálni való vonása Hyperius művének. Ebben a kontextusban a korábban esetleg lebecsült dolgok jelentőssé válnak, egész irodalomfolyamatokat évszázados időtávon át meghatározó paradigma alapelemeiként érthetők meg, és ezáltal szerintem sokat adhatnak a régi, sőt az újabb európai és magyar irodalom egészének értelmezéséhez is.

¹⁵⁵ SHUGER 1993, i. m. = PLETT 1993a, i. m., 138–140.

¹⁵⁶ A jezsuita Dominique Bouhours (1628–1702) 1671-ben kifejtett fogalmáról és hatásáról lásd TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77, 64–65; NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Bp., Kossuth, 1983, 15; PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 45.

A HAGYOMÁNY ELVÉNEK ÉRVÉNYRE JUTÁSA
KÖLCSEY FERENC GONDOLKODÁSÁBAN

Bevezetés: a hagyomány fogalmának szerepe a nemzeti irodalom elméletében

Mindenki tudja, aki a 19. század magyar irodalmával foglalkozik, hogy a korszak olyan alapfogalmai, mint a nemzeti irodalom vagy a népiesség, nehezen kezelhetők, mert mind a korszakban, mind a rá vonatkozó későbbi elemzésekben különböző, egymással nehezen vagy egyáltalán nem összeegyeztethető jelentésben szerepelnek. Ami például a népiesség kategóriáját illeti, már Arany János megjegyezte: „A népiesség fogalma közönség s írók nagy része előtt nincs tisztában.” „Nem volt tiszta dolog – állapítja meg –; a nép számára irassanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje.”¹ További félreértések adódtak abból, hogy Arany a népiesség e jelentéseit egy kalap alá véve lakonikusan azzal intézi el, hogy „[d]ivat volt az egész: kapcsolatban a népboldogítás eszméjével”. Ha azonban végigkövetjük azt a (hol rejtett, hol nyílt) polémiaát, amellyel Arany Toldy Ferenc népiesség-fogalmát visszatérően és következetes érveléssel elutasítja² – összhangban a népiesség bármely, a népboldogítás eszméjéhez kapcsolódó jelentésével, amelyek képviselői „[a]lmúgy és így irányköltészetet akartak” –, megsejtjük, hogy a fogalmak különféle használatában *rendszer van*, s összemérhetetlenségük a háttérben rejlő előfeltevés-rendszerek eredendő különbözőségéből adódik. Jobban járunk tehát, ha nem magukat a szétartó jelentésű fogalmakat tesszük meg elemzésünk alapjává, hanem egy olyan fogalmat, amelyben *valamelyik* előfeltevés-rendszer fókuszálódik. Ezért választottam az alábbi elemzés fókuszpontjául a hagyomány fogalmát, amely az *egyik* összefüggő előfeltevés-rendszer elemeit gyűjti maga köré. A nemzeti irodalomnak és a népiességnek az a jelentése, amely a hagyományban összpontosuló előfeltevés-rendszerből következik, egységes és következetes, s első magyar képviselőjének Kölcsey Ferencet tekinthetjük.

A hagyomány elvének irodalomtörténeti jelentőségére Horváth János mutatott rá. A fogalmi akadályokra jellemző, hogy ennek az elvnek az érvényre jutását Horváth maga *népiességnek* nevezte; a definíció tanúsága szerint azonban pontosan tudta, hogy amit leír, e szónál általánosabb jelentésű. Mint írja, „[a] népiesség [...] sokkal tágabb körű jelenség” „a népköltészet és a nép iránti irodalmi érdeklődés”-nél és „az irodalomnak a népköltészethez való tudatos idomulása”-nál; hiszen „[é]rdeklődése tárgyai között a

¹ *Népiességünk a költészetben* = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső (a továbbiakban: AJÖM), XI, *Próza írások* 2, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 380.

² Lásd BARTA János, *Arany János és a XVIII. század (Adalék Arany irodalomszemléletéhez)* = Uő., *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976, 244, 257.

népköltészetten kívül ott találjuk a magyarság történeti ethnikumának mindennemű, még élő, még tehát menthető és újból köztulajdonná avatható hagyományát”. Az így értett népies mozgalom „egész multunkon keresztül mind a mai napig állandóan meglévőnek tudott vagy vélt, specifikus magyar hagyományokon veti meg a lábát”. Nem lehet túlbecsülni ama megfigyelésének a jelentőségét, amely szerint a népiességek eredendően *nincs köze* a parasztsággal mint társadalmi csoporttal kapcsolatos politikai törekvésekhez; mint írja, „[t]évednénk [...], ha azt hinnők, hogy e mozgalom valamelyes demokrata célzatú népkultusból indult ki, vagy hogy később is (az 1840-es években) lényege szerint azzal vált volna azonossá”. „Nem is mint társadalmi (politikai, rendi) osztály jelentkezik a »nép« ez első népieseknél – állapítja meg –, hanem mint az *egész nemzet* legősibb népfaji hagyományainak megbízható létéreményese, a népfajiságnak e tekintetben *ma* legilletékesebb képviselője.”³ Tudjuk, Horváth János „népfajiság”-on öröklött művelődési hagyományt értett.⁴

Horváth János egész irodalomszemléletének egyébként központi fogalma a hagyomány. Éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy nem használta ki egészen azt a lehetőséget, amely a fenti definícióban rejlik. A *népiesség* terminus végül őt is elzárta attól, hogy a hagyomány fogalmán alapuló irodalomszemlélet egész 19. századot átfogó történetére rálásson; ehelyett – a tematikai keretnek engedve – kénytelen volt a népiességek olyan felfogásait bevenni leírásába, amelyek nem felelnek meg a fenti definíciónak. Igaz, ebben az eltolódásban hagyományfelfogásának bizonyos ellentmondása is szerepet játszhatott. A hagyományt ugyanis nem korlátozta világosan arra, amit a kollektív tudás hordoz; a hagyományok közé felvett olyan elemeket is, amelyek kiestek a kollektív emlékezetből, de *objektíve* léteznek. Hagyományon, úgymond, „[é]rtünk [...] (és sejtettek akkor) minden oly nemzeti specifikumot, mely messzi, sőt talán a legmesszibb multból, akár a nemzeti lét iratlan őskorából származva, ha máshol nem, a nép alsóbb rétegeiben, ha itthon nem, hát az őshazában, ha láthatólag már nem, de a közemlékezetben megmaradt és él, vagy csak tengődik, mert írta közöny, haladó idő, keverő történet, ellenséges szándék; amit óvnunk, mentenünk kell, sőt újból köztulajdonná általánosítunk, ha évezredes nemzeti karakterünkől kiforgattatni, nemzetül meghalni nem akarunk.”⁵ Az a szemlélet, amelyben egyenlőségjel kerül a nemzeti specifikumok fennmaradásának két olyan kritériuma közé, mint „ha itthon nem, hát az őshazában” illetve „ha láthatólag már nem, de a közemlékezetben”, elmosza azt az alapvető különbséget, amely a hagyomány és ezzel a közösségi identitás tartalmi és funkcionális, vagy mondhatnánk: objektivistá és fenome-

³ HORVÁTH János. *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Bp., 1978², 10–12, 15–16. (Kiemelések az eredetiből.)

⁴ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a „népfaji” kifejezés definícióját tőle magától ismerjük: a népiesség-könyv új kiadásának előkészítésekor, 1958-ban a kiadó kifogásolta a szót, ezért a szerző elkezdte „öröklött művelődési hagyomány”-ra átírni. Végül a kifejezés nehézsége miatt, s mert a „népfajiság” „a népiesség egykorú elméletírói”-tól származik, elállt a változtatástól, lásd Nagy J. Bélának írt levelét, 1958. május 15. Korompay H. Jánostól, aki e levelet ismerteti, azt is megtudjuk, hogy ez volt az oka a megjelenés elmaradásának. KOROMPAY H. János, *Egy életmű önvédelme (Horváth János életrajzából)*, az V. Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadás, Jyväskylä, 2001. augusztus 6. (kézirat), 17.

⁵ HORVÁTH, i. m., 11–12.

nológiai felfogása között van.⁶ Holott az utóbbi a nemzeti identitást az azonosság *tudatának* szakadatlan fennmaradásában látja, és saját közössége múltjához azért fordul, mert „a jelent [...] olyan események következményének tekinti”, „amelyeknek láncolatában” múltbeli „jellemek vagy tettek lényeges láncszemet alkotnak”,⁷ s emiatt a hagyomány, a kollektív tudati folytonosság megszakadását egy-egy hagyományozódó „nemzeti specifikum” szempontjából végzetesnek látja. Az előbbi viszont egy tartalmilag állandó, a kollektív tudástól független nemzeti jelleggel számol, s akadályt nem látva kezd hozzá az elveszett hagyományok újraélesztéséhez – s ezzel végül is a hagyományok kitalálásának Eric Hobsbawm által leírt terepnumára jut.⁸

Mindaddig követhetjük tehát Horváth János koncepcióját, amíg (akár szóhasználatának merészségét mentve) a fenti értelemben használja a népiesség fogalmát. Mindjárt az a megállapítása megfelel célunknak, hogy a népiesség „[c]gy nagy, hagyománymentő mozgalom [...] az újítva haladó világban: a népfaj kulturális azonosságának őre a nemzetül most újonnan megszervezkedő magyarság továbbfejlődésében”.⁹ Horváth János itt arra az összefüggésre mutat rá, hogy a gyors társadalmi modernizáció alapjaiban fenyegette azt az évszázadokon át halmozódó és alakuló társadalmi tudáskészletet, amely minden társadalom működésének alapját képezi. Akkor is követhetjük okfejtését, amikor a népiesség kialakulását az interkulturális-interetnikus kapcsolatok felerősödésével magyarázza. Ahogy a filozófia nyelvén Edmund Husserl megfogalmazta, „[k]onstituálódik [...] egy idegen embercsoport, egy idegen emberiség, például egy idegen nép. Épp ezáltal konstituálódik számomra és számunkra »saját« hontársi közösségünk [...]”. (Husserl ezt általános érvényűnek tekintette – „a honi avagy ismerős és az idegen kontrasztja minden világ állandó szerkezetéhez [hozzátartozik]”).¹⁰ A történész Szűcs Jenő ugyanezzel a jelenséggel kapcsolatban „kontraszthatást”, „kontrasztélményt” említ.¹¹ Ott és akkor tehát, ahol és amikor a multikulturális kapcsolatok és/vagy konfliktusok gyakorisága átlép egy bizonyos kritikus küszöböt, vagy e kapcsolatok/konfliktusok éppenséggel állandósulnak, gyakorlatilag lehetetlenné válik a végleges visszatérés az öröklődő társadalmi tudáskészlethez, az élet „normálstílusához” (ez is Husserl kifejezése); a saját problematikussá válik, állandósul a szembeállítás kényszere, s valójában csakis ezáltal tudatosodik *mint saját*.

⁶ Ugyanígy keverednek a két, egymást kizáró hagyományyszemlélet konstitutív elemei részletező leírásában, lásd *uo.* 12–13.

⁷ Georg Friedrich Wilhelm HEGEL, *Estétikai előadások*, első kötet, ford., jegyz. ZOITAI Dénes, Bp., 1980², 277. (A fordítás hibás, ezért módosítottam.)

⁸ ERIC HOBSBAWM, *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914-ben = Hagomány és hagyományalkotás: Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák*, szerk. HOFER Tamás, NIEDERMÜLLER Péter, Bp., 1987, 127–197. A hagyományok keletkezésének és kitalálásának megkülönböztetését lásd *uo.*, 181–182.

⁹ HORVÁTH, *i. m.*, 11.

¹⁰ TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Bp., 1998, 123–124; az idézett hely: Edmund HUSSERL, *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass, Dritter Teil: 1929–1935*, hrsg. von Iso KERN, Den Haag, 1973 (Edmund Husserl Gesammelte Werke – Husserliana, 15), 214, 431.

¹¹ SZÜCS Jenő, „Gentilizmus”: *A barbár etnikai tudat kérdése = Uő.. A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Bp., 1997, 205.

Ekkor fordul a figyelem a saját kultúrának ama rétegei felé, amelyekben a hagyományozódás folyamata töretlen maradt, s kezdi leértékelni mindazt, ami idegen kulturális mintákon *alapszik*. Ebben a folyamatban értékelődik fel a népköltészet a műköltészettel szemben.

Annak megértéséhez, ami ekkor történik, célszerű kissé visszább tekinteni. A népköltészet és a műköltészet oppozíciója ugyanis kifejezetten kései fejlemény. Az előzményekhez a *közköltészet* fogalma vihet közel bennünket. Ez „azt a kulturális szintet jelenti, amikor népköltészet és műköltészet szétválása még nem ment végbe, amikor a társadalom magas és alacsony osztályok ugyanazt a költészetet fogadták be”. Itt találjuk meg a „nemzeti családlét” fogalmának az értelmét, amely a nemzeti irodalom hagyományelvű teoretikusainál kulcsszerepet játszik. Mint Horváth Iván írja, Anonymusnál már vannak ugyan nyomai olyan törekvésnek, amely az írott (nemeseleknek szóló) irodalom és az órális (parasztoknak való) költészet rétegeit kívánja szétválasztani, azonban ennek a törekvésnek „Sylvesterig, majd újra Balassiig nem ismerjük párját”.¹² Erről tanúskodik Galeottónak az a (19. században egyébként sokat idézett) állítása, amely szerint Itáliához képest Magyarországon a különbségek nemcsak nyelvjárási tekintetben, de „az *énekeket befogadó társadalmi osztályok* szerint is jelentéktelenek” (ha éppen az uralkodó legszűkebb, idegen műveltségű körét nem számítjuk). Mint Horváth Iván megjegyzi, „nehéz lenne elképzelni, hogy pl. az írástudatlan Hunyadi János irodalmi műveltségét világok választották volna el alacsony sorsú katonáéitól”. S hozzáfűzi, hogy „[a] 16. századi magyarok kulturális osztálynélküliségéről is számos adat szól”.¹³ A terminológiai különbség ellenére ugyanerről ír Arany János is, amikor megállapítja, hogy „[...] a *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg ép oly naív állapotban élt, mint a köz-nép”.¹⁴ „A harcias, vagyonos nemesség, az írástudatlan *paraszt* urak nem valának még kifejlődve annyira az eredeti naív állapotból, hogy közöttök egyéb dal, mint népies, kelendő lehetett volna.”¹⁵ Aligha követünk el tehát erőszakot Arany – s a hagyományelvű teoretikusok – szóhasználatán, ha azt állítjuk, hogy amikor szövegekben a népi és a régi jelentése fedésbe kerül egymással, népköltészetten mindig közköltészetet vagy annak egyedüli örökösét kell érteni. Erre Barta János megállapítása is feljogosít bennünket, aki a fenti helyeket elemezve úgy fogalmaz, hogy „Arany elgondolása szerint [...] az eredeti értelemben vett »népköltészet« a kezdetben osztatlannak gondolt ethnikai korpusz kollektív, szóbeli irodalmi kultúrája”.¹⁶

Horváth Iván meggyőzően érvel amellett, hogy az általánosan elterjedt közköltészettől való elkülönülés első jelentős példája a Balassié. (*A populáris regiszter–arisztokratikus*

¹² HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 221.

¹³ *Uo.*, 222. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴ *Naiv eposzunk* = AJÖM, X, *Prózai művek* 1. s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., 1962, 269.

¹⁵ *A magyar népdal az irodalomban* = AJÖM, XI, i. m., 385. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁶ BARTA, *Arany János és a XVIII. század*, i. m., 246; Barta is hangsúlyozza – s ennek tanulmánya megjelenésekor különös jelentősége volt –, hogy Arany népfogalma nem politikai, hanem etnikai-kulturális színezetű.

regiszter opozíciót, amelyet Horváth Iván Paul Zumthor és Pierre Bec nyomán ajánl,¹⁷ azért nem veszem át, mert ez elfedi a két regiszternek a belső fejlődésű közköltészethez fűződő eltérő viszonyát.) Ami a tizennyolcadik századot illeti, eddigre az idegen mintákon alapuló műköltészet teljesen önálló rendszert fejlesztett ki, míg a közköltészet fokozatosan elvesztette általános elterjedtségét; leginkább a kéziratok daloskönyvek őrizték eredeti jellegét – a kuruc költészet, a kéziratok diákköltés vagy az Arany által ambivalensen kezelt lagzisos költészet (a költészet „széles, poros országútján” járván) is sokat megőriz jellegéből, ezek azonban – a műköltészetből is sokat fölhevén – valójában kulturálisan makaronikus jellegűek: sem a genuin hagyomány, sem az idegen poétikai minta nem tekinthető bennük jellegadóknak, amely a beléjük kerülő elemeket magához hasoníthatná. Ez az a korszak, amikor „[a] hivatásos kultúra már rég elkülönült attól a kultúrától, amely osztályoktól függetlenül egy nemzet vagy kultúróvezet sajátja, amikor a népi kultúra [...] még nem szerveződött önálló kultúrává”.¹⁸ A közköltészet eredeti hagyományozó folytonossága végül egyedül a lassan önálló kulturális rendszerre váló népköltészetben él tovább viszonylag zavartalanul. (Ezt fejezi ki Kőszeghy Péter megfogalmazása, amely szerint „a XVII. századi daloskönyvekben felbukkanó »népies« vonások valójában közköltészeti előképei a népdaloknak”.¹⁹) Ez az alapja annak a széles körben elterjedt – a nyugat-európai irodalmakban is általános²⁰ – álláspontnak, amely a népit a régivel azonosította. Ez a nézet, amely először Herder Volkslied-konceptiójában jut kifejezésre, amelyet Friedrich Schlegel úgy fogalmaz meg, hogy a népköltészet egy korábbi, az egész nyelvi-kulturális közösség birtokában lévő költészet nyomait őrzi akkor, mikor a magasabb társadalmi rétegek eltávolodtak tőle,²¹ a magyar irodalmi tudatban töretlenül jelen van Csokonaitól Arany Jánosig. (A nézet elterjedtségére jellemző, hogy nálunk a *Közhasznú esmeretek tára* a népdalok iránti általános figyelmet azzal magyarázza, hogy „ma minden műveltségre törő nemzet nyomozza s becsben tartja hajdani életének első virágait”.²²) Ha ezt a teóriát a maga eredeti kontextusában akarjuk látni, el kell vetnünk azt a Horváth Jánostól származó, közkeletű (s a legújabb irodalomtörténeti munkákban is magától értetődőként elfogadott) vélekedést, amely teleologikus viszonyt lát a népköltészet megítélésének történetében, mondván, hogy a kezdetleges fokot a régi és a népi azonosítása jelenti, míg a tudományosság előrehaladtával a népköltészet elkülönült – a néprajzkutatás elvein alapuló – megítélése nyert tért. A népinek, a népköltészetnek e két felfogása a

¹⁷ HORVÁTH Iván, i. m., 220.

¹⁸ KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében, I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján: A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Bécs, 1986. szeptember 1–5. – elhangzott előadások*, szerk. Moritz CSÁKY, Horst HASELSTEINER, KLANICZAY Tibor, RÉDEI Károly, Bp.–Wien, 1989, 185.

¹⁹ *Uo.*, 189.

²⁰ Lásd SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a magyar tollak”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001, 98.

²¹ Friedrich SCHLEGEL, *Geschichte der alten und neuen Literatur: Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1812*, Wien, 1815, Erster Theil, 4, 230; Zweyter Theil, 82, 250–253. stb.

²² VIII. 1833, 284; idézi: FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., 1976, 126.

fentiek tükrében nem tekinthető ugyanazon szemlélet két egymásra következő fázisának (még akkor sem, ha olykor keverednek egymással); az előbbi teljesen más előfeltevésen alapul, mint az utóbbi. Az előbbiben nincs helye speciális folklorisztikus érdeklődésnek; ez a (folklorisztikus értelemben vett) népdalban ugyanazt keresi – és találja meg –, amit bizonyos „múdalok”-ban: az adott kultúrában általánosan „saját”-nak minősülő nyelvi-szemléleti-formai jellemzők szövegstrukturáló funkciójának zavartalan érvényesülését. Ezért elvileg lehetséges – horribile dictu – olyan népdalgyűjtemény, amelyben a folklór értelmében véve egyetlen népdal sincs. Ha ilyenre nem is akadunk, Herder 1778–79-es *Volkslieder*-étől az *Ötödfélszáz énekeken*, Erdélyinek a 19. század közepén megjelent *Magyar népköltési gyűjteményén* át Aranyig a csaknem száz évvel a Herderé után lejegyzett gyűjteményéig általános, hogy a népköltészet és a műköltészet darabjai „kritikátlanul” keverednek anyagukban, s a népdalok közül gyakran néprajzi szempontból kevésbé értékes darabok kerülnek be.

Nem kuriózum tehát, ha Herdertől Aranyig oly sokan népköltőnek tekintették Homéroszt vagy Shakespeare-t; ebből a minősítésből ki kell vonni mindazokat a jelentésmozzanatokat, amelyek a népköltészet folklorisztikus felfogásából tapadtak hozzá. Nem nehéz persze megállapítani, mi vezetett e felfogás egzotizálódásához: az az előfeltevés-rendszer, amely alapján az ilyen kijelentések logikus és lényeges megállapításoknak minősültek, az irodalomtörténet-írás intézményesülésének korára *mint rendszer* teljességgel feledésbe merült. A hagyományelvű nyelv- és irodalomszemlélet fontosabb képviselőinek munkásságát (Kármán, Kölcsey, Erdélyi János Gyulai Pál, a két Arany) nehezen hozzáférhetővé tette az irodalom övékétől alapjaiban eltérő s hosszú ideig uralkodó előfeltevés- és fogalmi rendszere; a kisebbek – a debreceni *Magyar grammatika*, Pápay Sámuel, Horváth Ádám, Döbrentei Gábor és mások – áldozatul estek a Kazinczyt privilegizáló (Toldy Ferenc nyomdokain járó) szemléletnek. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy nyomon kövessem a hagyomány elvének érvényre jutását Kölcsey Ferenc gondolkodásában.

1. Előzmények: Kölcsey 1826 előtti írásai

a) A' Poësisről

Kölcsey 1810-es években kifejtett kritikusai és elméleti munkásságát okkal szokták Kazinczy hatásához kötni; azokat az elhajlásokat pedig, amelyek Kazinczy irányához képest mutatkoznak, Szauder József elemzése óta leginkább Döbrentei Gábor hatásához kapcsolni.²³ Ha azonban figyelembe vesszük Kölcsey első önálló, 1808. szeptember 23-ai keltezésű írását, *A' Poësisről* címűt, valószínűsíthető, hogy Döbrentének (főként a zsenire vonatkozó) tételei csupán fölerősítették Kölcsey bizonyos, Kazinczyétól eltérő nézeteit, amelyeket a fiatal költő-teoretikus a tekintély hatására háttérbe szorított; sőt, e –

²³ SZAUDER József, *Génius szál... = Uő., A romantika útján: Tanulmányok*. Bp., 1961, 229; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp., 1990, 234 skk.

tájékozódásának eredeti irányát jelző – írás olyan mozzanatokat is tartalmaz, amelyek, szórványos későbbi felbukkanásuk után, a *Nemzeti hagyományokban* kapnak ismét (fontos) szerepet.

A' *Poësisről* létrejötté alighanem annak a praktikus tanácsnak köszönhető, amelyet Kölcsy Kazinczy első levelében olvasott.²⁴ Másrészt bármennyire adja is meg ez a levél későbbi eszmecseréjük irányát a Marmontel-fordítás stílusesszményének és a debreceni rossz ízlésnek a szembeállításával, bármennyire sugalmazza is nézeteit Kazinczy további két (A' *Poësisről* megírását megelőző) levelében, szembesítve Kölcsy csokonaiai debreceniségével,²⁵ e hatás még nem szoríthatta ki vagy „írhatta felül” Kölcsynek az eddigi tanulmányai alapján kialakított elképzelését a költészetről, amelyet 1808 szeptemberében rögzített.²⁶ Megjegyzendő: A' *Poësisről* megírása nemcsak Kazinczy, hanem a kartéziánus és a kanti kritikai filozófia hatását is megelőzte (ezeket Kölcsy 1810-től olvasta).

Nem tudjuk, milyen forrásokra támaszkodott az írásban megnevezettekén kívül, de bizonyos, hogy a tanulmány minden tekintetben szembefordulást jelent a klasszicizmus költészetfelfogásával (Szauder szerint „romantikus magyarázatát nyújtja az ősi, minden más kulturális ágat megelőző s a felhevült fantáziából, »a lélek belső változásaiból« támadó költészetnek”²⁷). Alapjában az az – antropológiai-episztemológiai állásfoglalást rejtő – tétel áll, amely később nyíltan vagy burkoltan – a vallási *Töredékekben*, a *Görög filozófiában*, a *Nemzeti hagyományok* első bekezdéseiben vagy a *Mohács* kardinális nyitókérdésében – gyakran megjelenik majd: „Ki meri pedig azt állítani, hogy az emberek előbb kezdtek vizsgálódni, mint érezni?” Ha tehát „a' poësis kútfeje az érzés”, akkor a költészet megelőz mindent – még az írást is –, ami a vizsgálódó értelem terméke. Vagyis a pallérozódás a költészetnek nem konstitutív, hanem járulékos eleme, amennyiben primitív kezdeti állapotából klasszikus rangra képes emelni; a költészet forrása azonban mindig is az emberi szív érzékenysége fog maradni – a poëzis a versmértéket s a tárgyaknak az indulatok higgadásából eredő gazdagodását köszönheti a pallérozódásnak.

Az írás feltalálása, állítja Kölcsy, oly kései terméke a pallérozódásnak, hogy még számos tudomány – pl. az asztronómia – vagy a törvények létrejötté is megelőzte. „Igy a'

²⁴ „...tartson jegyzőkönyvet, és hogy jegyzései el ne húlhassanak [...]. Tulajdon káromból tanultam meg, mely nagy veszteség olvasni, tanulni s jegyzőkönyvet vagy nem tartani, vagy a tartottat elveszteni”. Széphalom, júni 13d. 1808. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII. s. a. r. VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő stb., Bp., 1890–1960 (a továbbiakban: *KazLev*), V, 501.

²⁵ Lásd A' *Páva Tollhoz* című vers megsemmisítő kritikáját, amelyet az a megjegyzés követ, hogy „Kedves Öcsém Uram is Csokonait csudálja, a' mint látom”, s Csokonainak a frissen elkészült *Tübingai pályáiratból* vett jellemzése zár, 1808. aug. [9. előtt], *KazLev* VI. 64. Vö. KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, kritikai kiadás (a továbbiakban: *KFMM*), *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 342–345. A *Kölcsy Ferenc levelezésének* (Bp., 1990, a továbbiakban: *KölcsLev*) jegyzete tévesen erre a versre vonatkoztatja Kazinczy szeptember 8-án kelt dicsérő szavait, holott ezek A *Képzelethez* című verset illetik, amelyet Kölcsy augusztus 31-én kelt levelében küldött el Kazinczynak; Kazinczy a dicsérő szavakat épp azért írta, mert érezte, hogy A' *Páva Tollhoz* bírálata miatt „vigasztalással tartozik”, *KölcsLev* 11. 12, 316; *KazLev* VI. 79.

²⁶ Lásd Rohonyi Zoltánnak A' *Poësisről* ismertetéséhez fűzött megjegyzését: „Mindez egyelőre független Kazinczytól”. ROHONYI Zoltán, *Kölcsy Ferenc életműve*, Kolozsvár–Napoca, 1975, 31.

²⁷ SZAUDER József, *Kölcsy, Kant s a görög filozófia* = Uő., *A romantika útján*, i. m., 169. Vö. ROHONYI, i. m., 30.

Poësis is pallérozatlan volt még akkor, 's lassanként lett pallérozottabbá". *Poësis és literatura* viszonyának leírásában a Herder *Fragmentjeiben* olvasható teóriához kerül tehát közel; Homérosz példája bizonyítja, úgymond, hogy a tudományok létrejötte előtt „mind a' Theologia, mind a' Historia, 's Philosophia a' poétáknál volt", s ezt ugyanúgy a nyelv korai, költői állapotára vezeti vissza, mint Herder: „Oka ez hogy a' nyelv még felette szűk, és pallérozatlan lévén semmire sem volt olly alkalmas mint a' poësisre. Ebben a' mérészebb ki fejezések, hasonlatosságok, Allegoriák kipótolták a' szóknak nem létét, a' honnan minden nemzet' literatúrája a' Poesisen kezdődik.” (Vö. „a' leg első Poétá"-nak „csak a' mérészebb meg szállítások, tüzezebb hangok, 's a' körül belől fekvő dólgookról vett hasonlatosságok tették [...] poësisét”).

Abban, ahogyan Kölcsey a „pallérozódás gradusait" leírja, nemcsak a nemzetek életkorainak a *Nemzeti hagyományokban* alkalmazott modelljét előlegezi („A' meg lett kora ember ért elmével, de csillapított indulatokkal" költ), hanem az *emelődés* ott alkalmazott modelljét is, azt az elvet, hogy minden klasszikus költészet a kezdetleges énekekből alakul ki, hosszú csiszolódás során („[a]' Poësis is [...] felette pallérozatlan volt először, és sok századok után juthatott el arra a' tökéletességre, a' millyennel mi azt a' Görögök, és Rómaiak keze közzül vettük volt által"). A különbség csak annyi, hogy ott a „bölcsőben fekvő poëzis" felnövekedésének *folytonosságát* fogja hangsúlyozni, a hagyományközösségi logika tudatos érvényesítésének megfelelően.

A másik fontos, a fentivel összefüggő tétel, hogy a költészet a *képzelőerő* terméke. Kölcseynek még csak Kant ama fejtegetését sem kellett tehát olvasnia, amely a képzelőerőt mint produktív képességet az ítéelőerővel mint receptív képességgel állítja szembe, hogy ellenállás keletkezzék benne a költői alkotásnak az ízlésre való alapozásával szemben. Mert ami itt következik, nagyon is rokon azzal, amit majd – a Kant zsenitanára támaszkodó – Döbrentei levelében fog olvasni öt év múlva: „A' Poëta [...] csak úgy Poëta vagy úgy szerethet poëtai darabokat, ha azon tárgy melyre figyelmetességét függeszti, vagy azon tárgy mely véletlenül elméjébe ötlük öt elevenenn meg illeti, fel ébreszti benne a' képzelő erőt, 's ez által tűzbe 's egy magánn kívül való állapotba hozza. Illyenkor a' maga képzeteit úgy látja mint a' körülte fekvő dólgoakat, 's azokat úgy rakja össze, hogy belőlök osztán egy el ragadó Ideált formál, alkot.” Azon sem változtat tehát az emberiség későbbi pallérozódása, hogy „[a]' Poësis a' fel hevült Fantasiából ered”.²⁸ Ez a Csokonai-recenzióban ugyanúgy érvényesül majd, mint az elméleti írásokban – legvilágosabban az 1823-as *Ízlés* fogalmaz, amelyben az ízlést is a képzelőerőre alapozza (felfogása tehát romantikusabb a Kanténál is).²⁹

Kölcsey a költészet eredetének és lényegének kérdésében tehát már 1808-ban nyíltan szembeszáll az olyan, klasszicista lényegű felfogásokkal, amelyeket maga Claude-François

²⁸ A' *Poësisről* = KFMM. *Irodalmi kritikák és esztétikai írások*, I. 1808–1823. s. a. r. GYAPAY László, Bp., 2003, 9–11.

²⁹ „A' szép a' maga ezerféle testi és testetlen alakjaiban szorosan véve mindég a' képzelő erőnek tárgya marad. Ha tehát a' szép a' képzelő erőt foglalatostoktatja; az ízlés pedig az a' tehetség mellynél fogva a' szép által okozott kedves érzéseket éldeljük: úgy bizonyos hogy ízlés képzelő erő nélkül emberben nem találkozhatik.” *Ízlés* = KFMM, 2003, i. m., 107.

Fraguier nevéhez kapcsol, s ilyenre a magyar irodalomban Verseghynél vagy később Toldy Ferencnél láthatunk példát. Verseghy példája azért is tanulságos, mert bár Kölcsey ezúttal nem foglalkozik az egyes népek költészetének különbözőségeiből adódó következményekkel, a szolnoki tudós költő, aki Herder nyomdokain haladva gondolkozott a kultúra történetiségéről, mégiscsak annak köszönhet a költészet törvényeinek egyetemességére vonatkozó tételét, hogy a *tulajdonképpen* költészetet a nemzeti jellegzetességeket levetkező legújabb kori egyetemes művelődés eredményének tekintette, mivel csak a művelődés magas foka szavatolja, hogy „a költeménynek szépsége [...] valóságos és tökéletes *szépség*” legyen, amely „az emberi természetnek örök törvényei szerint meghatározott szépséggel megegyez”,³⁰ s emiatt nem számolt komolyan a költészet korai (mégoly ihletett) megnyilvánulásaival. Nem az a különbség köztük, hogy szerepet tulajdonítanak-e a pallérozódásnak a költészet fejlődésében, hanem az, hogy Verseghy ennek konstitutív szerepet tulajdonít, Kölcsey viszont nem; ő egyértelműen a költészet lényegének ősi eredete mellett foglal állást, és ennek jegyében helyezi egymás mellé „[a]’ heves vérű Arabs, ’s a’ hideg ég alatt nyomorgó Lappon, a’ szelid Europai, és az ember evő Kanibál” költészetét, s állítja, hogy „szint úgy éneklí az írást nem tudó Neger a’ maga daljait, mint a’ kellemetes szavu Olasz énekesné a’ nagy gondal csinált operákat”, nem is sejtve, milyen gondok adódnak ebből, amikor később annak az „el ragadó Ideál”-nak az *egyetemes* törvényeit keresi majd, amelyet a költő a maga teremő erejével „formál, alkot”.

Említést érdemel, hogy a „Lámech éneké”-t, amelyet a legarchaikusabb költői megnyilvánulások példaként hoz fel,³¹ Arany János ugyanebben az összefüggésben említi majd az 1862-es *Irányok* egyik lábjegyzetében, persze már a *Nemzeti hagyományok* folytonosságot hangsúlyozó érvelésének tanulságát felhasználva.³² (Nem zárható ki, hogy Arany ismerte A’ *Poësisről* kéziratát, hiszen ezt Kállay Ferenc 1856-ban az Akadémia kéziratárának adta, s Toldy Ferencnek 1860-ban ismételtlen figyelmébe ajánlotta mint kiadásra érdemeset.³³ Földi János 1792-es Lowth-ismertetése, az *Elmélkedés a’ Sidó Vers-írásról*, amely számításba jöhetne mint közös forrás,³⁴ nem említi a *Lámech énekét*.)

³⁰ A’ *Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet a’ Nemzeti Muzéum*’ nevében a’ Magyar Nyelv íránt tett. ’s az 1818. esztendőben. Böjt elő havának 7dik napján a’ Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre [...], írta VERSEGHY Ferencz, [...] Budánn, [...] 1818, 90.

³¹ A’ *Poësisről*, i. m., 9, 11.

³² *Irányok* = AJÖM, XI, i. m., 165.

³³ Gyapay László jegyzete, KFMM, 2003, i. m., 186–187.

³⁴ Lásd HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., 1991, 66.

b) A Csokonai-recenzió

Ha mármost *A' Poësis* felől olvassuk a Csokonai-recenziót, azt találjuk, hogy ennek is a költői alkotóerő vagy – Döbrentei fogalmával – az alkotó zseni feltétlen elismerése az alapja.³⁵

Kölcsey a zseni két típusának (szintén Döbrenteitől származó³⁶) megkülönböztetését használja fel arra, hogy felfogásába beilleszthesse a „tudós nyelv”, a stílárís tisztaság Kazinczy-féle elvét. Perdöntő jelentőségű, hogy ez az elv érdemben csak a kisebb tehetségeket érinti; a feltétlen zsenit – egész pontosan: a zseniális alkotóerőt – nem akadályozza meg kibontakozásában, ha olyan korba, környezetbe kerül, amely műveletlenségével, rossz ízlésével kedvezőtlen hatást gyakorol rá – még ha rajta hagyja is bélyegét művein („nem ragadtatnak-el úgy koroknak dűrvaságától 's rosz ízlésétől is, hogy nagyságoknak jeleit ne adhatnák”). A kisebb tehetség – pontosabban: az az alkotó tevékenység, amely nem zseniális alkotóerőből fakad – csak akkor alkothat jót, ha elsajátított jó ízlésen alapul, hiszen az ilyen költők „olyakká lesznek mint a' kiktől vezetettek”. Kazinczy tanult ízlés-tanának tehát csak ott van jelentős szerepe, ahol a költő alkotó ereje nem tör ki szuverén módon; Kölcsey azonban még itt is világosan kijelöli, hol vannak a tanulhatóság határai a költészetben, amikor Csokonai „szentimentál” verseit abban marasztalja el (Bürgerrel szemben), hogy ezekben „az érzésnek tónusa tanulva, nem pedig együtt születve van”.

Ez a magyarázata annak, hogy Himfy (ellentétben Kazinczy hasonló szempontú bírálatával³⁷) nem részesül komoly elmarasztalásban, ha nyelve nem csinos („Himfinél a' költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt, némellykor bámúlásra méltóképen, némellykor nem bámúlásra méltóképen, mindegy, de ő t e r e m t”; s bár „némellykor nem elég csinos, de még is egy szebb természetnek hangja az, melyet ő zeng”), s annak is, hogy Csokonai akkor kap elmarasztalást stílusának póriasságáért, amikor nem alkotó tehetségének megfelelően mozog (szentimentál dalai), de elismerésben van része, amikor költői tehetségének valódi karaktere szólal meg általa. (Kölcsey óvatosan bánik Daykával; Kazinczy lieblingjéről nem mondja ki nyíltan, hogy a kisebb tehetségek közé tartozik, egy helyt még „tűz”-et is tulajdonít neki, de költői érdemét valójában annak tulajdonítja, hogy mindaz, amit megtanult, a legszerencsésebb irányba terelte tehetségét; hasonlóan óvatos megfogalmazásban állítja szembe a zseni-típussal a Dayka-recenzió elkészült töredékében is.)

Csokonai fő hibája tehát, hogy *nem ismerte fel eléggé saját tehetségének jellegét* – a pályát, amely „megnyittatott” neki, „gondatlanul futotta meg”; ez pedig főként azért

³⁵ Lásd SZAUDER, *Génusz száll...*, i. m., 227, 229; ROHONYI, i. m., 71–72.

³⁶ SZAUDER, *Génusz száll...*, i. m., 229; Szauder Szemerének egy 1810-es. Kazinczyhoz írt levelében találta meg e felosztás első nyomát, *uo.*, 226.

³⁷ „[...] a Kisfaludy úr nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem klasszikus tisztaságú, nem *grammatisch correct*”. KAZINCZY Ferenc, *Recenzió Himfy szerelmeiről* = *Uő.*, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája, Bp., 1979, 743. (Kiemelés az eredetiben.)

történt, mert a szerelem miatt konvulziókat szenvedett, s ez „sentimentalismusra vezette”, másrészt azért, mert „Pancratiásta” akart lenni;³⁸ holott nem a szentimentalizmus, s nem is az ódai vagy az eposzi fenség, hanem a „jó kedv és makacsság lett volna inkább caractere”. Azon a területen, amelyre így tévedt s nem saját tehetsége erejéből alkotott, csak akkor hozhatott volna létre valami érdemlegeset (már ha egyáltalán az érzései tanult voltára vonatkozó kritika ezt megengedi), ha nyelvi-ízlésbeli tanultsága megfelelő irányba viszi. Ezt azonban lehetetlenné tette a rossz ízlésű környezet, amely a Földinek tulajdonított hibás filológiai elvektől a leoninuson, a négyrímű Zrínyi-versen át a paprikajancsis („Hanswurst”-os) szálnalmas komédiázásig minden stílári képtelenséget rászabadított (vagy, mint az utóbbi esetben, nem óvta meg attól, hogy beléjük essen). E koncepció kedvéért a kritikus még Kazinczy és Földi hatásának egyensúlyát is megbontja;³⁹ leválasztja Csokonait Kazinczyról, s miután Földi Jánost Kazinczy ellenfelévé avatja és belkeveri a káros hatás közvetítőinek társaságába (tévesen – vagy inkább: tendenciózusan – a debreceni *Magyar grammatika* „botrányos” köznépi nyelvfelfogását tulajdonítva neki), az ő tanítványának kiáltja ki Csokonait.⁴⁰

Más, az eredeti költői alkotóerőt megillető megítélés alá esnek viszont Csokonainak azok a versei, amelyeket saját tehetségének irányát felismerve alkotott; ilyenkor ugyanis Kölcsey szerint remekműveket hozott létre. A népi regiszter eltérő megítélése tehát nem a stíluszintek elkülönítésén alapul. Bármennyire egyezik ugyanis formálisan Csokonai két műcsoportjának megkülönböztetése Kazinczy két stíluszintjének elkülönítésével. Kölcsey aszerint tesz különbséget, hogy amikor Csokonai a saját költői alkatától motivált nyelvi regisztert a költői alkatával ellenkező „szentimentál”, nem saját tehetségének megfelelő közegben minduntalan szóhoz juttatja, az eredmény gyenge – amikor viszont saját eredendő tehetsége ebben a regiszterben talál önkifejezésre, az eredmény zseniális („Sentimental darabjainak legszebbjeik mellett hidegen marad a’ szív, de midőn makacsul tréfál, ’s a’ népnek tonusában lép-elő, lehetetlen azon genialis szökdellést benne el nem ismerni, melly a’ való vocationak bélyegét hordozza”; a recenziest „a’ H a f i z ’ s i r h a l m á b a n is azon makacsul vídám lélek kapja-meg, melly a’ paraszt dalban”). Az eredeti tehetség ereje még a kölcsönzött darabokat is átvillanyozza („ámbar ezek közt is. kivált a’ paraszt dal, mástól vétetett, de még is mindeniket inkább övének lehet tartani, mint azon sok szerelmes dalokat, mellyeknek origináljaikat, Bürgerben, az Eschenburg’ gyűjteményében, az 1804-diki Bécsi Almanakhan stb. minden feltalálhatja”). Igaz, a „pöbelhaft” esetenként még ilyenkor is kiütközik művein (*Dorottya*), de a

³⁸ A szó itt minden sportágban jeleskedő sportolót jelent (lásd a folytatást: „’s nem elég nekik ha egyben nagyoknak ismerjük őket”).

³⁹ Ismeretes, hogy Csokonai egyazon mondatban rója le háláját Kazinczynak és Földinek az anakreóni dalok ajánló versében s a dalokra tett jegyzésekben („iljúi tehetségeimnek ’s addig szerzett olvasásainnak az iskolai korlátok közül való kivételéért, a’ régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybekötéséért Tek. Kazinczy Ferentz Úrnak ’s néhai Tudós Dr. Földi János Úrnak tartozom”). CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 92.

⁴⁰ Ezt a „manővert” a recenzió kanonizációs szándéka felől elemezte GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikai pályakezdése*, Bp., 2001, 189–190.

kritikus hangneme jelzi, hogy ez már csak olyan hiba, amelyet a valódi alkotó tehetség követ el, ha rossz ízlésű környezet hat rá.

Kölcsey tehát nem a klasszicista poétika keretein belül ítélt pozitívan Csokonai népies műveiről, ahogyan Kazinczy;⁴¹ kettejük Csokonairól alkotott véleményének hasonlósága felszíni, mélyükön a költészetnek korszakosan különböző megítélése húzódik. Ezzel persze az is kétségesse válik, hogy Kazinczy elveinek látványos jelenléte ellenére mennyire Kazinczy szellemében született a Csokonai-recenzió.⁴² Ám Kölcsey nem is a népieshez való valamiféle közeledésben különbözik Kazinczytól, hanem abban, hogy Csokonai (népies) dévajkodásairól a zsenifogalom alapján ítélt kedvezően.

A recenzió már csak azért sem a népiességhez való közeledésben mutat a *Nemzeti hagyományok* koncepciója felé, mert (mint majd bizonyítani igyekszem) a népköltészet ott nem hangneme, stílusa révén jön számításba, hanem mint a genuin magyar költészet hanyatló, de még eleven maradványa, à la Friedrich Schlegel. (Hogy a kettőnek mi a viszonya, az részletes elemzést igényel, mert a népiesség megítélése szempontjából alapvető.)

A klasszikus nemzeti irodalom létrejöttének majdani koncepciója szempontjából viszont lényeges a recenzió végén kifejtett tétel, amely a költészet primitív kezdeteinek a későbbi fokozatos pallérozódásának gondolatát idézi föl. Mert ha – *A' Poësisről* című írástól eltérően – nem az ősi kezdetekről, hanem saját kora magyar irodalmának közvetlen előzményeiről szól Kölcsey, az irodalom mindenkori fejlettségi szintjének és a költői tehetség kibontakozásának összefüggését állapítja meg, mégpedig általános érvénnyel – ellentétben azzal, amit a cikk elején a zseni-típológiában olvashattunk. Itt már nem arról van szó, hogy a feltétlen zsenik lényegileg függetlenek attól a közegtől, amelybe születnek, a kisebbeket viszont koruk (jó vagy rossz) ízlése vezeti, hanem arról, hogy „[a] 'Literatura' kezdetében lehetetlen a' legerősbnek is, oly messze menni, milyen messze ment volna, ha a 'literatura' virágzásában jelenhetett volna meg”.⁴³ Ezt a gondolatmenetet, amely a magyar irodalomnak a 18–19. század fordulóján egymást követő fejlődési fázisait elemzi, már csak azért is érdemes szem előtt tartanunk, mert a Berzsenyi-recenzió irodalomtörténeti vázlatának történetietlen, a „költés való szellemé”-nek – voltaképpen zseniesztétikai – kritériumát érvényesítő mustrájával szemben Szemere éppen eme bekezdés logikáját fogja érvényesíteni *Tudósításában*.

⁴¹ Ez CSETRI Lajos véleménye, *i. m.*, 246–247.

⁴² Ezt óvatosan bár, a Kölcseyt „tévútra vezető” mozzanatokról szólva, már Szauder József felvetette; sőt, a nézetkülönbségben egyenesen a Kazinczyval való szakítás előkészítőjét látta, SZAUDER, *Génusz száll...*, *i. m.*, 228, 232.

⁴³ Közvetlenül ez, s nem a zseni-típológia az az elem, amelyet Kölcsey Döbrentei *Eredetiség 's jutalom tétel* című írásából vehetett, vö. DÖBRENTAI Gábor, *Eredetiség 's jutalom tétel*, Erdélyi Múzeum. 1814. Első füzet, 146–147. (A Csokonai-recenzióból vett idézeteket lásd KFMM, 2003, *i. m.*, 39–47.)

c) A Berzsenyi-recenzió

Ennek ellenére a Berzsenyi-recenzió irodalomtörténeti vázlata nem kizárólag a zseni-elv normáján alapszik. Az a kontextus, amelyben a „[k]öltésnek való szelleme” megfogalmazást nyer, ismét A' *Poësisről* szemléletét idézi, amennyiben ez a költést az érzésből vezette le, s ősi eredetűnek minősítette, mely minden népnél megjelenik. Ezt az elgondolást toldja meg ezúttal Kölcsey az *otthoniség* követelményével, amikor a magyar költészetet nem csupán abban marasztalja el, hogy nincs még egy európai nép, amelyben a költészet valódi szelleme „olly későn gerjedt volna fel, mint a' Magyaroknál”, de abban is, hogy olyan sincs, amelynél e szellem „felgerjedése után is annyira nem otthoninak, annyira idegennek látszanék”. Ennek a normának a bevezetése azért is fontos, mert arról tanúskodik, hogy Kölcsey a Csokonai-recenzió megírása óta átértékelte Bürger popularitásfogalmára vonatkozó nézeteit, s immár magáévá tette ennek – Schillerével ellentétes, herderi indíttatású – tételét, amely szerint „[a] költészet egész története azt mutatja, hogy éppen azoknál a nemzeteknél uralkodott a költészet legnagyobb szeretete és általánossága, melyek nem idegen földről hozták be, hanem ahol saját természetükből hajtott ki”.⁴⁴

A következő bekezdés – az északi kultúra (antikhoz képest való) emancipációjának korszakformáló tételét felidézve – bizonyos északi népek autochton költészetére hivatkozva elutasítja, hogy a fenti hiánynak klimatikus okai volnának; ezután fordul figyelme a nyelv felé. A negyedik bekezdés első mondatai azt a – korszakunkban szintén elterjedt – tézist fejtik ki, hogy a különböző nyelvek eltérnek abban a tekintetben, mennyire alkalmasak a költészetre; a latinról állapítja meg, hogy „nem poetai nyelv”, szemben a göröggel és a némettel. Ez azt a konzekvenciát vonná maga után, hogy az egyéni költői teljesítmény csak addig mehet el színvonalában, ameddig az a nyelv engedi, amelyen a költő megszólal, s azt sugallja, hogy a magyar költészet lassú és nehézkes kibontakozásának okait esetleg a magyar nyelvben kell keresni. A továbbiak azonban kizárják e magyarázatot, hiszen Petrarca és Milton latin nyelven írt művei nem a latin nyelv korlátozott költőisége miatt minősülnek gyengébbeknek az anyanyelvükön írtakhoz képest (arról nem is esik szó, hogy az olasz és az angol mennyire alkalmas vagy nem alkalmas költészetre), hanem azért, mert a latin *idegen, tanult* nyelve volt a két költőnek, akik így nem „önthették azon hevet, 's magasságot deák verseikbe, melyet saját nyelveiken készült munkájukban bámúlunk”. Ugyanezért nem alkothattak semmi „figyelemre méltó” a magyar költők, amíg „csak Rómának éneklőjét ismerték”.

Ezekben a tételekben már az Erdélyi Múzeum 1815-ös Algarotti-cikkének fő tézisei köszönnek vissza (mint ismeretes, Kölcseyhez eljutottak a Múzeum 1814–15-ös számai); az előbbiben az, amely szerint „Válassza [...] minden költő, főképen azon munkában, mely a' fantázia játékát megkívánja, mivel a' nélkül genialis villámlásai nem lehetnek, a'

⁴⁴ „Durch die ganze Geschichte der Dichterei findet sich, daß gerade bei denen Nationen, welche die Poesie nicht aus fremden Landen eingeführt haben, sondern wo sie aus ihrer eigenen Natur aufgesprossen ist, die größte Liebe und Allgemeinheit derselben geherrscht hat.” *Von der Popularität der Poesie* (1784) = *Die Idee des Volkes im Schrifttum der deutschen Bewegung von Möser und Herder bis Grimm*, hrsg. von Paul KLUCK-HOHN, Berlin, 1934, 46. (A Berzsenyi-recenzióból vett idézeteket lásd KFMM, 2003, i. m., 53–58.)

maga anyai nyelvét”, az utóbbiban az, amely szerint azok a képek, amelyek a rómaiak számára clevenek voltak, más korok és más társadalmi-kulturális viszonyok lakói számára holtak.⁴⁵ Algarotti cikkében az anyanyelv primátusának tétele mellett a nyelvek és a belőlük fakadó gondolkodásmódok összemérhetetlenségének talán legradikálisabb megfogalmazását olvashatta Kölcsey; recenziójában azonban szemlátomást nem vállalta azokat a következményeket, amelyek ezekből a tételekből adódnak. Ha nyelvi kérdéseket érint a recenzióban, Kazinczy stíluszint-elméletét érvényesíti („[é]rtetni kell a’ poétának, hogy vagynak szavak és szóllások, mellyekkel, kivált a’ poesis fentebb nemeiben élnie nem lehet”), észre sem vévén, hogy cikke elején erre maga mondta ki a halálos ítéletet, amikor a tanultsággal szemben az anyanyelvi kompetenciában jelölte meg a költői önkifejezés legfőbb nyelvi feltételét.

Láttuk, még a Csokonai-recenzió sem egységes abban a kérdésben, hogy egy bizonyos irodalom mindenkor állapota milyen hatással van a költőkre, a művek létrejöttére. Kölcseynek a recenzióról Döbrenteiével folytatott eszmecsereje során lehetősége adódott, hogy a zsenik körülményektől való függetlenségének gondolatát is árnyalja. Amikor Döbrentei azt állította, hogy Goethét – Homérosszal és Shakespeare-rel szemben – a körülmények tették nagygyá, Kölcsey megállapítja: Goethe nagyságából nemhogy nem von le semmit, hogy tanult költő volt, sőt, ez egyenesen fölébe emeli a másik kettőnek („Goethe tanulhatott; s éppen azért csinosabb és kritikusabb, mint az angol és a hellén”). Ezzel ki is élezi a kisebb zsenikre vonatkozó recenzióbeli ítéletét, amikor azt állítja, hogy a Voss-kaliberű tehetségek tanulhatnak, amennyit csak bírnak, kerülhetnek a legkedvezőbb körülmények közé, akkor sem lesznek képesek a nagy zsenit megközelíteni.

A végkövetkeztetés („Hidd nekem, hogy bizonyos értelemben minden poetát csak a körülmény teszen. A Homeridák mint Shakespeare, Osszián mint Goethe másoktól vettek lángot és tudományt”⁴⁶) egyrészt a recenzió zárlatában megfogalmazott tételt erősíti, azt állítván, hogy még a tanulatlan nagy zseni sem alkothatná meg nagy műveit, ha nem lettek volna elődei, akiktől „lángot” és „tudományt” vehetett. Másrészt viszont ellentétes vele, mert míg a recenzió zárlata egy irodalom *belső fejlődését* hangsúlyozta, ez a megfogalmazás (stílszerűen) annak a Goethének az álláspontjával rokon, aki szerint „[m]indannyiunknak kapnia kell és tanulnia azoktól, akik előttünk éltek, és azoktól is, akik kortársaink”, tekintet nélkül arra, hogy akiktől kapunk és tanulunk, melyik irodalomhoz, melyik kultúrához tartoznak.⁴⁷ A *Nemzeti hagyományok – A’ Poésisről* című korai írásnak a költészet pallérozódására vonatkozó tételét felelevenítve és az „otthoniség”-nak a Berzsenyi-recenzióban bevezetett normájára támaszkodva (s nyilván a megelőzőttségben egy-egy nemzeti irodalom saját hagyományozódási folyamatát kitüntető Friedrich Schle-

⁴⁵ Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyítása [Francesco] Algarotti szerint. Olaszból, ford. DÖBRENTÉI Gábor, Erdélyi Múzeum. IV. füzet [1815], 108, 100–101. (Eredetileg: *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua*, 1750.)

⁴⁶ Kölcsey Ferenc – Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815. május 3., KölcseV 49.

⁴⁷ Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós. Bp., 1989, 694. Ezzel erősíti a *Jegyzetek...* végén Lessing példája is, aki a francia divat ellenében „egyfelől Homért, másfelől az Angolokat” s nevezetesen Shakespeare (!) mutatta fel hazájának fiai előtt”, KFM, 2003. i. m., 38.

gelre is figyelve) – az előbbi változatot általánosítja, előlegezván Arany Jánosnak az „utánzási folytonosság”-ra vonatkozó elgondolását is.⁴⁸ Így jelenhetnek meg a *Nemzeti hagyományokban* a „bölcshőben fekvő nemzeti költés” nemzedékeken át tartó emelkedésének eredményeiként a homéroszi eposzok, s így tétethet különbség a „másoktól vett láng” jellegét tekintve azon esetek közt, midőn a költő idegen költő fáklyájánál gyújt világot, s amikor saját előfutárainak nyomdokain halad.

d) Jegyzetek a ' Kritikáról és Poesisről

Az 1816-os⁴⁹ *Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről* alaptétele egyezik A' *Poesisről* alaptételével („A' Poesis, mint a' szép mesterségek általán fogva, érzéseken fundáltatik”), s itt már, szemben az 1808-as írással, az egyetemes esztétikai alapelv lehetőségének akadályaként mutatkozik az ízlésnek a szubjektív állapotok, földrajzi távolság, eltérő műveltség miatti különbözőségére vonatkozó tétel. (Ezekre gyakran hivatkoztak Kazinczy vitapartnerei is, a mester ízlésbeli univerzalizmusával szemben.) A későbbiek szempontjából fontos, hogy az ellentmondás Kőlcseynél már most a Herdertől származó Próteusz-metaphora logikája szerint oldódik meg: a zseniművek törvénye általános, a „tökéletnek ideája” ugyanaz mindenkiben („egy az: mint az Istenség”), de megjelenése ezerféleképpen különbözik: „a' Genie nem egyéb, hanem a' különben széllyelszórt természetzi erőeknek és érzelmeknek bizonyos felüleg alatt nagy bővségben történt összevolyása. Ezen összevolyás az ingredientiaéknak egymáshoz való proportiója szerint különböző felülegek alatt különböző változásokat szenvedhet, s különböző következteteket húzhat maga után. Innen van az a' számlálhatatlan sokféleség, melyet a' költői productumokban találunk. De mind ezen sokféleségben a' közönséges cél még is ugyan az marad.”⁵⁰ Ez az általános cél azonban mindössze annyit jelent, hogy a költőnek meg kell közelítenie az érzelem kifejezésének azt a maximumát, ameddig a szépség sérelme nélkül egyáltalán elmehet – mert (mint Gyapay tömören megfogalmazza) „a határok nem kellő megközelítése a művészi hatás elégtelen fokát eredményezi”,⁵¹ míg ha ama bizonyos határon a költő túlmegy, állítja Kőlcsey, „céljával ellenkező extremumokra” vetemedik. (Nyilván a Berzsenyi-recenzió ama tétele is ide vezethető vissza, amely szerint „[a] könnyűség hamar szül gondatlanságot, a' nagy erő durvaságot, a' femség dagályt”). Ez annyira általánosságban mozgó *strukturális* elv, hogy valóban megfelelhetnek neki alkotukat tekintve a legösszemérhetetlenebb műalkotások is – egy „Selmai ének” (Osszián) csakúgy, mint az *Iliász*.

A *Nemzeti hagyományokban* nem is annyira az alaptételek változnak majd, mint inkább a nézőpont. Ami a klasszicitás és az otthoniség normájának viszonyát illeti, Kőlcsey

⁴⁸ *Írányok*, i. m., 165–166.

⁴⁹ Gyapay László nyomán bizonyítottnak veszem, hogy a *Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről* 1816-ban keletkezett, lásd GYAPAY, i. m., 106.

⁵⁰ *Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről* = KFMM, 2003, i. m., 31, 33.

⁵¹ GYAPAY, i. m., 111.

ezúttal magától értetődőnek veszi a klasszicitás kritériumait, s az a folyamat érdekli, ahogyan az „otthoniség” közege kimunkálja a klasszikus művet. Az „otthoniség” normája azonban máshogy érvényesül a magyar irodalommal szemben, mint a Berzsenyi-recenzióban, ahol (Algarotti nyomán) bevezette. Ott az idegen mintát követő magyar költészettnek nincs alternatívája, a magyar költészet *en bloc* nem felel meg ennek a normának, míg a *Nemzeti hagyományokban* a műköltészettel szemben az eredeti magyar költészet még fellelhető maradványa, a népköltészet ki fogja elégíteni az otthoniség követelményét, s annyiban fog perspektívát nyújtani, hogy míg az idegen mintákon alapuló műköltészet soha nem válhat teljesen „otthonivá”, a genuin költői hagyomány viszont elvileg felsemelkedhet a klasszicitás magaslatára. Ez a „nemzeti klasszicizmus” elvi alapvetése.

Mármost az a feltételrendszer, amelyik lehetővé teszi a „bölcsőben fekvő nemzeti költés” klasszikussá emelkedését, egyúttal a mű és a közönség közötti viszonyt is meghatározza. Ha 1815-ben Kölcsy még némi szellemi göggel azt írta Döbrentének a Csokonai-recenzióban előforduló idegen terminusok lefordításának ötletét lebecsülve, hogy „a' Nem-aesthetikussal pedig, tudod, igen keveset gondolok”⁵² (ezért törli különösebb bánkódás nélkül azt a bekezdést is, amelyet saját korábbi Csokonai-bámulatáról a jelenlegi Csokonai-bámulók okulására írt), a *Nemzeti hagyományokban* egyenlőségjelet tesz a nyelvi és befogadói közösség közé, s (Algarotti – s persze Kármán – szellemében) elutasítja az olyan művet, amely nem a közösség saját életviszonyaiból született és ezért csak tanult kevesek számára hozzáférhető. Ezzel egyúttal jelentőségre tesznek szert azok a különbségek, amelyek a klasszicitás univerzális esztétikai kánonjának próteuszilag sokféle megvalósulásában mutatkoznak; hiába klasszikus két mű a maga módján, kielégítvén a szépség elvont általánosságának kritériumait, s hiába érti a (kritikai munkákban annyit emlegetett) kiművelt ízlésű olvasó mindkettőt, ha egy nyelvi közösség mint közönség számára csak az hozzáférhető igazán, amelyik az ő saját hagyományából született; az idegen szépség soha nem tehet szert olyan általános érthetőségre s így elfogadottságra, mint az „otthoni”. Ha a *Jegyzetek...*-ben a művészet befogadásának mindenkire érvényes kritériumai közt ott van a tanultság, a *Nemzeti hagyományok* ugyan nem zárja ki, hogy idegen, távoli művek befogadási nehézségei tanulás által legyőzhetők, de az uralkodó elvárás az lesz a költővel szemben – immár végképp Bürger popularitásfogalmának szellemében –, hogy saját nemzetének tagjai akadálytalanul, bármiféle előtanulmányok nélkül befogadhassák művét. Kulcsszerepet kap tehát, hogy a „tökélet ideájá”-nak egyetemes érvényessége csak a teoretikus-kritikus normatív megközelítésében válik láthatóvá, a rendszerinti befogadás során nem (ebben a természetes és a teoretikus beállítódás ellentétét láthatjuk érvényesülni, amely a kor uralkodó episztemológiai dualizmusának felel meg). Ha Kölcsy korábban megpróbálta a befogadó pozícióját általában is a teoretikuséhoz közelíteni, s ezért a tanultság fontosságát hangsúlyozta a befogadásban, ezúttal, mivel a befogadó helyzetét a kollektív tudat alapján határozta meg, az előzetes többlettudást nem igénylő befogadással mint általánossal és természetessel állítja szembe a tanult kevesek „vájtfülű” műértését.

⁵² 1815. május 3., KölcsyLV 51.

Az 1820-as években ráadásul komoly kétfeltek merültek fel benne az ízlésítéletek megalapozhatóságát illetően. Nem éppen a „szántsándékos pyrrhonizmus”⁵³ vezette a kudarchoz, hanem az ízlés *objektív* megalapozásának szándéka.

A *Jegyzetek*...-nek az a bekezdése, amely a szépség általános elvét az erkölcsi nagyság általános érvényességével vonja párhuzamba, vagyis mindkét esetben olyan elvre utal, amelyet nem érint az egyes műalkotások, az egyes cselekedetek mégoly nagyfokú különfélesége, arra utal, hogy Kölcsey Kant formális etikájának mintájára az esztétikum formális elvét igyekezett kidolgozni, olyat, amely független a műalkotás „materiális” (tartalmi) jegyeitől. Ilyen kantianus megközelítést ígér az ízlést illetően az *Ízlés* című 1823-as töredék; ez a sokféle ízléssel szemben olyan „közönséges törvények” megállapítását várja el, amelyek nem függnak a körülményektől, „hanem mint a’ természetnek örök szabásai magokban és magoktól álljanak fenn, ’s minden éghajlathoz, korhoz, temperamentumhoz szorosan illjenek, semmi elhajlást és kivételt meg ne szenvedjenek, szóval mint a’ Kant tapasztalás nélkül származott ideái a’ közönségesnek és szükségesnek eltörölhetetlen bélyegét viseljék magokon.”⁵⁴ E fejtegetés arról tanúskodik, hogy bármilyen igényes volt is Kölcsey filozófiai kérdésekben, nem értette pontosan a transzcendentalitás kanti elvét – azt, hogy az *a priori* kategóriák annyiban objektívak, amennyiben nélkülük nem lehetséges ismeret, ám „a dolgokból csak azt ismerjük meg *a priori* módon, amit mi magunk helyezünk beléjük”.⁵⁵ A fenti okfejtésben Kölcsey következetlenül azonosítja a „természet örök szabásai” szerint „önmagokban és önmaguktól fennálló” törvényeket „a’ Kant tapasztalás nélkül származott ideái”-val, vagyis egybemossa az egyetemes és feltétlen érvényesség két, egymással összemérhetetlen fogalmi rendszerét. Az *Ízlés*nek tehát azért kellett töredékben maradnia, mert szerzője a Kant-hivatkozás ellenére végül is az egyetemes és feltétlen érvényesség *előbbi* feltételrendszeréből indult ki, vagyis – Engel nyomán – azt kezdte firtatni, mi az az *objektív* (értsd: tudatunktól független) sajátosság a szép tárgyakban, amely a szépség általános alapját képezi.⁵⁶ (Kant az ízlés *a priori*-ját ráadásul szubjektív alapon határozta meg: „Tehát [...] az elmében a tárgy puszta megítélésével összekapcsolódóként észlelt örömmnek az általános érvényűsége az, ami egy ízlésítéletben a priori módon az ítélőerő számára szolgáló általános sza-

⁵³ *Jegyzetek a’ Kritikáról és Poesisről*, i. m., 32. Megjegyzem, Kölcsey a pyrrhonizmust a szkepszis mérsekeltebb változataként tartotta számon, amely csak az ismeretek bizonyosságát vitatja, szemben az akatalépsziával, amely szerint „semmi úton semmit tudni, ismerni s érteni nem lehet” (*Görög filozófia* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., 1960. a továbbiakban: KFÖM). I. 1000), s ennek megvan a jelentősége a későbbiek szempontjából.

⁵⁴ *Ízlés*, i. m., 106.

⁵⁵ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Bp., 1995. 35. Vö. „anaga a tapasztalat a megismerés egyik válfaja, mely nem nélkülözheti az értelem közreműködését, s az értelem szabályát már mielőtt a tárgyak adva lennének nekem, vagyis *a priori* módon, feltételeznem kell”. uo.

⁵⁶ „[K]ell a’ tárgyban szükségesen valaminek lenni, a’ mi minden emberi érzékeket, minden kivétel nélkül egy forma oscillatióba hoz”, *Ízlés*, i. m., 105.

bályként mint mindenkire nézve érvényes jelenítették meg.”⁵⁷) Annak, aki a tetszés *objektív* alapját akarja megkeresni, szükségképpen kell a feladat megghiúsulásaként értékelnie azt a kikerülhetetlen következtetést, hogy „itt minden mérő azon subjectivitás”, és Kantot is azok közé a filozófusok közé sorolnia, akik a szép meghatározására irányuló kísérlet során kudarcot vallottak.⁵⁸ (Itt Kölcsey valóban a „pürrhónizmus” közelébe kerül, amikor kétségbe vonja, hogy létezhet ember, aki oly tisztán, biztosan érezné a szépet, hogy annak „közönségesen bevezethető meghatározását” adhatja.)

Mint ismeretes, a szép objektív megítélésének lehetőségét abban a *Kritika* című elméleti alapvetésben fogja (csaknem egy évtizeddel később) kételyeit félretelve visszaállítani, amelyet Bajza Kritikai Lapjai számára írt.⁵⁹ aligha tévedünk azonban, ha a kételyek félretételének okaként a szöveg pragmatikai helyzetét jelöljük meg; az írásban elfoglalt elméleti pozíció ugyanis nem mutat előrelépést a *Jegyzetek*...-hez vagy az *Ízléshez* képest.

A nemzeti irodalomnak az 1820-as években körvonalazódó koncepcióját mindez anynyiban érinthette, hogy az után a kudarc után, amelyet Kölcsey a szépség, az ízlés teoretikus megalapozására tett kísérlet során vallott, megnőhetett előtte a költészet kollektív-történeti jellegének és funkciójának jelentősége, amely mind a *Jegyzetek*...-ben, mind az *Ízlésben* egyike volt csupán azoknak a tényezőknek, amelyek a művek és az ízlés különbözőségeit az egyetemes esztétikai elv konkrét megnyilvánulásai során előidéztek.⁶⁰

2. Az episztemológiai fordulat: az érzés primátusa a vizsgálódással szemben – a hagyomány primátusa a teoretikus tudással szemben (Töredékek a vallásról, Görög filozófia)

„Ki meri pedig azt állítani, hogy az emberek elébb kezdtek vizsgálódni, mint érezni?” – olvastuk A' *Poësisről* 1808-as szövegében. Ez a kérdés messzemenő ismeretelméleti következményekkel terhes, mert temporalizálja az emberi megismerés szerkezetét, s ezzel aláássa az apriorisztikus gondolkodás egész építményét. Azzal ugyanis, hogy a megismerést egymásra épülő módozatai szerint strukturálja, amellet foglal állást, hogy az érzés körébe vonható tényezők megelőzik és megalapozzák a fogalmi gondolkodást. E tétel *nem* empi-

⁵⁷ Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Bp., 1997, 214. kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ *Ízlés*, i. m., 109, 107–108.

⁵⁹ „Az ízlés, való az, a személyiség sokféleségéhez képest czerképpen különbözik. De midőn egyetemiségről van szó, minden személyiségi különözésektől el kell vonni magunkat”, *Kritika* = KFÖM, I, i. m., 66 l.

⁶⁰ „Ki nem tudja, mi számtalan ízlésbeli nem csak külömbiséget, de ellenkezést is lehet észre venni nem csak egymástól messze, vagy egymáshoz közel fekvő tartományoknak lakosaikban, de ugyan azon földnek fíjaiban, még ugyan azon műveltségi ponton álló emberekben, sőt ugyan azon de más más helyzetben levő individuumban is?” *Jegyzetek a' Kritikáról és Poësisről*, i. m., 31–32. Az *Ízlésben* csaknem szó szerint megismétli e kérdést, hozzáfűzve: „Ki nem tudja, hogy éghajlat, nevelés, szokás, testalkotvány, lelki erőnek külömbsege 's több e' félék mi érezhető elhajlásokat okoznak az ízlés tekintetében? Nem szükséges itt újra feltálatnom azon naponként történő tapasztalásokat, mellyeket az útazásokból, literatori és nem literatori verscngésekből és saját kebeléből akarki is méríthet.” *Ízlés*, i. m., 106.

rizmus (vagy szenzualizmus) és racionalizmus ellentétén alapul, hanem azon, hogy az ember a fogalmi gondolkodást megelőzően már rendelkezik átfogó ismeretrendszerrel, amely az érzéseken alapul. Jelentősége tehát hasonló, mint Fichte meghatározásác, aki „a számunkra természetesen kínálkozó szemlélet” elsőbbségét hirdette a teoretikus ésszel szemben.⁶¹ Igaz, Kölcsey a kollektív megismerésnek tulajdonít elsőbbséget az egyénivel szemben (ezt Fichte az episztemológiai konzekvenciák levonása nélkül tette meg a *Reden an die deutsche Nation*ban), s elsősorban a kollektív megismerés történetében érvényesíti a megelőzöttség elvét, de alább látni fogjuk, hogy a vallás esetében az egyén ismeretstruktúráját is erre az elvre alapozza. (Fichte éppen a vallás – Kanttal ellentétes – megítélése érdekében indult ki a természetes szemlélet elsőbbségének tételéből.)

A *Görög filozófia* feleleveníti A' *poësisről* fenti tételét, amikor azt állítja, hogy az ember „előbb kezdett [...] a külső tárgyakra, mint saját belsőjére figyelmezni; mert ez csak gondolkodásának tárgya lehetett, amazok pedig érzékeit tudták érdeklenni.”⁶² A filozófiatörténeti áttekintésnek is az a meggyőződés a vezérfonala, hogy a filozófiát megelőzi a gondolkodásnak az a fajtája, amelyet „a körülfogó természet tekintetében elmerült [...] emberiség” a maga érzéki tapasztalatait felhasználva aszerint alakított ki, hogy miket hitt „saját létéről s jövődő sorsáról” gondolkodván „elejétől fogva fontosaknak”.⁶³ E gondolkodás tehát nem fogalmi-kategoriális *a priori*n nyugszik, hanem érzéki-cgizisztenciális *a priori*n, vagyis azon, hogy a gondolkodó ember már mindig, eleve bele volt vetve a saját környezetből, a környező világából áradó tapasztalatok özönébe, már mindig számot kellett vetnie születés, élet és halál kihívásaival, s ez a belevetettség minden lehetséges tudást megelőz és meghatároz. A *Görög filozófia* – és a *Töredékek a vallásról* – paradigmatiszus jelentőségű állásfoglalása szerint e tudást, amely a gondolkodás kezdetétől fogva az emberlét fő kérdéseire adott válaszokat hordozta, „a szentté lett hagyományok” őrizték meg, adták és csiszolták tovább; „emberi emlékezettől fogva századokon keresztül maradékról maradékra szállongottak a hagyományok, melyekben a religió magát megfundálta”. Az ilyen tudás garanciája a *tekintély*; a vallás „öntekintetének [saját tekintélyének] engedést, azaz. hitet kíván”. A filozófia azonban „csak fáklyát gyújtott”, nem elégedett meg a tudás bizonyosságának azzal a fokával, amelyet a hagyomány tekintélye biztosít; a tudást cáfolhatatlan bizonyosságokra kívánta alapozni.⁶⁴ Nem tudta azonban elkerülni, hogy a hagyománynak ne csak a tekintélyét, de egyúttal a benne adva lévő tudást magát is lerombolja, mert nem tudta megtalálni azt a bizonyosságot, amelyet a tekintély helyébe akart állítani.⁶⁵ A vizsgálódó elme, sehol sem találván kielégítő bizonyosságra, sorban megfoszt érvényességétől minden lehetséges tudást, s végül önmagáén kívül még a létezését is kétségbe vonja minden egyéb-

⁶¹ Johann Gottlieb FICHTE, *Az ember rendeltetése*, ford. Kis János = Uő., *Válogatott filozófiai írások*, vál. MÁRKUS György, Bp., 1981, 338.

⁶² *Görög filozófia* = KFÖM, I, i. m., 997–998.

⁶³ *Uo.*, 1002.

⁶⁴ *Uo.*, 998 skk.

⁶⁵ „A filozófia, mely vizsgálódáson fundáltatik, bizonyos [értsd: biztos] rezultátumokra sohasem viszen”, olvassuk a *Töredékek*...-nek a görög filozófiára kitekintő bevezetésében, *Töredékek a vallásról* = KFÖM, I, i. m., 1068.

nek. Amint ugyanis sorra maga mögött hagyja azokat a kérdéseket, amelyekről a bizonyosságot remélte, végül ahhoz a kérdéshez jut, hogy vajon „lehetséges-e az emberi léleknek valamit tudnia, vagy még inkább, ha [vajon] van-e valami az emberi lelken, vagy azon valamin kívül, ami a filozófban gondolt és vizsgál?”⁶⁶ Kőlcseyt láthatólag nem győzték meg Kant érvei a szolipszizmussal szemben, amelyeket *A tiszta ész kritikájában* hozott föl;⁶⁷ itt Kant megpróbálja elhárítani a szolipszizmus veszélyét, minthogy szerinte „[...] a filozófia és az általános emberi ész botránya, hogy a rajtunk kívül lévő dolgok létezését pusztán hívének alapján kell feltételeznünk [...], és ha valakinek úgy tetszik, hogy kételkedjék benne, nem szegezhetünk szembe vele elégséges bizonyítékokat”.⁶⁸ Kőlcsey szerint a szolipszizmus problémája megoldatlan maradt; „[e]zen kérdés, mellyel minden filozófnak meg kell vívnia, akarmi úton akarja tudományát megindítani, s mely annyi századok óta *sohasem döntetett el*, hanem minden újszínű filozófiával újra feltételezett: örök bizonytalanságba vetette a filozófiának teóriáját”. Ez az oka, hogy a filozófia a gyakorlatban éppen az ellenkező hatást érte el, mint amire törekedett: bár a boldogság mibenléte, a helyes cselekvés módja felől akart bizonyosságot szerezni – „azon tárgyak” felől, „melyek után az emberi szív esdeklött” –, nem találván biztos alapot, inkább lerombolta a tudást, amelyet eredetileg meg akart alapozni.⁶⁹ Ezért hasonlíttja a filozófiát a *Töredékek*...-ben Bayle-lel szólva „az oly nagyon emésztő porokhoz”, „melyek a sebben elromlott húst megemésztvén, az elevenig rágnák magokat, emészteneék a csontot, s a velőig hatnának”,⁷⁰ ezért óv határozottan attól, hogy a vallás alapkérdéseit „az emberi okosságnak örök törvényeire” támaszkodva próbálja valaki megválaszolni,⁷¹ vagy egyáltalán, vallási kérdésekben a vizsgálódás útját kövesse, ahogyan ezt a reformáció tette,⁷² s ezért utalta vissza a vizsgálódó értelmet saját tudása alapjához, a hithez.

A filozófiát tehát teoretikusan nem lehet megalapozni, csak történetileg: a görög filozófia „előjárói” is „a szentté lett hagyományok valának”,⁷³ vagyis alapjában ugyanúgy hit áll, mint a vallásnak (erre utal a *Töredékek*ben is, amikor azt állítja, hogy filozófia és vallás

⁶⁶ *Görög filozófia*, i. m., 1001.

⁶⁷ Mint ismeretes, ezek az érvek a mű második kiadásában jelentek meg; Szauder József állapította meg, hogy Kőlcsey ezt a kiadást olvasta, lásd SZAUDER, *Kőlcsey, Kant...*, i. m., 176.

⁶⁸ *Előszó a Második kiadáshoz* = KANT, *A tiszta ész kritikája*, i. m., 47 skk.

⁶⁹ *Görög filozófia*, i. m., 1000–1001. (Kiemelés nem az eredetiben.)

⁷⁰ *Töredékek a vallásról*, i. m., 1069.

⁷¹ „Vissza, ezt mondjátok, az emberi okosságnak örök törvényeire! De vigyázzatok, nehogy csalóka tüzet vettek legyen csalóka vezérül. Ki nem tudja, minő romlásokat nem szerzett ezen okosság, valahányszor filozófia küszködött religióval, azaz hit hittel? Az okosság, lépcsőkről lépcsőkre hág, a vallásnak alsó tartományából nyugtalanul törekszik a felsőbb felé, s jaj nékic, ha a titokig felbátorkodik!” *Uo.*, 1079.

⁷² „Azt akarnám tudni: mi ezen világosodást nyújtó vizsgálatnak cognoscenti principiuma, határa, rezultuma? Mit vizsgálunk? Azt-e, ha a vallás, közönségesen vétetvén, igaz fundamentumon épült-e, ha méltó-e neki hinnünk, neki engednünk? Azt-e, ha ez vagy amaz hely az autentikáltatott írásokban ezt vagy amazit teszi-e? Mik lesznek rezultátumunk? Az elsőre bizonyosan az, hogy a vallásnak hinnünk kell, mert az írások isteni eredetűek. A másodikra pedig a rezultátum annyi leszen, amennyi fők által esik a vizsgálat [...]” *Uo.*, 1066.

⁷³ *Görög filozófia*, i. m., 1002.

ellentétében hit áll szemben hittel). Eszerint a filozófia *kontradiktórikus szerkezetű*, mert minden erőfeszítése annak a hitnek a diszkreditálására irányul, amin saját maga is alapszik.

A *Görög filozófia* tanúsága szerint a filozófia annyira benne gyökerezik a gondolkodó saját – tapasztalatai alapjául szolgáló – környezetében s hagyományaiban, hogy kezdőpontját ki sem lehet tapintani. Tárgyai eredetileg nem is különböztek a hagyományozott tudás tárgyaitól. A görög filozófia kiindulását az az „orphikum szisztéma” szolgáltatta, amely „a misztériumok által maradékról maradékra plántáltatott”, s amely a saját környező világának érzéki tapasztalataiban elmerülő ember meggyőződésén alapult – „az együgyű régiség – úgymond – természetesen vezettethetett arra, hogy az elementumot, mely alól az ő lakhelye s annak termései feltűntek, a minden dolgok kezdetének lenni gondolja”.⁷⁴ A legelső filozófus, aki már a teoretikus vizsgálódás talaján állt, egyrészt maga is alig szabadult még az érzékiség bűvköréből – az empirizmus mint filozófiai irányzat annak köszönheti időbeli elsőbbségét, hogy történeti antropológiai szempontból az érzés megelőzi a vizsgálódást –, másrészt akármerre indult, csak *hagyomány és hagyomány közt választhatott*. „A legelső filozófiától nem lehetett mást várni, mint azt, hogy az emberhez legközelebb álló úton, a tapasztalás után induljon el; s a jóniai bölcs vizsgálati nem is indultak másfelé. s nagyrészt még a hagyományokkal összevágásban látszanak állani. Mint a hagyomány összealkotói, úgy Tháles is a látható természettel kezdé nyomozásait [...]” Thalész újítása abban állt, hogy egyik hagyomány helyett egy másikat választott: „eltérve a kaosz ideájától, más egyszerűbb hagyományhoz tartotta magát: mert a vizet kezdetnek tartó vélemény kétségkívül a görögöknél ismételten már azelőtt sem vala.” Ezt a hagyományt történetesen éppenséggel Homérosz tartotta fenn; „Homér [...] a maga Okeanosát egyszer az istenek, másszor a minden dolgok nemzójének hívja; s ki nem érti, hogy itt az Okeanos magát a vízelementumot jelenti?”⁷⁵ (Itt nyílik a leágazás a *Nemzeti hagyományoknak* a görögség világát, vallását és költészetét bemutató fejezete felé.) Homérosz máskor is hivatkozási alap a görög nép mitológiai hagyományaival kapcsolatban, amelyekből a görög filozófia kinőtt. A végzetnek a „görög nép istenségei” feletti uralmáról szólván írja Kölcsény, hogy „[m]ár Homérnál maga Zeus, az istenek leghatalmasbika, nyilván bizonyos titokkal teljes, változhatatlan hatalmat ismer maga felett”; ez a végzet, úgymond, „kérlelhetetlen erőszakkal uralkodik mindenütt, ahol a görög hagyomány csak egy regécskét is szállított által a maradékra”. A végzet, amelynek istenek fölötti uralmát a regék megörökítik, szintén nem más, mint az a rend, amelyet a természetben elmerült ember elemi erővel tapasztal; „íme itt találjuk a forrást – zárul e fejtegetés –, melyből annyi filozófi szisztémákon keresztül s annyi különbözőnek látszó alakokban öntötte el magát a panteizmus”.⁷⁶

Kölcsény a panteizmusban jelölte meg tehát a filozófia keletkezési folyamatának legjellegzetesebb korai stádiumát, abban a rendszerben, amelyet „a figyelmezní kezdő, de még setétben tapogatózó emberi elme” hozott létre, „nagyrészt csak sejdítésekben épült hagyomány”-ra támaszkodván;⁷⁷ az érzékiség bűvöletéből alig kilátó ember nem juthatott az

⁷⁴ *Uo.*, 1002–1003.

⁷⁵ *Uo.*, 1013–1014.

⁷⁶ *Uo.*, 1009.

⁷⁷ *Uo.*, 1009–1010.

absztrakciónak ama fokára, hogy a természetet és mozgatóerőit „megválassza” egymástól – mint írja, „mind a hagyomány, mind a legrégebb filozófi szisztémák mellett, mikor istent említeni hallunk, sohasem a materiától megkülönbözött lényt, hanem mindig valóságos materiai erőt kell feltennünk”.⁷⁸

A későbbi európai filozófia, amely csaknem minden alapelvét a görögtől örökölte, szintén nem teoretikus megalapozottságának köszönhetette, ha megtagadta a „semmitől semmi nem lesz” tételét, amely a görög hagyományban általános, s a semmitől való teremtés tételét fogadta el; „a teremtés saját ideájáig” „revelációi segéd nélkül egy filozóf is még eddig nem lépett”,⁷⁹ vagyis itt is vallási hagyomány áll a filozófiai tétel háttérében. A kétféle hagyomány közötti ellentmondást a filozófia soha nem is tudta megszüntetni.⁸⁰

A morál alapkérdésének – a jó és rossz eredetére vonatkozó kérdésnek – fölvetődését is a vizsgálódás előttről eredezteteti Kölcsey („a kérdés megfejtésének ohajtása mélyen fekszik az emberi szívben”), s azt nyomozza, hogy a tudás története során milyen válaszok születtek rá. Minthogy a görög filozófiában s az alapjául szolgáló hagyományban nem talál ilyet, a perzsa és zsidó hagyományt idézi meg. Az előbbit minősíti az absztrakció történetileg korábbi fokán állónak, minthogy a „két principiumról való tudomány” azért jött létre, mert megalkotója előtt „ily ellenbe álló dolgokat ugyanazon egy kezdetre vinni hihetetlennek látszott”; ehhez képest Mózesnél „a rossz szerzőjének [...] bizonyos nagyhatalmú ugyan, de teremtett lény mondatik”.⁸¹

Ami mármost a vallást illeti, a tudás történeti-antropológiai megközelítése e téren is elkerülhetetlenül vitte Kölcseyt Kanttal ellentétes irányba,⁸² hiszen Kant a vallást az erkölcsi törvényre alapozta, s így a morális szükségszerűségre támaszkodó „tiszta észvallás”-t (amely a morális törvény alapján *szükségszerűen tételezi* Istent és az örök életet) fölébe rendelte az érzelmi alapú, kinyilatkoztatáson nyugvó, hagyományra támaszkodó vallásosságnak (az ilyet a „gyengébbeknek” tartotta fenn). Úgy vélte, hogy az „egyház kinyilatkoztatási, tehát általánosan meggyőző közlésre nem alkalmas [...] történeti hiten alapszik”, s ezért „hiányzik igazságának, nevezetesen az általánosságra való jogszerű igényének legfontosabb jegye”. Így hát „[a]hhoz, hogy egy [...] teljesen esetlegesen kezünkbe került empirikus hittel összegeztethessük a morális hit lényegét [...], szükség van e kinyilatkoztatás magyarázatára, azaz olyan szellemi értelmezésekre, hogy összhangban legyen a tiszta észvallás általános gyakorlati szabályaival”, akár azon az áron is, hogy megváltoztatjuk a kinyilatkoztatás eredeti értelmét.⁸³ (Látható, hogy Kant itt a vallások elégtelenségének

⁷⁸ *Uo.*, 1010.

⁷⁹ *Uo.*, 1005.

⁸⁰ „A mindenhatóságnak mivel lett volna nehezebb egy kész világot, mint egyetlenegy atomost vagy monaszt lételere hozni? Nem, ezekre nem a mindenhatóságnak vala szüksége, hanem a filozófiának [...]”, amely nem tudott szabadulni a „semmitől semmi sem lesz” hagyományától. *Uo.*, 1006.

⁸¹ *Uo.*, 1012.

⁸² Kant és Kölcsey vallásfelfogásának különbözőségét részletesen elemezte KULIN Ferenc, *Kölcsey Ferenc Törödékek a vallásról című tanulmányának eszmétörténeti helye = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990, 216–218.

⁸³ Immanuel KANT, *A vallás a pusztá ész határain belül* = *Üö., A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, ford. VIDRÁNYI Katalin, Bp., 1974, 249–250.

fő okát éppen *történetiségükben* jelöli meg.) Kant azzal is alá kívánta támasztani kiindulását, hogy „ha nem morális törvényeket választunk alapul vagy vezérfonal gyanánt, egyáltalán nem lehetséges racionális teológia”.⁸⁴

Kölcsy viszont, aki szerint a vallás az egyén részéről a „religiói érzelmen” alapul, közösségi oldalról pedig (antropológiailag hasonló gyökerű) hagyományozott tudáson, nemcsak azt utasította el, hogy a vallást az ész morális törvényére alapozzuk, hanem azt is, hogy az ész a vallás kérdéseibe bármiképpen beleavatkozzék, vagyis hogy a teológiát racionális alapokra kellene helyezni. (Ezzel egyébként ahhoz a Sipos Pálhoz került közel, aki az 1810-es években szembefordult Kanttal, s Fichte kései vallásfilozófiáját tette magáévá és népszerűsítette, többek közt Kazinczyhoz írt leveleiben. Szerinte ugyanis „[a] Critica kitöröltette ezt [ti. a metafizikát] a’ Tudományok sorából: de ki nem törölhette a’ szívből – a’ lelki eszméretből [...], közelebből való sajáttya is az embernek ez, mintse kívülről kellene bé hozni”.⁸⁵ Szauder valószínűsíti, hogy „Kölcsy [...] Sipos művét is tanulmányozta”; „Kazinczyval többször is találkozván, maga a mester – ez szokása volt – adhatta át neki olvasásra Sipos kisterjedelmű értekezéseit”.⁸⁶)

Kölcsy szerint azonban a religiói érzelem nem az isteni lét közvetlen megnyilvánulása a szubjektumban (mint Fichténél és Siposnál); ez az érzelem egy *történetileg adott vallás* igazságát teszi az ember sajátjává. „A vallás – olvassuk a *Töredékek*...-ben – szívhez szól, annak rendelkezéseit úgy nézzük, mint saját gondolatainkat; mert ideái velünk amalgamáltak”.⁸⁷ Az „amalgamáltatás” elvében, amely a hagyományozott tudás sajátját válását fejezi ki, már a religiói érzelem illetve a vizsgálódó elme *individuális* oldalának különbsége is megmutatkozik. A vizsgálódás ugyanis „el hagy tévedni”; mivel elhatárolódik az alapjául szolgáló hittől, amely az előfeltevések megválasztása felől döntött; a vizsgálódás szabadsága tehát valójában esetlegesség.⁸⁸ A „religiói érzelem”-nek viszont az a sajátossága, hogy valami olyat tesz bensővé és ily módon tudatossá, amit a saját vallási tradíció tekintélye a vallási tapasztalat ködbe vesző történelmi távlatából közvetít szentséggé tesz.

Kölcsy itt tért el Fichte és Sipos tanától, amely az egyéni érzésre *alapozta* a vallást. Ő úgy látta, hogy a különféle vallások – különböző módokon s a hagyományozódás során

⁸⁴ Lásd *Az ész spekulatív elvein nyugvó teológiák összes válfajának kritikája* című fejezetet A tiszta ész kritikájában, i. m., 492–499; 495.

⁸⁵ Levele Aranka Györgynek, *Természet és szabadság* címmel közölve: SÍPOS Pál, *Természet és szabadság: Hat filozófiai tanulmány*, kiadja és bevezetéssel ellátta MAKKAI Ernő, h. n. [Bp.], 1944, 54.

⁸⁶ SZAUDER József, *A romantika útján* = Uő., *A romantika útján: Tanulmányok*, i. m., 204. Sipos és Kazinczy vallással kapcsolatos nézeteinek eltéréseit, Fichte és Kölcsy vallási nézeteinek párhuzamosságait részletesebben vizsgáltam, lásd S. VARGA Pál, *A „hideg vizsgáló ész” s a „szeretettel tölt szív” tudománya (Ismeretelméleti pozíciók Kölcsy Ferenc gondolkodásában)* = *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hevenyves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999, 283 skk.

⁸⁷ *Töredékek a vallásról*, i. m., 1050; vö. „igen természetes, hogy a legszabadabb lélek [...] ne tartsa nyomásnak a vallástól és vallásban való függést: mint saját indulatainak, szenvedelmeinek s értelmének való engedést.” Uo., 1056.

⁸⁸ A filozófia „szabadon eresztett és el hagyott tévedni”, *Görög filozófia* = uo., 998; „bizonyos meghatározott utak vagnak az emberi véges ész előtt, melyekből ugyan tetszése szerint választhat, de amelyeken kívül másokat felfedezni nincs lehetőségén”, uo., 1001; a szent könyvek vizsgálatában „a rezultátum annyi leszen, amennyi fők által csik a vizsgálat”, *Töredékek a vallásról* = uo., 1066.

többé-kevésbé elhomályosítva – az istenségre vonatkozó ősi tudást közvetítik híveikhez egyéni vallási érzéseiken át. E tudás lényegéhez szerintem csak azoknak a kezdeti tradícióknak a kinyomozásával lehet eljutni, amelyek a különféle vallási hagyományok közös alapját képezik, hiszen „minden vallás [...] olyan eredetre viszi fel magát, mely túl a történelem emlékein, túl minden tudománynak, vizsgálatnak kezdetén, a legrégebb, legtávolabbi s csak alig sejdíthető kornak homályában enyészik el”, s e tradíciók, „melyek ezen planéta mostani alakjának kezdetét, az emberiség eredetét, első lakhelyét, állapotát, változásait illették”, „[a]z emberiség kezdetében s ahhoz közel tisztábbak s bizonyosbák voltak”. A vallási érzésről Kőlcsey nem mint individuális képességről szól; a hangsúly azon van, hogy bár az ember korai, érzésektől vezérelt állapotában csak „homályos sejdítései” lehetnek „az istenség s az istenséghez kötött ideák felől”, a vallási képesség – akárcsak a költő *A' Poësisről* című írás tanúsága szerint – az affektivitásban, vagyis a vizsgálódást messze megelőző fejlődéstörténeti szférában rejlik; a szakralitás eszméire vonatkozó sejtések „annyira természetében fekszenek az emberi léleknek, hogy azokat inkább érzem, mint reflexió következményeinek kell tartanunk”.⁸⁹ Amennyiben a vallás individuális képesség, ez annyit jelent, hogy az egyén képes bensővé tenni és sajátjaként megélni a vallási hagyományban adott szakrális eszméket.

A hagyományok fonálát visszafelé követő, a bennük elhomályosult tudást kitisztító belátó bölcsesség tehát visszajuthat a hagyományok forrásához. A bölcsnek, aki „a tétovázó s ezerféleképpen megcsönkített, kitoldozott, s önmagával ellenkezésbe jött hagyományokat tisztító és formáló kezek alá vette”, s aki „vagy felette vagy kívül volt a filozófi kételkedő vizsgálódásnak”, célja nem lehetett egyéb, mint „[m]egfoghatóvá tenni egy felső valóságnak létét, vagyis inkább az arról való ideákat a tradíció homályától elválasztani; ugyanazon hagyományokban az emberi nemzetnek eredetét nyomozni”. Az ilyen bölcs előtt nyilvánvaló, hogy „Jehova és Demiurgus, a paradicsomi kígyó és Arimán, mennyország és metempsychosis tagadhatatlanul egyforma forrásokból merített, s egyforma cél felé siettető ideák”.⁹⁰

A *Nemzeti hagyományok* – a nemzeti kultúra elmélete – szempontjából viszont épp az idők során elkülönült vallási hagyományok lesznek fontosak, amelyekből a vallások egyesülésében érdekelt vallásbölcselet kiindult visszakereső munkája során. Vagyis az, hogy ama kezdeti tradíciók „generációról-generációra szállongottak által, s száz meg százféle alakot nyertek, s az időnek folytában száz meg százféle vallásokat szültenek”.⁹¹ A *Nemzeti hagyományok* szemléleti fordulata a *Töredékek*...-hez képest az fogja jelenteni, hogy a vallás, amely eredetét és lényegét tekintve egy, fenomenológiailag hagyományközösségként

⁸⁹ *Töredékek a vallásról, i. m., 1075–1076.*

⁹⁰ *Uo.*, 1076–1077. Ugyanerre utal, amikor azt állítja, hogy „Jupiter és Osiris mind a kettő kép, s mind a két kép symbolon, melynél a religionnak érzéseitől meghatott szív az egész látszó teremtségek egy közatyját, egy közfenntartót sejdítgeti. A háznak védistenségei (Lares) a római császári palotákban, s a négernek rongyba takargatott fétisei; az olympiai hasonlíthatatlan Jupiter s a lapponnak faragatlan ködarabjai; a római Pantheon s a druidáknak szent berkeik: tagadhatatlanul egy eredetűek s az emberi szívnek egyforma esdeklései s szűkségei által hozattak világra.” *Uo.*, 1037–1038.

⁹¹ *Uo.*, 1076.

különböző, mert minden hagyományközösség *a maga saját kulturális horizontján belül* találkozik az istenséggel; ahogyan a *Nemzeti hagyományok*ban olvassuk, „[a]z istenségi erők a hellén föld gyermekeiben individualizáltak”.⁹² Már a *Töredékek...*-ben megtaláljuk vallási, művészi és nemzeti kölcsönös összefüggésének tételét, s a példa már itt a görögöké – a beszélő nézőpontja pedig a beleélő megértésé; a saját honi világában feloldódó ember helyzetét ezen az alapon állítja szembe a vizsgálódó, szkeptikus filozófusával (a példa tehát összekötő kapocs a *Görög filozófia* és a *Nemzeti hagyományok* között): „A görögnek [...], ki a maga fényes templomaiban, a Phidias, Praxiteles s Scopas által készült művekben, áldozati pompákban, orákulumokban s több effélékben ezer édes csalatást, léleknyugalmat s nemzeti lelkesülést talál, veheted-e roszneven, ha a mindezekkel nem gondoló filozófusban megbotránkozik [...]?”⁹³ S már a *Töredékek...* írója úgy ítélte meg, hogy még a fétiseit rongyba takargató néger, a faragatlan kődarabot imádó lapon vagy a gyermekáldozó druida is a való istenséggel találkozik a maga hagyományán belül – lássa bármint is vallása kezdetlegességét és torzulásait a külső szemlélő. Azért intette tapintatra a vallásilag felvilágosultakat az embertelen szokásokkal terhelt vallások híveinek jobb útra térítésében, mert a sajátos, primitív vagy ártalmas elemeket is tartalmazó hagyomány felszámolása a benne megnyilvánuló igaz vallási mozzanatot is megsemmisíti.⁹⁴

3. Az antropológiai háttér: az eleven tapasztalat és annak historicitása, a kollektív emlékezet (Mohács, Parainesis Kölcsey Kálmánhoz)

Kölcsey akkor vált nézőpontot, amikor nem a filozófiát vagy a vallást, hanem az embert magát helyezi történeti elemzése fókuszába. Az egyes közösségekre jellemző sajátságokról, amelyek minden filozófiai nézet gyökerénél, minden vallási tapasztalat alapjánál vagy a – vizsgálódás által egyetemes távlatba állított – történelem minden mozzanatánál ott vannak, az derül ki ebben a megközelítésben, hogy mihelyt meghaladjuk őket, az absztrakciónak olyan közegébe kerülünk, amely túl van az emberi élet tényleges színterén, vagy – ha ez az absztrakciós közeg jut érvényre e színtéren – az emberi természettel ellentétes állapotot idéz elő. Az érzés és vizsgálódás temporális struktúrája – egymásra épülése – azonban az élet tényleges színterén nem ilyen – a tudás affektív alapjától való (sikertelen) – elszakadási kísérletekhez vezet, mint a filozófiában, hanem oda, hogy minden ténylegesen hasznosuló társadalmi tudás, legyen fogalmilag mégoly kitisztult, a társadalom tagjainak érzéki-

⁹² *Nemzeti hagyományok* = KFÖM, I, i. m., 498.

⁹³ *Töredékek a vallásról*, i. m., 1037. Vallási és nemzeti hasonló összekapcsolódására utal Mohamed esetében is: „Önmaga, az arabs próféta is, kénytelen vala [...] a nemzeti tradíciókhoz kötni hálóját, hogy szövedékei önkényt széjjel nem bomoljanak”, *uo.*, 1076.

⁹⁴ „Az tehát, kinek a reliigióra nézve felvilágosodást lehet tulajdonítani, érzi a különbséget a lapon vallása s a tiszta teizmus közt, de érzi azon örökre közönséges okot is, melyből mindegyik homályosan vagy tisztán kifejtőzött. Ő szánja azon embertársait, kiket a vallásnak gonoszúl vezetett állításai vadságra gerjesztenek. – a gyermekégető druidot, s az ellenséget feláldozó mexikóit. De nem gyűladozik dühösségre, s hatalmában állván, úgy fogná őket jobb útra vezetni, mint az okos mester talentumokkal bíró, de azokat mindeddig nem jó úton mívelt tanítványát.” *Töredékek a vallásról*, i. m., 1045.

konkrét, érzelmektől kísért tapasztalatainak primátusán alapul, amelyeket az egyén személyes tapasztalatain csak a hozzátartozók, személyes ismerősök tapasztalata képes túlvezetni, egy-egy nemzedék határain pedig egyedül a kollektív emlékezet – a hagyomány – érzékiileg eleven ereje.⁹⁵ Hatékony társadalmi tudás csak úgy halmozódhat tehát az idők során, ha az érzékiség eleven erejével ható emlékezet közvetíti mindazt, amit az elődök tapasztaltak vagy amit ők is elődeiktől kaptak örökölni a hagyomány által.⁹⁶

Amikor a *Mohács* beszélője – immár sokadikként a Kölcsy-írások egymásutánjában – felveti a kérdést – „[m]inden ember saját szemüvegével nézi a világot; s ki tudná meghatározni, ki tart jobb üveget? a vizsgáló-e, vagy az ábrándozó?” –, és saját pozícióját az utóbbival azonosítja, valójában az emberi tapasztalásnak a vizsgálódást megelőző módjával azonosul (annyi közvetettséggel, amennyit a *Nemzeti hagyományok* a mesterként kései korok költőjének a hősi kor költői világába való önbeleéléséről mond⁹⁷).

Ez a nézőpontválasztás teszi lehetővé, hogy szembeforduljon az élet gyakorlatát egyre inkább meghatározó univerzalizmus érvrendszerével, amely a megismerés temporális szerkesztetét úgy értelmezi, hogy a későbbi, racionális fázisban a korábbi fázis elveszíti szerepét és jelentőségét, vagyis úgy ítéli meg, hogy a (kezdetleges) múlt eltörölhető, konklúziója pedig, hogy „[a]z emberek egy közönséges nagy hazában élnek”.⁹⁸

Az az érvrendszer, amely ennek az álláspontnak a retorizált elutasítását megalapozza („Vagy talán, mindezen okoskodás csalóka bölcseségen épül? Jaj nektek, ha úgy van; s ha az érzelem, mi keblemet e nap emlékezetére felhevíté, [...] nem hiúság!”⁹⁹), az emberi élet valóságos terét arra a körre korlátozza, amely saját tapasztalatokkal elérhető – a közvetlen személyes tapasztalatokon túl másoknak ama tapasztalatait értve ezeken, amelyek „lélekről lélekre és szívről szívre” plántáltatnak, vagyis amelyeknek a velük való azonosulás alapozza

⁹⁵ A tradícióban „[o]lyan »átvételtől« van szó, amely nem idegen tapasztalatok elsajátítását jelenti, hanem az örökölt javakban való »részesülést«. „Az átadásnak ezt a sajátos módját nevezi Husserl »hagyománynak«. A »honi világ« *historicitása* ezek szerint annak *tradicionalitásán* nyugszik.” Husserl tradíciófogalmát értelmezi így TENGELYI László, i. m., 123. (Kiemelések az eredetiben.) Az idézett helyek: HUSSERL, i. m., 447, 462.

⁹⁶ Kölcsyvel kapcsolatban ezt – a szellemtörténeti közelítésmód jegyében – Kornis Gyula vetette fel, lásd KORNIS Gyula, *Kölcsy Ferenc világnézete*, Bp., 1938. 25, 33.

⁹⁷ „[M]időn a hőskor maradéka [utóda] bátran veti a múltra tekintetét, annak képeit a távolság miatt megszelídült fényben láthatja, képzelete a bizonyos célra repületben erőt és formát nyer [...]” *Nemzeti hagyományok*, i. m., 495. Erre reflektál a *Mohács* beszélője, amikor azzal fordul a dalszerzőkhöz, hogy „[itt] minden igen közel, igen földi világításban és viszonyban áll; s mi természetesebb, mint a hajlandóság, minél fogva a múltba visszaröpkedni szerettek? ott a messzeség a dolgok színeit meggyengítvén egyszersmind megszelídíti, ott az alakok nem látszanak többé tisztán, s a képzetnek tágas pálya nyílik [...] oly világot alkotni, milyen jelenben ugyan nincs, de bizonyosan múltban sem volt: hanem amilyenre a költőnek szüksége van.” *Mohács* = KFÖM, I, i. m., 1218.

⁹⁸ *Uo.*, 1221. A *Mohács*-ban megjelenő két, ellentett álláspont politikai implikációja a liberalizmus és a konzervativizmus ellentétének felel meg; „[a] következetesen progresszív (liberális) felfogásban a tradíció fölösleges ballaszt, fék, korlát, ami megnehezíti a szabad individuum racionális cselekvését, a konzervatív szemléletben a tradíció a társadalom természetes közege, mi több, sajátos természetörvénye, melyből kilépni nem lehet az emberi minőség végzetes kockázata nélkül.” KULIN Ferenc, *Kölcsy és a liberalizmus*. II, Magyar Szemle. 1999/3, 18. Kulin elemzései világossá teszik, hogy Kölcsy nem állította szembe a konzervativizmus és a liberalizmus érvkészletét.

⁹⁹ *Mohács*, i. m., 1222: hasonló retorikai megoldás található a *Töredékek*...-ben is, lásd a 49. lábjegyzetet.

meg érvényességét („velünk amalgamáltattak”); amelyek a hagyományban való *részesülés* útján adnak tapasztalatot. Az otthonosságnak e köre teszi viszonylag zárttá, a centráltságot tekintve az állatokéhoz hasonlóvá az embercsoportok világait („Minden állat keres magának fekhelyet, minden madár fészket, hova nappali vergődése után nyúgódni visszatér; s egyedül az emberen feküdnék-e a sors legterheesebb átkai: vándornak lenni az egész bűjdös csillagon keresztül, s mindenütt lenni, hogy mindenütt idegen maradjon?”).¹⁰⁰

Kölcsey külön kiemeli a tapasztalatszerzés temporális struktúrájának *egyéni* vonatkozását, vagyis azt, hogy a korai szocializáció, a vizsgálódást még nem ismerő érzelmi azonosulás fázisa hozza létre a személyes tudás legbensőbb, legmeghatározóbb körét. Ezen belül a nyelvnek van perdöntő szerepe abban, hogy a megismerés korai módját a későbbi nem törölheti el; mivel az anyanyelv a minden lehetséges megértést megelőző nagy erejű érzelmi azonosulás révén lesz sajátunkká, mintázata minden későbbi nyelvi tapasztalatunkban jelen van. Ez az érzelmi háttér az oka annak is, hogy később saját világunk tagjaiként tüntetjük ki azokat, akik ugyanezt a nyelvet beszélik. („A szó, melyet a gyermek életében legelőbb kirebegett, melynek hangjához képest későbbben ajak, nyelv, fül és szív változatlan formákhoz szokik; emberek, kik e szót hasonló hajlékonysággal beszélnek, kiket sors, rokonság, nevelés, véralkat, s ezer ilyfélék hozzánk közelítenek; föld, melynek fekvése, termékei, halmái és vízei, falui és városai régi ismerőseink; éghajlat, melynek befolyása alatt lettünk és nőtünk, s melyen túl minden más szokatlan; s azon mindenféle dolgok, melyek születés óta körülünk és mellettünk, alattunk és felettünk és bennünk vagynak és hatnak, oly varázskört vonnak, miből annyira nem kedves kilépni!”)¹⁰¹

A tapasztalatoknak e körében azokon a mozzanatokon van a hangsúly, amelyek nem az egyes egyének helyzeteinek egyediségéhez, esetlegességéhez kapcsolódnak, hanem azokon, amelyek a mindenkori nemzedékek közvetlen tapasztalatának történeti láncolatában, nemzedékek személyes érintkezéseinek alapuló átadási folyamatában választódnak ki, halmozódnak fel és kristályosodnak ki s ülepednek le, amelyeket aztán rendszerint minden új nemzedék sajátjává tesz – saját közvetlen tapasztalatainak átszűrve.¹⁰² E folyamatnak két aspektusa van. Az egyik az, amit a kulturális emlékezet jelen felőli meghatározottságának nevezhetünk (mindig a jelenbeli relevanciák adnak értelmet, jelentést a múltnak¹⁰³); amikor Kölcsey

¹⁰⁰ *Uo.*, 1222. (A toposz forrása Sallustius: „Turpe est in patria peregrinum esse.”) Az emberi életvilágok ilyen relatív zártsága azok közé a mozzanatok közé tartozik, amelyek Herdernek a nyelv keletkezéséről írt értekezése óta máig jelen vannak a kultúranropológiában, lásd az ember mint világra nyitott lény és az ember „zártvilágúsága” (Weltoffenheit–Weltgeschlossenheit) közti dialektikát Peter BERGER–Thomas LUCKMANN művében, *A valóság társadalmi felépítése*, ford. TOMKA Miklós, Bp., 1998, 71 skk., főleg 78.

¹⁰¹ *Mohács* = KFÖM, I, i. m., 1223. Vö. Herder arról, hogy anyanyelvünk egész világként vesz körül bennünket, mikor megszületünk („[a]nyanyelvünk volt [...] az első világ, amit megláttunk”), Johann Gottfried HERDER, *Értekezés a nyelv eredetéről* = *Uő.*, *Értekezések, levelek*, ford. RAINAI László, vál., az utószót írta és a jegyzeteket összeállította RATHMANN János, Bp., 1983, 309.

¹⁰² A nyelvről mint nemzedékeken át releváns, leülepedett tapasztalatok sémáinak rendszeréről, amelyet mindenki készen talál, mikor beleszületik, lásd Alfred SCHÜTZ–Thomas LUCKMANN, *Az életvilág struktúrái* (részletek), vál., bev. HERNÁDI Miklós, ford. Uő. és ZEMPLÉNYI Ferenc, Bp., 1984, 316–317.

¹⁰³ A múltnak „alkalmasnak kell lennie arra, hogy az érintett emberek jelenükkel összekapcsolják, és annak szempontjából relevánssá tegyék”. Anthony D. SMITH, *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, ford. HEN. Tamás, Café Babel, 1996/1, 23.

– Schillert követve – a történésznek olyan szemléletet tulajdonít, amely nemcsak a múlt felől halad a jelen felé, de „a jelen kortól a múltig” is hat,¹⁰⁴ valójában azt állapítja meg, hogy „a megértés lelki alapja mindig a jelen nemzedék tudatállapota”.¹⁰⁵ A másik, hogy amennyiben az ismertség, az otthonosság köre olyan honi világot jelent, amelyet „saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse”, tehát a tradicionalitás értelmében vett történetiség hoz létre, vagyis e faktorok „mind múltból hatnak a jelenre”, mind – „szívről szívre plántált” – emlékezetten nyugosznak, nyilvánvaló, miért kap kiemelt jelentőséget a honi világ történelme. Amennyiben ugyanis egy-egy nemzedék nem képes honi világa történetét sajátjává (egy találó megfogalmazás szerint: „saját életrajzának szerves részévé”¹⁰⁶) tenni, vele „amalgamálni”, elveszíti mindazokat a tapasztalatokat, amelyek a nemzedékek során felhalmozódtak, leülepedtek; a tapasztalatoknak arra a szűk körére lesz kénytelen hagyatkozni, amelyet saját nemzedéke gyűjt össze – vagy, tegyük hozzá, amit a *kommunikatív emlékezet* nyújt neki –, s elveszíti azt a megalapozó tudást, amelyet a *kulturális emlékezet* nyújthatna.¹⁰⁷ A *Mohács* beszélője, akit a múlt felé „érzelembe olvadt emlékezet” vonz, persze eleve abból indult ki, hogy a magyar történelmi emlékezetnek ez az eleven folytonossága megszakadt; ezért neki sem marad más lehetőség, mint az emlékezet helyeinek létesítésére buzdítani. (Őseiteknek „[e]mlékeik nem maradtak? mi tilt, hogy emeljetez nékiek? [...] minden kő, régi tettek helyén emelve: minden bokor, régi jámbor felett plántálva; minden dal, régi hősről énekelve: minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni”¹⁰⁸) „Bárcsak emlékezetünkben élhetünk még – írja erről Pierre Nora –, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki.”¹⁰⁹

A háttérben az emberiség olyan, herderi eredetű felfogása áll, amely az emberiséget honi világokban élő nagycsoportok együttesének tekinti („Az emberiség egésze nem egyéb számátalan háznépkekre osztott nagy nemzetségnél”), és – Fichte kozmopolitizmust és hazafiságot dialektikus viszonyban szemlélő koncepciójának megfelelően¹¹⁰ – csak a nemzet közvetítésével tartja elképzelhetőnek, hogy az egyes ember az egész emberiségért tehessen valamit; az emberiség nagy „nemzetségének” ugyan „mindegyik tagja rokonunk, s szeretetünkre és szolgálatainkra egyformán számot tart”, azonban „az ember véges állat, hatása csak bizonyos meghatározott körben munkálhat”; „az egész emberi nemre jóltevő behatást gyakorolni, az a nagyok legnagyobbikának sem adaték”.¹¹¹ Itt radikalizálódik a *Mohács*

¹⁰⁴ *Történetnyomozás* = KFÖM, I, i. m., 1267. Schiller *Mi az egyetemes történelem és mi végre tanulmányozzuk?* című írásának hatásáról lásd „...az ember véges állat...” (A kultúranthropológia fordulata a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey) című dolgozatomat, Fehérgyarmat, 1998 (Kölcsey Társasági Füzetek, 10), 66–69, 80.

¹⁰⁵ KORNIS, i. m., 27.

¹⁰⁶ Alfred SCHÜTZ, *Az idegen = A fenomenológia a társadalomtudományban*, i. m., 408.

¹⁰⁷ A kommunikatív és a kulturális emlékezet megkülönböztetéséről lásd Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., 1999, 49 skk.

¹⁰⁸ *Mohács*, i. m., 1225.

¹⁰⁹ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999/3, 143.

¹¹⁰ *Der Patriotismus und sein Gegenteil: Patriotische Dialogen vom Jahre 1807* = FICHTE'S Werke, IX, *Vermischte Schriften aus dem Nachlaß*, hrsg. von Immanuel Hermann FICHTE, Berlin, 1971, 221–274.

¹¹¹ *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* = KFÖM, I, i. m., 1104–1105.

ama tétele, amely szerint nem viselhet „az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját háznépe keskeny körében nem tudná magát boldogabbnak érezni, mint másutt mindenütt”;¹¹² „Hol az ember, ki magát a föld minden országainak szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok keblében? Leonidás csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg”.¹¹³ A konzekvenciát viszont a *Mohács* beszélője fogalmazza meg kiélezettebben: „Egész világért, egész emberiségért halni: azt isten teheté; ember meghal háznépeért, ember meghal hazájaért: halandó szív többet meg nem bír”.¹¹⁴

Ezek a tételek nyilván azt is jelzik, hogy Kölcsey e szövegei írásakor szkeptikusan tekinthetett az ember istenülésének nagy romantikus pretenziójára – amint fenti tételei nem is tévesztik el majd hatásukat az ilyen divinatórikus vágyak megfogalmazóira. A *Parainesis*, amely az Athenaeum első évfolyamában jelent meg, komoly visszhangot váltott ki; az individualista-kozmpopolita álláspont hívei némi értetlenkedéssel fogadták, míg a hagyomány elvét követők lelkesen hivatkoztak rá. Ami az előbbieket illeti, Kölcsey koncepciójának hatását még Vörösmarty sem kerülhette el – amint ezt leginkább a *Gondolatok a könyvtárban* című vers zárata mutatja.¹¹⁵

4. A nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmája (Nemzeti hagyományok)

a) Hőskor – hagyomány – költészet: a „történeti társadalomlélektan”

A *Nemzeti hagyományokban*, amely a nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmáját megalapozza, A' *Poësisről* alaptétele nyomán történeti antropológiai távlatot kap a poétikus előkornak a magyar irodalmi gondolkozásban két évtizede egyre szélesebb körben ható herderi elmélete, s kiteljesedik a beleélő megértés historista módszertana, amelynek nyomait a *Görög filozófiában* és a *Töredékek...*-ben láthattuk.

Ami az antropológiai alapot illeti, ezt Kölcsey a *Görög filozófiában* jelölte ki, amikor a filozófiai vizsgálódás történeti előzményét „a körülfogó természet tekintetében elmerült” emberiségben jelölte meg, amelynek hagyományozódó tudása érzéki tapasztalatokhoz kapcsolódó „sejdtéseken épült”.

Hasonló a kiindulása a *Nemzeti hagyományokban* az egyén gyermekkorának analógiáján alapuló jellemzésnek, amely szerint a világot „sötéttszta”-ban látó „fiatalka lélek” nem „principiumokat”, hanem „sejdtéseket” követ;¹¹⁶ egész lény, tudása és tettei az affektivitás közvetlen és intenzív hatása alatt állnak: „gondolatai a képzeletben sülyednek el, s képze-

¹¹² *Mohács*, i. m., 1222.

¹¹³ *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz, i. m., 1105.

¹¹⁴ *Mohács*, i. m., 1222–1223.

¹¹⁵ Minderről részletesebben lásd „...a kozmpolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...” (Egy elfeledett diskurzus és Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című verse) = Vörösmarty és a romantika, szerk. NAGY Imre, TAKÁTS József, Pécs, 2001, 159–171.

¹¹⁶ „Ki nem emlékezik vissza a maga kifejlésének kezdő éveire? Minő sejdtések. minő kimagyarázhatatlan homályos érzelmek, minő varázslathoz hasonló állapot, midőn a körülvevő jeleneteket [jelenségeket] legelőször figyelembe venni kezdtük!” *Nemzeti hagyományok*, i. m., 490–491.

leteinck a kívánság emelvén fátylát: mértéket, határt és lehetetlenséget nem ismer, s kezd és csinál több lánggal mint erővel, több szenvedelemmel mint ésszel”.¹¹⁷ E történeti fázis fő mozzanata, hogy a hősi tettek – amelyekről a kor maga a *hősi* nevet kapja – ugyanabból a mentális struktúrából erednek, mint a költészet (vagyis valójában *hősi-költői* korról van szó); a lelki energia *kifelé* irányulva hősi tetteket, *bent* működve költészetet hoz létre. („Az ifju lélek forró ereje s küzdő érzelmei vagy az emberből ki, vagy belől az emberben munkálnak. Kifelé munkáltokban tettek által hősségre törekednek, bennmunkáltak alatt gondolati derengés és sejdítési borongás közt szövök a poézisnek fátyolát.”¹¹⁸) A kései korok költészete tehát, amely az élet – a prózaivá vált élet – közvetlenségétől félrevonul, csak akkor tarthatja fenn elevenségét, ha szoros kapcsolatban marad a hősi tettek hagyományával. („A nemzeti hőskor hagyja maga után a nemzeti hagyományt; s nemzeti hagyomány s nemzeti poézis szoros függésben állanak egymással.”¹¹⁹) Ezt az elevenítő erőt a hősi kor hagyományainak *narrativitása* biztosítja; „[a] hagyomány annál poétaibb alakot nyer magának, mennél több egyes történetekre oszlik fel, oly egyes történetekre tudniillik, melyek a regénység színét viselvén, az egésznek elevenítő fényt kölcsönöznek”.¹²⁰

A hősi-költői kort normál esetben hosszú folyamat során váltja fel az ész, a megfontolt cselekvés és a történelmi analízis kora: „Mikor a kifejlés útján előre haladó nemzet közeledik azon ponthoz, hol a tettek nagysága az ismeretek nagyságával párosul, hol az ész világa a képzelet csillogásának ellenében feltámad, s a historiának pályája megnyílik; akkor az érzések közönségesen zajlott csapongása szűnni kezd, a tisztán természeti állapot mester-ségesbre megy által”.¹²¹

Az a temporális viszony tehát, amely révén a *Görög filozófia* a megismerést historizálta, a *Nemzeti hagyományokban* már az emberre általában vonatkozik; mondhatni, Kölcsey itt egyfajta történeti antropológiát érvényesít, amit talán még inkább nevezhetnénk (Norbert Elias kifejezésével) „történeti társadalomlélektan”-nak,¹²² mivel az egyén nevelődésének és a közösségek történeti alakulásának párhuzama, amelyből a tanulmány kiindul, s amely már a felvilágosodás idején az antropológia általánosan elfogadott előfeltevése.¹²³ Kölcseynél éppen e szempont révén mutat túl a metaforikus szóhasználaton. Igaz, a 20. századi szociálpszichológia éppen fordítva alkalmazza e párhuzamot – a személyiség kialakulásában látja a társadalom civilizációs folyamatának bizonyos ismétlődését, ezt egyenesen „szociogenetikus alaptörvény”-nek minősítve¹²⁴ –, azonban a viszony már csak azért is megfordít-

¹¹⁷ *Uo.*, 490.

¹¹⁸ *Uo.*, 494.

¹¹⁹ *Uo.*, 496.

¹²⁰ *Uo.*, 509.

¹²¹ *Uo.*, 494–495.

¹²² Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BE-RÉNYI Gábor, Bp., 1987, 744.

¹²³ A felvilágosodás korának antropológiai előfeltevései közé tartozik, hogy „a filogenezis az ontogenezis szolgálai másolata”. Anne-Christine TAYLOR, *A történelem megértési modelljei* = Philippe DESCOLA, Gérard LENCLOUD, Carlo SEVERI, Anne-Christine TAYLOR, *A kulturális antropológia eszméi*, ford. SALY Noémi, Bp., 1993, 195.

¹²⁴ ELIAS, *i. m.*, 90.

ható, mert a „történeti társadalomlélektan”, amelyik a kollektívumot hangsúlyozottan önálló, az egyének összességéből le nem vezethető minőségnek tekinti,¹²⁵ maga is individuál-lélektani fogalmakkal operál.

Kölcsény annak az ikerfolyamatnak az egyik oldalára alapozza kultúraelméletét, amelyet Elias úgy határoz meg aforisztikusan, hogy a civilizálódás során „a tudatot már kevésbé hatják át az ösztönök, az ösztönöket pedig kevésbé hatja át a tudat”; vagy ahogy részletesebben kifejti, „a szociogenetikus alaptörvénnyel összhangban álló folyamatokat még ma is megfigyelhetünk minden egyes gyermeknél: csak midőn az emberiség történelmének vagy az individuális civilizációs folyamatnak a során egyre erősebben *elkülönül* egymástól az én-vagy felettesén-kormányzás és az ösztönkormányzás, csak miután már kialakulnak azok a tudatfunkciók, melyeket kevésbé járnak át az ösztönök, az ösztönautomatizmusok, akkor tesznek szert egyre inkább arra a jellegre, melyet ma rendszerint történelem nélküli, tisztán »természetes« sajátosságnak tartunk: ekkor válnak »tudattalanná«. S ugyanezen átalakulás során »racionalizálódik« egyre jobban maga a tudat: csak a lelki háztartás ezen erőteljesebb és stabilabb differenciálódásával öltik fel a közvetlenül kifelé irányuló pszichés funkciók egy viszonylag ösztön- és affektusmentes, racionálisan működő tudat jellegét.”¹²⁶ Nyilvánvaló, hogy Kölcsény (és kora) nem láthatta ugyanolyan élességgel az ösztönök tudattalanná válásának részfolyamatát, mint azt, amely a racionális tudat elkülönülését eredményezte (jegyezzük meg, Elias elemzései is elsősorban „a viselkedés affektusmentesebbé válása”-ra, a „fokozatos racionalizálódás”-ra¹²⁷ irányulnak). Igaz, ahogyan Kölcsény a költészet kései, „mesterséges” világban elfoglalt helyzetét leírja („[m]ennél inkább elhidegszik a jelenlét, annál hátrább vonulnak a régibb kor tündérképei, s a poézis, mely a forróbb élettel együtt ébredett és járt, lassanként elvonja magát az életkörtől”),¹²⁸ éppen arra céloz, hogy az affektusvilág közvetlenül csak elkülönült, zárványszerű szférában nyilvánulhat meg – valahogy úgy, ahogy Elias az álomról ír: „[a] gyermek affektus- és tudatstruktúrája [...] bizonyos rokonságot mutat a »civilizálatlan« népekével, s ugyanez vonatkozik a felnőttekben arra a rétegre, amely az előrehaladó civilizálódás folyamán többé vagy kevésbé erős cenzúra alá kerül, hogy azután például álmokban fejeződjék ki.”¹²⁹ Kölcsény bizonyára úgy egészítette volna ki: álmokban és költészetben.

„Történeti társadalomlélektan”-nak legfőbb tétele szerint (amelyet leghatározottabban, polemikus éllel a *Mohácsban* fejtett ki) a „felnőtt” társadalom nem hagyhatja büntetlenül maga mögött – mai szóval úgy mondanánk: nem fojthatja el – gyermekkorának emlékét, egykori otthonos kisvilágának azt a képét, amely minden tüneményt és minden szereplőt nagyinak, jelentősnek, sejtelmesnek mutatott. (A *Vanitatum vanitas* ezért a „totális felnőtt-ség” verse.)

¹²⁵ „[A]z emberek interdependenciájából egészen sajátos rend származik, amely kényszerítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze.” *Uo.*, 678.

¹²⁶ ELIAS, i. m., 749. (Kiemelés az eredetiben.)

¹²⁷ *Uo.*, 733, 745.

¹²⁸ *Nemzeti hagyományok*, i. m., 495.

¹²⁹ ELIAS, i. m., 90.

Az érvelés abból indul ki, hogy az archaikus ember szemléletének költőisége nem viszonyul – s így nem is viszonyítható – valamilyen más, nem-költői szemlélethez: az ember *költői* („regényes”) *világban él* mindaddig, míg az uralomra jutó vizsgálódás ki nem vonja belőle (valójában még a *költői* vagy „regényes” minősítés is utólagos). „Mindaddig, míg okot és következtést messzéről sem sejdítünk, a tüneményeket úgy tekintjük, mintha azok ismeretlen magasságú lények rendkívül való munkálódásai lennének.” A „fiatalka lélek” költőisége tehát abban különbözik a késői kor költőjének „költői helyhezete”-től, eredendő költőisége abban áll, hogy az utóbbi „a lelkesedés pillanatában a tapasztalás nyomvasztó világából kikapva él, a fiatal lélek pedig még abba nem lépett”; a hősi kor embere minden tapasztalatát a költői érzelemhez hasonló affektivitással éli meg.

A hagyományozás lényege abban áll, hogy mindaz az „új és hasznos”, „szép és nagy”, amit az előkor világának hősi és zseniális erői a költői lelkesedéshez hasonló hevülettel véghezvitték és létrehoztak s ami (a *Töredékek*... tanúsága szerint) az istenség, az istenségi ideák felőli sejtésekkel is összeszővődött, és a maga korában ugyanezzel a költői hevülettel fogadtatott, a hagyományozás eleven folytonosságának köszönhetően *később is magasztosként és valóságosként jelenik meg* a kollektív emlékezetben; valóságosságát és magasztosságát akkor sem veszíti el, amikor belép és uralomra jut a vizsgálódó értelem, az eleven emlékezzettel szemben fellép az oknyomozó történeti elemzés. Ez azonban kizárólag akkor lehetséges, ha a hősi kor maga hosszan tartó és zavartalan, s így nemzedékről nemzedékre az érzéki tapasztalat, az elmesélt történetek elevenségével vési bele „tüneményeit” egy közösség tudatába; ha az átmenet a művelt korba lassan, észrevétlenül megy végbe („[a] szép virágzatu hőskor a nagyra menendő nemzet pontonként terjedésének s fejlődésének lépcsői közé tartozik; s csak lassanként kell a teljes míveltség korába átalolvadnia, hogy a maga poétai varázsalakját maradandólag megtarthassa”¹³⁰); ha az idegen hatások nem özönlik el a saját kultúrát, vagyis a másoktól átvett elemek *asszimilálódnak a sajátához*, végül ha a kollektív emlékezet *töretlenül őrzi és adja tovább* e világ emlékét a maga elevenségében.¹³¹ Ha ugyanis azok a tünemények, amelyeket a hőskor alkotott és elragadtatással fogadott, „a jövőnek a hagyomány glóriájában adatnak által”, „a históriai vizsgálat későn fellobbanó fáklyája ezen sötéttisztán és glórián a közvéleményben többé erőt nem vehet”. (Erre utal alább is, amikor „a hajdankor mesés ugyan, de hitelt talált tüneményei”-ről szól.)¹³² A teoretikus jellegű absztrakt tudás ugyanis, az ember megismerő apparátusának temporális struktúrája miatt, kollektív hatását tekintve nem veheti fel a versenyt azzal a tudással, amit a közös tapasztalat s a hagyományozás által beleíródo eleven emlékezet nyújt.

¹³⁰ *Nemzeti hagyományok*, i. m., 494.

¹³¹ Az emlékek elevenségének döntő fontosságáról: Maurice HALBWACHS, *Das kollektive Gedächtnis*. Übersetzung aus dem Französischen Hilde LHOEST-OFFERMANN, Stuttgart, 1967 (eredetileg: *La Mémoire collective*, Paris, 1949), 100.

¹³² *Nemzeti hagyományok*, i. m., 493, 507. Itt van megalapozva a *népi tudalom* és az *eposzi hitel* Arany Jánostól származó fogalma; „[v]an ugyanis történeti hitel – írja majd Arany –, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében”. *Dózsa Dániel: Zandirhám*, i. m., 11.

A kollektív tudat a késői korban is őrzi tehát a megismerés temporális struktúráját. pontosabban, egy történetileg adott közösség fennmaradásának és kiteljesedésének az a feltétele, hogy ez a struktúra sértetlen maradjon, hogy az affektivitás világából „lépcsőnként” haladhasson „az érelem nagy pontja felé”.¹³³ A *Mohács*ban ezt az összefüggést is az egyéni „történeti lélektan”, az egyén lelki fejlődésének példája világítja meg.¹³⁴

E struktúra lényege tehát az, hogy amennyiben a hagyományozás folyamata töretlen, a vizsgálódó értelem nem tudja törölni a korán megélt költői világ, a benne megjelenő eszményi tünemények valóságának eleven emlékét. Ilyen szerepet természetesen csak a saját hagyomány játszhat, mert, mint fentebb szó volt róla, csak az így szerzett történeti tudás őrzi és képes továbbadni az egymásra következő nemzedékek eleven tapasztalatát. Azért fontos ez, mert a költészet a lelki erők „bennműködéséből” születik, vagyis a költő csak önmagában találhatja meg annak az ideális világnak a csiráit, amelyet műve által tárgyasít. A hagyomány sajátta, bensővé vált tudást nyújt, vagyis aki saját kollektív hagyományból merít, az ennek eszményi világát saját bensőjében találja meg; aki nem részesül – nem részesülhet – közössége hagyományában, kénytelen önmagán kívül keresni az ideálvilágot. Amikor a „tündérvilág” „lassanként elvonja magát az életkörtől”, s a költő ezért elvonul a prózai világtól, „természetesen egy jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat keresni kényszerítetik. Boldog ő, ha ezen jobbat, szebbet s rokonabbat saját hazájának régiségeiben felleli! A költő, ki nem lél magának a régiségben kielégítő világot, nyugtalanul csapong cél és határ nélkül magából kifelé [...]”.¹³⁵ E kései, „mesterséges” kor költőjéből tehát csak akkor lesz Schiller szentimentális költője,¹³⁶ ha az ideálvilágot nem találja meg saját (bensővé vált) honi régiségében. Elvi megalapozást kap itt tehát a Berzsenyi-recenzió

¹³³ *Nemzeti hagyományok*, i. m., 497.

¹³⁴ „Képzeltetek embert, ki ifjúságában esztét és erejét gyakorolta, tanult, munkált, s időről időre magasabb tökély felé sietett. Most jön egy szencsértlen történet, mely őt emlékeztet a múltra nézve egészen megfosztja; s ő mindent, mit eddig tanult, munkált, haladott vala, elfelejt. Mivé kell neki lenni? Egyszerre bukott le az eddig fáradsággal nyert emelkedésből; nem bír többé alapot, mire építsen, ismeretet, mihez gyűjtson; s ahelyett, hogy a már félig megtett utat folytathatná, minden lehetséges út töretlen áll előtte. Előbbi élete sirba szállt; s e pillantattól fogva vagy emberi becsének vége van, vagy, ha még lehetséges, újra kell más. Fáradságos életet kezdenie, s minden még oly parányi hangot, képet, gondolatot előről kezdve, lassú haladással magáévé tennie. És vajon ezen újonnan szerzendő ismeretek, s azokkal egybeolvadó érzelmek és képzemények a régiek lesznek-e? Nem. Azok a gyermekevi homályos benyomásokon és sejdítéseken kezdődtek: s azoktól fogva többé vagy kevésbé tisztán szakadatlan szövedékben csatlódnak egymáshoz: ez újak pedig semmi kapcsolatban azokkal nem állanak. Más helyzetű s kifejlésű létszerek fogják fel most az első behatást: más körülmények közül foly minden ismeret; nincs már itt a gyermek gyengédsége, élénksége, szállongó heve, sötétítisztája s több efféle; s mindezek után a legszerencsésb esetben is várhattok-e oly meglepő, oly viruló életet, mint amaz első vala?

Egész nemzet élete, mint egyes emberé. Ezt és azt az életlen keresztülömlő emlékezet teszi egésszé, folyvásttartóvá, napról-napra gazdagabbá. Töröld ki a lélekből annak ragyogó színeit; és ime az élet halva van. Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékeztétét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg; s akarni más kezdődjék ezentúl: az a régi többé nem leszen.” *Mohács*, i. m., 1226–1227.

¹³⁵ *Nemzeti hagyományok*, i. m., 494–495.

¹³⁶ Schiller koncepciójában a szentimentális költészet alapját képező eszményi a naiv költészet természeti-ségével átteljes kategória, lásd Friedrich SCHILLER, *A naiv és szentimentális költészetéről* = Uő. *Válogatott esztétikai írásai*, vál., bev. VAJDA György Mihály, ford. SZEMERE Samu, Bp., 1960, 306 skk.

két alapnormájának viszonya – „a költészet való szelleme” csak akkor ébredhet fel, ha a költészet otthoni eredetű.

Ebbe a modellbe (mint már fentebb volt róla szó) átkerül A' *Poësisről* írt korai dolgozatnak a költészet pallérozódására vonatkozó tétele. Eszerint a tanultabb kor nem csupán az élet elhidegülésével jár, de azzal is, hogy a saját költői hagyományt megneemesíti, s kedvező esetben a klasszicitásig emeli. A *Nemzeti hagyományokban* legalább annyira hangsúlyos a költészet pallérozódási-emelkedési folyamatának töretlensége, mint az eredmény; az előbbi nélkül – anélkül, hogy a hagyományközösség a minőségében nemzedékről nemzedékre emelkedő költészetet mindvégig zavartalanul sajátjának érezhesse – nem is lehetséges az utóbbi. („Az ének lépcsőnként hágó ereje lassanként vonja maga után az egykorúakat, s mindég a nemzetiség körében szállongván, állandóul ismerős marad nékiek, míg végre a pórdalból egy selmai ének, vagy éppen egy Ilias tűnik fel”). Ha az eredeti, ám kezdetleges költészet (amelynek az 1808-as írásban a *Lámech éneke* volt a példája) nem megy át a pallérozódásnak e lassú, törésmentes folyamatán, az archaikus dalok, a „bölcsebben fekvő nemzeti költés” „megtartja eredeti együgyűségét”, ahol pedig megtörik az emelkedés folytonossága, a kulturális közösség elszakad a magasba emelkedő költészettől, s az eredmény tanult keveseknek lesz csak hozzáférhető, „a nemzet egészének nehezen fog világítani”.¹³⁷ (Fentebb említettem, hogy a korábbiakhoz képest devalválódik a tanultság szerepe a befogadásban; a *Nemzeti hagyományokban* pejoratív jelentést kap a „messzünnen szerzett tudomány”, az „antikváriusi tudomány”,¹³⁸ amely nélkülözhetetlen a befogadáshoz.) Ha mind az emelkedés, mind a töretlenség kritériuma érvényesül, a nemzeti klasszikus költészet a teljes hagyományközösség tudáskészletének részévé válik, hiszen a közös hagyomány nem csupán a *költő* bensővé vált tudása, hanem közössége többi tagjái is – elvégre a közösségnek épp azért tagja valaki, hogy részese hagyományának. A költő tehát eleve számíthat rá, hogy bármilyen magasra emelkedjék, az eszményi világ, amelyet műve tárgyiasít, egyúttal az ismertség, az otthonosság s ezzel a valódiság közegében fog megmutatkozni a közösség többi tagja előtt.

b) Hőskor – hagyomány – költészet: a honi világ integrációs zavarai Európa nemzeti kultúráiban

A *Nemzeti hagyományok* szemléleti fordulatát leginkább a vallás megítélésének változása mutatja. Utaltam már rá, hogy míg a *Töredékek...*-ben az elkülönült vallási hagyományok *közös eredete*, a bennük különféleképpen konkretizálódó „istenségi idea” *egyetemessége* állt a figyelem középpontjában, ezúttal az lesz a fontos, az válik a kultúrák

¹³⁷ *Nemzeti hagyományok, i. m., 516–517.*

¹³⁸ „A görög testvéri formákat látott maga előtt lebegni, s a szcéna előtt is saját nemzetének világában lelte magát; midőn az európai a világ egyik egyik sarkától a másikig ragadtatik, s poétáját csak messzünnen szerzett tudomány által értheti meg”: „A görög költő csak kitisztult érzést izléssel párosulva kíván hazája fiától, hogy lelkére hasson dalával: nekünk ellenben antiquáriusi tudományt kell szereznünk, hogy költőnket olvashassuk”. *Uo.*, 506, 519.

tipológiájának egyik fő szempontjává, ami ott járulékosként jelent meg; hogy ti. beolvad-e az istenség egyetemes eszméje egy közösség saját kulturális mintázatába. A görögség vallásáról szóló bekezdésben („[m]időn a hellénfaj nemzetiségéről szólnak, a religiót sem kell elfelednünk”) Kőlcsey visszautal a *Töredékek*...-nek a vallás eredetére vonatkozó tételére;¹³⁹ de itt nem azt a bölcselőt lépteti elő, aki e tudás végső forrását és formáját keresi, hanem a görögség honi világának horizontján széttekintő kultúrteoretikust, aki azt állapítja meg, hogy a görögség e vallási ideákat „a maga nemzetiségébe s nemzeti történeteibe olvasztotta”. A vallási ideáknak e beolvasztása érteti meg, mi a jelentősége, hogy e „varázsló emberfaj a távol népek hagyományait saját földére plántálta által, s azokat hazaiakká képezvén, saját hagyományaival elvegyítette”; a görögség ugyanis a saját kulturális mintázat mindent magába olvasztó erejének köszönhet, hogy honi világa teljes univerzummá, a világ történelme saját, kulturális emlékezetében őrzött történetévé vált.¹⁴⁰ Kőlcsey szerint e saját kulturális mintázat hasonló erővel hatotta át a filozófiát, a költészetet, a „művészséget” – s az életet is, és e (Homérosznál kiteljesedő) közös világ szilárdságát és közösségképző potenciálját nem gyengíthette az erkölcsök, a politikai intézmények sokféleségének centrifugális ereje sem.

A római kultúra fő különbségét a göröghöz képest abban jelöli meg, hogy alakulásának körülményei miatt – hőskora nem a kezdetekre esik, hanem későbbre, a vizsgálódó értelem kibontakozásának korára – Róma nem tett szert saját kulturális mintázatának mindent magába olvasztó képességére. A rómaiak történeti tudata abban különbözött a görögöktől, hogy a „[h]azaivá lett félhítoriái mitus”, amely Róma korai történetét adja elő, nem határozhatta meg a későbbi történeti tudatot, mert a tettek, amelyeket elbeszél, „a későbbi kor temérdek tettei mellett igen parányi alakban jelennek meg”, vagyis a fejlődés korai fázisa nem volt valódi *hőskor*, amely a tettek magasztos emlékét hagyhatta volna maga után, s ezért az innen származó hagyományok nem tudtak ellenállni a vizsgálódás később felébredő szellemének – Rómának „még nyilván [értsd: nyilvánvalóan] mesés története is hiteles történeti szín ömlik el”.¹⁴¹ Ha ezt összevetjük azzal, hogy a görögség mítoszaiban a történeti elemek összeolvadtak az istenségi eszmékkel, s ezért a hőskor érzéki elevenségét őrző hagyomány eszményi színben tüntethette fel a múltat, tápot adván ezzel a később fellépő költőnek, a római költőnek nem volt miből eredeti – saját hagyományon alapuló – költészetet alkotnia, mert az emlékek nélkülözték mind az érzéki elevenség, mind az eszményiség mozzanatát.

A mai európai nemzeti kultúrák, amelyek az antikvitás romjain alakultak ki, még a rómainál is hátrányosabb helyzetbe kerültek. Kezdeti állapotuk ugyanaz, mint bármely

¹³⁹ „A religiónak alapideái, akár a görög földön magán tűntek fel valaha, akár idegenből szállongottak által, mindenképpen nemcsak a hitelesnek, hanem a hősi kor hagyományainak határain is túl a gyermekemberiség szűkebb körében vettek létet; s minden bizonnyal ha nem tisztán is, legalább sejtésben az emberi természet fölül s az emberi életet és történeteken túl fekvő s egy más ismeretlen világból átfolyó erőket vettek tárgyazatba.” *Uo.*, 498.

¹⁴⁰ *Uo.*, 497. Ezt fejezi ki az a megállapítás is, amely szerint „[a] régiséggel dicsekedő nemzetek a világ teremtsége szokatlan felhágni tradícióikban”, *uo.*, 507.

¹⁴¹ *Uo.*, 499. Ez a megfogalmazás is nyilvánvalóan az eposzi és a történeti hitel Arany Jánostól származó megkülönböztetése felé mutat.

nemzeté – „míveletlen, nyers ifjúságban, csapongó indulatok közt zajló emberfaj”, „ki nem fejlett, de a természet örök rendénél fogva kifejlésre indulandó nemzetek”,¹⁴² ám nem élhettek hosszú, gazdag hőskort, mert a fejlettebb idegen kultúra (a római), amellyel nem vehették föl a versenyt, elborította őket. A *Töredékek*... egy bekezdése arról tanúskodik, hogy Kölcsy szerint egyedül az egyházi hierarchia ereje mentette meg a teljes káosztól a Birodalomba beözönlött, saját honi világukból vallásuk és részben nyelvük elvesztése miatt kiragadott nemzeteket, amelyek az affektivitás uralma alatt állván nem tehetők egészen sajátjukká az aszketikus kereszténységet.¹⁴³ Kulturális fejlődésük megszakadását azonban a hierarchia ereje sem ellensúlyozhatta, mert a kereszténységben minden lehetséges nemzeti-nyelvi kereten kívülre került a vallási elem, amely az érzelmi identifikáció révén a hierarchia hatását biztosította.

Kölcsy koncepciója e ponton tér el leginkább a Friedrich Schlegelétől. Míg ez utóbbi könnyen átsiklott a nyelv- és vallásváltás nehézségein, s a lovagkort a modern európai nemzetek teljes értékű hőskoraként ünnepelte,¹⁴⁴ Kölcsy Herder kritikájának szellemében ítélte, amely szerint a kereszténység a germán népeknél „elődeik összes mondait felforgatta, törzsük szokásait aláásta”, s mint vallás nem is válhatott egészen az övékévé, mert „nyelvük és gondolkodásmódjuk úgy magába szívta Odin vallását, hogy amíg a róla való emlékezésnek egy nyoma is maradt, a kereszténység nem terjedhetett el”.¹⁴⁵ A kereszténység felvételével járó hirtelen és mélyreható váltásoknak Kölcsy fatális jelentőséget tulajdonított az Európa nemzeti kultúráit megalapozó hőskor szempontjából. Az affektív fiatalkorukat élő nemzetek s az elaggott kultúra, önmegtagadást parancsoló vallás összeütközésének „[h]osszú forrongás lett [...] következtése, mely alatt a régi nemzeti formák elváltoztanak”; olyan állapot alakult ki, amelyben sem a nemzetek különbözősége, sem az európai kultúra egysége nem tudott meghatározóvá válni, s ezért az „európai hőskor” s „az azt követő európai poézis” „a görög régiségtől különböző alakban” jelent meg.¹⁴⁶ A keresztény Európa nemzeteinek költője hiába kereste hát önnön bensejében nemzete hagyományait, múltjának eleven emlékeit, mert részben már elhomályosultak – nem vettek részt a nemzedékről nemzedékre haladó átadásban –, részben „a kereszténységnek átka” feküdt rajtuk; így hát teljes affektivitásával *kifelé*, a jelenhez volt kénytelen fordulni – s talált, amit talált. Az erős affektivitás („szenvedelem”) és a vallás aszketikus elvárása („megtagadás”) közti meghasonlás szentimentalizmushoz vezetett, s a különféle, zavarosan elegyedő kulturális elemek (tündérezés, ritterség, szerelem, vallási buzgóság, köznapi babona) „rendkívül való, bizarr világlátásban tüntették fel a romantí-

¹⁴² *Uo.*, 501.

¹⁴³ „Azon sokféle és sokfelől [...] berohant népnek, mely a római birtokokat egymás után meglepte, elmúlhatatlan szüksége volt egy középpontra, mely által bizonyos meghatározott pályába szorítottassék: mint a planéták a nap által. S ez a pont a hierarchia lón.” *Töredékek a vallásról*, i. m., 1054.

¹⁴⁴ Lásd: a görög hőskornak megfelelő „hajdankor az újabb Európa számára a középkor”. SCHLEGEL, i. m., Erster Theil, 235.

¹⁴⁵ *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* = HERDERS *Sämmtliche Werke*, XIV. hrsg. von Bernhard SUPHAN, Berlin, 1909, 384.

¹⁴⁶ *Nemzeti hagyományok*, i. m., 501.

kát”,¹⁴⁷ amely olyannyira alapjává lett az európai középkornak, hogy még a görög–római régiség újbóli feltűnésekor is meghatározó maradt. Az antik és újkori e megszakítottságát csak fokozta a nyelvi különbség; Kölcsény itt nemcsak a nyelvek szorosan vett lingvisztikai sajátosságaira utal, de megint érvényesíti Algarotti tételét is, amely szerint a költő anyanyelve elválaszthatatlan az abban rögzült gondolkodásmódtól, szokásoktól, tudástól. („A nyelvbeli különbség Európának régi és új művelt népei közt, nem keveset tesz arra, hogy a görög és európai új poézis minden hasonlítani akarás mellett is egymástól különbözzenek. Akcentuáltság s onnan következett rím és német prozódiai sajátság, s a régi nyelveknél kevésbé szabad szintaxis, már magokban nevezetes elhajlásokat csinálnak; mi nem leszen még, ha a nyelvvel a különböző nevelés, erkölcs, szokás, ítélet és tudomány következeit öszvekapcsoljuk?”)¹⁴⁸ Algarotti logikáját követi akkor is, amikor megállapítja, hogy azok az újkori európai költők, „kik a görög mitológiát hozzák új életre”, „a nemzetiségtől különválasztott képeket állítottak fel népeik előtt”.¹⁴⁹

Mégis – azt kell mondanunk, Kölcsény szerint nem a hagyományozódás folyamatát megszakító nagy válság játssza a legfatálisabb szerepet; a „történeti társadalomlélektan” logikája szerint ugyanis nem zárható ki a lehetőség, hogy az új vallás hosszú forrongás után meggyökerezzen (ahogyan pl. Friedrich Schlegel ilyen forrongás nagyszerű eredményének tekintette az idegen elemektől elborított angol nyelvet). Az európai fejlődés kritikus mozzanata szerinte inkább az, hogy a középkorban „patthelyzet” állt elő a rendezőelvek között aszerint, hogy ezek a közös, „öszvehúzó középpont” köré szerveződő honi világot a *keresztény európai kultúra* keretei közt, avagy, ezzel szemben, az egyes *nemzeti kultúrák* keretei között törekedtek létrehozni.¹⁵⁰

Ezt az ellentmondást is a görögség példája világítja meg, hiszen a lokálisabb és az átfogóbb integrálódás erői az ókori görögöknél is egymás ellenében hatottak. Az előbbit az athéniaiak, spártaiak, epheszosziak, rhodosziak elkülönülése jelzi; azonban az integratív erők *túlnyomó többségben* az átfogóbb integrációt támogatták: „a görög a maga sokféle ágaztában is nyelv, játék, hagyomány és azon épült nemzeti poézis által bizonyos öszvehúzó középpontot nyerc”. Ilyen középpont Európában azért nem jöhetett létre, mert „a nemzetek egybefolyásában a népek különválása” jelent akadályt, míg „a népek különválásába[n] a nemzetek egybefolyása” fejt ki gátló hatást. Vagyis a honi világ konstitutív erői megosztottak; a vallás és a tudomány egy közös európai honi világ megalapozása irányában hat,¹⁵¹ míg a nyelv, a (nyelvvel valamilyen módon összefüggő) nemzeti karakter és a hőkori eredetű hagyomány a nemzetek szerint elkülönülő honi világok megalapozása felé. Nem a kereszténység és középkori tudományosság kozmopolitizmusának kategorikus elítéléséről

¹⁴⁷ Uo., 503.

¹⁴⁸ Uo., 504.

¹⁴⁹ Uo., 505.

¹⁵⁰ A nagyobb, vallási civilizációk és a nemzeti kultúrák ilyen összefüggéseire Eugen LEMBERG utalt *Geschichte des Nationalismus in Europa* című könyvében, Stuttgart, é. n. [1950], 39–40; de hasonló összefüggésre hívja fel a figyelmet John A. ARMSTRONG is *Nations before Nationalism* című művében, Chapel Hill, 1982, 49, 82–83.

¹⁵¹ Lásd „Keresztény vallás és európai tudományos kultúra egyenlően kozmopolitizmusra törekednek”. *Nemzeti hagyományok*, i. m., 504.

vagy a nemzeti elv kategorikus elismeréséről van tehát szó; Kölcsény csupán azt állapítja meg, hogy miután a nemzeti integráció vált elkerülhetetlenné, ebben akadályként hatottak a másikkal való integráció tényezői. Márpedig klasszikus költészet csak ott szülehet, ahol a kollektív lét nagy konstitutív erői döntően egy irányba, a közös honi világ létrehozásának és fenntartásának irányába hatnak. *Elvileg* ez a világ a kereszténység átfogóbb horizontján is létrejöhetett volna (ahogyan a görögöknél az átfogóbb integráció valósult meg), ám nem ez történt. Így a költészet, amely leginkább mégiscsak a nyelvhez van kötve – s ezzel a nemzeti szinten végbemenő integrációhoz –, elvesztette lehetőségét, hogy a vallást, amely a költészetben meghatározó fontosságú, a közösen hagyományozódó tapasztalat élelenségével szóltassa meg. Ha tehát a régi nemzeti mítosz felelevenítését a hagyomány – kereszténység általi – megszakítása teszi lehetetlenné („a német új literatúrának bárdjai, kik a kereszténység által feledékenységbe hullott mítoszokat [...] vették tárgyazatba, nem szinte oly idegenek maradtak-e honokban, mint ha Perunak és Mexikónak régiségeit éneklették volna?”), a keresztény vallás eleven költői megjelenítése viszont azért nem vált lehetségessé, mert a keresztény vallás szemléleti formái nem integrálódtak a nemzeti hagyományba (úgy is fogalmazhatnánk: a kereszténység integratív hagyománya kívül maradt a nemzeten), „a religió szent tartományiban” a legnagyobb költők is, mint Milton vagy Klopstock, „a nemzetiségtől különválasztott képeket állítottak fel népeik előtt” (akárcsak azok, „kik a görög mitológiát hozák új életre”). Ami a költészet sorsát illeti: az integrációs erők patthelyezte Kölcsény szerint lehetetlenné tette, hogy a keresztény európai nemzetek klasszikus költészetet hozhassanak létre. Erre vonatkozó, a honi világ s a nemzeti költészet kapcsolatán alapuló téziseit legtömörebben a görög és a modern európai nemzeti játékszín összehasonlítása során fejti ki.¹⁵²

A magyar történeti hagyományok megszakadását részben Friedrich Schlegelhez hasonlóan külső, történeti okokkal – „státusfelforgató szélveszek”-kel – magyarázza (a hősi hagyomány megszakadásának Fr. Schlegel által adott leírását könnyen vehette magára a magyar olvasó), részben pedig morális okokra, a hagyományok iránti „vétkes elhűlés”-re vezeti vissza.¹⁵³ Érdemes egy rövid kitérő erejéig megemlíteni, hogy az ifjú Szalay László, aki Szemere kérésére hosszan véleményezte az Élet és Literatura első két évfolyamának írásait, a Kölcsénynek a vallási ideák „amalgamáltatásá”-ra vonatkozó tételével, vagyis egész szemléletével rokonabb, a vallásváltásra alapozó magyarázatot adott a hagyomány megszakadására: „Külső behatások [...] az olly mélyen gyökerezett nemzeti és néppoesist meg nem fojthatják. A' galok, mióta Scotia' bércei közé szorítottak, kettőz-

¹⁵² „Az újkori költő csak a játékszínen látszik a nemzethez közel állani. De mely különbség az athénai és az európai új játékszín között! Ez a nép egyik igen kicsiny részének nyílik fel mint magányos mulatság; amaz az athénai nép egészét, mint közönséges öröminnep, fogadta keblébe. Ez a religió határain kívül áll, az a religiónak körében kapott fakadást és virágzatot. Ez a régi és új kor hagyományait és történeteit, a kül- és belföldi dolgokat úgy terjeszti elő, hogy a néző az ezerféle vegyítésben nemzeti szellemet fel nem találhat, s nemzeti érzést nem táplálhat; az a nemzetiség határain belül alkotta össze magát s választotta tárgyait. A görög testvéri formákat látott maga előtt lebegni, s a szcena előtt is saját nemzetének világában lelte magát; midőn az európai a világ egyik egyik sarkától a másikig ragadtatik, s poétáját csak messzünnen szerzett tudomány által értheti meg.” *Nemzeti hagyományok, i. m., 506.*

¹⁵³ *Uo.*, 508.

tetett szenvedelemmel viseltetnek énekeik eránt. Nemzeti és néppoesis a' lélekben alapul: 's csak egy vele szorosan testvériesített oldalnak. (melly a' lelket hasonlólag tökéletesen igénybe veszi), kivesztése vonhatja maga után ennek kivesztését. Számos okaink vannak hinni, hogy őseink' religiója a' keresztyénhez legidegenebb elemekből állott. Csak nem minden europai nemzetek egyenes tulajdonaikat 's szokásaikat átvitték az újdonna felvett religióba, 's így karaktereik vele legalább némileg összeforrának. Nem így a' magyarok. Nemzetiség és keresztyénség köztünk a' középkorban nem csak össze nem olvadt, hanem egyik ellentéte vala a' másiknak mind addig, míg a' keresztyénség' szelid tanjának practicus oldalai ki nem fejtettek. Az olasz 's német országból, a' Helvetiából vett ritusok nálunk bántatlanul megmaradtak [...]. Hogy őseink' religiója lényökkel szoros összefüggésben vala, tanú a' makacsság, melyet a keresztyénség ellen viseltettek." Végül, a pogány hithez való sok évszázados ragaszkodás példáit sorolván, megállapítja: „ha az ennyi makacssággal körülölelt hit kiirtatik, akkor a' gyökereit főkép benne verte nemzeti és néppoesisnak szükségkép vesznie kell." Azok az énekek, amelyeket a kedvezőtlen külső hatások s a hagyományok iránti elhidegülés a feledés sorsára juttathattak, nem a nemzeti hagyományból valók voltak, úgymond, „hanem csak egyes individuumok' ömlengései”.¹⁵⁴

Ezt az okfejtést már csak azért is érdemes figyelembe venni, mert (mint láttuk) Kölcsey maga is ahhoz köti a történeti hagyományok költői alakban való fennmaradását, hogy a történeti elemek vallási-mitikus elemekkel ötvöződtek legyen, s miután a középkori nemzetekről adott elemzést a magyarságra is érvényesítette – a keresztyénség hatására a magyarság elidegenedett saját ősi, mitikus történeteitől –, ugyanúgy jellemzi a magyar történeti hagyományt, ahogyan korábban a római: ez a hagyomány már „Álmostól kezdve egészen históriai formát visel”,¹⁵⁵ nem tud tehát eszményi tüneményeket a valódiság képében, költőileg felhasználható narratív struktúrában áthozni a vizsgálódás korába.

Elemzésében a magyarság helyzete a többi európai nemzetéhez hasonló. A hőskort, amely a honfoglalásban csúcsosodott, ugyanúgy az idegen civilizáció intenzív hatása követte, mint a széthulló Római Birodalomba korábban beözönlött népeket. A hőskor Mátyásig tartott, s a centrifugális (a közös európai horizont dominanciáját elősegítő) és a centripetális (a honi világot a közös „státusalkotvány”, nyelv, szokások horizontján kirajzoló) erők konfliktusa a magyarság esetében is ugyanazt eredményezte, amit a többi európai nemzetnél: az európai vonások erősödtek – de nem annyira, hogy a különbségek jelentősége elenyésszen; így viszont, mivel a nemzeti integráció útja vált elkerülhetetlenné, „keresztyénség, politika és tudomány” ennek az integrációnak az erőit gyöngítették.

Az ősi költészet eltűnésének okait latolgatva Kölcsey nem foglal állást egyértelműen, sőt, amikor a római nemzet példája alapján azt fejtegeti, hogy lehetnek jelentős hőskorra visszatekintő nemzetek, amelyekben későn ébred fel a költészet szelleme, a római modellt is máshogy értelmezi, mint korábban (fentebb azzal magyarázta az eredeti római

¹⁵⁴ SZALAY László, *Muzáron. Negyedik kötet. Élet és Literatura. Rész XX–XXIX. 1829. Muzáron. új folyam, első füzet, 1833, Pesten, Hartleben Konrád Adolf tulajdona, XXX–XXXI, 82–84.*

¹⁵⁵ *Nemzeti hagyományok, i. m., 509.*

költészet hiányát, hogy Róma nagy tetteinek korában kulturális fejlődése már túljutott az érzelmi forrongás fázisán, amelyben a hősi tetteket még nem a história, hanem a narratív hagyomány őrzi meg). Ebben a változatban a magyart – a Berzsenyi-recenzióra emlékeztető módon – azok közé a nemzetek közé sorolja, amelyekben később ébredt fel a költés valódi szelleme; ezt a megítélést az Anonymus emlegette köznépi dalok léte sem ingatja meg. Ezután azonban – a *Mohács* beszélőjének álláspontjához hasonlóan – Kölcsey ismét hajlik arra, hogy az utódok hanyagságát okolja a hagyomány eltűnése miatt; így ugyanis visszatérhet a hagyományozás fentebb kifejtett koncepciójához. E változat szerint az Anonymus emlegette énekek a valódi költészet hősi korban létrejött csiréit jelentik, amelyekből később nagy nemzeti poézis bontakozhatott volna ki. Azt a határpontot, amelyen a hősi kor hagyományainak eleveensége a tanultabb ízléssel egyesülhetett s a klasszikus nemzeti költészet megszülethetett volna, a Hunyadiak korában jelöli meg. Ítélete szerint azonban a rendezőerők közül ekkorra már olyan mértékben eluralkodtak a centrifugálisak – s itt Mátyás ugyanúgy negatív kulcsszerepet kap, mint Kazinczy *Tübingai pályairatában* –, ahogyan még Nyugat-Európában sem mindenütt; míg egy Camões „hazája örök dicsőségének szentelte hangjait”, nálunk az idegen befolyás következtében – melynek „mi már akkor nagy készséggel adtunk helyet” – „a mi pécsi püspökünk római lanton zengette a nemzet előtt idegen, szép éneket”.¹⁵⁶ A „honi világ” integritásának sérülése egyenesen következik abból, hogy nem érvényesülhetett az asszimilációs elv; az idegen világ nem vált sajátta, a saját világ viszont idegenszerűvé lett. (Ahelyett, hogy a rómaiak szellemét „magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világokba költöztünk által; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk.”¹⁵⁷)

A magyar nemzeti költészet kilátásai szempontjából az a megállapítás döntő, amely szerint lehetetlen, hogy a Hunyadiak korában „az énekek, melyekről Anonymus emlékezik, közforgásban ne lettek legyen”;¹⁵⁸ ezzel Kölcsey arra a kulturális homogeneitásra céloz, amely explicit formájában a „nemzeti családélet” fogalmában ölt majd testet Erdélyinél, Gyulainál s Aranyinál. Nos, ha ezek a „közforgásban lévő” dalok nem emelkedhettek is odáig, hogy belőlük egy magyar „selmai ének” vagy *Iliász* szülessék, s ha az idegen minták követésére áttérő magasabb poézis el is feledte e dalokat, amelyek eredetileg a hősi kor hagyományait őrizték, s melyek – mondhatnánk *A' Poësisről* példájára emlékezve – a *Lámech énekének* színvonalán mozognak, e dalok – s velük a hagyományok – elevenen éltek tovább az idegen kultúra elborító hatásától mentes alsóbb rétegben. Ezért kell „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban nyomozni”; az a költő, aki ezekhez a dalokhoz fordul, hanyatló bár, de hanyatlásában és kezdetlegességében is eleven s költőileg megformált hagyományt talál, és elvégezheti azt, amit a Hunyadiak kora elmulasztott.

Érdemes utalni Kölcsey és Ungvárnémeti Tóth László koncepciójának viszonyára; mert hasonló kultúrantropológiai premisszákból az újkori európai irodalmak hasonló

¹⁵⁶ *Uo.*, 515.

¹⁵⁷ *Uo.*, 519.

¹⁵⁸ *Uo.*, 514.

modelljét alkották meg, ám ellenkező következtetésre jutottak. Ahol egyikük áthidalhatatlannak találta a szakadékot, másikuk nem – s megfordítva. A Pindarosz-tanulmány szerzője azért utasította el a saját közköltészeti hagyományt mint a modern nemzeti költészet lehetséges alapját, mert bármennyire eleven költői szellem hatja is át annak ma hozzáférhető darabjait, e dalok kezdetlegeseek, s a mai kor embere már nem tud visszahelyezkedni a gyermekkor szellemébe, hogy ott folytassa a költészet kiművelését, ahol az megrekedt. Ő is úgy ítéli meg, hogy „csak egyedül a’ köznép az minden nemzetben, melly [...] eredeti tulajdoniból a’ tökéletesedés rovására nem sokat veszít”,¹⁵⁹ ám ezek a dalok a költészet szellemét – a magyarság eredeti költői lelkét – kezdetleges állapotban tartották meg; ha pedig voltak a magyarság gyermekkorából komolyabb költői művek, ezek nyomtalanul elvesztek.¹⁶⁰

Az ő ideális megoldása az lett volna, ha a mai nemzetek saját, gyermekkorukban teljes virágában kifejlődött költészetükhöz nyúlhatnak vissza. Ezen a ponton pedig Kölcsény koncepciója alig különbözik az övétől. S abban is egyezik álláspontjuk, hogy a modern európai nemzetek elől el van zárva ez a lehetőség. A különbség abban van köztük, hogy Tóth a saját, kifejtetlenül maradt eredeti költészethez való visszatérést a *rosszabbik*, a görög költészet – a költészet ideáját legtisztábban és legteljesebben megvalósító poézis – követését a *jobbik* megoldásnak látja – Kölcsény pedig lényegében fordítva; mégpedig azért, mert eltérő relevanciák alapján választották meg a két megoldással kapcsolatos súlyos hermeneutikai kérdéseket, amelyekkel egyébként mindketten tisztában voltak. Kölcsény, a saját, autochton kulturális univerzum létét tekintve alapvető fontosságúnak, egy nemzet korai költői korszakának elszalasztott lehetőségéből arra a következtetésre fog jutni, hogy a nemzeti irodalom szikráit a – Tóth szavával – „köz dalok”-ban (nála: „köznépi dalok”) kell nyomozni – fölvetve egyúttal a genuin hagyomány megszakadásának a nemzeti irodalom hagyományközösségi elméletére nézve fatállissá váló problémáját. Ungvárnémeti Tóth relevanciái között viszont az a meghatározó, hogy – lévén a költészet az emberiség érzékiségtől vezetett gyermekkorának szülötte – költészet nem lehetséges mitológia, a dolgok istenítő megszemélyesítése nélkül. Ezért természetes útja az emberiség gyermekkorában született költészetnek, hogy mitológiát fejlesszen ki, s ezért nem lehet sokat kezdeni a gyermekemberiség olyan költői maradványaival – legyenek azok akár a sajátjaink s mégoly eredetiek –, amelyeknek nincs mitológiájuk (vö. Arany: „Hol [...] a mitológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez

¹⁵⁹ [UNGVÁRNÉMETI] TÓTH László, *A’ Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, ’s Pindarnak Versmértékéről*. Tudományos Gyűjtemény, 1818, VI. kötet, 59.

¹⁶⁰ „[...] bár kellett (sőt voltak a’ historia szerint) vitéz Attilának, ’s Árpádunk mellett Költők is, kik azoknak fejedelmi asztalaiknál, valamint Pindár Hierónál, az erőt, ’s a’ derékséget énekekben magasztalnak; nem dicsekedhetünk semmi olyan maradványokkal, mellyek nemzetünk gyermekkorát bélyegeznék: eltörték azokat Európának tudatlan századi!” *Uo.*, 61. (Megjegyzem, ezen az érvelésen elteveszthetetlen Jankovich – Friedrich Schlegelre visszamenő, alig egy éve publikált – közköltészeti koncepciójának a hatása, lásd JANKOVICH [JANKOVICH Miklós], *Magyar Nyelven jegyzett Történeteinkről*. Tudományos Gyűjtemény, 1817. I. kötet, 46 skk.)

csinálódik”¹⁶¹). Míg tehát a mai költőnek saját nemzete költői hagyománya nem kínál ilyen mitológiát, a görögség, a költészet szellemének legteljesebb megvalósítója, bármilyen költői tárgy számára alkalmas mitológiai képzetkört kínál. „[I]gaz, hogy a’ Görög Költőnek természetesebben esett Zeüsz, Herát, Cyprist ’s Eröszt kiáltozni – veti föl a hermeneutikai problémát –, mivel mind ezen Istenek ismértések voltak, ’s valamennyire szentek is a’ nép között, mellyért teljesebb képet, ’s érzeményt gerjeszthettek-fel a’ halálónak elméjében, a’ vagy szívében: ma pedig tanulnunk kell azokat még Költőknek is [...]” Tóth korábbi költészetdefiníciója alapján azonban arra következtet, hogy „ha kénytelenek volnának is a’ Költők lemondani a’ Görög Mythológiáról, más Isteneket kellene költeniek” (ti. költészet nem lehetséges mitológia nélkül), ezek azonban „Hellásnak Istenit soha sem érnék el”, mert eleven költői teremtésre csak az emberiség gyermekora volt képes.¹⁶² Pedig a mitológia Kölcsey koncepciójában is kiemelt szerepet játszik mint a költészet eszményítő erejének bázisa; ám ha már a mitológia nyomait sem hordozó köznépi dalokra utalta kora költőit, Ungvárnémeti Tóthtal ellentétben lehetségesnek kellett gondolnia klasszikus nemzeti költészetet mitológia nélkül. Már csak azért is, mert Ungvárnémeti Tóthtal szemben viszont leküzdhetetleneknek ítélte az idegen mitológia honosításának hermeneutikai akadályait; éppen Tóth kedvenc műfaján, a pásztoridillen ironizálva teszi fel a kérdést: „[m]elyik magyar ismerjen mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot, s Tytirus hajhássza bárányait?”¹⁶³ Inkább azt a lehetőséget vetette fel tehát, hogy születhet klasszikus nemzeti költészet mitológia nélkül: „kinek nem jut eszébe Ossian és társai? Nem tudták-e ők mitológia nélkül is az elfolyt és együtt folyó hősi kor tüneményeinél a poézis való szellemét kifejleszteni?”¹⁶⁴ Annak mindenesetre paradigmikus jelentősége van, hogy Kölcseyben fel sem vetődött az elveszett saját mitológia pótlásának, hagyományok kitalálásának a lehetősége (általában lehetetlennek tartotta, hogy „a hagyomány elenyészte”-vel „a régibb kor sajátságai felől hitelesen értekezhessünk”¹⁶⁵), s ennek bizonyára szerepe volt abban, hogy nem osztotta mindenben Toldy lelkesült véleményét a *Zalán futásáról*.¹⁶⁶ Erdélyi, Arany és Gyulai (Kölcseynek e véleményére hivatkozva) mindenesetre a hagyomány elhanyagolásában s a mitológia önkényes pótlásában látta a *Zalán* fő fogyatkozását.¹⁶⁷

Akkor, amikor elemzése végén a köznépi dalokban jelöli meg a nemzeti költészet lehetséges alapját, az európai nemzetek hőskoráról alkotott szkeptikus nézetének kitérője

¹⁶¹ Nagy-Körös, jan. 21. 1854., AJÖM, XVI, A. J. levelezése (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 382.

¹⁶² UNGVÁRNÉMETI TÓTH, i. m., 69.

¹⁶³ *Nemzeti hagyományok, i. m.* 518. Vö. „ha megértettük is, minő behatást tehet reánk a mitológiának világa, mely nekünk csak valamely allegóriai tarka festés gyanánt jelen meg?” Uo., 519.

¹⁶⁴ Uo., 511.

¹⁶⁵ Uo., 513.

¹⁶⁶ „[A]z Eszt. Levelekben sok van amit én nem úgy hiszek, de jól tudom azt, hogy nemcsak az az igaz amit én annak tartok”, Jelele Toldy Ferencnek, 1827. szept. 27., KFÖM, III, 352.

¹⁶⁷ Erről részletesebben írtam *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon* című dolgozatomban = *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2000, 136–139.

után, Wilhelm Grimm ösztönzését is követve,¹⁶⁸ Friedrich Schlegel koncepciójához tér vissza, aki szerint a népdalok „egyedi, enyésző visszhangjai egy régebbi hős- és lovagkor lehanyatlott költészetének, miután ama kor hagyománya a későbbi forradalmak miatt megtört, vagy az élet újabb polgári berendezkedése közepette az elfojtás, feledés sorsára jutott”, s aki szerint a népköltészet ott és akkor tesz szert jelentőségre, ahol és amikor a felsőbb rétegek elhanyagolták a nemzeti hagyományt, s ezzel „[a] hazai emlékeket és érzéseket [...] a népnek engedték át, amelynél aztán még itt-ott egyes maradványok, még ha gyengén és félig megcsonkultak is, a régi jó időből fennmaradtak”.¹⁶⁹ Ezzel Kölcsey egyúttal ahhoz a közköltészeti koncepcióhoz is csatlakozott, amely Faludi Ferenc óta a népiben keresi a magyarság régi – eredeti saját – költészetének még elevenen élő maradványait, hogy önmagából újíthassa meg, az idegen hatások uralmának korszakát lezárandó.

A hazai mitológia hiányának s a hagyomány megszakadásának problémája mindazonáltal mindvégig nehezen feloldható ellentmondást fog jelenteni a hagyományközösségi paradigmában. Mindenesetre: a *Nemzeti hagyományokban* Kölcsey „mintegy fundamentumát készítette el az épületnek, melynek terve Kármán óta sokak lelkében rajzolódott már.”¹⁷⁰

¹⁶⁸ Lásd *Über die Entstehung der altheutschen Poesie und ihr Verhältnis zu der Nordischen*; az összefüggésre Fenyő István hívta fel a figyelmet, FENYŐ, i. m., 169.

¹⁶⁹ SCHLEGEL, i. m., Zweyter Theil, 252; Erster Theil, 4 (vö. 21. lábjegyzet).

¹⁷⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 1976, 269.

„...IKERSZÜLÖTTEK, EGYMÁS KIEGÉSZÍTŐI...”¹
(Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja)

„Emlékezem, gyermek- és ifjúkoromban, az ötvenes és hatvanas években többször beszélt el egy-egy ilyen álmot, mindjárt másod-, harmadnap; részletei nem jutnak eszembe, de többnyire olyasmi volt az álom, hogy repülve szálltak ketten együtt, a levegőben...”²

„Érdekes látvány lehetett e két férfiú együtt, kiket a különböző természet és ugyanegy hírkoszorús pálya dacára is szoros és tartós barátság fűzött össze.”³

„S betoppan a herosz, ámul a titán...
Lobogó láng Sándor izzó parázs Jánost
Végre szeretettel ölelheti már most.”⁴

„Hogy tempóz Arany, s Petőfi hogy istenül” – mennyire természetesnek hat ma mindannyiunk számára Ady Endre *Hunn, új legenda* című versének paradox példázata (vagy szóhasználat): mikor fölényes gesztusával önmagát a magyar irodalom akkoriban általánosan bevett (de máig is erősen ható) hierarchiájától függetleníteni akarván, az *egész* irodalomról alkotott véleményét a két nagy magyar költő párhuzamos (vagy ellentétes?) említésével óhajtja érvényesíteni, s úgy állítja be, mintha e két név említése elegendő is lenne ahhoz, hogy révükön az *egész* magyar irodalom felidéztesse! S mivel már annyiszor találkoztunk Ady előtt is, utána is, ma is, versben, tudományos műben, ismeretterjesztő vagy alkalmi cikkben e kettősség magától értetődő jelenlétével, szinte észre sem vesszük, mennyire *nem természetes*, hogy e két név és figura irodalmi mitológiánkban és történelmi arcképcsarnokunkban szinte összenőtt, s az irodalmi közbeszédben egyiküknek megjelenése szinte generálja a másikat is, s rendkívül ritkán találkozunk (s ekkor is általában csak a legaszketikusabb tudományos szövegekben) olyan, hősre vonatkozó elemzéssel, mely az *egyiket* vizsgálván ne alkalmazza egy a *másikra* való utalást, összehasonlítást, mely ne akarna a tisztán történelmi eseményekre, találkozásokra, összefüggésekre vagy jelenségekre korlátozódó leírásnál mélyebbnek mutatkozni, s vagy a magyar irodalom egészére, esetleg különösségére óhajtana szintetizáló módon tanulságokat közvetíteni, vagy pedig az éppen felmutatott történelmi-tipológiai különbségeket próbálná ilyen vagy olyan irányból, de a történelmi egyszerűségnél minden esetben magasabb szem-

¹ GYULAI Pál, *Arany János: Emlékbeszéd* (1883) = GYULAI Pál *Munkái*, IV, *Dramaturgiai tanulmányok és emlékbeszédek*, Bp., Franklin Társulat, é. n., 60–97. Az idézet: 72.

² Arany László visszaemlékezéseit atyjáról lásd ARANY János *Hátrahagyott művei*, Bp., 1888. III. köt., VIII.

³ GYULAI Pál, *Erdélyi úti benyomások* (1851), Bp., 1921, 21–22.

⁴ KOZMA Andor, *Petőfi: Költői regény*, Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1927, 208.

pontokat alkalmazván, értékelni. Petőfi és Arany, tudjuk, a magyar irodalom kultikus alakjai, sőt hősei lettek, nélkülük a magyar irodalomról, kultúráról, sőt: nemzetről aligha lehet beszélni. Egyéni kultuszuk (s kultuszaiknak nagyon erős különbségei) mellett azonban az is figyelemreméltó, hogy kettősüknek is kialakult a kultusza, ami azért oly tanulságos, mert a kultikus magyar irodalomszemlélet történetének roppant érdekes, összetevőire vet fényt. Hiszen e kettősség önmagában, a kultusz hagyományától függetlenül, történetileg, nem is értelmezhető: hisz csak már a későbbi kultusz teremtette meg és növesztette és színezte oly csodálatossá kettejüknek kapcsolatát is; egyrészt tudjuk az életrajzokból, hogy barátságuk mindössze két és fél évig tarthatott, s mindkettejüknek volt mással olyan barátsága, mely hosszabb tartamú és nem kevésbé mély volt, mint kettejüké (Petőfi hosszabb és közelebbi kapcsolatban élt pl. Jókai-val, Arannak pedig az ötvenes évektől kezdve Tompa nem volt kevésbé fontos, mint előbb Petőfi; mindkettejüknek van olyan mással folytatott levelezése, melynek komolysága és intenzitása igen magas – habár az igaz, hogy e téren a kölcsönösség valóban egyedül; az a közkeletű legenda pedig, hogy a szangvinikus Petőfi egyedül Arannyal nem veszett össze, egyszerűen nem igaz: pl. Pálffy Alberttel vagy Egressy Gáborral az Aranyénál hosszabb barátság alatt sem volt lényeges konfliktusa), másrészt kapcsolatuk önértelmezésében sem találkozunk, sem a magánéletet, sem az irodalmi életet illetően sehol a kizárólagosság gesztusával: eleinte, mint tudjuk, Tompával együtt *triumvirátusban* gondolkodtak, s azután pedig, hogy Petőfi szakított Tompával, kettejüknek kapcsolata belesimult a kor radikális irodalmi csoportosulásának egészébe, s egyiküknek sem jutott eszébe, hogy egymást, ha persze nagyszabásúan dicsérték is, elkülönítsék a csoport többi tagjától. Így azt kell látnunk, hogy már barátságuk különleges nagyságának, ritka fényességének „életrajzi” állítása is a kultusz terméke, amely csak az *után* alakult ki, hogy irodalomtörténetileg és ideológiailag megalapozták kettejük kizárólagos és kölcsönös egymásrautaltságának teoreémáját. Nemcsak arról van ugyanis esetükben szó, hogy alakjuk – mint a kultuszképződés „normális” esetében – természetesen emberfeletti nagyságrendbe női ki magát (mint ahogy pl. a mottókban idézett Kozma Andor verses regényében történik, ahol a rendkívül földközeli életrajziséget s sok tekintetben naturalis egyszerűséggel megrajzolt életképiséget szinte stílusromboló erővel töri át hirtelen a kultikus beszéd diadalmas pátosza: a kis szalontai házban, a természetes ismerkedés és barátkozás közegeiben, a gyermekekkel való játszadozás jeleneteiben, mint látjuk, egy *hérosz* és egy *titán* tréfálkoznak), hanem inkább arról, hogy alakjuknak az esetek többségében az *nyújt* szintetizáló és szimbolizáló erőt, ahogy egymás kezét fogják, s szinte együttesen válnak hérosz-szá és titánná, s egyikük a másik nélkül majdhogynem minden erejét elvesztené; egyikük varázsolja félistenné a másikat (hogy mikor melyik, az világ- és irodalomszemléleti beállítódás kérdése lesz). Kettejük nagy egysége (ami állhat vagy azonosságból, vagy pedig egymásra vonatkoztatott, egymás tükrében szemlélt különbségekből), úgy tűnik, azért lett megkonstruálva, s azért látszik működőképesnek több mint száz év elmúltával is, hogy benne nem egyszerűen a két nagyszabású és nagyszerű íróbarát egyedisége és egyszerűsége mutattassék be, hanem hogy bennük, rajtuk, általuk valami olyan szemléltethessék, ami nagyobb, fontosabb, értékeesebb, igazabb, mint az önmagában vett (már persze ha

van ilyen) egyedi írótság vagy irodalmiság, s bennük vagy általuk ennek a magasabb értéknek szintetizáló ereje nyilvánulhassék meg (kettejük szembeállításának esetében pedig e gesztusnak az inverze figyelhető meg: ekkor úgy mutatják majd be őket kettejüket, hogy ennek a magasabb értéknek csak az egyikük felelt meg, s a másik, mind az egyikkel, mind a magasabb értékkel szemben, alulmaradt...).

Csak néhány kapásból összeválogatott példa a jól ismert tömegből. Alig hunyta le Arany a szemét, rögtön a megemlékezés első pillanatában *csodásan* fog kettejük viszonya feltűnni, hisz Petőfi szobra épp akkor emeltetik fel a Duna-parton, mikor Arany halálos ágyára hanyatlik; s nemcsak a lánglelkű költő fogja úgy látni, hogy „...Mikor *Petőfinek* hódolt a nép, *Arany* sugártól ragyogott az ég...” (Reviczky Gyula: *Arany János halálára*, 1882), nemcsak a megrendültségében még szokásos ironiájáról is lemondó író, Mikszáth fogja úgy feltüntetni, Arany ténylegesen elhangzott szavait csodára utaló fikcióval a szobor szájába is adván, hogy Aranyt mintegy maga Petőfi hívta el magához („Vagy csakugyan érezni, óhajtani tud az a szobor, s visszakívánta őt innen, őt, »lelke barátját«, s azt mondta neki: Látod, én már itt állok egészségesen: gyere te is. Szorít ez a sok borostyán magamat, most is meg akarnám osztani veled. Jó itt nagyon. Nem fáj semmim. S nem kell már semmi. A nagy megfogadta szavát a nagynak. A holt költő, aki már elvitte mindenkiét, de itt hagyta mindenét, eljött az élő költőért, s az vele ment. Mikor borogatást akartak tenni ápolói a kezére délben, nyugodtan mondta: *Nem kell már semmi*”⁵), hanem még az a kritikus szemléletű Gyulai Pál is e retorikával fog élni, aki pedig aligha volt hajlamos a csodák közvetlen mindennapos propagálására. Gyulai e két esemény egymáshoz közeli időpontját egymásra vetíti, s miközben persze megmarad a tények hű közlésénél is, majdhogynem oksági viszonyt is feltételez, s a halál nemsokára bekövetkezett időpontját, bár semmiféle konvencionális időszámítás nem kötelezné, mégis „épen azon”-nak nevezi: „Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonulva élt s régóta nem vett részt se nyilvános se magán gyülekezésben. És épen azon nap reggelén lett rosszabbul s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja ércszobra felemelkedett a Duna partján.”⁶ Vagy: e hagyomány ismeretében mennyire kézenfekvőnek tűnik az az egyébként nem teljesen magától értetődő gesztus, mellyel a két jelentős költőbarát, József Attila és Illyés Gyula, mikor elődöket keresnek maguknak, akkor is a Petőfi/Arany kettősségben fognak gondolkodni, ha alkatuk – ahogy ma látjuk őket – egyáltalán nem erre a választásra predesztinálta volna őket (Németh Andor idézi fel 1928–29-ből egyik játékosan komoly, Szántó Judittal folytatott beszélgetésüket: „Judit – fordult Attila a fiatal asszony felé –, mit gondolsz, ki a Petőfi kettőnk közül? – Judit elmosolyodott: – Természetesen te vagy, Attila. – Akkor Gyuszi Arany – mondta Attila”⁷). Vagy: a későbbiekben azt figyelhetjük meg, hogy az egyik szerzőről írott cikkek-

⁵ MIKSZÁTH Kálmán, *Arany János meghalt* (1882) = Uő., *Írói arcképek*, s. a. i. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép, 1953, 65–66.

⁶ GYULAI, *Arany*, i. m., 72.

⁷ NÉMETH Andor, *József Attila és kora* (1947/48) = Uő., *József Attiláról*, Bp., Gondolat, 1989, 256–257. S mennyire jellemző, hogy Németh még később, emlékezéseit írván is teljesen természetesen veszi e válasz-

ben hirtelen, minden – a cikk belső összefüggéseiben esetleg ott rejlő – indok nélkül a másik szerző jelenik meg összehasonlításként, mintegy kizárólagos, s más kortársat vagy más magyar költőt nem tartalmazó referenciacsoporthoz. Pl. Móricz Zsigmond híres Arany-cikkében kizárólag az utolsó oldalon, a retorikus lezárással fordul elő Petőfi neve, minden magyarázat vagy indoklás nélkül, megelégedve a – szerinte nyilván közismert, s a köz által így ismert és értékelte – másság kijelentésével: „Ott megyek el naponta a Múzeum előtt levő szobra előtt. A fényképek és adatok alapján megmintázott görnyedten ülő alak valóban rettenetes terhet hord. Sógora, aki leveleit kiadta, fájdalommal emlékszik rá, hogy ifjúkorában milyen szép és magas ember volt, s hatvanéves korára milyen végtelenül összetört aggastyán lett belőle. Arany nem bírta elviselni ezt a némaságra kárhozott életet. Nem bírta a hallgatás, az elhallgatás tragikumát. Vállain viselte a forradalmat, és meg inkább az utána következő kort, mely ólomsúllyal nehezedett rá: a hazug illúziókba tört nemzeti élet korát. Oh, milyen más volt Petőfi Sándor, aki szerencséjére ifjan halt meg, s lehetett mindvégig sugárzó ifjú, aki jelen van minden sorában, mint a tavaszi erjedés, jelen van, minden duzzadó rügyben”.⁸ Vagy: pl. Váci Mihály, mikor Petőfit mint világforradalmárt Lenin, Che Guevara, Sartre társaságába helyezi el, szűkségét érzi annak, hogy valamilyen módon azért Aranyra is szorítson egy kis helyet e csapatban: „Kortársai közül talán csak Arany János fordult ilyen együtt érző ihlettel a parasztok, jobbágyok, pásztorok, a rendi társadalom elnyomottai felé. De míg Arany János szelíd, bölcs, népi derűvel fogadta magába ezt a világot – Petőfit ez már legkorábban mélységes felháborodással, a jogtalanság elleni lázadással töltötte el.”⁹ A tudományos diskurzusban ugyanígy megfigyelhetjük, hogy a szerzők e keresztreferenciális hivatkozást szinte elmulasztathatatlannak tartják: Keresztury Dezső nagy monográfiájának aktuális fejezetét oly címmel közli, mely – a történeti hitelesség igénye mellett – erősen transzcendens allúziókat is kelthet (*Petőfi jobbán*);¹⁰ továbbá: pl. Alexa Károly az egyik Arany-tanulmányának bevezetőjében rögtön leszögezi egy mondatban, hogy Petőfi más-milyen volt – ám a tanulmány további részében lényeges elemzés során már meg sem említi Petőfi nevét („A külvilághoz fordulásnak az a természetessége, ami a népköltőt és Petőfit jellemezte, Aranyra nem költői sajátossága”),¹¹ s hogy magamat se hagyjam ki a

tást, még azt is elfelejtve, hogy pár év múlva József Attila olyan verset írt Aranyról, melyben „Atyánk” megszólítással illeti. Illyés pedig Petőfi-könyvével és Petőfi-verseivel sokkal inkább hajlott a Petőfi-alteregó felé... (Leírását József Attiláról ugyanis így folytatja: „Milyen találónak tartotta e szereposztást! Miért ne lenne ő az új Petőfi, ki nemcsak külsőleg emlékeztet kiugró ádamesutkájával, mongol pofacsontjával, törékeny alakjával kísértetiesen Petőfire, de akibe belesűrült annak fékezhetetlen vérmérséklete, futófelhő szeszélyű érzékenysége, könnyedsége, bája, pajzansága is? ... Kettejük közül kétségtelenül ő az ellenállhatatlanabb.”)

⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága* (1931) = Uő., *Irodalomról, művészetről*. II, 1924–1942. Bp., Szépirodalmi, 1959. 213–227. Az idézet: 226–227.

⁹ VÁCI Mihály, *Az első világforradalmár* (1969) = Uő. *Összegyűjtött művei*. Bp., 1979. 903–910. Az idézet: 903.

¹⁰ KERESZTURY Dezső, *Mindvégig: Arany János (1817–1882)*. Bp., Szépirodalmi, 1991. A fejezet maga: 139–151.

¹¹ ALEXA Károly, *A megbékélés költészete (Arany János A lepke c. versének elemzése)* = *Vázlatok Arany Jánosról*, szerk. MEZEI József, Bp., ELTE, 1979. 110–146. Az idézet: 112.

sorból, megemlíteném, hogy ifjúkori, Petőfiről írott doktori disszertációmban én is természetesnek vettem, hogy Petőfinek rímelését Aranyéval (és csak Aranyéval) szembesítem, s hogy kettejük verselésbéli különbségeit olyan vetélkedésnek fogjam fel, melyben győztest is kell hirdetni;¹² máshol az idézeteknek szellemes szójátéka kimondatlanul is az egymásra vonatkoztatás igényét rejti el: vö. pl. Szili József Arany-könyvének fejezetcímét, mely frivol posztmodernséggel játszik el a *Szabadság, szerelem* jelszavának vonatkoztatási lehetőségeivel: „Hit, remény, szeretet – »e három«?»¹³

Bősséggel hozhatjuk a példákat arra, ahogy a szerzők hőseink kettősségével különböző, az irodalom fölött álló és élő szimbolikus értékeiket akarják érvényre juttatni, bizonyítani, s együttes jellemzésükben akár az egyéni vonásoknak elhanyagolásáig is elmennek: Beöthy Zsolt pl. híres nemzetkarakterológiai víziójában kettejükben látja meg a magyar faj egységét, s kettejükben fedezi fel a volgai lovas mai megtestesülését: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véréből. Az őshagyomány érzelmi erejéből, mellyel a pogány vitéz a sas röptébe mélyed, él valami a keresztény magyar főpap lelkében, mikor az egyik lelkesedve kutatja mithoszainkat, a másik újra költi pogány mondáinkat, a harmadik pedig az összetartozás eleven érzésével, oly felekezetek fő embereinek, melyek a múltban az ő feleire keserű napokat hoztak, mint a magyar irodalom jelesein, tiszteletemléket állít. A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csügghő vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei, melyeknek tekintetét fajunk ős fejlődése élesítette ki s legnyájasabb melegők és legtüzeesebb szikráik is e faj tulajdonaiból és szeretetéből áradnak”;¹⁴ Karácsony Sándor számára a magyar észjárás a magyar irodalomban elsődlegesen bennük jutott uralomra, s ezért kell példaként folyamatosan csak hozzájuk fordulnunk: „Petőfi 1844-ben ajándékozott meg bennünket János Vitéz-zel, Arany 1847-ben Toldi-val. De nem lettek volna magyar költők, ha a mellérendelés elvéhez nem maradnak hívek. Magyar észjárás szerint nemcsak az ökör iszik magában, hanem minden az ég alatt »valamihez képest valami«. Kéi költőóriásunk is úgy mutatta meg reprezentáns alkotásaiban, kicsoda-micsoda, hogy egyben mindenikük arról is bizonytságot tett: melyikőjük mihez képest kicsoda, voltaképpen tehát a felől gyón, kicsoda ő és micsoda nem?”;¹⁵ Lukács György pedig kettejük közös törekvéseinek eredményeként emelhette ki az „új ember” magyarországi megszületésének eszme- és ideológiatörténeti eseményét: „Mindenekelőtt megállapítandó Arany közössége Petőfivel... Petőfi és Arany epikai költeményeiben egészen másról van szó: ők lerántják az évszázadok óta eltakaró lepleket a magyar paraszt alakjáról, és íme: készen áll előttünk az eljövendő új Magyarország központi alakja: az uralkodásra hivatott, felszabadulásra felkészülő magyar paraszt. Sehol a modern irodalomban nem lépett egy

¹² MARGÓCSY István, *Petőfi és a magyar rímelés*, doktori értekezés, Bp., ELTE, 1975. (A disszertáció szerencsére kéziratban maradt.)

¹³ SZILI József, *Arany hogy istenül... Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp., 1996 (Irodalomtörténeti Füzetek, 139).

¹⁴ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., 1896, XXIV. fejezet: *Irodalmunk magyarsága: Befejezés*, 180–182.

¹⁵ KARÁCSONY Sándor, *Klasszikus grimaszok = Üö. A magyarok kincse*, Bp., 1944, 24–51.

új osztály reprezentánsa ilyen egyszerre és hirtelen, ilyen készen az irodalomba... Petőfinél és Aranynál készen áll előttünk az új ember.”¹⁶

Az állandó egymás mellett emlegetés természetesen hozza magával az állandó összehasonlítás igényét is, ami egészen odáig is terjed, hogy az egyes szerzők az untilag ismételtetett lélektani, tipológiai (pl. fiatal–öreg, szangvinikus–nyugodt, lírikus–epikus stb.) különbségek rögzítése mellett szinte vadásznak arra, hogy újabb s újabb területekre is kiterjeszthessék a kölcsönös jellemzés technikáját. Hogy csak a kicsit szokatlanabbakból idézzek néhányat: Vajthó László pl. nem elégszik meg azzal, hogy megállapítja hőseink forradalmiságának eltérését („Petőfi népszabadsága, a nép teljes uralomra juttatásának izzó gondolatával csak szép álom, örök tiltakozás mindenféle elnyomás ellen. Arany a nép valóságos életútját jelölte ki Toldijában...”), hanem belső alkatukra is kitér („Érdemes megfigyelnünk Petőfit és Aranyt szenvedélyük egy-egy természetük szerint legmagasabb hőfokán, azt a szerelem extázisában, ezt a szeretetnek hullámbóbb hangulatában”),¹⁷ Voinovich Géza a lélektani jellemzésnek betetőzéseként megkülönböztető költői érdemként tünteti fel a tematikus újításokat is: „Petőfi a fiatal hév és lelkesülés költője; Aranyé a férfikor komoly lírája, a családi gond és hazafi-aggodalom kifejezése... Ha Petőfiről elmondhatták, hogy ő fedezte fel a költészet számára a szülőket, apát, anyát nem emlegettek a versek azelőtt; viszont Arany fedezte fel a költészetben az apát, a gyermekeket, a fiút és leányt...”,¹⁸ Pilinszky János pedig Petőfi-emlékcikkében a különbségeket radikálisan a transzcendencia jegyében fogja majd értelmezni, s az általa elkülönített költőtípusokat (megjegyzendő: ha ő nem is *csak* két költőt emel ki, a szembeállítás kizárólagossága akkor is a kettősségen alapul!) a biblikus mezőben fogja értelmezni – egyszerre emelvén fel a költőket a legnagyobb magasságba, s egyszerre húzván közéjük rendkívül éles határvonalat is: „Bevallom, nem sok közöm volt Hozzád. Mint törekeny gyerek, mindig is az öregekhez húzódtam. Azokhoz, akiknek volt ereje megöregedni. Az érett Aranyhoz, s a meghasonlott Vörösmartyhoz. Ahhoz a merészséghez, amely lángész létére még a zsenialitásról is hajlandó lemondani. Miként a »visszahúzódo« Atyaisten adta át a Fiúnak a teremtetést... Te: teremtetés voltál, kivont kard, lovasroham. Lángész. Arany és Vörösmarty: érettség, fáradság, elhomályosuló elme. Te voltál a Fiú, ők voltak az Atya. Te voltál a vállalkozás, ők a lemondás. Fiú voltál, mint Mozart, ők Atya, mint Johann Sebastian Bach.”¹⁹

S végezetül megemlítendő a kettős együttes kezelésének fantasztikus erővel öröklődő retorikája: e két költőről írva a szerzők jó része, feltehetően persze öntudatlanul, ugyanazt a felsoroláson alapuló szembeállító mondatszerkesztést követi, amelyet először Gyu-

¹⁶ LUKÁCS György, *A százéves Toldi* (1947) = Üö., *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., Gondolat, 1970, 415–432. Az idézetek: 416, 418.

¹⁷ VAJTHÓ László, *Halhatatlan magyar irodalom*, Bp., Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, é. n., 128, 131.

¹⁸ VOINOVICH Géza, *Arany János; Arany János és a színpad = Arany János emlékkönyv: A M. Tud. Akadémia tagjainak tanulmányai, előadásai és beszédei Arany János halála félévszázados évfordulója alkalmából*, I. Bp., MTA, 1932, 111, 123.

¹⁹ PILINSZKY János, *Levél Petőfi Sándorhoz* (1973) = Üö., *Szög és olaj (Próza)*, szerk. JELENITS István, Bp., Vigilia, 1982, 322.

lai Pál alkalmazott híres emlékebeszédében. Az ott kialakított szerkezet, mely mondatonként vált a jellemzett figurák között; mely mondatonként variálja ugyanannak a kiemelt tulajdonságnak vagy értéknek azonosságát vagy eltérését, szigorúan kiegyensúlyozott voltával a szembeállítás mélyén rejlő azonosság állítására, érzékeltetésére, súlykolására szolgálhatott – úgy, ahogy ezt az azonosságigényt a szónok leplezetlenül ki is nyilvánította (csak egy rövidebb részt ragadván ki a még hosszan ugyanígy felépített párhuzamsorból: „Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénel fogva mégis mily hévvel fornak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt, s inkább magában évdik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny, s épen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykódik, örül vagy busul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha nincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán... Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tethhez. Petőfi az ifjúság tűzével, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi erények tisztos méltóságával” stb.).²⁰ Különös módon ez a kiegyensúlyozó, ugyanakkor kétségtelenül kétfelé is húzó retorikus szerkesztésmód fog visszatérni annak a Riedl Frigyesnek is megannyi hasonlításában, ki, ha módszertanában jelentősen el is tért a Gyulai-féle irodalomszemlélettől, az irodalom társadalmi és nemzeti funkcióit tekintve alighanem tökéletesen egyetértett vele (pl.: „Csakhogy Arany meg Petőfi egyéniségükhöz képest mást-mást tanulnak a néptől. Petőfi mint lírikus átveszi a népdal szerkezetében a népdal közvetlenségét és tűzét, Arany mint epikus a népies hangon, az események naivbajos megvilágításán kívül leginkább a nép nyelvének kincseit alkalmazza: az addig irodalmilag fel nem használt szólásmódokat, gazdag fordulatokat, sokféle árnyalatokat. Petőfi tehát inkább a népnek költői eljárását, Arany pedig nyelvét és hangját nemesíti. Petőfi műveiből látjuk, hogyan érez a magyar nép, Aranyéiból, hogyan cselekszik... De ez a szoros baráti viszony csak még erősebben tünteti fel a két költő természetének különbségét. Petőfi exaltált, gyakran szónoki költő: minden költeménye úgyszólván lelkének egy-egy robbanása. Aranyban ellenben nyugodtan, hosszasan nőnek a költői művek. Petőfi nem tanulhatta volna el Arany higgadt műgondját, ez pedig nem érthette el Petőfi közvetlenségét. Aranyt belső nyugalma még érzelmei rohamában sem hagyja el, Petőfi nagyon is könnyen neki hevül; képzelete tüstént csak úgy önti lávapatakjait, melynek lángoló hullámai ragyogva, sisteregve, füstölögve borítják el a költői láthatárt. Petőfi költeményeiből valami zajongás hallik ki, költészete tartózkodás nélkül megszólít bennünket; Aranyt bizonyos szerény csendesség veszi körül, nem nekünk, hanem önmagának költő”);²¹ de annak a Babits Mihálynak a feszített ellentételezéseiben is, aki pedig éppen e

²⁰ GYULAI, *l. m.*, 69–70.

²¹ RIEDL Frigyes, *Arany János* (1887), Bp., é. n., 49, 51.

kiegyensúlyozó szintetikus irodalom-felfogás ellen lépett fel erőteljes Petőfi-kritikájának s Arany-apológiájának „modern” esztétizálásával („A múlt sebei gyorsan tűnnek nála; Petőfi a jelen pillanat költője, viszont Aranyt amint a saját múltja folyton üldözi, úgy üldözi örökké fájának múltja is: az ő költészete valóban az egész múlt eredője... Petőfinél a realizmus önkéntelen, magától értetődő, könnyű. Aranynál aggodalmas, fájdalmas. Az egyik a tükör, a másik a festő... Ez annak a rendellenes erkölcsi érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfié az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás... Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában” stb.);²² vagy annak az ekkoriban még polgári radikális Pogány Józsefnek elemzéseiben, ki épp Aranyt „baloldali” politikus érdeklődését hangsúlyozta erőteljesen („Politikai meggyőződéseikben nincsen ellentét Arany és Petőfi között, de van különbözőség a politikai élethez való állásfoglalásukban... Aranyt éppen kisebb politikai tudása megfosztja attól, hogy a fejlődést előre lássa, de egyszersmind megóvjva attól, hogy a fejlődés útját megrövidítve lássa, a közeljövőben várva azt, ami még talán esztendő munkája. Petőfi látta a fejlődést, látta már a jövőt, és éppen ezért könnyen a jelenbe vetítette azt... Petőfi nagyobb stílus politikus volt, de Arany reálisabb politikus. Petőfi inkább hangsúlyozta a forradalom nagy végcéljait, Arany inkább szolgálja a napnak a követeléseit. Petőfi a nagy elvi kérdések szószólója, Arany a praktikus szükségleteké...”);²³ továbbá a két háború közti időszak nagyszabású irodalomtörténetében, Szerb Antal portréiban („Petőfi részben politikai eszméinek a hatása alatt tűzi ki a népköltészet programját, részben pedig alkotáslélektani elvből: zseninek tartja magát, aki szabadon, konvenció-mentesen, a természet szavát követve alkot, mint ahogy a nép alkot a romantikus elmélet szerint. Arany népiességének a lelki oka ellenkező irányú: nem a zseniében, hanem a nem-zseniében; a határaiban való hit, mérhetetlen szerénység és ugyanakkor mérhetetlen magyar gőg. Arany János népköltői attitűdje jellegzetes magyar finitizmus: ismeri a határait és nem akarja túllépni... verseiben éppúgy buzdít a szent háborúra, mint Petőfi. Petőfi elemében érezte magát Tyrtaios alakjában, a békés Arany nem”),²⁴ valamint annak a mai irodalomtudósnak, Németh G. Bélának szolid leírásában is, ki – feltehetően a szocialista ideológia elsődleges Petőfi-preferenciáival szemben – ismét a kiegyensúlyozás finom kettősségeivel élt, s a tipológiai különbségeket inkább a külső történeti különbségek szembeállításával írta körül: „Petőfi egy egyértelmű boldog történelmi pillanat címszereplője, kezdeményező aktora volt, Arany egy átmeneti, választó, de választást alig hagyó hamleti kor visszarezgő, megszenvedő médiuma. Petőfi kapta a századközep ajándékát: a biztonságérzetet, Arany átkát: a bizonytalanságot. Petőfinek a nemzeti kérdés példái csak hatalmas fölhajtó erejét mutatta meg, neki csak lekötő súlyát. Petőfinek »magától értetődő« volt az alkotás, öröm; (schilleri értelemben:) »naiv« költő. Aranyt keserves munka, köteletség, fejfájás; ő »szentimentálisnak« kényszerült lenni. Petőfi a szabadság szuverén gyermeke volt, ő minden lépését ellentétes kötöttségek

²² BABITS Mihály, *Petőfi és Arany* (1910) = Uő., *Irodalmi problémák*, Bp., Nyugat, 1917, 155–178. Az idézetek: 164, 171–172.

²³ POGÁNY József, *Arany János politikai nézetei*, Bp., 1909, 12–13.

²⁴ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (1934), Bp., Révai, 1947, 365, 367.

hámjában tette meg. »Forradalom előtti« az egyik, »forradalom utáni« a másik.²⁵ Talán épp e retorikai hagyományozódás, illetve ennek hatalmas ereje mutathatja leginkább, mennyire mélyen is hatotta át irodalomszemléletünket e különös kettősség, s mennyire e kettősség az, ami sokszor azokon a nehézségeken is átlendítheti az értekezőt, melyek az egyedi elemzések során elkerülhetetlenek lettek volna. Hiszen ha megnézzük e fenti idézeteket: az így párban leírt mondatok jó része nyilván nem hangozhatott volna el párdarabja nélkül, s az egyes állítások rengeteget vesztenének leíró és jellemző erejükből, ha csak az épp érintett egyedi illetőről szólnának. S nyilván e kettős pszichológiai-tipológiai egymásra vonatkoztatás „természetes” közkeletűsége okozhatta, hogy Karinthy Frigyes egykori szatirikus aforizmája a későbbiekben szinte közmondás-szerű, folklorizálódott népszerűségnek örvendhetett – s máig is örvendhet: „Irodalomtörténet: Hallgatni arany – beszélni Petőfi”.²⁶

Ha a kanonizáció kezdeti időszakára, azaz a 19. század közepére–végére vetünk pillantást, természetesen egészen más képet kapunk, bár az már ebben az időben is magától értetődő volt, hogy az (akkor) újabb magyar irodalom (vagyis: költészet) legnagyobb alakjainak Petőfi és Arany tekintendő. Petőfi kultikus kanonizációjának speciális kérdését itt nem kívánom érinteni, csak utalnék arra a közismert tényre, hogy elismertsége a korábbi korokra nézvést egészen példátlan méreteket öltött: elegendő itt akár az 1882-es szoborállítás aktusának körülményeire, az elhangzott beszédek és az ekkorra született alkalmi költemények tónusára, akár a kicsit későbbi, 1899-es halálzási évforduló hihetetlen terjedelmű ünneplésére hivatkoznom. Jókai szoboravató beszéde vagy nagy előszava a tudományos (!) igényű Petőfi-összkiadáshoz elégségesen illusztrálhatja a hangnem emelkedettségét („Petőfinek, mint embernek, az életrajza nem lehet más, mint Petőfinek, a költőnek megdicsőítése”),²⁷ a sok, mártíriumot megdicsőítő vers közül pedig szintén elég csak a legimpozánsabb istenítésekre, ugyancsak Jókainak *Apotheózis* című nagyszabású poémájára vagy Váradi Antalnak a segesvári csatateret megéneklő *A szent nyomok* című költeményére rámutatnunk. Ezekben a megemlékezésekben vagy leírásokban még nyoma sincsen Arany említésének (Jókai nagy terjedelmű életrajzában még a barátság sincsen jelentőségének megfelelően érintve!): Petőfi szentsége éppen egyedülvalóságában lesz megragadva és felmutatva. S hasonló a helyzet az Aranyról folyó kanonizációs diskurzusban is: Arany haláláig kettejük barátsága legfeljebb az életrajzi tényeknek közlésére vagy közös tevékenységük ismertetésére szorítkozott, de lényeges azonosságot, genetikus közösséget vagy pláne *együttes* jelentőséget tulajdonítani nekik

²⁵ NÉMETH G. Béla, *Arany János = Uő., Mű és személyiség: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Magvető, 1970, 7–41. Az idézet: 9.

²⁶ KARINTHY Frigyes *Notesze* (1927) = Uő., *Címzavak a Nagy Enciklopédiához: Cikkek*, szerk. UNGVARI Tamás, Bp., Szépirodalmi, 1980, I, 218.

²⁷ JÓKAI Mór, *Petőfi Sándor élete és költészete* = PETŐFI Sándor *Összes költeményei: Végleges, teljes kiadás*, s. a. r. HAVAS Adolf, Bp., Athenaeum, 1892, I. köt., I–XCV. Az idézet: VI.

senkinek eszébe nem jutott. Kemény Zsigmondnak *Toldi*-elemzésében pl. meg sem említtetik Petőfi neve, nem hogy feltételezné a később közhellyé vált *János vitéz*-ihletést, s nagy összefoglalásában is csak mint egy újabb (de nem feltétlenül értékesebb) történeti korszak két jelentős képviselőjeként említi őket egymás mellett („Petőfi és Arany lángcsze sokkal kétségtelenebb fényben ragyog, mintsem megjegyzéseim által, melyek részint rájuk is vonatkoznak, érdemeiket csorbítani akarnám; de én Kazinczy és Vörösmarty rendkívüli szellemének is bámulója vagyok, noha nem feledém a Kazinczy-oskola által gyakorolt nagyszerű hatásnak árnyoldalait”).²⁸ Sőt: az ez időben keletkezett legfontosabb nagy tanulmányok éppen mintha el akarnák választani Aranyt a Petőfi nevével fémjelzett népiesség irányzatától, s így magától a nagy baráttól is. Salamon Ferenc, aki pedig Aranyról erősen kultikus nyelvet használva írja elemzéseit („Az ítésk nevétségessé válik, ha Aranyt akarja tanítani, neki Aranytól tanulnia kell”), a népiesség kategóriáit elutasítván („A mint a dolgot most egy év tized múlva látjuk, tévedés volt Petőfi és Arany költészetét túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni fel”), elsősorban a kettejük közti különbségeket hangsúlyozza, finom, árnyalt, de erős Arany iránti elfogultsággal („Szótára távolról sem olyan gazdag, mint Arany Jánosé, akár szavakban, akár eredeti fordulatokban. Petőfi csak kora népiyelvét s annak sem sok dialectusát használja, s csak igen kevés nyoma vehető észre, hogy régi nyelvemlékeink szókincsét méltatná, mely Arany részére oly gazdag bányá volt”),²⁹ s még Erdélyi János is, ki pedig az egyik legmélyebb irodalmi tanulmányát szentelte Petőfi költészetének, vitatja, hogy a magyar költészet fejlődésének aktuális (nála: „negyedik”) szakasza a *népi* lenne, Petőfi és Arany jegyében, s úgy látja, hogy Arany költészete egészében meghaladta a Petőfiét, s *egyedül* Arany költészete tetőzi be, „zárja” le azt a korszakot, azt a fejlődési szakaszt, melyben most éppen él a magyar irodalom („A líra tárgyai felett uralkodik az egyéniség..., melyet előkelőleg Arany képvisel, mint aki a szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendtelenségre hajló korszakból, mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új költői világnézetet alapít meg... Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégezettnek..., ha nem állna e korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője... Azért ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz, vagy ő benne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészetéhez...”).³⁰ S mindez alighanem meg is érthető abból a történeti körülményből, hogy a már kultikusra kanonizált Petőfi figurája Arany életében nem volt rászorulva másnak segítségére, az élő Arany számára pedig éppen hogy egyéni, s nem közös teljesítménye révén kellett hogy a kiemelt szerep biztosíttassék. Szépen bizonyítja ezt akár az az életrajzközpontú visszaemlékező elemzés, melyet olyan szerző írt, ki mindkét érintettel jó viszonyban volt: Lauka Gusztáv Aranyt az egekig dicsőítő tanulmányában („Arany mint

²⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Arany Toldi-ja* (1854) = Uő., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 345–382. Továbbá: *Élet és irodalom* (1852) = uo., 123–190. Az idézet: 130.

²⁹ SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség”* (1856); *Petőfi újabb költeményei 1847–1849* (1858) = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, I. Bp., Franklin, 1889, 3–37, 179–236. Az idézetek: 34, 23, 181.

³⁰ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855) = Uő., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 183–255. Az idézetek: 243, 252, 254.

ember és mint író arany egyaránt”: „Ha az egyházi törvények megengednék, hogy valaki mint református is szentté lehessen, Arany Jánost egész lelki nyugodtsággal canonisálhatnánk...” Petőfi neve jóformán elő sem fordul, s mikor az hangzik el, Arany „a XIX. századi irodalomtörténetben az első helyet foglalja el”, az indoklásban Petőfi csak egy sor egyik, nem kitüntetett tagjaként nyer említést („Amit halhatatlanaink nagyszerűt és magasztost felmutattak, azt ő munkáiban egyesíté. Vörösmarty, Petőfi és Tompa ereje és szépségei egyaránt feltalálhatók nála”);³¹ akár az a nagy irodalomtörténeti összefoglalási kísérlet is, melyben Toldy Ferenc egyszerre próbálja a két gesztust érvényesíteni: bár a történeti folyamatban természetesen Arany mellé helyezi Petőfit, s abban az időben még magától értetődő módon, Tompát („...egymás után feltűntek, mint az új népies iskola mindannyi bajnokai, Tompa, Petőfi és Arany; amaz népregei szimbolizmusával, Petőfi mindent átható nyers és dús lírai érvel, s Arany, kiben a mély természetér erős értelemmel és érzékeny ízléssel egyesülvén, az új költészet általa fogta művészi avatását nyerni...”), a lezáró, értékelő részben azonban Aranyt mint élő klasszikust önmagában emeli messze Petőfi és az egész csoport fölé („Arany a kor csúcsára bágott, melyen – ha a jelek nem csálnak – első rangját meg fogja tartani”).³² Elsősorban az elválasztás és a felismert különbségek hatalmasra stilizálása fogja jellemezni azt a nagyszabású körképet is, mely – ismereteim szerint – először fogja szintetizálólólag összekapcsolni a magyar nemzet történelmi és irodalmi mozgásait, s mely az irodalmi mozgásokban közvetlenül is fel fogja fedezni az ideológiai-politikai mozgalmaknak nemcsak párhuzamait, hanem egyenesen szimbolikusan megtestesüléseit. A fiatal és konzervatív Asbóth János, mikor – még Arany életében! – áttekinti a tizenkilencedik századi magyar szellemi-politikai mozgásokat, egyrészt meghökkentően közel hozza – minden finom irodalmi elemzése mellett is – egymáshoz a politikát és az irodalmat („közéletünk valóban nemzeti része pusztán a politikára és az irodalomra szorítkozott...”), mikor Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany között teljes (ma talán így mondanánk: társadalom-lélektani) tipológiai megfelelést állít fel („Én úgy érzem, hogy e nevek: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferenc és Arany annyira összetartoznak, mint a hogyan összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmoniájukban az accordot...”), másrészt olyan éles határvonalakat és értékeléseket is húz az érintett költők költészete közé és köré, melyek ha politikailag megérthetőek is, már-már mintha mindenféle költészethéli átjárást is megakadályoznának („Nemzeti kinyomatban, tiszta magyarossággal felülmúlják Kossuthot és Petőfit..., műveltségük erősebben gyökerezik a magyar talajban: Deáké történetünk, alkotmányunk múltjában, Aranyé a magyar népben és mondában. ... Végre Deák és Arany a népben rejlő erőt nem kevésbé ismerik és használják fel, mint Kossuth és Petőfi, de tisztábban s jobban tudják érvényesíteni... Arany nál sehol nem találjuk a bizarrnak, a dagálynak, a világfájdalomnak, a cosmopolitaságnak

³¹ LAUKA Gusztáv, *A múlttól a jelennek: Enlékjegyzetek*, Bp., Petőfi Társaság, é. n. (1879). Aranyról: 104–111. Az idézetek: 104, 107, 110.

³² TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időktől a jelen korig, 1864–1865*, Bp., Szépirodalmi, 1987. Az idézetek: 366, 396.

azon elemeit, melyek Petőfit gyakran zökkentik ki a népköltészet igaz hangjából... A népköltészet ezért Aranyban éri el legszebb diadalát”).³³

Ez az elkülönített, nem egyszer egymással szembeállított kanonizációs mechanizmus fordult át radikálisan Arany halálának pillanatában: a lezárult Arany-életmű elhelyezése ugyanis már más feladatokat rejtett s más megoldásokat is kínált, hiszen megszabadult az élő, aktuális függéstől. A két nagy figura ettől az időtől kezdve nem egyszerűen egymás mellett, hanem egymásra vonatkoztatva, s egymás tükrében fog megjelenni. Gyönyörűen szemlélhető ez a hatalmas váltás az Arany halálát közvetlenül követő reflexiókban, a két legfontosabb baráti nekrológban, a Szász Károlyéban s a Gyulai Páléban. Mindketten kétszer nyilatkoztak meg, egyszer a saját nevükben, másszor az általuk képviselt testület nevében. Szász Károly mikor a Vasárnapi Újság nekrológját írja, rengeteg életrajzi csempény megrajzolása, sok fontos barát és kolléga említése során sem tulajdonít még különös vagy kiemelt fontosságot Petőfinek, ám mikor az Akadémia nevében elmondja nagy búcsúztatóját, az elhunyt kanonikus helyét már szinte magától értetődően a már kultikusan szemlélt és tisztelt Petőfi mellett fogja kijelölni, elindítva annak az (eredetileg Petőfi-versből idézett) irodalomtörténeti tézisnek is végeláthatatlan menetét, mely szerint Arany a Petőfi által kijelölt úton teljesedett volna ki („A nemzet csak az imént állított ércszobrot egyik halhatatlan dalnokának; annak, a ki a maga jól érzett nagyságában, oly önérettel, mint szerényen, jóslólag mondá Arany Jánosnak: »Mit én nem egészen dicsőtelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel«. Arany betöltötte ezt a jóslatot, és a magyar irodalom évlapjai két egyenrangú névtől ragyognak. Mindkettőnek igazi nagyságát az mutatja, hogy mindenik a másikat nagyobbknak tartotta magánál. S mind a kettőnek igaza volt. Mi pedig csak hálát adhatunk a gondviselésnek, hogy míg amaz a csaták viharában elveszett, mint egy harckialtás, emez még ez után alkotta meg legdicsőbb műveit; megérhette költőtársa és barátja apotheozisát, és úgy hűnyhatta le szemét az örök álomra, hogy abban a magáét is láthatta és érezhette. Amannak a dicsőségéből nem hiányzik semmi, bár ő hiányzik a miénkből; emezéből sem hiányzik semmi, s ő sem a miénkből, mindketten pedig örök dicsőségei a nemzetnek, mely őket nemcsak szülte, hanem meg is tudta érteni”).³⁴ S Gyulai Pál ugyanígy jár el: amit közvetlenül a gyász pillanatában, a sír mellett elmondott (a megrendüléstől csak töredékesen tudott beszélni, s így beszéde is csak az újságtudósítás kivonatában maradt fenn), az nem tartalmaz semmiféle utalást Petőfinek személyére vagy Arany életében betöltött szerepére, ám az a

³³ ASBÓTH János, *Három nemzedék* (1873) = Uő., *Irodalmi és politikai arcképek*. Bp., 1876, 7–50. Az idézetek: 13, 44–46. Asbóth felosztása és párhuzamteremtése igen nagy hatással élt tovább; hatására elegendő itt csak egy majdnem félszázaddal későbbi példát idézni. Négyesy László szerint a nagy 19. századból hat figurát (Széchenyi, Kossuth, Deák, Vörösmarty, Petőfi, Arany) választott a közvélemény, „a kiknek személyéhez a század nagyszerű eredményeit hozzáfűzi, a kikben a nép östermészetének és történetileg fejlődött jellemének, a magyarság erkölcsének, szellemének, izlésének, gyakorlati és művészi alkotó erejének eszményi képviselőit ismerte fel, szereti és bálványozza. E hat név az új Magyarország szimbóluma, s ha a XIX. század művét új hont foglалásnak mondjuk: e hat vezérszellem az új honalapítás hat vezére...” NÉGYESY László, *Arany: A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanuló ifjúságnak*. Bp., 1917, 3–4.

³⁴ SZÁSZ Károly temetési beszéde (az Akadémia nevében), Vasárnapi Újság, 1882. okt. 29., 702.

nagy emlékbeszéd, amelyet majd egy év múlva fog az Akadémián megtartani, már teljes mértékben a szétválaszthatatlan Arany–Petőfi kettősség jegyében fog szólni.

Alighanem Gyulai beszéde emelte az Arany–Petőfi barátságot a kultusz szobortalapzatára: ő kötötte meg kettejük maradandó szövetségét, s ő alkotta meg azt a beszédmódot, melynek ismeretében (s ki ne ismerné e beszédmódot?) e két név együttese elválaszthatatlanná vált. A nagy Gyulai-beszéd ugyanis részletesen taglalja a két szerző párhuzamait és különbségeit, egyértelműen avégett, hogy kettejük együttesével véglegesen biztosítsa az általa megideologizált népies-nemzeti irodalmi irányzat diadalát. Gyulai e kettős nagyságát a népköltészet ihletéséből vezeti le („...ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök, s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesültek...”), kettejük poétikai különbségeit szinte fokozati különbségeként fogja fel, hosszú időre meghatározóként említve Petőfi kezdeményező, s Arany folytató, kiegészítő szerepét („...nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specifikus magyar lyra megteremtője, kihez egypár év múlva Arany is csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposszal és balladával, mit Petőfi tett a dallal...”), s ha részletesen fel is sorolja a lét költő közti nagy eltéréseket, ám mindezt úgy teszi, hogy a különbségeket egy nagy *egésznek* részmozzanataiként tünteti fel, s szinte szükségszerűnek látja, hogy egy ember, egy költő csak részlegesen teljesíthet, ám kettő együtt, egymást mintegy az ellentétek révén kiegészítvén, már képes az áhított teljesség felmutatására, egészen odáig menően, hogy akár még az életkor hosszának életrajzi véletlenét is hajlandó a komplementaritás elve alapján értelmezni („Ez mindent kiegyenlített, sőt jellemők és költészetők ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz... Keveset hatottak egymás jellemére és költészetére, de mindkettő szerette egymásban azt, ami benne többé-kevésbé hiányzott... Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé...” stb.).³⁵ Gyulai ki is mondja a varázsszót, mikor a két költőt az „*egymás kiegészítői*” kategória alá rendeli, e gesztusával egyértelműen meghatározván, hogy irodalomtörténeti szintézisének jegyében nem az egyéni életművek egyediségének, hanem ezen életművek *együttes*, az egyediség *fölött* érvényesülő működési elvének tulajdonít elsődleges szerepet. Gyulai ama nagy történeti vízió nevében, melyet még a majdan, most, folyamatosan megteremtendő, kiépítendő magyar irodalom teljességének vágya éltet, a magyar irodalom *minden* lehetséges műfaját, alfaját szeretné már beteljesedtettnek látni, s most, itt, épp e két költő képezi számára a garanciát arra, hogy legalább a költészetnek teljessége, a lírai és az epikai ág egymást kiegészítő nagy harmóniája már létrejött. Ennek a teljességigénynek nevében rögzül majd a nagy szétválás, mely szerint Petőfi csak lírai, Arany csak epikus költő, s ennek nevében lesz a két szereplő elválaszthatatlan: a továbbiakban ők fogják a magyar költészetet (amely persze, *pars pro toto*, az egész magyar irodalom elnevezése helyett áll) garantálni és szimbolizálni. S ez a nagy egész

³⁵ GYULAI, i. m., 66, 71, 73.

épp azáltal lesz kiváltképpen értékes és nagyszabású, hogy *ennyire* ellentétes princípiumok és alkotók tudják, mint komplementerek, biztosítani egyszerre sokféleségét és egységét.³⁶

Gyulai kezdeményezését a tizenkilencedik század vége felé majdhogynem teljes egyetértés fogadta, a beszédnek még csak vázlatosan felvetett iniciatíváit Riedl Frigyes és Beöthy Zsolt dolgozta ki tudományos részletességgel: az ő komplementer szintézisre törekvő hagyományuk alapján rögzült majd száz évre egyrészt az egyértelmű népi indítatás tézise („Petőfi és Arany is a magyar nép tanítványa”),³⁷ a lírikus–epikus szembeállítás („E részben a par excellence epikus Arany, határozott ellentéte a lényegében lírikus Petőfinak”).³⁸ Külön érdekessége e nagy tipizálásnak, hogy azok a tudósok, akik e teóriát árnyalt analízisek segítségével igazolták, természetesen rengeteg általuk ismert tényről és adatról kellett hogy eltekintsenek: a fő tézis, a magyar népnemzeti irodalom egységének állítása azonban a részleteltéréseket könnyedén hátrította el magától. E teória fogja természetesnek állítani, az evidens egység nevében, Petőfi kezdeményező és Arany betetőző szerepét, mindvégig úgy, hogy az egymásra hatás kétoldalúsága is kiemeltessék („Petőfi költeménye mintája lett ismét – Aranynak, midőn Toldi-t írta. ... A két munkát könnyű párhuzamosítani. Mind a kettő, János vitéz is, Toldi is, valami hibát követ el, mely miatt elbujdosnak. ... Élénkségre, leleményre, költői tüzre Petőfi felülmúlja Aranyt, ki viszont a jellemzésben, a compositioban, a nyelv művészetében első. Petőfinél a compositio laza, kalandok kalandok után, ezeket szaporítani is, belőlük törölni is lehetne, a nélkül, hogy a compositio megsínylené. ... Nem nehéz egyes helyeket is kijelölni a Toldi-ban, egyes vonásokat, melyeket Petőfi »szellemujja vont«”).³⁹ Ők ketten fogják a magyar irodalmat teljes terjedelmében képviselni, sőt, azt lehetne mondani: e teória szerint egészében ők teremtték meg azt („Azt lehetne mondani, Árpád hódította meg Magyarországot politikailag, Arany meg Petőfi pedig meghódították a költészet számára”); az egész történeti fejlődés, kiváltképpen az újabb, a nemzeti újjászületést célul kitűző irodalom mintegy magától futott belé kettejük nagy szintetizáló alkotásába, s kettejük csodálatos teljesítménye oly erőteljes, hogy régebbi korok szükségszerű hiányait is mintegy pótolni képes (Négyesy László pl. így írja le Aranyék jelentőségét: „Egész pályája, Petőfivel és kortársaival együtt hosszabb idők törekvésének volt a koronája... Még messzebb tekintve, egészen az újabb irodalmunk kezdete óta, Bessenyei óta forrongó irodalmi áramlatok jutottak az ő költészetük által egységes, mély, szabályozott medrükbe. Sőt az ő költészetük... a fejlődésében mindenkép gátolt, öntudatra későn ébredhetett magyar irodalmi költészetnek több százados mulasztását pótolta. ... A magyar nép költői génusza mint-

³⁶ Érdemes megemlíteni, hogy Gyulai kategóriája a megszokás és ismétlések hatására mennyire mechanikussá is átalakulhatott: egy, a maga korában igen tekintélyes költő-irodalomtörténész nagy tanulmányában, a megszokott jellemzéspár összegzéséül már ezt olvashatjuk: „Egymásnak nemcsak ellentéte, hanem szoros kiegészítői is, mint két gépkerek pontosan egymásba vágó fokozata.” Vö. JAKAB Ödön, *Petőfi*, BpSz, CXLVI, 1911, 411.

³⁷ RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor = A magyar irodalom története: Képes dísznunka két kötetben*, szerk. BEÖTHY Zsolt, BADICS Ferenc, 1896; Bp., Athenaeum, 1906³, II, 276–299. Az idézet: 283.

³⁸ RIEDL Frigyes, *Arany János* (1887), Bp., é. n., 46.

³⁹ RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor*, s. a. r. SIKABONYI Antal, Bp., Franklin, 1923, 152–154.

egy a kinyilatkoztatás újságával és hódító erejével lépett általuk a világ elé⁴⁰); kettejük örök és mozdíthatatlan nagysága, amely éppilyenségében felülmúlhatatlan, pedig éppen abban rejlik, hogy rajtuk áll a transzcendens módon felfogott magyar irodalom sorsa („Petőfi és Arany – a mennyiben szellemi életünk áramlataiból a jövőre következtetnünk lehet – a legnagyobbyszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott. Lesznek még nagy államférfiaink, ... de költőnk, mint Arany, mint Petőfi, tán nem is születik többé”).⁴¹ Továbbmenve: a magyar irodalom transzcendens értékei amiatt lesznek ily mértékben preferálva, mert bennük látja ez az irodalomszemlélet magának a magyar fajnak, a magyar nemzetnek legszebb és legnemesebb értékeit is, s az irodalmat elsősorban amiatt tekinti fontosnak és lényegesnek, mert a nemzetiség létének garanciáit találja fel benne. Petőfi és Arany kettősségének *magyarsága* épp ezért fog folyamatosan kiemeltetni és oly nagy súllyal szerepelni: bennük a magyar népnek, fajnak, nemzetnek két egymást kiegészítő alaptípusát fogják szemlélni és felmutatni. Már idéztem ama meghökkentő állítást, mely szerint Beöthy Zsolt a volgai lovas tizenkilencedik századi letéteményeseiként éppen Petőfit és Aranyt fogja feltalálni, de e korszakban ennek az állításnak számtalan variációjával találkozhatunk („Petőfi költészete egy hasonlíthatatlanul gazdag magyar érzésvilágnak, az igazság és egyszerűség költői erejében, mintegy ösztönszerű és lángoló áradata; Aranyé úgyszólván mindannak, ami magyar, egy nagy szív melegén s egy nagy elme mélyén művészetté érlelése. Petőfinél, egy elragadó egyéniség sajátos vonásaival, nyelvben, formában, gondolatban, a maga korának magyarsága áll előtérben, mely örömet és bánatát, lelkesedését és szenvedélyeit mind a jelen és jövő képeiből meríti; Aranynál az örök magyarság, a múlt kapcsolata a jelennel s útmutatása a jövőre, az emlékek a reményekkel, a mesék a tényekkel, a hagyomány a törekvésekkel, népnek nemzetté olvadása”;⁴² vagy egy másik példa: „Petőfi egész általánosságban beszél nemzetéről, mintha dorgáló vezércikket írna versben. Egy-két főjellemvonását mint a széthúzást, a maga fajtát nem becsülést, oktalan kérkedését kiemeli s áthevíti az egészet a maga haragos lelkének lobogásával. De nem fél ostorozni sokszor dicsőített népét. Arany sok apró, jellemző mozzanatból rakja össze érdekes típusát, jóakarattal gúnyolja hibáit is. A Petőfi haragja szintén szeretetből fakad: de türelmetlen, hogy nem tudja előre haladásunkat siettetni. Arany belenyugszik a változhatatlanba, s mint józan bölcs, egyszerűen csak konstatál; Petőfi mindig ítéletet mond”⁴³). A két főszereplő különbségeiben a magyar nemzetkarakterológia hagyományosan szembenálló két alaptípusa, a heves szalmazaláng természetű lázadó és a nyugodt szemlélődő konzervatív fogalmaztatik meg („Aranynak epikus komolyságú alakját méltóan egészíti ki a magyar fajkép szempontjából az ő szívéhez forrott, felejthetetlen barátjának, Petőfinek nemes szenvedélyektől megtölt egyénisége. Mintha a lassú tempósságra hajló magyar temperamentumnak másik szélsőségét képviselné. De amint a magyarban az erős hevülékenységgel

⁴⁰ NÉGYESY, i. m., 51.

⁴¹ RIEDL Frigyes, *Arany János* (1887), Bp., é. n., 319, 323–324.

⁴² BEÖTHY Zsolt, *Arany János = A magyar irodalom története: Képes díszmunka két kötetben*, i. m., II, 300–338. Az idézet: 320.

⁴³ OLÁH Gábor, *Petőfi képelete*, Bp., Franklin, 1909, 117–118.

sok ellentmondónak látszó tulajdonság együvé fér, úgy nagyobb a lobbanékonyág mellett Petőfiben is a magyarnak csaknem minden komolyabb erkölcsi tulajdona”),⁴⁴ egymás kiegészítőjeként, egymást soha ki nem zárva („A magyarság is eszményi egység marad Petőfi és Arany költészete alapján”).⁴⁵ Feltűnő (a tizenkilencedik század végi liberális asszimiláció ismeretében persze nem meglepő), hogy a magyar nemzetiség faji egységét szemléltető szép harmónia leírása során soha nem ejtenek szót Petőfi származásának nemzetiségi problémájáról: különbsége a magyar fajon belül létező eltérések komplementaritásán belül fogalmaztatik meg; s Petőfi magyarsága az Aranyé mellett ugyanolyan „faji”, „vér”-jellegűnek mutattatik be („Ennek a magyar népleleknek eredetisége és művészi fejlődésképesége eleddig legmagasabb fokon Aranyban s lángelméjének nagy osztályosában, Petőfiben ragyog. Hatott vérök által, környezetök által, neveltetésök által, sorsuk által. Bennük, s általuk a legfelső művészetté emelkedett s a legigazabb természet maradt”).⁴⁶ Az ily szellemiségű, irodalom-elvű, de nemzet-központú magyarságképnek szinte önvédelmeként és történelmi lezárásaként olvasható aztán a huszadik század húszas éveiből Horváth Jánosnak állásfoglalása, mely ugyanezeket a téziseket ismétli meg, ám már számot vetvén Petőfi szláv származásának problémájával is („S mikor csorbítatlanul elismerjük Petőfi abbéli jelentőségét, hogy a hagyományos magyar ízlés formái között faji jellegünket új lírikummal gazdagította – mit egyébként ő is csak a magyar kultúra közösségében fejthetett ki ilyenné –, meg hogy irodalmunknak – ha helyes úgy mondanom – visszamagyarosodását ő teljesítette be, az ízlésnek nemzetileg klasszikus megrögzítésével: viszont másfelől meg kell adni, hogy azt a magyar specifikumot, melyet ő oly zseniális fogékonysággal megérezett, kiszínezett és közkedveltségre juttatott, nálánál gyökerebb, ősiabb, konkrétabb, testibb-lelkibb fajisággal valószínűsítette meg az, kinek tartózkodóbb hajlamait felszabadította: Arany János”), a liberalizmusnak talán kevésbé közvetlenül nemzetközpontú változataként („...nemegyszer ők tudatosították, állították elő s tüzték ki a »magyarság« eszményét. Tükröt tartottak eléje, hogy magára ismerjen. Szunnyadó, az újra meg újra nyugatra forduló által alsóbbrendűvé bélyegzett vagy tartózkodóvá zsibbasztott ösztönöket felébresztettek, s tevékenységre, önmaga szabad kifejtésére bírták az övéknél konkrétabb történelmibb magyar specifikumot...”), s mindezt oly módon, hogy a nemzeti irodalom nemzeti jellegének folyamatos elsődlegessége épp kettejük közös révén legyen újra biztosítva („Kettejük kézfogásában, szeretetteljes, férfias szembenézésükben hadd lássuk mintegy szembesítve faji problémánk nagy történelmi megoldását”).⁴⁷

Horváth János egyébként még egy aspektusból tekintve is közvetlenül a Gyulai-Riedl-Beöthy-féle kanonizációs mechanizmus követőjének minősül: ő, hatalmas iro-

⁴⁴ MITROVICS Gyula, *Szépérzelmeink nemzeti elemei = Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára*, irták tanítványai, barátai, tisztelői, Bp., Athenaeum, 1908, 66–85. Az idézet: 83.

⁴⁵ RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor*, id. kiad., 228.

⁴⁶ BEÖTHY Zsolt, *Arany János: Beszéd a költő nagykőrösi szobra előtt* = Uő., *Írói arcképek*, III, Bp., é. n. (1910), 7.

⁴⁷ HORVÁTH János, *Fajkérdés az irodalomban: Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz* (1922) = Uő., *Tanulmányok*, Debrecen, 1997, II, 221–225. Az idézetek: 223.

dalomtörténeti szintézisében, a „magyar nemzeti klasszicizmus”-nak Petőfi és Arany művészetében beteljesülő kategóriájában kívánta betetőzőttné látni a magyar irodalmi fejlődés lehetséges és megvalósult útját. Nemcsak abban a tanulmányában uralkodik mindenekfelett e két szerző, melyben nyíltan is *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* cím és szintetizáló kategória alá rendeli a költők (s lényegében csak e két kiválasztott költő!) életművét, hanem a nagy fejlődéstörténetben is: ott a fejlődés céliránya mindvégig a „Petőfi és Arany féle magyar klasszicizmus” felé mutat, s az ott elért irodalmiság elvileg is meghaladhatatlannak nevezetik („Semmi kétség: Petőfi, Arany, Gyulai magyar klasszicizmusában nyugvóponthoz, érettséghez, célhoz érkezett el a magyar irodalmi fejlődés egésze. Benne minden tényezők egybe találkoztak, összebékültek, és közös eredményüket létesítették, amelyek nyolc évszázad irodalmi fejlődésében részt vettek. Klasszicizmusunk tehát időbeli unikum: történeti képződményü. megállapodott magyar lelki forma...”).⁴⁸ Különösen érdekes megfigyelni, hogy e kérdést érintve még Horváth is mindig azonosítja a magyar irodalmat a *költészettel*, s a magyar klasszicizmus képviselőjeként pl. prózaírókat nem tud vagy nem akar felmutatni, még Keményt vagy Madáchot sem méltatja arra, hogy e kultikus pozícióban helyet szerezzen számára. A két kiemelt költő viszont egymás erősítésével, genetikus egymás után következésével e teória számára erős szintézist ígér; bármily finom és árnyalt analízist mutatott fel Horváth akár Arany, akár Petőfi esetében, a szintézisekben nem az egyes művek analitikája, hanem szimbolikája fog érvényesülni: az ő kettősük a továbbiakban tulajdonképpen az egész magyar irodalom *helyett* állhat, hiszen itt is a művön túlmutató, a művek mögött ható vagy a művek mögül kilátszó egységesítő erő lényegisége nyeri az elsődleges értékelést – mint ha Petőfi és Arany képviselői szerepük által lennének nagy költők, azáltal, hogy általuk szólal meg a nemzet kultikus lényege, azaz önmegfogalmazása. Talán ezért is lehet, hogy a nemzeti klasszicizmus szimbolikus említése során Horváth e két költőn kívül csak magát Gyulait tudja kiemelni mint a nagy tendencia megfogalmazóját (Gyulainál „...az ízlés, melyet képvisel, magyar, eredeti: tulajdon esztétikai öntudata a Petőfi–Arany-féle irodalmiságnak...”);⁴⁹ úgy látszik, az oly irodalomszemlélet számára, mely a nagy egységet fontosabbnak tekinti, mint az egyes műveket, a költészet és a költészet teóriája azonos szinten lesz felfogható és értelmezhető: a kanonizált szerzők és a nagy kanonizátor e hatalmas szintézisben ismét mint egymás kiegészítői, komplementerei fognak feltűnni. Horváth impozánsan egységesítő teóriája, mint ismeretes, igen nagy hatást gyakorolt az egész huszadik század irodalomszemléletére; s arra, hogy a Petőfi–Arany-kérdés ily szimbolikus szemlélete mily sokáig változatlan erővel hatott, elegendő egyetlen példát idézni: Hegedűs Géának több kiadást megért nagy irodalomtörténeti portrészorozata még a hetvenes–nyolcvanas években is ugyanezt a kanonizációs okfejtést ismétli meg: „Petőfi és Arany célkitűzése az irodalomban közös volt, az irodalomban együtt győzedelmes-

⁴⁸ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 345–346. Egyes helyek, ahol a nemzeti klasszicizmus mint Petőfi–Arany-féle irodalmiság említettik: pl. 272, 293, 341. A másik említett tanulmány: *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* (1928–1930) = Uő., *Tanulmányok*, id. kiad., II, 7–220.

⁴⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, id. kiad., 341.

kedtek. ... De együtt indultak azzal a céllal, hogy a népet győzelemre segítsék a költészetben és a politikában. És együtt lettek nemzeti klasszicizmusunk főalakjai”.⁵⁰

Láttuk: a kultusz kiépülése szoros kapcsolatban állt azzal a nagy egységesítő, a kifejlést előbb szorgalmazó, illetve később regisztráló szemlélettel, mely a magyar irodalom általánosan szemlélt teljességét mint a nemzeti önkiteljesítést kívánta volna szimbolizálni. E nagy irodalom- és nemzetszemlélet azonban nagyon hamar, már a huszadik század első évtizedére elveszítette kizárólagos érvényét, s a kívánt nagy egység helyére az irányzatos hasadás különböző nagy tendenciái léptek, mind nemzetszemléleti, mind politikai, mind esztétikai értelemben. S mindez azt eredményezte, hogy az egységes nemzetirodalmi vízió nagy szimbóluma, a két költő testvéri egymásra utaltsága is elvesztette funkcióját: kettejük harmonikus illeszkedése helyére az éles, nemegyszer kizáró érvényű szembeállítás lépett. A kettősnek együttes jellegét azonban e hasadás sem tudta, sőt nem is akarta megszüntetni: inkább kihasználta, s épp a kettős egység radikális lerombolásával próbálta irányzatos elfogultságait kikommunikálni: a tizenkilencedik század végének oly erős volt a kanonizációs mechanizmusa, hogy e szimbolikus kettősségről még azok sem akartak lemondani, akik pedig épp az ellenmozgásokban érezték magukat érdekeltnek; a két figura a maguk különbségében pedig szinte felkínálta magát arra, hogy épp rajtuk lehessen bizonyítani az irodalom (és az ideológia) aktuális sokféleségének szétartó jellegzetességeit. Hőseink „egymás kiegészítőiből” így lassan egymás ellenpólusává, sőt nem egy leírásban egymás ellenségeivé válnak (Földessy Gyula pl. épp rajtuk szemlélteti az ellentétes lelki-költői alkatok végletes „kiegyenlíthetetlenségét”: „A két költő annyira meggyőződéses, megalkuvást nem ismerő, elfogult, merev prófétája a két egymással harcban álló élettendenciának, hogy megféréjük az olvasmányaikban is öntudatlanul önmagát kereső, erkölcsi szimpátiáit irodalmi ideáljaiba akaratlanul is belevívó olvasó lelkében szinte lehetetlen... Az ellentétek ellentéte ez a két nagy ember”⁵¹), olyan „dudásokká”, akik semmilyen szempontból nem férhetnek meg egy csárdában, s tulajdonképpen már az is érthetetlenné válik, hogy személyes életükben mégis valami módon barátok voltak (csak egy nagyon éles példa: Ady Endre már majd azt is sajnálni fogja, hogy életükben nem szakítottak egymással...: „Kár, hogy nem maradt ideje Petőfinak arra, hogy Aranyt is közelebből és tiszteletlenebbül meglássa: olyannak, amilyen...”⁵²). Mindehhez természetesen rendkívüli mértékben járult hozzá, hogy mind a tizenkilencedik század közepi, mind a végi irodalomszemlélet (elsősorban a pozitívizmus hatása alatt) az irodalmi műveket elsősorban nem önálló szövegekként, hanem mint a költők életrajziségének, személyiségének, pszichológiai alkatának, szerepének, figurájának eredményét kezelte, s így a költőnek, az embernek az ideológiailag, társadalmilag, esztétikailag körüljárható típusa, szerepvállalása könnyen alkalmassá volt tehető egyes mű-

⁵⁰ HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka* (1976), Bp., 1992⁴, I, 256.

⁵¹ FÖLDESSY Gyula, *Arany János, az ember és a költő*, Bp., 1917, 40–42.

⁵² ADY Endre, *Petőfi nem alkuszik* (1910) = *Uő. Publicisztikai írásai*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 744.

vektől függetlenített szimbolikus figurának, kiből az egyes művektől már függetlenített magatartásformák váltak szemlélhetővé: alighanem ennek volt köszönhető, hogy épp ebben az időszakban szaporodtak el az olyan típusú vagy című tanulmányok, melyek az adott költőnek *egész* alakját kívánják egyedileg megformálni, s az aktuális követelményeknek megfelelően átértékelni.

Az egység széthasításának három területét próbálom meg körvonalazni. Először az ideológiai-politikai jellegű tendenciák elválására utalnék: ennek legismertebb gesztusa bizonyára Ady 1910-es nagy és radikálisan modernista cikke, a *Petőfi nem alkuszik* volt. Ady itt Petőfi erkölcsi-politikai tartásának és szerepvállalásainak kivételességét emelte ki, egyszerre erősítve meg a Petőfi-kultusz sok már bevett mozzanatát (pl. Petőfi páralanságát és társtalanságát illetően), s ugyanakkor szinte bálványromboló dühvel támadván az Arannyal való hasonításnak létjogosultságát – s ha minderre a Petőfi-cikkben csak néhány mondatban tér is ki, annak nyilván szükségét érezte, hogy állásfoglalását a kettősség kérdésében is konkretizálja, s a Petőfi-dicsőítés párdarabjaként fél éven belül megírta Arannak roppant erőteljes korholó bírálatát is⁵³ (nagyon hasonló lesz majd később az állásfoglalása Móricz Zsigmondnak is, ki lényegében a Petőfi-féle „meg nem alkuvás” tartását fogja Aranyon számon kérni⁵⁴). Kevésbé ismert, hogy ugyanekkor elhangzott egy ugyanilyen éles szembeállítás konzervatív oldalról is, ráadásul egy nagyon jelentős politikai személyiségnek, Tisza Istvánnak szájából, csak éppen oly módon, hogy ő Arannak adja a kizárólagos elsőbbséget. Tisza abban a széles visszhangot kiváltó előadásban, melyet 1912-ben tartott, ugyan nem támadja nyíltan Petőfit, ám azzal, hogy Arannak épp azokat a tulajdonságait értékeli a világirodalom legmagasabb mércéje szerint, melyek mindenki számára ellentétesnek látszottak Petőfi gesztusaival, annyira nyilvánvalóvá tette preferenciáit, hogy sokan közvetlenül is belehallották a Petőfi-ellenességet. Mikor pl. Tisza a szerelmi költészetet elítélvén dicsőíti Aranyt („Nem tudom, nagyon meg fognak-e botránkozni, vagy nagyon ki fognak-e nevetni, kivált mélyen tisztelt hallgatóságomnak ifjabb tagjai, ha azt mondom, hogy engem Aranyban mint lírikusban már az a körülmény is megkap, hogy ő talán az egyetlen lírai költője a világnak, akinek egyetlen szerelmes verse sem maradt fenn. Tudja Isten, én úgy érzem, hogy ebben a szerelemnek igaz megbecsülése rejlik. Nem tehetek róla, nem csak ma, de fiatal koromban is, én reám minden szerelmes vers igen-igen kevés hatást gyakorolt. Üres, csengő-bongó frazeológiai hatását gyakorolta. ... Ha igaz a költő, hát a szerelemnek jóformán artikulált dadogása lesz, amit leírt”),⁵⁵ akkor nemcsak az elégedetlenkedő újságíró fogja kommentárjában megkérdezni: „vajon mit szólna ehhez Petőfi Sándor?”,⁵⁶ nemcsak a nyugatos Schöpflin Aladár fogja mindezt egyértelműen Petőfi-ellenesre fogalmazni („Tisza Szi-

⁵³ ADY Endre, *Strófák Buda haláláról* (1911) = *uo.*, 776–780.

⁵⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága* (1931) = *Uő.*, *Irodalomról, művészetről*, i. m., 213–227. Továbbá: *Petőfi-őserő* (1941) = *uo.*, II, 460–467.

⁵⁵ TISZA István, *Utazás Arany János körül: Szabad előadás*, *Az Újság*, 1912. II. 10. Az előadás visszhangja: REXA Dezső, *Utazás Arany János körül*, *It.*, 1912, 220–221; IGNOTUS, *Az úr az irodalomban*, *Nyugat*, 1912, I, 379–382 (febr. 16.).

⁵⁶ Budapesti Hírlap, 1912. II. 10.

nyei-Mersét megróttá, hogy miért él a modern irányú fiatal művészek társaságában, a harag és undor kifejezésével hagyta ott Rippl Rónai kiállítását, egy előadásában, mint egykor Virág Benedek a fiatal Kisfaludy Károlyt, hibáztatta Petőfit, mert szerelmi verset írt, ami férjhez nem méltó dolog, s azért emelte fölébe Aranyt, mert az sohasem írt szerelmes verset”),⁵⁷ hanem Tisza hívei is úgy fogják értelmezni, mint a radikálisan konzervativizmus-ellenes Petőfivel szembeni állásfoglalást („Petőfiért már nem tudott lelkesedni, nemcsak politikai világnézetük ellentétessége miatt, hanem amiatt sem, hogy Petőfiben – noha egyébként az erkölcsi tisztaság és eszményi életfelfogás megtestesülése – nem volt meg a magába zárkozó, néma szemérmetesség, hanem érzelmi életének minden mozzanata [a szerelmi vonatkozások különösen] ösztönös mohósággal kíváncsiak valomásszerű költeményekké...”)⁵⁸ A politikai konzervativizmus, mely az irodalomban természetesen elsősorban a nemzeti és nemzeti-erkölcsi értékek megőrzésének gesztusát értékeli, lám, ugyanúgy az elválasztásban lesz érdekelt, mint ahogy az volt az ellenpóluson a radikális, forradalom-igenlő Ady Endre is.

A „tisztán” esztétikai jellegű bálványrombolás (mely a fentiekhez hasonlóan természetesen ugyanúgy a portréjellegű tipizáló figuraképzés mechanizmusát alkalmazta) elsősorban a modernista Nyugat hasábjain következett be: Babits Mihály volt az, aki ismeretes módon először vonta kétségbe Petőfinek modernista használhatóságát s „időszerűségét”. Babits rendkívül tudatosan kezeli az előző generációk által kanonizált kettőséget, s tudatosan vállalja, egy nyíltan bevallott szubjektivista ítéletalkotás nevében, hogy ő a kettő közötti választásnak a híve („Íme az örök kontroverzia Petőfi vagy Arany elsőbbségéről: bármily esztétikátlan és filozófiátlan, mégis igen érdekes jelenség, mert jóformán az egyetlen esztétikai probléma, mely a magyar közönség legszélesebb rétegeibe beszivárgott. ... E két nagy egyéniség oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenikünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságerzet adja meg irodalmi ítélkezéseink öntudatlan alapját”), s választásában épp a modernizmus által vallott nem-konvencionális értékek tengelye mellett dönt, mind az esztétikai, mind az erkölcsi értékek terén („S itt tapintunk az egész dolognak mélyére. Petőfi a nyárspolgár erkölcsös ember, önkéntelen és nem érdemből, nem lelkiismeretből, erkölcsös, mert úgy született, erkölcsös épp oly könnyedén, mint a mily könnyedén tesz mindent. Őszinte, mert egyszerű és nincs mit elhallgatnia. ... Aranynál másképp van. Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség. Az csak azért őszinte, hogy ne legyen egy újabb, még keservesebb sebe, a lelkifurdalás; mert minden lelkifurdalást ismét mély és halhatatlan sebnak érez. ... Ez annak a rendellenes erkölcsi

⁵⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Ady Endre*, Bp., 1945², 135.

⁵⁸ ZSIGMOND Ferenc, *Tisza István és az irodalom = Tisza-émlékkönyv: Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*, Debrecen, 1928, 233–256. Az idézet: 240. Hasonlóan vélekedett, s szintén Petőfivel érvelt Herczeg Ferenc is: „A férfi szerelmi gerjedelmei nem a nyilvánosság elé valók – mondta egy ízben –, ha a költő megénekli a boldog vagy boldogtalan szerelmét, akkor rám olyan szemérmetlen benyomást tesz, mintha levetkőznék a nyilvánosság előtt. – Ebben természetesen nem volt igaza. Toldi zordon lantosa kivétel volt, de Petrarcatól Petőfiig a legjobb költők a szerelmi dalok énekesei voltak.” HERCZEG Ferenc, *Tisza István mint ember = Tisza-évkönyv*, szerk. ANGyal Dávid, Bp., 1922, 94–106. Az idézet: 103.

érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfié az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás... Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában”).⁵⁹ Különösen fontos kiemelni, hogy Babits úgy konstruálja meg elkülönítő választását, hogy épp azokat az értékeket állítsa, alakítsa át vagy vonja meg, melyek a megelőző kanonizáció során a legfontosabb szerepet játszották (pl. azok a tulajdonságok, melyek eddig az egészség, őszinteség, természetesség dicsérő kategóriái által voltak jelölve, most fognak átfordulni a korlátoltság, naivság, nyárspolgáriság kifogásoló jelzőibe): Babits mintha terv szerint nyújtana az eddigi leírások és értékelések inverzét – a legerőteljesebben talán a forradalmiság kétségbevonásával. Ám talán azt lesz a legfontosabb kiemelni, hogy a kettősséget ő sem hagyhatja el, s ha leírása ugyan Petőfit illetően sokkal kidolgozottabb is az Aranyénál, az elképzelhetetlen lenne, hogy e Petőfi-bálványrombolás az ellenpélda nélkül jöjjön létre. Ugyanúgy, ahogy a Nyugat másik nagy Petőfi-ellenes cikkének modernista szerzője, Szász Zoltán sem nyugodhatott meg annyiban, hogy az önmagában vett Petőfi-kultusz szerinte rendkívül káros hatásaira felhívta a figyelmet („Aligha volt érzelem, mely az annyi szempontból meghasonlott, oly sok ellenséges táborra oszlott magyarság oly nagy részét egyesítené egyetlen hitközséggé, mint a Petőfi iránt érzett korlátlan ... lelkesedés. ... Tántorgó politikai ellentéteket is egyesít... A magyar közszellem dédelgetett kedvence Petőfi... Primadonnája ő a magyar irodalomtörténetnek, bálványozott cigányprimása a magyar kedélynek... Petőfi ma már tényleg kritika fölött állónak látszik: félistenként, pogány szentként, bálvány-fogalomként él az emberek tudatában...”), vagy abban, hogy mindent kétségbe vont, amit Petőfi esetében kétségbe vonni lehetett, illetve amit eddig Petőfi költészetében megdicsértek („Petőfi primitív, differenciálatlan dalmok, ... legsajátabb versei népdalok, azaz zeneszövegek... közel áll a mai dilettánshoz... csupa olyan silányság maradt utána, mely mintaképe a tehetségtelen dilettáns versfaragásnak, fülbántó fűzfapoézisnek... Petőfi a világirodalom legízléstelenebb lírikusa. Prózaísága azonban vetekszik ízléstelenségével. ... Rossz tulajdonságai: alantas, ízléstelen, prózai, pongyola, egyenetlen, szakgatott, handabandázó”), hanem ő is rögtön ellenpéldával, a Petőfi által állítólag elnyomott igaz nagy magyar költészet ellenpéldájával érvel, s folyamatosan hivatkozik Arany és Vörösmarty előkelőbb, „kulturáltabb” voltára.⁶⁰

⁵⁹ *Petőfi és Arany*, Nyugat, 1910, 155–178. Az idézet: 155–156, 171–172. A cikk fogadtatására nézvést vö. pl. HATVANY Lajos cikkét: *Petőfi és Arany* (1922) = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, I. Bp., 1960, 236–245, ahol újra élesen Babits-ellenes gesztussal egyszerűen visszafordítja Babits állításait: „Arany a nyárspolgári fájdalmak költője... Amit Arany magáról megírt, mind igaz és őszinte. Csak épp Arany nem írt meg magáról mindent, ami igaz és őszinte.” (244–245.) Megemlíthető, hogy Szabó Dezső is kifejtette ellenvéleményét, melyben mintha a korai expresszionizmus jegyében mindkét költővel szemben inkább távolságtartását érzékeltetné: „Megvallom, ... szerintem, Petőfit burzsoának keresztelni, Aranyról pedig a l'art pour l'art-ot akár csak fél is említeni, a két költő valóságával a legkiáltóbban ellenkező dolog... Mindketten koruk átlagemberének voltak a kifejezői, a zseni intenzitásával... egyaránt robusztusan egészséges művészek... távol vannak minden l'art pour l'art-tól, minden dekadenciától...” SZABÓ DEZSŐ, *Petőfi művészi fejlődése*, Nyugat, 1912, II, 510–521. Az idézetek: 511, 513.

⁶⁰ SZÁSZ ZOLTÁN, *Petőfi revíziója*, Nyugat, 1912, I, 1026–1038. Az idézetek: 1026, 1031, 1032. A cikk egyébként elég heves reakciókat váltott ki, eleve úgy jelent meg, hogy Ignatus egy szerkesztői lábjegyzetben

A harmadik terület, ahol a nagy hasadás végbement, a magyar nemzeti karakter meghatározási kísérleteinek területe. Míg a megelőző, egységesítő kanonizáció a két költő együttesével próbálta a nemzeti egységet szimbolizálni, a huszadik század elejére ennek illúziói is szétfoszlottak, s az irodalmi irányzatok is, melyek között még az újabbak, a modernisták is elfogadták azt, hogy – a régi meghatározás szerint – a magyar nemzeti reprezentáció valamilyen illetékességével rendelkeznek, különbséget tettek egymás közt a magyarság fokozatai vagy legalábbis típusai szerint. Ennek lett következménye, hogy Petőfi és Arany között a különbséget a magyarsághoz tartozásnak, a magyarság képviselőjének terén is egyre határozottabban állították – ám továbbra is egyre úgy, hogy ők ketten szolgáltatták a pozitív vagy negatív példákat. Kosztolányi Dezső felvetése, mely szerint különbséget kell vagy lehet tenni e kétféle magyarság között, illetve a magyar közönségnek magyarságfelfogása és az „igazi” magyarság között („Előre is megjegyzem, hogy én nem Petőfit, hanem Aranyt tartom a legmagyarabb költőnek. Petőfi a magyar faj legnagyobb álmodója, s a magyarság legtüzesebb, legrajongóbb dicsőítője. Ez azonban természetesen még nem azt jelenti, hogy benne vannak megtestesülve azon tulajdonságok, melyek a magyar fajt leginkább jellemzik. Azt hiszem, hogy csak ragyogó tehetség tévesztette meg eddigelé azokat, akik őt a legmagyarabb költőnek tartották; ezt hinni azonban oly tévedés lenne, melyre ma maga az élő jelen cáfolna rá. ... Arany a legnagyobb magyar költő. Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb költője”),⁶¹ igen sok megnyilatkozásban visszhangzott: a közvetlen kortárs Szász Zoltán ugyanúgy megismételte,⁶² mint később az irodalomtörténész Brisits Frigyes („Petőfi nem a magyar költő. Ez a dicsőség Arany János költészetének halhatatlansága. De ő a mindent magyarrá érzés és élés költője, a magyar lírikus. Egyéniségének költői lángsugarával ő fedezett fel és láttatott meg mindent, ami e magyar földön az élet költői valósága, s amire büszke önérzete lehet”).⁶³ Ezek szerint a magyar közönség átlagos magyarságfelfogásának Petőfi felszínesebb nemzetfelfogása vagy képviselője lenne megfeleltethető, míg az igazi, a későbbi meghatározás szerint a „mély” magyarok Aranyra szavaznának. Az, amit Németh László majd húsz évvel később fog kifejteni a mélymagyarság teóriájában, e két költő magyarságát illetően („S ha Petőfit nem is éreztük olyanoknak, akitől magyarságot lehet tanulni, emberségünkben találhattunk-e nagyobb iskolát? ... Más kérdés, hogy Petőfi leért-e igazán ahhoz a magyarsághoz, melynek a lassú elsüllyedését egy hirtelen támadt irodalmi magyarság alá nyomon követjük. Nem, ő erről a magyar Atlantiszról nem tudott. Magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte”),⁶⁴ természetesen csak csíra formá-

elhatárolta magát tőle („A Nyugat szerkesztősége különösen nem ért vele egyet, de híven a saját liberalizmusához, megnyitja előtte a szemle kapuját...”), s még Schöpfung Aladár is, ki pedig úgy gondolta, hogy az unalmas Petőfi-imádatnál még e cikk is többet ér, súlyos kifogásokat tett ellene. Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Petőfi revíziója*, Nyugat, 1912, II, 38–42.

⁶¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Petőfi a szocialista* (1906) = Uő., *Látjátok, feleim*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976, 319–322.

⁶² I. m., 1029.

⁶³ BRISITS Frigyes, *A XIX. század első fele*, Bp., Szt. István Társulat, 1939, 305.

⁶⁴ NÉMETH László, *Kisebbségek* (1939) = Uő., *Sorskérdések*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989, 408–482. Az idézet: 423. Németh egyébként több cikkében is kifejtette, hogy „Petőfi, a negyvenes évek fia, a

jában, már ekkor, a század első évtizedeiben is hangot kapott, s egyesek már ekkor elkezdtek a magyarság-képviselői lehetőségeinek latolgatásában Petőfi nem-magyar származását is emlegetni. S a gesztus fontosságát, egyben a nemzetkarakterológiai szemlélet hagyományának hatalmas erejét mutatja, hogy a nemzet feltételezett egységének széthasítása érdekében Ady Endre a nemzeti színek helyett Petőfi *piros és fekete* lobogóját ajánlja, mikor a „gyermekesen nacionalista” Petőfi-verseket mellőzi, akkor e hagyományból következően Petőfinek nem magyar származását is egyenesen pozitívumként fogja felmutatni, szembeállítván a szláv természet „eredendő” forradalmiságát az Aranyra is annyira jellemző magyar finitizmussal és konzervativizmussal („Az igazi Petőfi: ez mindazt jelent, amit a 19. század közepén egy fiatal, szláv származású, tehát forradalmár és nagyon nyugtalan idegrendszerű magyar ember jelenthet”; „Csak szláv származásával tudom azért egészen megmagyarázni Petőfi forradalmárságát és páratlan internacionálizmusát”).⁶⁵

Amint e háromféle terület mutatja, a megteremtett és kifejlett magyar irodalom, mikor önideológiájában lemondott a szimbolikus egység igényéről, rögtön nagyon erős irányzatos ön- és irodalomértelmezésekbe csapott át, melyek mind az eredeti egység destruktív széthasításán munkáltak: a nagy paradox csupán abban mutatkozik meg, hogy széthasításuk épp az eredeti egységnek összetartozására fogja valamennyiüket emlékeztetni. Alighanem ezért történik, hogy a két ikerköltő egyikét illetően bekövetkezhet bármely nagy destruktív gesztus, olyan erősen soha nem fog tudni hatni, hogy a megtámadott, akár csak az adott cikk kontextusán belül is, teljes mértékben érvénytelennek nyilváníttassék: hisz abban az esetben az éppen magasba emelt figura jelentősége is megengedhetetlen mértékben csorbulna – valószínűleg emiatt fog a legoffenzívabb cikkek szövegében is mindig megszólalni egy megengedő szólam is, amely valamilyen szempontból mentséget nyújt majd a most éppen hátrányt szenvedőnek. E tendencia a legélesebben valószínűleg a szocialista irodalomszemlélet Arany–Petőfi viszonyításán szemlélhető. Az az irodalompolitika, mely kiadta a „Lobogónk, Petőfi” jelszót, elvileg nagyon keveset tudott volna kezdeni Arany költészetével (vö. pl. Révai József jubileumi emlékebeszédének elhatároló gesztusát: „Ez a népiesség más, mint Arany János népiessége. Toldi Miklós is lázad, de – hogy úgy mondjam – végszükségből, és azért, hogy a felette álló nemesi világ befogadja. És amikor befogadta, megnyugszik. Petőfinél nem erről van szó. És csak ha megértjük Petőfi népiességének ezt a sajátosságát, érthetjük meg Petőfi forradalmi-politikai költészetének és az emberi élet egyéb területeit felölelő költészetének természetes egységét. Azt a természetességet, amivel magánéletének problémáit közügyként

koreszmék léghuzamában lobog, míg Aranyban a faj mélyei álmodoznak”, s hogy míg Aranyt nemcsak az osztályharc, hanem a magyarság forradalma is érdekli, addig „Petőfinek a faji sérelem hangja elmegy a fűle mellett”. Lásd *Petőfi és Arany* (1941) = Uő., *Az én katedrám: Tanulmányok*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1975, 585–593.

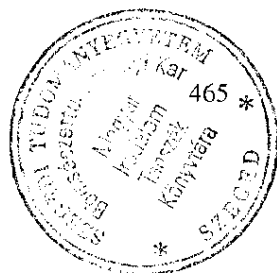
⁶⁵ ADY Endre. *Piros és fekete* (1910) = id. kiad., 720; *Petőfi nem alkuszik. i. m.*, 759.

tárgyalja, s azt a természetességet, amivel közéleti érdeklődése, a közélet problémái, a politikai problémái alakítják legsajátabb magánéletét és szabják meg viszonyát költőitársaihoz, barátaihoz, az egész akkori világhoz⁶⁶), hiszen maga a jelszó is a kizárólagos egyértelműséget hirdette meg, s az egész irodalompolitika azt a felfogást képviselte, hogy épp a hagyományos irodalomtörténet és irodalomszemlélet szimbolikus egysége ellen kellene egy irányzat uralmát biztosítandó, az osztályharc-elvű szembeállítás alapján, fellépni. Király István programadó cikke, mely már címében a történeti összemosás ellen lépett fel (*Petőfi mint vízvázlasztó*), egyértelműen Petőfiben látja a követendő példát, s a régebbi magyar irodalmat és irodalomtörténetet amiatt kárhoztatja, hogy ezt a vezető példát nem hangsúlyozták eléggé a többiek rovására, ám ő már megteszi azt a megengedő gesztust is, mely Petőfi elsőbbsége mellett azért Aranynak is szorít valamely helyet („De hiába hallgattak az Akadémia urai Petőfiről, hiába igyekezett a liberális birtokos nemesség Petőfi meghamisításával is leplezni árulását, óvatos pálfordulását a haladás oldaláról a feudális reakció támaszává: a dolgozó nép körében meggátolhatatlanul éltek tovább a Petőfi-legendák, meggátolhatatlanul élt tovább az igazi Petőfi, Arany János, aki nemcsak Gyulainak volt barátja, hanem Petőfinek is, aki nemcsak a király magasztalását szötte versbe, hanem megírta A walesi bárdok bátor, támadó sorait is, ez az Arany János »harminc év múlva« is megrázó költeményben idézte halott barátja emlékét. Ennek a parasztsághoz, a dolgozó néphez tartozó Aranynek egy-egy emlékező versében felcsillant Petőfi igazi arca, azé a Petőfié, aki »a jelenre hág, azon tipor, s jövőbe néz«. De ugyanakkor a másik Arany János, bár fájdalommal, mégis lemondó megalkuvással tette hozzá: »de jól van így, ő nem közénk való. S ez ami fáj, ez a vigasztaló«”).⁶⁷ Nem az az érdekes ebben a szövegben, hogy meghamisítja a történelmi tényeket, hogy hamis illúziókat vázol fel, hanem az, hogy ha el is határolja Aranyt Petőfitől, az elhatárolást nem teszi teljessé, hanem mentegetéssé oldja fel. Aranyból annyi lesz elismerendő, amennyi úgy is interpretálható, mint Petőfi örökségének folytatása. Ezenközben természetesen a nagy kettős újra el lesz szakítva történelmi kortársaitól, s úgy lesznek feltüntetve, mintha csak ők, emberfeletti módon, egyszersmind a többiekkel szemben, képviselték volna a haladás igaz ügyét. Petőfi ebben az esetben szinte segítségére siet Aranynak, s felkínálja számára, a barát számára a befogadás kegyelmét: amennyiben hajlandó *őrá* hasonlítani, akkor bekerülhet a szocialista irodalmiság haladó hagyományai közé is (Barta János ötvenes évekbéli Arany-könyvének tanulsága szerint: „Akkor látjuk őt helyesen, ha benne elsősorban Petőfi elvbarátját és harcostársát keressük”⁶⁸). A legnyíltabban mindezt Bóka László mondta ki, mikor kinyilvánította, hogy az Arany-kérdésnek kulcsmozzanata a Petőfihez való viszony, s hogy Arany tartásbéli és költői másságát nem más okozta, mint Petőfi és a forradalom elvesztése („Arany és Petőfi között nem alkati különbség van, hanem Arany azért fáradt beteggé, azért soványodott mélabússá, mert csalódott, megrettent, visszatorpant, megalkudott, s mert elszakadt a nép sorsától, és kiszakadt a haladás

⁶⁶ RÉVAI József, *Petőfi Sándor: A forradalom költője* (1946) = Uő., *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., Kossuth, 1960, 56–73. Az idézet: 59.

⁶⁷ KIRÁLY István, *Petőfi mint vízvázlasztó*, It, 1949/2, 169–183. Az idézet: 173.

⁶⁸ BARTA János, *Arany János*, Bp., 1953, 187.

áramából. S nem a betegsége, visszahúzódása, kiábrándultsága okán nagy költő, hanem mert visszavágyott, mindig visszavágyott Petőfi közelébe, a forradalomba, mert nem tudott beleilleszkedni abba a társadalmi rendbe, melybe disszidált, s ezt a felemás lelkiállapotot, ezt a meghasonlást ki tudta fejezni”).⁶⁹ Arany e téren csak úgy tud megmenekülni, ha hasonul Petőfihez, ha a széthasított egység egyik szélsőségesen megfogalmazott irányához idomul – de erre a „kegyelemre” viszont egyedül ő a méltó: ily közel Petőfihez kívülről senki más nem kerülhet. Ahogy Bóka ki is mondja: „Valóságos jobbágyfelszabadítás az, amit Petőfi művel vele”.⁷⁰ Arany derekasságát így egyrészt az fogja garantálni, hogy mindvégig őrzi Petőfi örökségét, illetve hogy csak azt őrzi, másrészt pedig az, hogy lényegében minden értékelhető gesztusa Petőfi iniciatívája nyomán fogalmazódott meg: hogy Petőfinek népies kezdeményeire reflektálván írta műveit. E kettősség: a folytatás és az őrzés mozzanata rengeteg helyen említetik; szemléltetésül csak egyet idéznék. Juhász Ferenc nagy, értékelő látomását Arany költészetéről: „Arany máglyáján a szikrát-lobbantó, a teremtést-indító (ki más lehetett?) Petőfi volt, a tündér-tüstökös, a verhetetlen-hitű, a vad és tündöklő, az égítést-szárnyalású, a magával-rántó, rólunk a gyöngesség viasz-álcáját leolvasztó, a kétségek dudáját leperzselő, a hitünket-megújító. Arany lomhább, lassúabb-mozgású, egyenletesebb-fényű csillagképét föliztította, vesztebb pörgésre kényszerítette az előtte-suhanó (az ő fém- és gáztömegeket magával-hömpölyögtető, komorabb szívét súroló) tünemény. S amikor az ellobbant rejtelmesen, tulajdonképpen belehalt ő is, hiányát nem tudta kigyógyítani. Belerokkant a testvértelenségbe. Körötte irtóztos magány és irtóztató pusztulás”; „Arany volt... népünk legjobb tulajdonságainak emberré-varázsolt szelleme, és mindvégig a leverett forradalom gyásza, Petőfi Sándor hatalmas siratása. Szíve Petőfi ismeretlenbe-görgetett, halálhörgésbe, emberüvöltésbe, részeg és tébolyult lónyihogásba, óriás ló-szempillák verdesésébe, szétrepedt ágyúk löporfüstjébe, dögmadar-rikoltozásba és pacsirtaszóba-foszlott testének virágzó csöndes temetője, áldott tetemének behavazott kertje.”⁷¹ Azonban a rendkívül nyers irányzatosszéthasítás, amely így Aranyt juttat többet Petőfi kegyelméből, furcsa módon rengeteg mindent vissza is háramoltat Arany révén Petőfi számára: hiszen ha a nagy vízvázlatos örökségét valaki, a korban ezért a legnagyobb, a kornak és kortársainak dacára, mégis megőrizte, akkor a történelmi folytonosság a nagy hasadás ellenére is, úgy látszik, fenntartható volt, tehát Petőfinek nem csupán transzcendens, hanem konkrét és aktuális üzenete is révbe érhetett – persze a történelmi korlátok figyelembevételével (ahogy Lukács fogalmaz a *Toldi* és a *János vitéz* összevetésében: „A költő Arany realisabb is, irreálisabb is Petőfinél. Realisabb, mert a paraszt felemelkedése nála nem mese, hanem történelmi múlt, és ezáltal – mindegy, hogy mennyire tudatosan – egyúttal történelmi jelen is. Irrealisabb, mert azt a múltat és a benne rejlő jelent, a benne rejlő perspektívát, amelynek központi kérdéseit ez az ábrázolás felveti, Arany nem képes felgombolyítani, kibogozni.

⁶⁹ BÓKA László, *A lírikus Arany* (1952) = Üö., *Válogatott tanulmányok*, Bp., Magvető, 1966. 195–244. Az idézet: 199–200.

⁷⁰ *I. m.*, 207.

⁷¹ JUHÁSZ Ferenc, *Arany János lelkiismerete* (1956) = Üö., *Mit tehet a költő?*, Bp., Szépirodalmi, 1967. 18; *Arany János ünnepén* (1967) = *uo.*, 27.

... Érezte-e Arany János ennek a megoldásnak problematikus voltát? Igen is, meg nem is. Nem, hiszen még Petőfi, aki pedig oly érzékeny volt minden ingadozással szemben, aki oly éberrel elítélte minden elhajlást a demokráciától, sem érezte. És ne kívánjunk 1847-ben senkitől nagyobb demokratikus éberséget a Petőfiénél⁷²).

A hatvanas-hetvenes években e nagyon nyers szocialista ideologikus történelmi hasításra is komoly ellenreakció következett, méghozzá oly módon, hogy szinte történelmietlenül idézve fel az örök visszatérés teóriáját, ismét a Petőfi–Arany által szimbolizált nagy egység víziója merült fel, egyszerre történeti s elméleti keretek között. Azok a nagy ívű vállalkozások érdemelnek jelen szempontunkból említést, melyek – bizonyos értelemben a régebbi, s marxistaként nem elfogadható „nemzeti klasszicizmus” kategória helyett – kidolgozták a lírai realizmus teóriáját: egyrészt tehát Keresztury Dezső és Barta János Arany-koncepciója, másrészt pedig ezzel szoros összhangban Sőtér István nagyszabású víziója a magyar irodalmi fejlődés egészét illetően. Keresztury szinte megfordította (valamelyest a Riedl–Horváth János-féle koncepció ígézetében) a szocialista sorrendet, s ha ott Petőfi garantálta Arany nagyságát, akkor nála épp ellenkezőleg: Arany hasonlíthatatlan költői teljesítménye igazolja azt, amit Petőfi csak elkezdett („A Toldi a Kisfaludy Társaság pályázata hívta létre, de igazi mintaképe, inspirálója Petőfi volt. Ahol azonban Petőfi kalandozott, ott Arany hazatalált. Ma, több, mint százados messzeségből, úgy látszik, Toldi az idők teljességében érkezett, az eredményeket foglalta össze. Évtizedek kísérletei után megszületett a magyar népiesség példaadó műve. Költői realizmusunk megkapta első nagy mintaképét... Ami ma előzménynek látszik, arra inkább az ő ragyogása fénylik vissza”⁷³ – látjuk, Petőfi mint előzmény csak Arany későbbi ragyogásától kapja fényét). S Arany igazi nagysága is abban rejlik, hogy „hazatalált”: azaz ismét az egyszerű költői irodalomnál nagyobb egység keretét találta meg, amelyben legitim módon fejthette ki aztán önmagát; az egységesítő, a hasítás ellen dolgozó kanonizációs mechanizmus ismét mozgósítja a külső keretek egyedi alkotás feletti hatalmi rendszerét. S ugyanez a mechanizmus figyelhető meg Barta János nagy elméleti és történeti dolgozataiban is (attól kezdve, hogy Arany esztétikája nem más, mint annak kidolgozása és betetőzése, amit Petőfi kezdeményezett, egészen a „hazatérés”-elmélet igazolásáig terjedően⁷⁴), melyek a lírai realizmusnak adják meg karakterisztikáit: nála a lírai realizmus, mint a konkrét történelmiség felett érvényesülő kíváncsi költői tulajdonság, úgy uralja Petőfi és Arany nevében a magyar irodalmiságot, mint ahogy Horváth Jánosnál tette a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Bartánál újra teljes harmóniában találkoznak a „génuszok”: „mint költő-egyéniségek azonos szinten kell, hogy találkozzanak”; „a találkozás mélyebb, elementárisabb szinten zajlik: az érzületek, a lelki nemesség és tisztaság

⁷² LUKÁCS György, *A százéves Toldi* (1947) = Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., Gondolat, 1970, 415–432. Az idézet: 419.

⁷³ KERESZTURY Dezső, *Előszó* a *Arany János 1817–1882*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Magyar Helikon, 1957, 11.

⁷⁴ BARTA János, *A Petőfi-élmény Arany János irodalomszemléletében* = *Petőfi-mozaiik*, szerk. PAÁL Rózsa, WÉBER Antal, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 44–70. Az idézetek: 67–68, 49.

ideálja az, amiben összetalálkoztak, ahol egymásban önmagukra ismerhettek”,⁷⁵ s kettejük különös párja ismét valami olyat tud képviselni, ami messze túlmutat egyedi költészetük értékein, s ami csak kettejük révén tud érvényre jutni. Ők (és lényegében csak ők ketten) ugyanis annak a lírai realizmusnak kezdeményezői, mozgatói és betetőzői (vö. pl. „Petőfi a lírai realizmus világirodalmi példaképe”), mely realizmus tulajdonképpen mint csak aszimptotikusan megközelíthető ideál kínálja fel magát minden költészeti alkotás előtt vagy fölött, s melynek még egy nagyon fontos tulajdonsága van: lényegében magyar irodalmi specialitásnak minősül („Petőfi és Arany világirodalmi értékű realista lírát alkotott... Mi magyarok egy konkrét történelmi korszaknak, Petőfi és Arany korának terméséből vonjuk le a realista lírának, hogy úgy mondjam, az ideáltípusát... A magyart kivéve mindenütt úgy halad a történelmi fejlődés, mintha a líra vonala a romantikából viszonylag kisebb jelentőségű realista szakasz után vagy a realizmus fokát teljesen átugorva fejlődne át modern irányzatokba...”).⁷⁶ E koncepciónak aztán mind történeti, mind pedig összehasonlító jellegű kiteljesedése olvasható ki Sőtér István szintézisre törekvő fejtegetéseiből is; legélesebb és legnyíltabb megfogalmazását mégis talán egy vitairatában találjuk fel: a nagy feltűnést okozó *Az el nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetről írt bírálatában fejti ki a magyar irodalmi fejlődés és lírai realizmus speciális különállását, s mikor (elsősorban Szegedy-Maszák Mihállyal szemben) védelmébe veszi Aranyt a Baudelaire-rel szemben tanúsított megkésetttség vádját illetően, váratlanul Petőfire hivatkozik, akinck részletes elemzése nélkül Aranyt sem lenne szabad vizsgálni („E verselemző kötet Arany–Baudelaire párhuzamai azért válnak nem-dialektikusakká, mivel figyelmen kívül hagyják Petőfinek a magyar költészet fejlődésében betöltött szerepét, illetve azt a szakítást, mellyel a korábbi költői gyakorlattal szemben a magyar lírát új útra vitte Petőfi... Arany alkotói módszerét nemcsak a »mandátum«, a »nemzeti elvárás« szabja meg, hanem legalább annyira az is, hogy részt vett Petőfi újításában, és ennek az újításnak ő a legfőbb örököse”),⁷⁷ s aki – szerinte – már ugyanúgy a romantikának „meghaladását” képviselte, mint Baudelaire, csak épp másik irányba: a realizmus irányába: „A klasszicizálásra is törekvő Arany nem a magyar romantikán akar túlhaladni, hanem annak az útnak tovább folytatását keresi, melyet a romantikán már eleve túlhaladva, Petőfivel együtt kezdett meg.” A nagy különbség – azaz a magyar lírai realizmus sajátossága és egyedisége – itt épp *mássága* révén fogja megkapni a világirodalmi hierarchia magas helyezését: hisz, úgy látszik, Petőfi (és nyomában Arany) épp azáltal fogja ugyanazt a funkciót betölteni, mint Baudelaire, hogy egészen mást csinál: „Ugyanaz a szakítás, mely a francia költészetben Baudelaire-nél történt meg, a magyar lírában már Baudelaire előtt megvalósult, nem ugyan baudelaire-i módon, de az övéhez hasonló gyökerességgel Petőfinél... Mert ez a szakítás irányt is szabott, mégpedig elsősorban Arany számára. Ez

⁷⁵ BARTA János, *Géniusok találkozása: Petőfi és Arany barátsága* = Uő., *Klasszikusok nyomában*. Bp., Akadémiai, 1976, 142–166. Az idézetek: 164, 155.

⁷⁶ BARTA János, *Lírai realizmus* (1965) = Uő., *Klasszikusok nyomában*, i. m., 65–77. Az idézetek: 72, 65–66. A magyar lírai realizmus klasszikus példái nála: Arany: *A lepke*, Petőfi: *Itt van az ősz, itt van újra...* (69.)

⁷⁷ SÓTÉR István, *Elért és el nem ért bizonyosságok* (recenzió a Németh G. Béla által szerkesztett tanulmánykötetről), *Literatura*, 1974/2, 14–22. Az idézet: 15–18.

az irány másféle volt, mint Baudelaire-é, hiszen Petőfi költői forradalma is különbözött Baudelaire költői forradalmától. Két különböző jellegű, különböző irányulású költészeti forradalom volt a Petőfié és a Baudelaire-é, de mindkettőt a szakítás és újat kezdés jellemezte. Klasszicizmus és romantika költői gyakorlatából pedig nemcsak Baudelaire módján, de Petőfi módján is ki lehetett törni...⁷⁸ A lírai realizmus szép esztétikai víziója ismét együvé kanonizálja (s egyben persze ismét kiemeli a konkrét történeti kontextusból) a nagy költőpár kettősét, s példájukon olyan egységes nagy és önelvűségében hasonlíthatatlan irodalom kívánatosnak beállított ideálját mutatja fel, mely -- végső soron -- ismét csak a történetiség és az egyedi műalkotások felett lebeg.

Összegzésül: úgy látom tehát, e kettős kanonizáció a magyar irodalom nagy egységének érdekében lett konstruálva: avégett, hogy a két költő által szimbolizált költészet az egyedi költészet fölött elképzelt, természetesen kultikusan szemlélt nagy élet- és szellemterületek reprezentánsaként tűnhessék föl. E nagy egységnek víziója az évszázados nagy viták és szakadások során sem tudott eltűnni vagy megszűnni – a két költő reprezentatív s egymást legitimáló funkciója még a nagy szembeállítások során is elevenen hatott. Bár a hetvenes években bekövetkezett irodalomtudományi paradigmaváltás óta e kettős kánon már nem képezi aktív részét a tudományos diskurzusnak, az irodalmi közbeszéd e kettős kultusz nyelvét és képzetkörét folyamatosan használja és mozgásban tartja. Befejezésként hadd álljon itt egy igazi, mai posztmodern példa, mely épp azáltal, ahogy játékos iróniájával újramondja s felülírja a megszokott irodalmár-frázeológiát, eddigi áttekintésünket igazolja; hisz még Kukorelly Endre is így kezdi, paradoxonnal, a *Petőfi Sándor, szívem* című kis cikkét: „A legnagyobb magyar író Arany János”, s miután teret engedett erőteljes gúnyjának is a Petőfi-kultusz szélsőségeit illetően, még ő is megismétli a régi párosítást: „Mert bár Arany a legnagyobb, Petőfi a legnagyobb zseni...”⁷⁹ Talán ezért sem volt felesleges áttekinteni e már több mint százéves, s végeérhetetlen folyamatot.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ KUKORELLY Endre, *Petőfi Sándor, szívem* (1987) = Uő., *Kedvenxc*, Pécs, Jelenkor, 1996, 20–21.

BORZSÁK ISTVÁN

HABENT SUA FATA LIBELLI

Adalék Csokonai kéziratos hagyatékához

Körizs Imre kedves tanítványom 2002. november 6-án kelt leveléhez négy (90–93. számozású) elhalványult fénymásolatot mellékel, melyeket egy pesti antikváriumban („még hozzá egy Berzsenyi-kötetben”) talált. A másolati példány 91. lapjának tetején olvasható későbbi bejegyzés így hangzik: „Borzásák Böske kedveskedése. Csokonai eredetije [utólag kiegészítve:] – kézirata. Monor, II/17. 1903.”

Nem tudhatjuk, hogy a bejegyzés eszközlője kinek akart a Csokonai-versekkel kedveskedni, azt viszont tudjuk, hogy az illető Böske apám unokanővére volt. A családi érintettségnél érdekesebb az a kérdés, milyen úton-módon sodródhatott egy Csokonai-kézirat – egészen vagy részben – egy monori tanító otthonába?

Erre a kérdésre családi múltunk néhány mozzanatának ismertetésével válaszolhatunk. Illés Sándor családtörténeti kutatásai során tisztázódott, hogy egyik felmenője, Csokonai Vitéz József szadai tanító 1808 és 1820 között a szomszédos Fóton, vagyis abban a faluban tevékenykedett, ahol az én dédapám, Borzásák András (1803–1877) született és – ezek szerint – Csokonai Vitéz József keze alatt (is) nevelkedett. Erről a körülményről a családi hagyomány nem tudott, amiképpen arról sem, hogy dédapám milyen indíttatás folytán került a fóti iskolából a losonci református gimnáziumba, ahol 1825 szeptemberében „cum calculo partim classis 1^{ae}, partim eminentiae” érettnak nyilvánított. (Ezután Debrecenben folytatott teológiai tanulmányokat.) Valószínűsíthető, hogy egy másik tanítója, Krekut György jóvoltából, aki Losoncra jött, hogy a Fóttal határos Veresegyháza és Szada kántortanítójaként oktassa a gondjaira bízott falusi gyermekeket. (Itt jegyzem meg, hogy Fáy András szeme szolgabírói minőségében egy itteni iskolai látogatása során akadt meg szépnyám, Sziráki Zsuzsánna hasonló nevű unokahúgán, Sziráki Zsuzsikán; az ő kedvéért vásárolta meg később azt a szőlőt, ahol egy szüreten – 1842-ben – a *Fóti dal* először hangzott el: „Felfelé megy borban a gyöngy, jól teszi...”)

Arra gondolunk, hogy a nyílt eszű falusi fiúra nemcsak Krekut mester figyelt fel, hanem kollégája, a költő *unokaöccse* is, és előhaladását – egyebek közt – a Csokonai-hagyaték némely oda származott reliktumával is segítette vagy jutalmazta.

Dédapánk gondos iskolamester (a monori ref. egyház közbecsülést érdemlő rektor-tanítója) volt, aki népes családjának minden tagjáról tehetsége szerint szépen gondoskodott; a középső – Sándor – fiának (az én nagyapámnak) diákkorában ajándékozott Kisfaludy-kötetet ma is híven őrzöm. Nem állhat útjában semmi annak a feltételezésnek,

hogy az ereklyeként tisztelt Csokonai-kéziratot sok gyermeke közül a legfiatalabbra, az 1856-ban született – bibliai nevű – Benjámira („Borzsák Böske” apjára) hagyta. Így maradhatott meg a dédapai házban, a monori Mátyás király utca 4. szám alatt, nevezett nagynéném otthonában.

A kiindulásul szolgáló fénymásolatokat a Magyar Tudományos Akadémia kézírattárában helyeztem el, a Csokonai-életmű hivatott kutatói ott tanulmányozhatják.

„RÓMAI SZÓ KOPIK A SZENNYES AJKON...”

Egy Babits-vers román–magyar viszontagságai

Kevés vers van a magyar irodalomban, amely politikailag ártatlanabb szándékkal íródott, s nagyobb vihart kavart volna, mint a *Vásár* című, melyet első, Fogarason töltött évében, 1908 késő őszen írt Babits Mihály.

Friss hótól pöttyös báránybőr süveg,
vásári pénz koppan a durva markon,
kilógó ing, zord bús szemivek,
s római szó kopik a szennyes ajkon.

Sötét örménnyel alkud az oláh,
szekérre szórva hosszuszőrű szüre;
kis kutya béfut a szekér alá
s gyáván vonít a tarka népsűrűre.

A vers keletkezésének körülményeiről barátjának, Szilasi Vilmosnak így emlékezik Babits: „Fogaras / 908. / Közvetlen élmény után / azonnal; vásárnapon.”¹ A vallomás poétikailag fontos pillanatot rögzít: a fiatal Babits műhelyében a „közvetlen élmény után azonnal” megszülető versek nagy ritkaság számba mennek, s a *Vásár* egy új, közvetlenebb hangolású korszak kezdetét jelzi: a filozófiai tartalmú, objektív lírai alkotások között egy könnyed, impresszionisztikus életkép. A *Holnap* megjelenése miatt hirtelen reflektorfénybe került Babits nem is tartogatja sokáig fiókjában gyorsan elkészült művét, hanem elküldi A Hétnek, amelyben nem sokára, 1908. december 27-én megjelenik, majd pedig, mint oly sokszor máskor, a verset másodközlésben a Fogaras és Vidékében 1909. január 24-én szintén leközzölteti, végül nem sokkal később bevalogatja a *Levelek Irisz koszorújából* című első kötetébe is, s ettől kezdve minden kiadásban és gyűjteményes kötetében szerepelteti.

A látszólag egyszerű, Arany János-i hagyományokon nyugvó, zsánerképekkel² teli versnek komoly utóélete lett. A „római szó kopik a szennyes ajkon” majdnem félévszázadon keresztül, a politikai félremagyarázás makacsságának ékes bizonyítékaként, a Babits-életmű szövegközlésének egyik kényes pontjává vált, s kulturpolitikai jelentőséget kapott. Köztudott, hogy 1945 után tizenhat évig ideológiai alapon nyugvó mellőztetés

¹ KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994, 753.

² Vö. RABA György, *Babits Mihály költészete: 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981, 234.

miatt nem jelenhetett meg a költő gyűjteményes kötete, s hogy végül a nehezen kijövő versekből többet, irredentának nevezett hangjuk miatt, kicenzúráztak. E megbélyegzés olyannyira nem a valódi hangvétel és mondanivaló alapján történt, hanem politikai pre-koncepción alapult, hogy e versek között volt olyan is például, amelyben Babits ügyet sem vetett Erdélyre, hanem a Tanácsköztársaság rendszere és ideológiája ellen fordulva ütött meg határozott kritikai hangot (pl. *Szittál-e lassú mérgeket?*). Mégis egyszerűbb volt közös kritika vádja alá vonni és úgy kihagyni a műveket. A kötet szerkesztője az utószóban a következő indokolást adja: „Gyűjteményünk nem tartalmazza a költő néhány olyan versét, amely irredenta hangjával sértené a szomszéd népek nemzeti érzését. Elhagytuk a következő költeményeket: *Vásár*, *Szittál-e lassú mérgeket?*, *Csonka Magyarország*, *Áldás a magyarra*, *Erdély*.”³ E versek 1977-ig, több kiadáson keresztül, hasonló indoklással újra és újra kihagyásra ítéltettek. A Belia György által filológiai pontossággal gondozott gyűjteményes kötet hoz pozitív változást 1977-ben, mely néhány kisebb javítással 1982-ben újra megjelenik. Ekkor már enyhébb szelek fújnak, a fent említett versek közül már csak három, a *Szittál-e lassú mérgeket?*, az *Áldás a magyarra* és az *Erdély* című marad ki teljes egészében, a többi megjelenhet ugyan, de szövegcsontkítás árán. Az utószóban Belia már csak tényszerűen a sorkihagyásokat regisztrálja, az irredentizmus vádjának hangoztatása és a szomszédos népek érzékenységének emlegetése elmarad: „kihagytunk néhány sort a *Vásár*, a *Dal az esztergomi bazilikáról*, [*Bár lenne a hangom tiszta...*] és a *Hazám* című versekből.”⁴ A szövegek kihagyás nélkül csak a rendszerváltás után jelenhettek meg.

E versek közül most csak a *Vásár* cíművel foglalkozva megállapíthatjuk, hogy szöveg teljesen anakronisztikusan kapja az irredenta vádat, hiszen 1908-ban íródva területet visszakövetelő nyilvánvalóan nem lehet, történetének azért jutott mégis megkülönböztetett politikai jelentőség, mivel a Babits-szakirodalomban az a – mint majd bizonyítani szeretnénk – téves megítélés alakult ki vele kapcsolatban, hogy e mű miatt tagadta volna meg 1935-ben a román hatóság Babits beutazását Erdélybe.

Nézzük előbb a bűnösnek kikiáltott vesszor értelmezési lehetőségeit, majd keletkezésének kontextusát, a feltételezett írói szándék kutatásával. A „római szó kopik a szennyes ajkon” „szennyes” szava a leginkább félreérthető: egyszerű leírásként, külső jellemzőként, a „piszkos” szó szinonimájaként is felfogható, de úgy is, mint olyan szitokszó, mely „sérti a szomszéd népek nemzeti érzékenységét”, vagyis ebben az értelemben magára a román nép egészére vonatkozna, identitását pejoratívan határozná meg, nemcsak külső, hanem belső, etikai értékekre is utalna. Nyilván ez utóbbi értelmezést tulajdonították neki azok, akik megjelenését betiltották, a sort kicenzúrázták. Ha a költői szándékot fürkészszük (ami persze nem perdöntő abban a tekintetben, hogy a mű maga hogyan értelmezhető az olvasó által), akkor valószínűsíthető, hogy Babits külső leírásként és nem általános, erkölcsileg pejoratív jellemzőként, egy egész nemzet ledorongolásaként akarta használni ezt a több értelmezési szintet magába foglaló szót. A pár hónappal korábban írt

³ BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, kiad. ROZGONYI Iván, [Bp.], Európa–Szépirodalmi Kiadó. 1961.

⁴ BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, kiad. BELIA György, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 662.

Itália című versben a „nemes, habár hanyag, szennyében is királyi” sor éppen annak megfogalmazása, hogy a „szenny” csak külső jellemzője az olasz sikátoroknak, s az ellentételezésre épülő szerkezetben e „szenny” összefüggésbe hozható akár „királyi” értékekkel is. Rátalálunk a szóra a *Városvég* című versében is, melyet szintén ezen az őszön ír.⁵ Diákkori énjének szorongását, gyerekkora városának számára lehangelő környezetét emeli versébe, s így „pécsi félelmeit objektiválja Babits, hogy 1908-ban Fogarasra átélt kínzó aggodalmait önmagából kioldja”.⁶ A „szennyes” és „piszkos” szót, mint a környezet és a benne élő emberek egyenrangú jelzőit, összekapcsolja versében:

A gyárból
a csatornába szennyes ár foly.
S tellik a csonka ucca reggel
sok meztelen, piszkos gyerekekkel.

A régi, városvégi tájat felidéző vers végén már nemcsak a vidék lesz „szennyes bús”, hanem saját, emlékekkel telített lelkiállapota is:

A régi ház
mit vár úgy e vidéken, mit vigyáz?
A régi gyász
fog el, ha nézel a néma kapúra,
s a régi láz
bús vágya leng a szennyes bús vidéken
s vad égen:
az költi lelked szennyes mélabúra.

Ugyanabban a félévben az olasz sikátor hanyag népe, a pécsi utcagyerek, saját lelke és a román vásároztók tömege azonos jelzöt kap, vagyis láthatjuk, hogy általa nem sajátos, végletesen elítélő népi identitás kerül meghatározásra.

A „szennyes” szó használata másrésről összefügg a Fogaras környéki falvak és a benne élő emberek szegénységével, lehangelő szociális körülményeivel, amiről *Fogaras* című esszéjében és az életrajzi ihletésű *Halálfa*iban többször megemlékezik oly módon is, hogy az ott élők ápolatlanságát kiemeli. Az utcán „sápadt parasztok, kilógó, piszkos inggel” láthatók – írja –, a környékbeli román falvak kékre festett, kémény nélküli házai pedig „nyomorba és szennybe”⁷ süllyednek, s a „vásár szennyes, balkáni sokasága”⁸ is része a képnek, összefoglalóan többször is a „barbár” szót használja az elmaradottság

⁵ A *Városvég* című vers keletkezésére vonatkozóan is találunk adatot Szilasi Vilmos kötetének főljegyzéseiben: „Fogaras, 1908. Pécsi emlék”. KELEVÉZ, i. m., 1994, 753.

⁶ RÁBA, i. m., 259.

⁷ BABITS Mihály, *Fogaras*, Pesti Napló, 1937/293, dec. 25., 33–34; ua. = Uő., *Keresztülkasul az életemen*, utószó TÖRÖK Sophie, Bp., Nyugat, 1939, 40.

⁸ Uő., 43.

jellemzésére,⁹ magát pedig, mindennek ellentétéként, hol Ovidiuszhoz hasonlíttja, akit a Fekete-tenger partjára száműztek, vagy „ifjú római”-ként látja, aki „valami távoli provinciába” érkezik a civilizációt terjeszteni.¹⁰ A kulturális út szédítő meredélyét, melyet az iskolába kerülő diákoknak be kell járniuk, a következő fogarasi mondással jellemzi: „Bocskor, kilógó ing, s alig néhány magyar szó a fejben: így állítottak be Imre tanítványai szeptember elején az új iskolaépületbe [...]. – Az öregapja medve volt még, – mondták az ilyenekről Erdővároton. – Az apja csobán, a gyermek már ügyvéd lesz. – Imre teljes szívvel szegődött e különös evolúció szolgálatába.”¹¹ A „római szó kopik” kifejezés „kopik” igéje is ebbe a képzetkörbe illeszkedik, s latin nyelvtanári érdeklődésének és a római birodalomra utaló műveltségi hasonlatoknak a szülőtte. A két nyelv hasonlósága feletti töprengő csodálkozása több helyen is felbukkan műveiben hasonló megfogalmazásban. A vers fordulatai szinte szó szerint olvashatók a *Halálfiában* az önéletrajzi vonásokkal ábrázolt Sátorczy Imre nyelvészeti élményeként: „Idegen világban élt: aminek csak szimbóluma volt az, hogy a lógós-üngű vad parasztok idegen nyelven köszöntötték az uccán; amiben elkorcsosult latin szavak csengtek vissza. Micsoda pikáns fantasztikum egy fiatal tanár füleiben, s még hozzá diákkora kedves regényecinek színpadán!”¹² A fogarasi földrengés történetét elbeszélő egyes szám első személyű, tárcaszerű írásában is hasonló tartalommal és szinte azonos szófordulattal örökíti meg az „olasz szó” jelenlétét: „Sara bona! Bon sara! – süvegeltek móc parasztok az utcán, kísérteties, szép, majdnem olasz szó, a félvad, szürös alakok ajkáról.”¹³ A „félvad, szürös alak” és a „szennyes ajk” kifejezést ugyanannak a szociálisan leszakadt embertömegnek a leírására használja, melynek archaikus jellege kíváncsisággal tölti el, a látványt „puskini exotikum”-ként jellemzi, s szinte romantikus borzongással tekint mindenre, ami körülveszi, s különbözik az addig ismert szőlőtermelői, városiasodó, szekszárdi életmódtól. Az „elkorcsosult latin szavak” és a „római szó kopik” kifejezések hasonlóak. „Cicero nyelvével” szemben, mely a klasszikus latin kultúra egyik csúcsa, a műveletlen, pörlekedő, vásári nép nyelve áll.¹⁴ Azt az életmódbeli, kulturális és civilizációs szintkülönbséget, melyet a hajdani római birodalom virágzása és a helyi román, szegény, paraszti életforma nyomora között lát, szimbólumként a nyelvek közti különbségre viszi át, s ebben az összefüggésben a román nyelvre mint a latin nyelv elkorcsosult, tönkrement, elszegényedett változatára tekint, s nem mint egy önállóan formálódó, saját törvényeket kialakító, új nyelvre. A „kopik” ennek a szemléletnek az összefoglalása.

Ha nemcsak a szavak kontextusát, hanem korabeli szemléletét vizsgáljuk, akkor vizsgálatainkból, regényéből az is egyértelmű, hogy az erdélyi románokhoz tanárként sem viszonyult nacionalista előítélettel. Román tanítványairól *Fogaras* című esszéjében

⁹ *Uo.*, 35, 41.

¹⁰ *Uo.*, 37, 35.

¹¹ BABITS Mihály, *Halálfiái*, I–II. Bp., Athenaeum, [1935], II. 309.

¹² *Uo.*, II, 308.

¹³ BABITS Mihály, *Az én kísérlet történetem*, *Az Est*, 1923/113. máj. 20., 6; *ua.* = BABITS Mihály *Novellái és színjátékai*, szerk. BELIÁNE SÁNDOR Anna, Bp., 1987, 229.

¹⁴ BABITS, *Fogaras*, i. m., 43.

nagy szimpátiával beszél, okosságukat kiemeli: „Sokszor beszélgettem tanítványaimmal [...]. Meglátogattam szállásaikat [...]. Jámbor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. – Majd önkritikus objektivitással hozzáteszi: – A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminens s nem a magyar tisztviselő csemetékből, akik elbizakodtak úr voltuk és anyanyelvük előnyeivel, s inkább a labdával törődtek.”¹⁵ Saját század eleji állásfoglalását a sovinizmussal kapcsolatban – Sátorczy Imre alakjának kölcsönözve véleményét – teljesen egyértelműen fogalmazza meg: „Imre nacionalizmusa távol állt a jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától. Imrében nem lobogott a Bartha Miklós szelleme, de még csak a Bánffy Dezsőé sem; s nemcsak nemzetiségi kérdésekben került ő a sovinizmust.”¹⁶ Hiába azonban minden állásfoglalás, az európai irodalom közösségét hangsúlyozó, a nacionalizmussal állandóan vitatkozó eszmerendszer, az egész életmű üzenete, a két negatív töltetű szó („kopik”, „szennyek”) együttes használata felerősíti egymást, s ez teszi lehetővé, hogy a mű egészéből kiragadott sor politikailag inkorrektként is értelmezhető legyen.

A vers hányattatott utóéletének forrása is a nosztalgikus *Fogarasz* című esszében gyökerezik. Itt idézi fel Babits egy rosszízü emlékét a szöveg fogadtatásával kapcsolatban: „Ismerem a helybeli román intelligenciát, pópát, ügyvédet, újságírókat. [...] Egyszer még egy afférem is volt velük. Egy versemet félreértették, egy ártatlan verset: a vásár szennyek, balkáni sokaságát festettem le, melynek alacsony alkuiban »római szó kopik«. A havasok szűrös, halinás csödülete, mely ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának! »Római szó kopik a szennyek ajkán!«” A szöveg egyértelműen a fogarasi, a „helybeli román intelligenciá”-val való konfliktusról beszél, az anekdotikus hangulat is e korszakra utal. Mi is volt ez a konfliktus? „Fogarason azonban ebben nemzeti sértést és támadást láttak. Még tanácsot is tartottak, hogyan vehetnének clégtételt. Engem tekintettek ellenségüknek s véres magyar sovinizstának, holott nem volt nálam naivabbul Európa-hívő s nagyobb megvetője minden sovinizmusnak és vadmagyarságnak.” A század eleji történet felidézése itt végződik, a kommentár keserűsége már a harmincas évek végéről való: „Amint most erre visszagondolok, az az érzésem, hogy talán minden ilyen nemzeti gyanú és sértettség és gyűlölet efféle kis ostoba félreértésekből eredhet. Mi menti meg ettől egyszer a világot? Talán mi, humanisták, akiknek mesterségünk az értés és megértés?”¹⁷ A nosztalgia és önirónia hangnemét összefonó esszében szó sincs a vers miatt megtagadott beutazási engedélyről, aktuálpolitikáról. Mint már említettem, a vers másodközlésben 1909. január 24-én jelent meg a Fogarasz és Vidékében, valószínűleg ez után lett a városban negatív visszhangja, bár a helyi kritikának írásos nyomát nem ismerjük: sem a fogarasi lapban, sem az iskolai értesítőben hírt nem találtunk róla. Feltehetőleg csak a személyes kapcsolatok szintjén zajlott az ügy. Babits visszaemlékezésének e bekezdését értették később félre: nem a századelő nemzeti ellentétének helyi megnyilvánulását olvasták benne, hanem az első világháborún túlélt,

¹⁵ *Uo.*, 41–42.

¹⁶ BABITS, *Halálfiái*, i. m., II, 310–311.

¹⁷ BABITS, *Fogarasz*, i. m., 43–45.

a trianoni béke súlyos következményeit magán viselő 1930-as éveket, s a verssel való lokális román elégedetlenséget a magasabb szintű politikai események szférájába vonták.

Babits Mihály ugyanis 1935 augusztusában két felkérést kap párhuzamosan, hogy látogasson el Erdélybe. Egyrészt a Familia című lap nevében Tiberiu Mosoiu nagyváradi polgármester, Samarineau szerkesztő és Tabéry Géza egy közösen megírt és több példányban szétküldött körlevélben kölcsönös eszmecserére szólítja fel a magyar és román irodalmi élet képviselőit, köztük magától értetődően az irodalmi élet vezető alakját, Babits Mihályt is.¹⁸ Másrészt ugyancsak hónap végén a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság nevében Sényi László küld egy meghívólevelet, hogy a híres költő tartson felolvasóestet Marosvásárhelyen.¹⁹ Babits pozitívan viszonyul az első kezdeményezéshez, valamint igazi nagy örömmel elfogadja Sényi ajánlatát is, sőt marosvásárhelyi utazását egyúttal összekapcsolná egy nosztalgikus fogarasi látogatással. Még régi fogarasi tanártársától, Kontesveller Károlytól is kap meghívólevelet.²⁰ Október legelején azonban a román kultuszminisztérium teljesen váratlanul az irodalmi körutat betiltja. A Babits-szakirodalom ezt az intézkedést tulajdonította a *Vásár* című vers hatásának, azonban erre nemcsak a *Fogaras* című esszében, hanem a korabeli sajtóvitában, levelezésben és a visszaemlékezésekben sem találunk adatot.

Elsődleges forrás is áll rendelkezésünkre az ügygel kapcsolatban, melyet más, erre az eseményre vonatkozó levelekkel együtt 1967-ben Bustya Endre közölt saját fordításában. E hivatalos levélben 1935. október 3-án a Művészeti Kultusz-felügyelőség minden indoklás nélkül (vagyis a *Vásár* című vers említése nélkül) közli a Kemény Zsigmond Társaság főtítkárával, Sényi Lászlóval a nemleges döntést: „Az önök f. év szeptember 17-i kérvényére hivatkozva van szerencsénk tudomásukra hozni, hogy a Minisztérium nem engedélyezi a kért előadások megtartását Babits Mihály író, magyar alattvaló számára.”²¹ Természetesen attól, hogy az írásban nem szerepel hivatalos indoklás, még lehetett volna az elhallgatott ok a *Vásár* című vers, ám erről egyetlen jól értesült erdélyi író sem tud, senki nem tiltakozik ellene, senki nem hozza szóba. A betiltásról a kolozsvári Keleti Újságban egy héttel a levél után, elsőként Dsida Jenő közöl vezércikket *Hídverés, vagy hídrombolás* címmel, melyben csupán értetlenségének és felháborodásának ad hangot az „indokolatlan” döntéssel kapcsolatban: „Értelmetlen és fájdalmas csodálkozással állunk a kultuszminisztérium különös döntése előtt, mely eltiltja tőlünk, erdélyi magyaroktól Babits Mihályt. [...] Nehéz beletörödni, hogy a napipolitika rosszhiszemű gáncsvetése, sanda gyanakvása és indokolatlan bosszantani-akarása elrontotta a szép

¹⁸ Familia körlevele, 1935. aug. 20. OSZK, Fond III/1264/7; közölve: BABITS Mihály, *Biharfüred*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Tótfalusi Nyomdaipari Szakközépiskola, 1970, 69–72.

¹⁹ Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság, Marosvásárhely, Bolyai-ház, 1935. aug. 24., aláírás: Sényi László. OSZK, Fond III/1549/1; lásd BUSTYA Endre, *Babits Mihály levélváltása Sényi Lászlóval*, ItK, 1967, 79–80; *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*, kiad. MAROSI Ildikó, Bukarest, 1973, 179; BABITS, *Biharfüred*, i. m., 7–9.

²⁰ Kontesveller Károly levele Babitsnak, Fogaras, 1911. szept. 14. OSZK, Fond III/1577/12; közölve: BISZTRAY Gyula, *Babits fogarasi évei*, ItK, 1956, 300–310, 310; BABITS, *Biharfüred*, i. m., 16–17.

²¹ BUSTYA, i. m., 79–81; vö. *Kemény Zsigmond Társaság...*, i. m., 558.

ünnepe.”²² Hasonló tartalmú nyilatkozatot tesz Babits is a Pesti Naplóban: „a Kemény Zsigmond Társaság, amely meghívott, kérte a hatóságoktól felolvasásom engedélyezését, de ezt minden indoklás nélkül megtagadták.”²³

Az eset azért kap különösen nagy hangsúlyt, mert a vele párhuzamosan „Hídverés” jelszóval szerveződő román–magyar írótalálkozó kapcsán komoly sajtóvitát vált ki a betiltás ténye és annak következményei. Babits a Familia által megfogalmazott és szétküldött, öt pontból álló körlevélre még készségesen válaszol 1935 őszének elején. Lelekesen támogatja a tervet: „a váradi kezdeményezés nagy jelentőségű, igaz célt tűzött a zászlajára. Lehet-e vajon napjainkban nagyobb szolgálat, mint a megértés útjait egyengetni két nép között? S ki hivatottabb erre a szolgálatra, mint az író? Amit tehetünk, az talán egyelőre kevés. De ezt a keveset is meg kell tennünk.”²⁴ A lelkes szavak ellenére decemberben a Biharfüredre tervezendő román–magyar írótalálkozóra már nemet mond, és határozott hangú cikket közöl *Nem megyek Biharfüredre* címmel. Itt leszögezi, hogy „semmilyen biharfüredi találkozásnak nem látom értelmét”, mert „mit ér a beszéd, amíg a kulturális együttműködés tényleges lehetőségére nincsen biztosíték, sőt remény sincs?” Babits álláspontja bombaként robban a magyar részről kialakult polémiaiban, melynek két karakterisztikus oldalát Herczeg Ferenc és Zilahy Lajos képviseli. Herczeg ugyanis károsnak tekinti e közeledést, mivel ez nemzetközi szinten azt a látszatot szülhetné, hogy a „magyar sérelmi politikának nincs komoly alapja”, míg vele szemben Zilahy felveti azt a tiszteletre méltó, ám az adott körülmények között naiv kérdést, hogy „van-e lehetőség arra, hogy ez az irodalmi mozgalom, a maga útjain teljesen függetlenítse magát a hivatali politikától. [...] Egymás felé közeledve a két irodalom csak akkor lépheti át a határokat, ha szellemi poggyászában semmilyen politikai mondanivalót nem rejteget.”²⁵ Babits elvileg nyilvánvalóan Zilahy oldalán áll, hiszen együtt támogatták szeptemberben a közeledést is, ám végül mégis nemet mond. Lépése személyiségének kiemelkedő és szimbolikus jelentősége miatt sorsdöntő, hiszen ekkor publikálja *Az európai irodalom történetét*, melyben tudatosan „túlszállt a nemzeteken”, azt kereste, „amely minden közösség számára jelent valamit. Aminek értéke független helyétől.”²⁶ A vitában pedig, amit a Nyugat hasábjain ekkortájt szerkesztőként indított a háború lehetséges kibontakozása ellen, a népek közti megértés szószólója lesz.²⁷ Visszalépése miatt szinte a konferencia szervezésénél értelme kérdőjeleződik meg, többen helytelenítőleg vagy helyeslőleg

²² Keleti Újság, 1935/233, okt. 11., 1; a cikket az ügy fontossága miatt a Nyugat is leközli: *Babits Mihály erdélyi körútja*, Nyugat, 1935/11, nov., 392–393.

²³ *Nem engedélyezték Babits Mihály felolvasását Erdélyben*, Pesti Napló, 1935/233, okt. 12., 10.

²⁴ *Familia*, 1935/5–6, szept.–okt., 65; *ua.* = BABITS, *Biharfüred. i. m.*, 89–91 (magyar fordításban).

²⁵ HERCZEG Ferenc, *Kultúra és politika*, Pesti Napló, 1935/294, dec. 25., 12; *ua.* = BABITS, *Biharfüred. i. m.*, 179–181; ZILAHY Lajos, *Válasz Herczeg Ferencnek*, Magyarország, 1935/294, dec. 25., 3; *ua.* = BABITS, *Biharfüred. i. m.*, 174–175.

²⁶ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, szerk. BELIA György. Bp., Szépirodalmi, 1979, 10.

²⁷ BABITS Mihály, *Mit tegyen az író a háborúval szemben? A Nyugat ankétja*, Nyugat, 1934/12, dec. 1–16., 553–554; *ua.* = UÖ., *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György, I–II, Bp., 1978, II, 455–456.

hozzá is szólnak a nápi sajtóban, s ez a vita még jobban felerősíti a marosvásárhelyi kudarc jelentőségét.²⁸

Az írótalálkozó végül Babits állásfoglalásától, a vele történetektől függetlenül is meg-
hiúsul, hiszen a nemzetközi feszült politikai légkör valóban ellehetetlenítette a kulturális
közeledésnek ezt a személyes szférán túlemelkedő, félhivatalos módját, a konferencia
megszervezéséhez a román hatóságok nem adták hivatalos hozzájárulásukat. Utólag több
cikk összegzi az események szomorú tanulságait, s mindegyik részletesen kitér a maros-
vásárhelyi Babits-afférra is. Idevonatkozó gondolatmenetüket azért érdemes részleteseb-
ben idézni, hogy kiderüljön: a letiltás körülményeit és jelentőségét elemezve ekkor sem
merül fel, hogy a *Vásár* című versnek bármiféle szerepe lett volna a történetekben, hiszen
akkor ez ellen a méltánytalan eljárás ellen tiltakoznának, hanem a cikkírók sokkal inkább
a marosvásárhelyi szervezést okolják. Elsőként *Egy mozgalom, amely elindult a megér-
tés felé és megérkezett a félreértésig* címmel hosszú szerkesztőségi értékelés jelenik meg
a nagyváradi Szabadság című lap első oldalán, ahol az írótalálkozó lelkes nagyváradi
előkészületei kapcsán részletesen beszámolnak a szomorú marosvásárhelyi Babits-
esetről: „Ma sem értjük miért, a politikai hatóságok letiltották a Társaságot Babits fel-
léptetéséről. Mi erről az intézkedésről csak a napilapok útján értesültünk. Azonnal távirat
ment Mosoiunak [...], hogy tegyen meg minden lehetőt a tiltó intézkedés visszavonására.
Az idő azonban olyan rövid volt már a fellépésig, hogy Mosoiu, akit a sürgöny nem ott
talált, ahová címeztük, fizikailag képtelen volt kellő időre visszavonadni az intézkedést.”
Majd a cikk leszögezi, hogy nem akarják menteni a hibát, ami a letiltással megesett, de a
tárgyilagosság kedvéért megjegyzik, hogy talán a Kemény Zsigmond Társaság sem volt
elégképp gondos és előrelátó, ami pedig „a mai túlfűtött atmoszférában éppen egy olyan
kiváló íróval szemben szükséges lett volna, mint Babits, éppen a Kemény Zsigmond
Társaság székhelyén, ahol a hatóságok olyan rigorózusak.” A cikk szerint Nagyváradra
eddig mindenkit meg tudtak hívni, akit akartak: „igaz, hogy a szükséges formásoknak
néha kínosan lelkiismeretes és végsőkig előrelátó betartásával.”²⁹ A szemmel láthatóan
belső információkkal rendelkező szerkesztőség vezércikkének végső következtetése tehát
abba az irányba mutat, hogy nem Babits személyében vagy műveiben kell keresni a be-
tiltás okát, hanem a helyi viszonyokban s a nem elégképp gondos előkészítésben. 1936
januárjában, a Pesti Napló hasábjain Hegedűs Nándor még határozottabban fogalmaz:
„Babits Mihály ideutazása aligha fulladt volna bele ilyen csattanóba, ha véletlenül nem
Marosvásárhelyre, hanem – mondjuk – Nagyváradra vagy Aradra tervezte volna. De
Marosvásárhely ma bizonyos Dandea Emil nevű polgármester romanizáló buzgólkodása
folytán a nacionalista előretörés egyik kísérleti állomása.” Ő is szóvá teszi, hogy a Társa-
ság „nem bonyolította le kellő gondoskodással azokat a szövevényes formalításokat,
amiket ma Romániában az ostromállapot megkövetel ahhoz, hogy egy magyar író ide-
jöjjön és a magyar közönséghez szóljon.”³⁰ Ugyanekkor a Brassói Lapokban Ruffy Péter

²⁸ Lásd erről részletesebben BABITS, *Biharfüred*, i. m., 179–289.

²⁹ Szabadság, 1935/229, dec. 29., 1; ua. = BABITS, *Biharfüred*, i. m., 210–211.

³⁰ Az isteni koldus: *Erdélyi levél*, Pesti Napló, 1936/7, jan. 10., [1]; ua. = BABITS, *Biharfüred*, i. m., 281–282.

is beszámol a Biharfüredre tervezett írótalálkozó teljes kudarcának okairól. Legrészletebben Babits esetéről beszél, a Kemény Zsigmond Társaság meghívásának körülményeit aprólékosan leírja, s a kudarc jelentőségét Babits alakjának szinte kultikus leírásával emeli ki, a kérdést általános szintre emeli: „Aki ismeri a magyar irodalomnak ezt a poeta laureatusát, aki tudja, hogy Babits minden szavában, sorában és cselekedetében az európai lélek emelkedettségének a munkása, az nagyon csodálkozott azon a meglepő gesztuson, amellyel a kultuszminisztérium október 3-án kelt, 4592. számú leiratában indoklás nélkül megtagadta az irodalmi estély megtartásának engedélyét. [...] Hogy miért nem azt senki sem tudja. Talán azért, mert közel egy évtized óta szerkeszti a Nyugatot, és megütötte azt a hangot, azt a nyugati szellemet, amelyen komolyan elindulhatott volna egy találkozás. Talán azért, mert megírta az európai irodalom történetét, amelyben bő helyet adott a román kultúra kincseinek is. Talán... De érdemes folytatnunk?”³¹

Nemcsak 1936-ban, hanem utólag sem derül fény titkos vagy elhallgatott részletekre, pedig ekkorra már világot látott a *Fogarás* című esszé is. Szentimrei Jenő a *Babits emlékkönyv*ben csak fájdalmas nosztalgiával, s nem újabb értesülések publikálásával emlékszik Babits beteljesületlenül maradt vágyakozására, hogy felcséggel Erdélybe utazhasson: „Sényi kezdő lépései már-már sikerrel kecsegtettek, mikor – szinte adott jelre – felharsant a bukaresti sajtó gyűlölettől tajtékzó kórusa. Babits erdélyi körútját fájó szívvel le kellett venni a napirendről.”³² Török Sophie egy Babits halála után írt visszaemlékezésében sem ír mást és többet, mint ami az eddigi sajtóközleményekből kiderült, pedig ő igazán jól ismerhette az esszé szövegét, és nyilván a színpalak mögötti eseményekről is jól informált volt: „Már szinte készen álltunk az útra, s a lapokból tudtuk meg, hogy a románok megtagadták a vízum kiadását.”³³ Lehetetlen, hogy valaki keserűen vagy felháborodottan ne említene a *Vásár* című vers ürügyként való felhasználását, ha bármit is hallott volna róla.

A politikailag rendkívül merev és előítéletektől terhes ötvenes évek folyamán alakulhatott ki az a véleményem szerint téves nézet, mely Babitsban, sőt az ő „irredentizmusában”, vagyis a *Vásár* című versben kereste a betiltás okát. Bisztray Gyula, aki úttörő módon, 1956-ban példásan alapos filológiai igénnyel dolgozta fel Babits fogarasi éveinek történetét, értelmezte először úgy (még elítélő vélemény nélkül), mintha Babits az 1935-ös betiltás okáról írna két évvel későbbi, *Fogarás* című esszéjében: „A román nacionalista körök azonban ezt az irodalmi körutat nem engedélyezték. *Vásár* című költeményének (Fogarás, 1908) egy félreértett és félremagyarázott kifejezését évtizedek múlva sem tudták megbocsátani neki. Babits hiába mentegetődzött e versével kapcsolatosan (*Fogarás* című 1937. évi cikkében is), viselnie kellett, éppen neki, a nemzetek közötti

³¹ RUFFY Péter, *Nem kaptak beutazási engedélyt a karácsonyi írótalálkozóra a magyarországi írók. Kudarccal végződött a biharfüredi közeledés: Válogatás Babits körül*, Brassói Lapok, 1935/299, dec. 30., 4; ua. = BABITS, *Biharfüred*, i. m., 219.

³² SZENTIMREI Jenő, *Rólad álmodott, Erdély = Babits emlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1941, 96.

³³ „Most én vagyok hang helyetted...”: Török Sophie Babits Mihályról, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Palatinus, 2000, 90.

kölcsönös megértés és együttműködés apostolának, a sovinizmus vádját!...”³⁴ Bisztray mintegy bizonyítékként fel is sorolja az eseménnyel kapcsolatos legfontosabb sajtóközleményeket, Dsida Jenő és Szentimrei Jenő tiltakozását, bár ezek, mint már láttuk, semmilyen utalást sem tartalmaznak a *Vásár* című versre. Nyilvánvalóan Bisztray amúgy alapos, helyi kutatásokon alapuló tanulmánya lehetett az alapja annak, hogy a továbbiakban már mint sajtódokumentumokkal bizonyított tényről írnak a vers bűnösségéről, hiszen ekkor minden rosszat könnyű volt elfogadni Babits Mihállyal kapcsolatban, s e vélt bűnösség jegyében hagyják majd ki a szöveget a gyűjteményes kötetekből.

Kardos Pál Babits-monográfiájában egyszerűen köztudottként említi a betiltás okát, immár a forrás megjelölése nélkül: „ez a vers vagy inkább ennek egy sora (»római szó kopik a szennyes ajkon«) szolgált érvül (vagy ürügyül) az akkori romániai hatóságnak, hogy megtagadja Babits Mihálynak a beutazási engedélyt Erdélyben tervezett felolvasó körútjához. A »szennyes ajk« kifejezés kétségtelenül sérthette, sértheti ma is a román nemzeti érzést vagy legalábbis érzékenységet.”³⁵ 1983-ban, a Babits-centenárium alkalmából Pomogáts Béla a rehabilitálás szándékával ír összefoglaló tanulmányt Babits és Erdély kapcsolatáról; ő is kitér a *Vásár* című vers szerepének elemzésére. Egyrészt jogosan teszi fel azt a kérdést, mely romba dönt minden alaptalan vádat: „egy 1908-ban született költemény miként is meríthetné ki az irredenta fogalmát”, másrészt ő is a szakirodalmi hagyomány alapján bizonyított lényként fogadja el a vers marosvásárhelyi történetét.³⁶

A vers hányattatott utóéletéről összegzésként leírhatjuk: valószínűtlen, hogy egy titkos dokumentum mégis lappangana valahol, mely az 1935-ös letiltás okaként a *Vásár* című verset jelölné meg. Nem azt állítjuk, hogy ehhez hasonló arányú mértéktévesztés ne lett volna elképzelhető román részről a harmincas évek elmérgesedett légkörében, de ebben az esetben a vers cenzúrázása minden bizonnyal az ötvenes–hatvanas évekbeli magyar kultúrpolitika következménye, hiszen sem Babits, sem kortársai nem utalnak rá, nem háborodnak fel miatta, a *Fogarás* című esszé szövegének szoros olvasása pedig egy korai konfliktus leírását tárja fel. A félremagyarázások oka kettős gyökerű: egyrészt a rendkívül kényes román–magyar viszonyból, a román identitás hivatalos magyar megítélésének zavaraiából táplálkozik, a másik ok a Babits Mihály személyének és költészetének megítélése körül folyó értékelési harc, mely a már életében kialakult kultikus tisztelettől az ötvenes évek kultúrpolitikájában gyökerező diabolizáló, elfogult ellenkultuszáig terjedt. Egyrészt kiemelkedően fontos, meghatározó, példaértékű, vezető szerepét, másrészt, éppen ellenkezőleg, minden lehetséges ponton károsnak ítélt befolyását fogalmazták meg. Meghurcoltatásának ábrázolására Illyés egyenesen krisztusi hasonlatot használ, mely jelzi a költő kanonizálása körül folyó harc jelentőségét, kultikus elemeket is hordozó jellegét: „Célunk e sorokkal nem az, hogy egyenként kihúzogassuk a kopjákat és nyilakat, amelyek Babits személyét ma is holmi szégyenkeresztre szegeznek. Az csupán, hogy

³⁴ BISZTRAY, i. m., 306.

³⁵ KARDOS Pál, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1972, 43.

³⁶ POMOGÁTS Béla, *Babits és Erdély = Babits Mihály világa: Centenárium emlékülés Kaposváron*, szerk. LACZKÓ András, Kaposvár, Somogy m. ny., 1983, 63.

ezt a keresztre szegezettséget nyíltan kimondjuk, megkérdezve, indokolt-e?”³⁷ E „keresztre szegezettség” része, a kilőtt nyilak közül egy volt Babits Erdély-képének eltorzítása is. Babits esszéjének előbb véletlen, majd tendenciózus félreértelmezése, mely összekeverte az 1908-as emlékeket az 1935-ös év eseményeivel, ezt az impresszionisztikus, életképszerű verset is a román–magyar viszony kényes pontjává tette, és ezért a tiltandó művek kategóriájába sorolta.

³⁷ ILLYÉS Gyula, *Babits szemébe nézni*, Tiszatáj, 1963/11, 1.

BÓDI KATALIN

**A VALÓSÁG POÉTIKÁJA
A FRANCIA ÉS A MAGYAR LEVÉLREGÉNYBEN**

Úgy tűnik, hogy a 18. századi irodalomban a poétikai meghatározásokban meglehetősen fontos szerepet töltött be a szövegek valóságosságának, vagyis a valósághoz történő sajátos kapcsolódásának vizsgálata, s ezt a kategóriát idővel a nemes származással nemigen bíró regény tárgyalásában is alkalmazták. Ez a prózai műfaj a század második felétől meglehetősen nagy mennyiségben kerül az olvasóközönség elé, s különféle változatai mellett a levélregények csoportja lesz az egyik legnépszerűbb. Ez a típus a francia irodalomból indul a 17. század végén, majd az angol és a német mellett a magyar irodalomban is, ha csak rövid időre, de fontos szerepet játszik. Az alábbiakban a magyar levélregény poétikai meghatározását próbálom egy bizonyos szempontból, mégpedig a valóság-vonatkozás irányából elvégezni, hiszen a levélregény egyik középponti eleme a valósághoz való hangsúlyos viszonya, a realitás fikciójának fenntartása, amelynek következményei alapvetők lehetnek a műfaj értelmezése szempontjából. Az elemzés során természetesen gyakran elkerülhetetlenné válik a 17–18. századi regényről összefoglalóan beszélni, valamint a valóság-vonatkozás kapcsán a klasszikus imitáció-elv módosulásaira is kitérni, s csak az általános műfaji vonatkozások után visszakapcsolni a levélregény egyedi vonásaira. Szükségszerű következménye mindez a kiválasztott kérdéskörnek, egy olyan folyomány, amely elsősorban szélesebb horizontban teszi láthatóvá a felvetett problémát, s remélhetőleg a kitérő megjegyzések eredménye is a vizsgáldások pontosabb tétele lesz.

A magyar levélregények vizsgálatában a francia levélregények alakulástörténetéhez nyúlunk segítségért, hiszen, amint már említettük, a francia irodalomban alakult ki a regénytípus, s több mint egy évszázadon keresztül tartotta meg népszerűségét. Ennek a választásnak természetesen sok tényező ellene szólhat, nyilvánvaló például, hogy a magyar regényirodalomra elsősorban a német nyelvű szövegek hatottak, a francia regények elsősorban csak áttételesen jutottak az olvasmányok közé, s első pillantásra a magyar levélregények szerény mennyisége sem indokolhatná az összehasonlítást. Mégis elfogadhatóvá válhat ez az önkényesnek tűnő választás, ha mindvégig szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy elsődleges szándékunk a poétikai leírás részleges megvalósítása, amihez pedig kitűnő segítséget ajánl a francia levélregény.

A 18. század végének magyar irodalma többek között a regény történetének szempontjából érdemelhet kitüntetett figyelmet, hiszen igen rövid idő alatt zajlik le ennek a nemes származással nemigen bíró műfajnak a bevezetése az irodalmi szövegek közé. Sajátos módon megy végbe ez a megtelepedés, mivel a magyar nyelven olvasható regények meghatározó része fordítás, ami azonban semmiképpen sem vonhatja maga után azt a feltételezést, hogy ezek a szövegek jelentéktelenebbek lennének az úgymond eredeti alkotásoknál. Sokkal inkább vall a helyzet egy különleges állapotról, mégpedig egy olyan, meglehetősen rövid időszakról, amikor a magyar irodalom szinte egy időben próbálja befogadni a nyugat-európai regénynek már a 17. századtól jelenlévő számos válfáját, sokszor átugorva, illetve összekeverve ezzel az alakulástörténet különböző fázisait.¹

Így bukkan fel a barokkból átöröklődő regény különféle változatai mellett a levélregény is, amely a magyar irodalomban nem mennyiségeivel tűnik ki, hanem sokkal inkább eszméletörténeti jelentőségével, mégpedig az érzékenység diskurzusához való kapcsolódásával. A magyar irodalomban a levélregény műfaja ugyanis abban az időszakban jelenik meg, amikor a 18. század végén az érzékenység beszédmódja egy rövid időre meghatározó törekvéssé válik egyes szerzők életművének hosszabb-rövidebb szakaszában. Az érzékeny irodalom megjelenése együtt jár bizonyos műformák preferenciájával, amelyekben „az érzékeny ember sajátos, oppozícióra épülő, eszményekhez kapcsolt nézőpontját képesek minél teljesebben magukba fogadni. Ez a tendencia részben a hagyományos retorikai-poétikai rendszer egyes műfajainak megújításában, részben ezen kívüli, vagyis nem-kanonizált műfajok fel- és beemelésében érvényesül, határozott ízléstörekvések jegyében.”² A levélregény így, az érzékenység diskurzusát közvetítve kerül be tehát a magyar irodalomba, s csupán ebben a nem túl hosszú periódusban van jelen, jelenléte sem a megelőző, sem a későbbi időszakokban nem jellemző. Ugyanakkor közismert, hogy nem csak az érzékeny világalkotást közvetítő levélregények születtek magyar nyelven ebben az időszakban, ám ezek vonulata még annyira sem vált meghatározóvá, mint az érzékeny levélregényeké.³

¹ Erre a problémára nézvést vö. SZAJBÉLY Mihály, *„Idzudnak a’ magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001, 173.

² DEBRECZENI Attila, *„Érzékenység” és „érzékeny irodalom”*, It, 1999, 25.

³ GÁL György *A tudós Palótz avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorának írt leveleit* (1803–1804) és KÖNYI János *XIV-ik Kelemen Pápának ama’ nagy emlékeztető Ganganellinek leveleit* (1783) idegenné teszi a műfajtól a narratív jelleg teljes hiánya, illetve a didaxis erőteljes érvényesülése. MIKES Törökországi levelei (kiad. KULTSÁR István, 1794), illetve KISFALUDY Sándor *Napló és francia fogságomja* (1796) jelenthetett volna alternatívát az érzékeny levélregények mellett, ám az előbbi megírása után évtizedekkel jelent csak meg, nem válhatott már esetlegesen korábban szerves alapjává a levélregény ezen fajtájának (azaz egy olyan típusnak, amely az érzelmek helyett vagy mellett meghatározóan informatív jellegű, s általában idegen kultúrák bemutatására vállalkozik, illetve főként társadalmi célzatú), az utóbbi szöveg első kiadásakor, 1882–83-ban, a megközelítően évszázados távlatba kerülő napló- illetve levélregények olvasásmódja pedig már nem működőképes. Azt, hogy ez az irány miért nem lett az érzékeny levélregények mellett népszerű, nem egyszerű megmagyarázni. Egyrészt oka lehet a már említett szervesen alakulástörténet,

A francia levélregény rögtön különbséget mutat ezen a téren, ugyanis Franciaországban e műfaj nem ennyire lehatároltan korszakspecifikus jelenségként értelmeződik. A levélregény a francia irodalomban már a 17. századtól jelen van, s a 18. század folyamán megsokszorozódik, majd természetesen a század utolsó évtizedeiben, az érzékenység jegyében is jelentős mennyiséggel lehet számot vetni. A tekintélyes méretű szövegtörzs így nem is lehet homogén, azonban mégis kijelölhetők a választott téma szerint azok az irányvonalak, amelyek köré a levélregények csoportosíthatók. Természetesen elsőként a szerelmi tematikát kell kiemelni, amelyhez nyilván szorosan kapcsolódik a magánszféra boldogságát tárgyozó, inkább már az erkölcsi tanítást, azaz erős didaktikus szándékot kitüntető levélregények szintén jelentős mennyisége. Nem elhanyagolandó azonban a *Perzsa levelek* (1721) által újjáindított típus sem, amelyben, az intimitást ugyan nem nélkülözve, igazán előtérben idegen kultúrák bemutatása, illetve egyfajta sajátos társadalomkritika áll. Az általam tematikailag elkülönített csoportok persze csupán ideális esetben létezhetnek, valójában sokszor nehéz éles határvonalat húzni közéjük. Az egyes francia levélregények által választott tárgytól függetlenül azonban a szövegek konstrukciója (értem ezen elsősorban a narráció formáját) megközelítően azonos,⁴ így válhatnak a magyar érzékeny levélregények vizsgálatában alkalmas hivatkozási alappá.

Alain Montandon kutatásai azt mutatják, hogy a regény népszerűsége már a 17. század második felétől növekvőben van, elsősorban Franciaországban, de az angol irodalomban is: a szerző több mint kétszáz francia és mintegy hatvan angol regényt jegyez fel a 17–18. század fordulójáról.⁵ A 17. században elsősorban pásztori (pl. d'Urfé, *L'Astrée*, 1607), barokk (pl. Gomberville, *Polexandre*, 1640) és heroikus vagy áltörténelmi (pl. La Calprenède, *Cassandre*, 1642) regények a leggyakrabban előforduló típusok. Ezekben a szövegekben még a reneszánsz udvari költészetből átörökölt, petrarkista és neoplatonista hagyományokból építkező szerelemideál érvényesül, amely egyszerre hősies és misztikus, s nem kérdőjeleződik meg a szerelemben való egyesülés tökéletes harmóniája sem.

A hősiesség, az illendőség (*bienscéance*) és a heterodiegetikus⁶ elbeszélésmód egy új esztétikum megjelenésével jobbra eltűnik a regényekből, helyüket az egyén, a szenvedélyek és sokszor a homodiegetikus⁷ elbeszélésmód veszik át. A szerelem ábrázolása is

másképp, a narratív forma gyengéssége, amelyet a szövegek tematikája, a szerelemről való beszéd nélkülözésével, érdektelenné is tesz valószínűleg. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk Kazinczy Sterne-fordításáról sem, hiszen az *Érzékeny utazás* narratív technikája, az egyes szám első személyű elbeszélésmód szorosan kapcsolódik a levélregényekhez, azonban a fentebb elkülönített két típus egyikéhez sem közelíthető igazán.

⁴ A francia szakirodalomban a levélregény műfajára vonatkozó kutatások alapvetően mind ezt az egységesnek mondható narrációs eljárást, illetve ennek variációit tüntetik ki figyelmükkel, ebből a szempontból tehát sajátos egységként szemlélik a műfajt, nem vetnek számot érzékeny vagy egyéb tematikailag, illetve esztétikailag elkülöníthető típusokkal. Vö. Laurent VERSINI, *Le roman épistolaire*, Paris, P. U. F., 1979; Jan HERMAN, *Le mensonge romanesque: Paramètres pour l'étude du roman épistolaire en France*, Amsterdam, Rodopi, 1989; Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, Nathan, 1996.

⁵ Alain MONTANDON, *Le roman au XVIIIe siècle en Europe*, Paris, P. U. F., 1999, 7.

⁶ „...narrateur absent de l'histoire qu'il raconte” (a narrátor nem részese az általa elbeszélte történetnek; ford. tölem – B. K.), Gérard GENETTE, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972, 252.

⁷ „...narrateur présent comme personnage dans l'histoire qu'il raconte” (a narrátor az általa elbeszélte történetnek egyben szereplője is; ford. tölem – B. K.), uo.

szakít a 17. század elején még élő, a reneszánszban gyökerező tradíciókkal: egy bensőségesebb, pesszimistább, filozofikusabb és vallásosabb szerelemkoncepció váltja fel a rögzült beszédmodot. A pikareszk, az utópia, az idill, a kalandregény és a Bildungsroman mellett a levélregény és a memoár válik az egyik leggyakoribb regényformává a francia és a többi nyugat-európai irodalomban.⁸ Alain Montandon egyébiránt a levélregényeket a 18. század példaszzerű és leginnovatívabb teljesítményű technikai újításának tekinti az elbeszélés módosulásának szempontjából.⁹

Magyarországon meglehetősen későn, majd csak a 18. század hetvenes–nyolcvanas éveiben jelenik meg a levélregény az olvasmányok között, eleinte a német, a francia és az angol irodalomból. Magyar nyelven először Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeyje* olvasható 1789-ben.¹⁰ Ezt a Mészáros Ignác által fordított *Montier asszony' levelei* és *Magyar Szekretáriusa* követi 1793-ban, majd 1794-ben és 1795-ben folytatásokban megjelenik a *Fanni' hagyományai*. E dátummal gyakorlatilag megszakad a magyarul megszólaló levélregény eladdig is bátortalan folyama,¹¹ hiszen a századfordulón készülő levélregények jelentősebb darabjai – bár az alakulástörténet szempontjából igen fontosak – befejezetlenek és sokáig kiadatlanok maradnak (Vitkovics Mihály, *A költő regénye* – 1800 körül, Kisfaludy Sándor, *Két szerető szívnek története* – 1806 körül).

A valóságvonatkozás fikciójának fenntartása a megnevezésekben

A valósághoz kapcsolódás hangsúlyos deklarációja a levélregényekben olyan poétikai jelentőséggel bír, amely aligha mellőzhető a műfaj értelmezése során, sőt alapvető jellegzetességgént is kezelhetjük, hiszen az egyes szövegekben, ha nem is azonos mértékben, de

⁸ MONTANDON, i. h. Jan Herman monográfiájának bibliográfiája mintegy kétszázötven napló- és levélregényt említ cím és szerző szerint a német, az angol és a francia irodalomból, ugyanebből az időszakból: HERMAN, i. m., 221–231.

⁹ MONTANDON, i. m., 221.

¹⁰ Természetesen nem került el figyelmünket egy korábbi, magyar nyelven megjelent levélregény sem, mégpedig Tordai Sámuel fordítása, az 1772-ben, Kolozsvárott megjelent *Svédiai Grófné G**né Asszony Élete*, Christian Fürchte-Gott Gellert műve alapján, viszont az eredeti szöveg meglehetősen nyers és értelmetlen kivonata ismeretlen marad a szélesebb olvasóközönség előtt. Vö. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*. Bp., MTA, 1941, 212. Egy nagyobb horizontú vizsgálat természetesen ezt a regényt sem mellőzheti, annál is kevésbé, mert az említett német regény Richardson *Pamelájának* gyengének mondható utánzata. BÍRÓ Ferencnek a testőríróról szóló tanulmánya is azt támogatja, hogy nem Kazinczy *Bácsmegyeyjé* kell a műfaj magyarországi úttörőjének megtenni, hiszen a Báróczi Sándor köré csoportosuló irodalombarátok egyike, BÍRÓ László elkészítette Madame de Graffigny *Lettres d'une péruvienne*-jének fordítását valószínűleg még az 1780-as évek elején, azonban a szöveg elveszett (*A legérzékenyebb nemzedék [Báróczi Sándor és „testőríró” barátai]*, ItK, 1978, 20). A *Perui levelek* jelentősége a francia levélregény-irodalomban egyébiránt abban állt, hogy a *Portugál levelek* és a *Perzsa levelek* megidézésével összekapcsolta és egyúttal meg is erősítette a fentebb elkülönített típusok hagyománykörét.

¹¹ A magyar érzékeny levélregények nem túl bőséges csoportját körülbelül tizenöt, részben kiadatlan darab alkotja, egy részük ráadásul már a századforduló után jó néhány évre született. Vö. GYÖRGY, i. m., *Román-bibliográfia 1730–1840. évig*, 203–314.

egyértelműen, több szinten is jelen van. Ismeretes, hogy ebben az időszakban a ma már regényeknek hívott műveket leginkább *románnak* nevezték, bár az egyes kiadások címlapján a lehető legkevesebbszer fordult elő alcimként ez a jelölés.¹² Amennyiben e megnevezés történetiségét kutatjuk és észrevesszük a benne feltáruló hagyományt, egy olyan nyomot követhetünk, amely elvezethet a fentebb vázolt kérdéskör leírásához. Természetesen ebben az esetben általában szükséges a románokról, vagyis a 18. században megjelenő regényekről beszélni, megpróbálva mindezt elsősorban a levélregényekre vonatkoztatni.

A francia irodalomban a regény, vagyis a „roman” szó eredete meglehetősen beszédes, történeti és poétikai szempontból egyaránt fontos tudásanyagot tartalmaz a műfajt ismereni kívánóknak. A szó maga a 12. században bukkan fel először a *langue d'oïl*, azaz a mai Franciaország északi részén beszélt nyelv területén, s könnyen megfejtethető elnevezése olyan fordításokat jelöl eleinte, amelyek latin nyelvről az attól mindinkább tovasodródó vulgáris latinra vagyis újlatin nyelvre (*rustica lingua romana*), tehát adott népcsoport anyanyelvére lettek átültetve. A század végére bizonyos szűkülés megy végbe a szó jelentéstartományában, mivel ekkortól már közvetlenül az újlatin nyelven készült szövegekhez kapcsolható. Emellett három jelentéstartalom is szorosan hozzátartozik ehhez a középkorban született, akkor még meglehetősen tág irodalmi terminushoz, mégpedig a popularitás fogalma (*népszerű* és *népi* értelemben egyaránt), a teljes szabadság (tehát a kánon alapvető hiánya), illetve a fikciós jelleg.¹³

A történeti-etimológiai irányvonal mellett legalább ugyanolyan fontos a műfaj és denominációja születésének poétikai körülményeit is figyelmesebben megsejlelni. Elsősorban azért, mivel a *roman* elnevezés nyilvánvalóan nem a kanonikus, görög eredetű irodalmi kategóriákból ered, így nem áll genetikai kapcsolatban a hagyományozódó poétikai konstrukcióval. Tehát jobbra attól függetlenül, mintegy rendszeren kívülként, az azzal történő dialógus teljes hiányában létezik egy alternatív kultúra megjelenítőjeként, hiszen „természete szerint nem kanonikus, maga a formálhatóság.”¹⁴

A *román* szó eredetének értelmezése persze felidézheti a pozíciót, amelyet a regény, vagyis korabeli elnevezésével a *román* a 18. század második felére a magyar irodalomban elfoglal. Gondolok itt elsősorban a 12. században fennálló *latin-vulgáris* ellentétpárra, amely a 18. századra a magyar (és nyilvánvalóan a nyugat-európai) írásbeliségben *irodalmi-irodalmon kívüli* jelzőpárrá lényegül át. A *roman* konnotációja (rendszeren kívüliség, megragadhatatlanság) és az a tágas tér, amely körbefogja mozgását, továbböröklődnek a műfaj alakulástörténetében, amely a 18. századra továbbra is erőteljesen magában hordozza önnön történetiségét. Ekkorra válik igen feltűnővé az is, hogy a poétikákban rögzített klasszikus műfajok szempontjából a regény egzisztenciája ignorált. Ezt igazolja többek között Charles Batteux-nek, a 18. század egyik neves és ismert francia elméleti írójának neoarisztotelianus poétikája, amelyben a prózai műfajok között csak a

¹² GYÖRGY, i. m., 4–6.

¹³ Vö. Michel STANESCO, Michel ZINK, *A középkori regény története az európai irodalomban*, ford. SAS-HEGYI Gábor, Bp., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 2000, 16–17.

¹⁴ Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei*, III. szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 67.

szónoklatot, a történetet, a levelet és a fordítást tárgyalja.¹⁵ Eklatáns példája lehet továbbá a regény illegális létmódjának az ancien régime megtűrt, ám valójában igen népszerű erotikus irodalma is, a libertinus filozófiát közvetítő regények sokasága, amelyek nagy része egészen 1980-ig zárolva volt a párizsi Bibliothèque Nationale-ban.¹⁶

A francia irodalomban egyébiránt feltűnően tisztán válik el a kanonikus és a kánonon kívül működő irodalmi rendszer: az akadémiai szinten irányított műfajok megmerevedett alkotási szisztémája hosszú ideig lehetetlenné tette a kirekesztett, legfőképpen regények alkotta szövegcsoport elismerését. A magyar irodalomban természetesen nem teljesen azonos módon zajlik a regény helyzetének megítélése és változása, viszont a francia regény és ezen belül a levélregény alakulástörténetének meglehetősen jól leírható fázisai kitűnő segítséget jelenthetnek a magyar regény, illetve levélregény 18. századi helyzetének meghatározásában.

Az irodalmon kívüliség szituációja a roman elnevezésben tehát ab ovo jelen van, ám az egyes kötetek fedőlapjai a legritkább esetben tartalmazzák ezt a gazdag jelentésű műfaji jelölést. Ehelyett sokkal inkább jellemzőek az olyan kifejezések, amelyek az irodalomhoz tartozást a legkevésbé sem vállalják fel, hiszen rendszerint a valósághoz kapcsolódást hirdetik: számos *története, levelei, élete, beszélgetései, emlékezései* stb. fordul elő a címekben, rendszerint egy személynévvel alkotott birtokos szerkezetben.¹⁷ A francia levélregények illetve memoárok címében ezenkívül még igen gyakori a személynév helyettesítése három csillaggal vagy ponttal, amely tovább emeli az irodalmi és az azon kívül rekedő szövegek közötti falat. A magyar levélregények esetében ez a fordításokban jelentkezik, például a Mészáros Ignác által franciából fordított *Montier asszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közölt tanúságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei* (1793) című levélregényében vagy az 1772-ben Tordai Sámuel által *A' Svétziai Grófné G**né Asszony Élete* címmel, majd 1778-ban Szlavinczai Sándor István *Gxxx-né nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti* címmel németből átültetett szövegekben.

A név elleplezésének mozzanata ugyanis éppen a név viselőjére vonja a figyelmet, aki a szövegek fikciója szerint létező, a korabeli olvasókkal egy időben élő személy, ezért kilétének felfedése nem lehet kíváncsatos az elbeszélés módjának és tárgyának intimitása miatt. Ez az eljárás tehát az anonimitás megőrzésének, vagyis a valósághoz tartozás bizonyításának egyik módja.

Úgy tűnik tehát, hogy a *roman* és a magyarrá váló *román* megnevezésekben elhalványul az eredeti jelentés, az irodalmon kívüliség, ehelyett mintegy kizárólagossá válik a műfajjelölés. Ezt tagadják, amint láttuk, a címben megjelenő valóságot igénylő szavak, amivel érzékelhetővé válik a 18. századi regény paradoxona: az irodalomhoz tartozás vágya és annak majdani megvalósulása, illetve ennek kimondott tagadása a címben, s amint az alábbiakban majd részletesebben kitérek rá, később mindezek konvencionális játékká válása olvasó és szerző között.

¹⁵ Charles BATTEUX, *Principes de la littérature*, Paris, 1755.

¹⁶ Robert DARTON, *Gondolatgerjesztő szex*, Budapesti Könyvszemle, 1995. tél, 498.

¹⁷ GYÖRGY, i. m., *Román-bibliográfia*.

A valóság szerepének meghatározása az értelmezett szövegek kapcsán természetszerűleg tartozik az irodalmi szövegek vizsgálatához lényegében Arisztotelész *Poétikája* óta. A francia irodalomban pedig egyértelműen a klasszikus ízlés intézményesülésével, a 17. századtól kezdődően foglal el lényegi helyet az elméleti megjegyzésekben. Először Arisztotelész természetutánzás-teóriája kerül az érdeklődés homlokterébe, vagyis annak a koncepciója, hogy az egyes műalkotásoknak a természet ideális szerkezetét kell imitálniuk. Tehát „nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján”.¹⁸ Ám amíg Arisztotelésznél ez a valószínűség a lehetségesen megtörténhető események köréhez kapcsolódik, addig a francia klasszicizmus irodalma ezt az erősen terhelt fogalmat szinte teljes mértékben azonosítja az illendőség (bien-séance) szintén kapitális szabályával.¹⁹ Így gyakran az a paradox helyzet áll elő, hogy a valóság esetenként kizárhatóvá válik a valószínűség kategóriájából. E követelmény megerősödő pozíciója mindenképpen kirekesztette a valószínűtlennek tűnő, de megtörtént események irodalmi műben való előfordulásának lehetőségét, hiszen a hihetőségnek ellentmondó történetek éppen a józan ész és a kifogástalan erkölcsök épségét vonhatták volna kétségbe.

A francia irodalom nagy múlttal rendelkező imitációgyakorlata szükségképpen vezetett a klasszikus műfaji keretek kiüresedéséhez, a retorikai alakzatok kimerüléséhez, a beidegződött formák megmerevedéséhez. Mindemelllett és ettől nem is függetlenül lényegében hiányzott a líra műneme ebből az időszakból, hiszen a verses formájú szövegek inkább a didaxis, a filozófia vagy a tudományelmélet körébe tartoztak, semmint bármiféle lírai hangvétellű műfajba. Így talán nem lehet véletlen a regény egyre jelentősebb térhódítása, amely a klasszikus irodalom mellett kínált alternatívát.

Az ez idő tájt közkedvelt regények ugyanis jobbra pontosan ennek az egyre kizárólagosabbá váló klasszicista szabálynak mondanak ellent: a barokk ízlést tükröző heroikus és pásztorregények éppen a végeérhetetlen, több szálon futó, bonyolult, megszámlálhatatlan szereplőtől duzzadó, antik motívumoktól zsúfolt történeteket közvetítenek az olvasók egyre szélesedő táborának. Ám különös módon e kirekesztett, megvetett műfaj sem marad sokáig érintetlen a valószínűség követelményétől, hiszen már a század közepétől történnek olyan próbálkozások a regény teoretikus meghatározásában, amelyek az ide tartozó szövegeket a valószínűség kategóriájához próbálják rendelni: „Mais entre toutes règles qu'il faut observer en la composition de ces ouvrages, celle de la vraisemblance est sans doute la plus nécessaire. Elle est comme la pierre fondamentale de ce bâtiment, et ce n'est que sur elle qu'il subsiste.”²⁰

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*, ford. SARKADY János, Bp., Kossuth, 1997. 20.

¹⁹ HERMAN, i. m., 132–133.

²⁰ „Mindazon szabályok közül, amelyeket figyelembe kell venni az ilyen művek megalkotása folyamán, a valószínűség követelménye a legfontosabb. Olyan ez, mint az épület alapzata, s a mű csak ezzel együtt létezhet.” (Ford. tölem – B. K.) George de SCUDÉRY előszava *Ibrahim ou l'illustre Bassa* című, 1641-es kiadású

A valószerűtlenség kategóriájának felcserélése a valószerűségére tehát fontos lépés a regény alakulástörténetében, legfőképpen a poétikai helyzet változásának lehetősége szempontjából. Így ugyanis felsejlik a regény kanonikus műfajok közé kerülésének esélye, amelyet megerősít az eposszal és a történetírással való rokonítása. Azonban ezzel a tendenciával párhuzamosan megjelenik egy másik irányvonal, amely a lehető legmesszebbre kíván távolodni a barokk időszak regénytípusaitól. Az ide tartozó regények meglehetősen markáns változást kódolnak a műfajba: önmagukat valódikiént deklarálják, vagyis a valószerűség helyett a valóságot teszik középponti szerepűvé önmeghatározásukban. Így nem véletlen, hogy e szövegek a regény megnevezést rendszerint visszautasítják, s amint fentebb már utaltunk rá, egyéb, a valósághoz tartozást hirdető kifejezést tűznek címlapjukra. Természetesen nem kizárólag a levélregények csoportjáról van itt szó, gondoljunk csak például Mme de la Fayette *Princesse de Clèves* (1678) című regényére, amely a *Lettres portugaises*-t (1669) követve nem a levélformát választja a vallomásos hangvételű történet elbeszéléséhez.²¹

A levélregény színrelépésével a valóság kiemelése, ha lehet, még lényegesebbé válik, hiszen narratív sémájából adódóan színre viszi az olvasás és az írás valós szituációját, illetve elbizonytalanítja a határt a regénybeli és a valóságos levélíró és -olvasó között. A műfaj maga ezáltal tehát az olvasás alakzataként értelmezhető. Emellett, amint arra a későbbiekben még kitérünk, a levélregények rendszerint gazdag paratextuális rendszere, valamint az egyes szövegek (levelek vagy bejegyzések) anyagszerűségének hangsúlyozása szintén közrejátszik a valósághoz tartozás illúziójának fenntartásában. Nem mellékes tehát azt kiemelni, hogy ezen alkotások poétikai leírásában mennyire fontos az extradiegetikus, vagyis az elbeszélő történethez közvetlenül nem tartozó tartományra való figyelés. Ez az egyedülálló szövegkonstrukciós eljárás magával hoz egy jellegzetes, az alábbiakban ismertetett történetalkotási sémát, amely nyilván függ a választott formától is, az egyes szám első személyű elbeszélésmódtól.

A francia levélregények első darabjának tartott alkotás 1669-ben jelent meg, a személyes érzelmeket új dimenzióba helyező szöveg: a *Portugál levelek* (*Lettres portugaises traduites en français*). A regény figyelemreméltó újításokat honosít meg mind az elbeszélés módja, mind pedig annak tárgya területén. Szerzői név nélkül kerül az olvasók elé, az előbeszéd fikciója szerint portugál nyelvű levelek közreadásaként francia nyelven. A levelek írója eszerint egy portugál nemzetiségű apáca, aki mindvégig megválaszolatlan leveleiben szenvedélyes szerelméről ír az őt végül is elhagyó kedvesének. A mindössze öt levélből álló regény a reménytelenség példázata: a funkciójukat veszített levelek fokozatosan hozzák előtérbe a magára maradó ember léthelyzetét. Mindez pedig lényegében megszünteti a történet folytathatóságát, illetve létezésének lehetőségét, így a regény végül önmaga felszámolását generálja.

regényéből = *Idées sur le roman: Textes critiques sur le roman français. X^{IX}–XXe siècle*, éd. Henri COULET, Paris, Larousse, 75.

²¹ A regény műfajának elméleti problémái a valószerűtlen eseményeket sorakoztató barokk regényektől a valóságot szimuláló későbbi regénytípusokig a magyar irodalmi gondolkodásban is megjelennek, ám rendszerint csak a lefordított szövegek előbeszédeinek elméleti megjegyzéseim keresztül, tehát nem egy szerves alakulás folyamataként. Vö. SZAJBÉLY, *i. m.*, 172–184.

A *Portugál levelek*nek több folytatása és utánzata²² született a francia irodalomban a következő évtizedekben, így e regény alapjává vált a monologikus²³ levélregénytípusnak, tehát az olyan narratív struktúrának, ahol egyetlen homodiegetikus elbeszélő hanghoz kapcsolódik a történetmondás. Ugyanakkor alapja lett a levélregények szerelmi tematikát kitüntető változatát jellemző, végletekig redukált cselekménynek, amely egyszerűen a kezdetben reményteli szerelemből a végzetes csalódásig vitt történet elbeszéléseként határozható meg. A történet minimalizmusa és tét nélkülisége a diskurzus, a beszédjelleg műfajt meghatározó szerepét hangsúlyozza.

A történetséma több évtizeden át tartó rögzítettsége mindemellett az olvasás populárisrá válásának kezdeteit rejtí magában. Ugyanis a 15. század közepétől a 17. század közepéig tartó időszak új olvasórétege, tehát a népi olvasók táborra elsődlegesen azon szövegeket igényelte, amelyek rövid terjedelemben egyazon történetet variáltak: „inkább ismétlésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg.”²⁴

A redukált történetséma mint poétikai jegy a több mint száz évvel később születő magyar levélregényekben is magától értetődően megjelenik, ám fontosabb ehelyett most egy olyan poétikai jellegzetességre utalni, amely a szövegkonstrukció pusztá leírásán túl az olvasásmód változására és az irodalom explicit differenciálódására enged következtetni.

Alternatív poétika

A francia könyvtári katalógusokban még manapság sem ritka, hogy a *Portugál levelek* Mariana Alcoforado neve alatt van besorolva a katalógusba, még hozzá egy olyan név alapján, amely a szöveg első kiadásában sehol sem volt feltüntetve. A névtelenül megjelent textusnak a 19. században találnak kényszerűen szerzőt egy hajdanvolt apáca személyében, sőt a levelek címzettjét is azonosítják, mindezzel pedig hivatalosan ismerik el az öt levél valódiságát, egy szóval sem említve annak lehetséges fikcionalitását. A szöveg köré rakódó mítosz egészen 1962-ig kizárólagosan működik az értelmezésekben, amikor is François Deloffre és Jean Rougeot stilisztikai és biográfiai kutatásai egy új szövegkiadást²⁵ kísérve nyilvánvalóvá teszik, hogy az öt levél egy bizonyos Guilleragues vikomt (1628–1685) alkotása.

²² Vö. *Lettres portugaises. Lettres d'une péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. et préface Bernard BRAY, Paris, Flammarion, 66–67. Cím szerint például: *Réponses aux Lettres portugaises traduites en français* (1669), *Nouvelles Lettres portugaises* (1669), *Nouvelles Réponses aux Lettres portugaises* (1669), *Lettres d'une péruvienne* (1747).

²³ Frédéric CALAS „roman épistolaire à une voix”-ként nevezi meg ezt a típust, i. m., 24.

²⁴ Roger CHARTIER, „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLÒ, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 314.

²⁵ *Lettres portugaises. Valentins et autres œuvres de Guilleragues*, introduction, notes, glossaire et tables d'après de nouveaux documents par François DELOFFRE et Jean ROUGEOT, Paris, Classiques Garnier, 1962.

Nem mellékes adaléka lehet ennek a több mint háromszáz éve tartó, meglehetősen fordulatos olvasástörténetnek Rousseau véleménye, aki D'Alembert-hez írott levelében, a nőkről vallott véleményében, magabiztosan kijelenti, hogy meglátása szerint a *Portugál levelek* bizonyosan férfi által íróttak: „Elles ne savent ni décrire ni sentir l'amour même. La seule Sapho, que je sache, et une autre, méritent d'être exceptées. Je parierais tout au monde que les Lettres Portugaises ont été écrites par un homme. Or, partout où dominent les femmes, leur goût doit aussi dominer: et voilà ce qui détermine celui de notre siècle.”²⁶ Az általam használt, 1829-ben megjelent kötetben Rousseau ezen megjegyzéséhez a kiadás szerkesztője viszont olyan kommentárt fűz, amely cáfolja a francia író állítását, megerősítve és beteljesítve ezzel a levélregény által felkínált olvasásmódot: „On sait positivement aujourd'hui que ces Lettres, dont M. Barbier a donné en 1806 une nouvelle édition, sont réellement d'une religieuse portugaise qui s'appelait Marianne Alcaforada, et qu'elles furent adressées au comte de Chamilly, dit alors comte de Saint-Léger.”²⁷

A *Portugál levelek* 1669-ben tehát útjára indít egy látens poétikát azzal, hogy önmagát autentikusnak, az életből vettnek tételezi, ellentétben a szigorú regulákkal lehatárolt, kanonikus irodalommal. Míg e kizáró jellegű szövegcsoporthoz, mint már kitértünk rá, a valóságosság és ezzel kapcsolatosan számos megkerülhetetlen kód ideájához igazítva alakul ki az alkotások hangsúlyozott fikciója, addig a bizonytalan helyzetű regény a valóságosság koncepcióját a valóságára cseréli, így ezzel kívül kerül a rögzített szabályok korlátozó erejének hatásköréből.²⁸

A valóság kapcsolódása az irodalmi szövegekhez és ezzel együtt természetesen az olvasáshoz persze nem ebben az időszakban és nem kizárólag a levélregény kapcsán jelenik meg, bár nem teljesen független attól. Hiszen a szövegben szereplő történet hitelesként való elfogadása már akkor jelentkezik, amikor az olvasás gyakorlata az alacsonyabb társadalmi rétegek körében egyre inkább elterjedt. Ez a folyamat ugyanis együtt jár az olvasási szokások gyökeres megváltozásával: jellemzően a 15. század közepétől a hangos olvasást (tehát azt az eseményt, amelynek során egy olvasni tudó személy egy nagyobb hallgatóságnak olvasott föl) az analfabetizmus viszonylagos csökkenésével felváltja a csendes olvasás, ahol szöveg és olvasója viszonya bensőségebbé válhat. Ez a megváltozott befogadói helyzet „elmosza a szöveg és az olvasó világa közötti határt – amely a felolvasásban mindig is nyilvánvaló –, s minthogy addig ismeretlen meggyőző erőt köl-

²⁶ „A nők sem leírni, sem érezni nem tudják a szerelmet. Egyedül Szapphó és egy másik nő az, akik kivételt érdemlnek. Ugyanakkor az egész világgal fogadnék, hogy a *Portugál leveleket* férfi írta. Márpedig ahol a nők befolyása jelentős, ízlésük is azzá válik: ez az, ami korunk ízlését is meghatározza.” (Ford. tölem – B. K.) Jean-Jacques ROUSSEAU, *A M. d'Alembert, [...] sur son article de Genève, [...] et particulièrement sur le projet d'établir un théâtre de comédie* = Uő., *Œuvres complètes*, I, Paris, Armand-Aubrée, 1829. 411.

²⁷ „Ma már bizonyosan tudjuk, hogy ezek a Levelek, amelyeket M. Barbier 1806-ban újra kiadott, valóban egy portugál apáctól származnak, akit *Marianne Alcaforadának* hívnak, és Chamilly grófjához szólnak, akit akkor *Saint-Léger grófjának* mondtak.” (Ford. tölem – B. K.) Uo.

²⁸ Shelly YAHALOM az irodalmi és nem irodalmi (*littéraire et non-littéraire*), valamint szöveg és nem-szöveg (*texte et non-texte*) fogalompárokkal írja le ezt a jelenséget: *Du non-littéraire au littéraire*, Poétique, 1980 novembre, 406–421.

csonnöz a fiktív történetek szövegének, igen veszélyes varázslat [...] mint ami az élő – elbeszélő vagy felolvasó – szónál alkalmasabb a hihetetlenről való meggyőzésre.”²⁹ Az olvasási szokásokra irányuló kutatások tehát azt igazolják, hogy a fikciós szöveg befogadása kezdetben eleve együtt járt annak valósághoz képesti tételezésével, ami elsősorban a tudós olvasók körének szélesedésével mérséklődött. A regények népszerűségével ez az olvasási praxis azonban egyáltalán nem szűnt meg, sőt a levélregény terjedésével egyenesen felerősödött. A játék leleplezésének lehetősége ugyanis nem minden olvasó számára volt adott, s ezt támogatta elsősorban a textusok által felkínált olvasásmód: a levélregény egy olyan implikált olvasót³⁰ ír bele a szövegbe, aki azt fenntartások nélkül fogadja el valószínűként.

A szabálynélküliség idővel mégsem marad a minden korlátot lerázó szöveg szimbóluma, hiszen létrehozza saját szabályrendszerét a kvázi kötelezően megjelenő elemekkel: az anonimitás és az autentikusság hangsúlyozásával a címben és az előbeszédben, a történet invarianciájával, a szerelmi diskurzus szinte kizárólagos jelenlétével. A kanonikus irodalom poétikája mellett így megszületik egy valójában nem kevésbé szigorú, ám nem annyira nyomasztóan és dogmatikusan rögzített alternatív szabályrendszer. A párhuzamosan létező poétikák és a mögöttük álló szövegek az olvasóknak köszönhetően természetesen nem egymástól hermetikusan elzárva, hanem lassan-lassan egymásra hatva és keveredve léteznek a 18. századtól.

A levélregény ezen alternatív poétikája a kezdetektől a sovány és az évtizedek során lényegében változatlan érzelmes cselekményszálból építkezik, meghatározó jegye továbbra is elsősorban az elbeszélés módjának sajátossága, az „inkább reflektáló és visszatekintő tünődés [...], események értelmezései”.³¹ Idővel a több levélíró bevonásával bonyolított és elaprózott elbeszélés-technika inkább értelmezhető a lényegében invariáns cselekmény ellensúlyozásaként, mint valamiféle fejlődésképzet jeleként, de természetesen figyelemmel kell lennünk e komplikálódás időbeliségére. A monologikus forma mellett tehát idővel a dialogikus és a polifonikus levélregények is nagy számban megjelennek. Ez utóbbi típus³² iskolapéldájaként szokás emlegetni Rousseau 1761-ben kiadott *Julie ou la nouvelle Héloïse* című szövegét,³³ amelyben szintén pontosan érzékelhető a redukált történetséma. Alain Montandon a Saint-Preux levelében körülírt clarensi kertet a *Julie* narrativikájának allegóriájaként olvassa: a zengő vagy éppen párhuzamosan futó utak, az elidőzésnek kedvező kis rejtékhelyek és a kert egészének mégis művészi kompo-

²⁹ CHARTIER, *i. m.*, 312. Bahtyin szerint a regénnyel összekapcsolódó újfajta olvasási szokások egyúttal poétikai jelölői is a műfajnak: „A nagy műfajok közül egyedül a regény fiatalabb az írásnál és a könyvnél, és egyedül ez alkalmazkodik szervesen a néma befogadás új formáihoz, azaz az olvasáshoz.” BAHTYIN, *i. m.*, 28.

³⁰ „Implikált olvasón a valószínű olvasónak a szöveg utasításai által kijelölt szerepét kell értenünk.” PAUL RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. JENEY Éva, Bp., Osiris, 1999, 335–336.

³¹ PAUL DE MAN, *Allegória (Julie)* = *Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus, 1999, 261.

³² FRÉDÉRIC CALAS a *Multiplikation des voix* (a nézőpont megsokszorozódása) című alcíjzetben tárgyalja az idetartozó polifonikus, vagyis többszólamú szövegeket, *i. m.*, 32.

³³ Azt azonban szokás homályban hagyni, hogy Richardson *Pamelája* (1740) mennyire meghatározó erejű a *Julie* kompozíciójában és egyáltalán a levélregény népszerűvé válásában; vö. MONTANDON, *i. m.*, 279.

ziciója nagyszerűen tematizálják az elbeszélés módozatait, ugyanakkor utalnak a történetmondásban jelentős szerepet elfoglaló elmélkedés meghatározó jellegére is.³⁴

A történet minősítése azonban nem csak allegorikusan, hanem explicit módon is jelen van a levélregény második előszavában, amely a szöveghez kapcsolódó függelékben kapott helyett. Ebben a háttérbe szoruló paratextusban kiadó és szerző párbeszédét követhetjük végig a közlésre szánt levelekről, s egy látens poétika helyett egyértelműen értékelő szempontú megjegyzéseket találunk a történet jellegéről: „Quant à l'intérêt, il est pour tout le monde, il est nul. Pas une mauvaise action, pas un méchant homme qui fasse craindre pour les bons; des événements si naturels, si simples, qu'ils le sont trop; rien d'inopiné, point de coup de théâtre. Tout est prévu longtemps d'avance, tout arrive comme il est prévu. Est-ce la peine de tenir registre de ce que chacun peut voir tous les jours dans sa maison ou dans celle de son voisin?”³⁵

Ez a szembeötlő leplezetlenség így arra utal, hogy a levélregény látens poétikája ekkorra, tehát mintegy száz évvel a *Portugál levelek* megjelenése után nyilvánvalóan módosul, és az olvasóközönség naivitása sem marad egyértelműen változatlan. A változó poétika az implikált olvasó módosulásával jár együtt: a szöveg intenciója szerint a regények előbeszédeiben továbbra is előadott, mintegy kötelezővé vált történet, miszerint a levelek egy létező személy írásai és az elbeszélte események valóságok, játékká alakul szerző és olvasó között. Hiszen mind a szerző, mind az olvasó számára evidensnek kell lennie, hogy a regényt alkotó levelek fikción alapulnak, mégis mindketten felvállalják az előbeszéd által kínált paktumot, azaz a szerző a kiadó-kompilátor, az olvasó pedig az indiszkrét leskelődő szerepét. Ezen leplezett kapcsolat ironikus megjelenítését kínálja Rousseau *Julie*-jének első előszava: „Il faut des spectacles dans les grandes villes, et des romans aux peuples corrompus. J'ai vu les mœurs de mon temps, et j'ai publié ces lettres. Que n'ai-je vécu dans un siècle où je dusse les jeter au feu! Quoique je ne porte ici que le titre d'éditeur, j'ai travaillé moi-même à ce livre, et je ne m'en cache pas. Ai-je fait le tout, et la correspondance entière est-elle une fiction? Gens du monde, que vous importe? C'est sûrement une fiction pour vous.”³⁶

Annak ténye, hogy az olvasó cinkosságot vállal a szerzővel, egyre világosabbá teszi a levélregény megváltozott helyzetét, amely ezzel a mindinkább rögzülő – diskurzust, történetet, paratextusokat lehatároló – szabályrendszerrel egyértelműen a hivatalosan

³⁴ MONTANDON, i. m., 280; vö. még Jean-Jacques ROUSSEAU, *Julie, ou la nouvelle Héloïse*, éd. Michel LAUNAY, Paris, Flammarion, 1967, Quatrième partie, Lettre XI. Saint-Preux à Milord Édouard, 352–375.

³⁵ „Semmi figyelemfelkeltő sincs benne, mindenkinek érdektelen. Sem egy gonosz tett, sem egy rosszindulatú ember, aki miatt félténénk a jókat, az események olyannyira természeteskés és egyszerűek, hogy már túlságosan is azok, semmi megjósolhatatlan, semmi váratlan fordulat. Minden előre eltervezett, és be is következik. Érdemes-e azzal foglalkozni, amit naponta láthatunk saját házukban, vagy a szomszédunknál?” (Ford. tölem – B. K.) *Julie*, i. m., 573.

³⁶ „A nagyvárosokban látványosságok kellenek és regények a romlott embereknek. Láttam saját korom erkölcsseit és kiadtam ezeket a leveleket. Bár egy olyan korban éltem volna, mikor tűzbe kellett volna dobnom őket! S bár csak kiadóként vagyok jelen e könyvben, én magam is dolgoztam benne, nem is tagadom. Vajon az egész az én művem és az egész levelezés kitalált? Emberek, mit számít? Bizonyosan fikció számotokra.” (Ford. tölem – B. K.) *Uo.*, 3.

létező irodalomhoz sodródik közel. Ha varázsa és „vadsága” ezzel nem is tűnik el teljes egészében, irodalmon kívüli pozíciója, nem-irodalmissága mindenképpen átminősül.

Ide kapcsolódva még lényeges megemlíteni, hogy úgy tűnik, ezzel párhuzamosan a regényben megjelenített valóság jellege is megváltozik s paradoxsá válik szövegen kívüli és belüli valóság viszonya: Diderot ugyanis Richardson *Pameláját* dicsérve arról beszél, hogy az angol levélregény igazabb a valóságnál, s a regényen kívüli világ csak egy hazugság: „O Richardson! j'oserais dire que l'histoire la plus vraie est pleine de mensonges, et que ton roman est plein de vérité. [...] j'oserais dire que souvent l'histoire est un mauvais roman; et que le roman, comme tu l'as fait, est une bonne histoire. O peintre de la nature! c'est toi qui ne mens jamais.”³⁷

Nem lenne azonban helyes, ha az implikált olvasó ezen megváltozott helyzetét a tényleges olvasók teljes táborára vonatkoztatnánk, mivel nem feltételezhetjük, hogy a francia és a magyar olvasók mindegyike megfelelőképpen felkészült volt az ebben a játékban való részvételre. Valószínűleg csak a nagyobb tájékozottságú, műveltebb emberek, akik sok esetben maguk is írók voltak, váltak képessé az implikált olvasó szerepének értelmezésére, vagyis a Rousseau által leleplezett szerep nem törli ki a levélregények naiv olvasatát. Ez a kétoldalúság pedig az első levélregénytől kezdve benne rejtőzik a szövegekben, és az egyik vagy a másik oldal aktualizálódása a 17–18. században, úgy tűnik, nem kiszámítható. Ez a kettősség azonban idővel persze lelepleződik, ami azonban nem eredményezi az olvasásélmény szegényebbé válását, hiszen teljes mértékben nyíltá teszi a szövegben rejtőzködő játék mozgását.

A la hongroise

Közismert, hogy a francia királyi udvarban és az irodalmi szalonokban már a 16. századtól kezdődően óriási kultusza volt a levelezésnek, amely a magánélet területéről a tudós vagy egyéb módon híressé vált emberek levélváltásainak megjelentetésével átkerült a szélesebb közönség körébe. A levelezés ilyen módon irodalomná vált, társadalmi sze-

³⁷ „Ó, Richardson! azt merem állítani, hogy a legigazabb történet tele van hazugsággal, és a te regényed tele igazsággal. [...] azt merem állítani, hogy gyakran a történelem csak egy rossz regény, és a regény, amelyet írtál, az igaz történelem. Ő, természet megfestője! te soha nem vagy hazug.” (Ford. tölem – B. K.) Denis DIDEROT, *Éloge de Richardson* (1762) = D. D., *Œuvres esthétiques*, Paris, Bordas, 1988. 39–40. Diderot idézett szavai erőteljesen összecsengenek Charles Batteux széptermszet-teóriájával, ami talán nem véletlen, hiszen közel egy időben született Diderot kritikája és Batteux művészetelméleti munkája (*Beaux arts réduits à un même principe*, 1746). A szép természet elmélete ugyanis azt jelentette, hogy a művésznek, Arisztotelész imitáció-tanából elvonatkoztatva, nem a valós természetet kell utánoznia, hiszen az tartalmazhat szokatlan, hiteltelennek tűnő dolgokat, hanem egy abból absztrahált ideális természetképet, mégpedig a tökéletes műalkotás létrehozásához. Vö. *Littérature française*, éd. Jean EHRARD, Paris, Arthaud, 1974. 68. Batteux idézett tana, valamint poétikája a század végéig nagyon ismert és népszerű volt Franciaország határain kívül is, elsősorban német nyelvterületen, ahonnan Magyarországra is átkerült. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990. 131–132. Talán ez az idézet is hozzásegít annak megvilágításához, hogy a regény hogyan sodródik közelebb a klasszikus műfajok köréhez.

repe mellett kiemelkedtek irodalmi vonatkozásai. Az antik hagyományokkal rendelkező népszerű prózai műfaj hamarosan alapjává lett a levélregénynek, amely így már nem idegenként került az olvasók elé, hiszen a levél divatja megfelelő diszkurzív alapot biztosíthatott a műfajnak.

A magyar levélkultúrára vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a magyar szellemi életben is igen fontos szerepet töltött be a levél, egyik jelentős korszaka, amely a barokk irodalom idejére tehető, szinte egybeesik a francia levelezés virágkorával.³⁸ Míg eleinte csak a hivatalos teendők sokrétűségéhez kapcsolódott a levélírás aktusa, addig a 17. század végére a magánélet féltett szférája szintén megjelent a levelezésekben, s a tollat ragadók között mind több hölgy mutatkozott, valamint a szövegek tematikája jelentősen kibővült.³⁹ Az oktatásban is helyet kapott a levélírás, a Magyarországon ez idő tájt használatos retorikai tankönyvek rendszerint tartalmzták a levélírásra vonatkozó elméleti tudásanyagot, sőt a műveltebb levélírók gyakran fordultak a francia *Secrétaire*-ekhez segítségül. Hopp Lajos szerint a magyar levélkultúra kifejezetten magas szinten állt a vizsgált időszakban, azonban alakulástörténetében nem következett be az a fázis, amelyet a francia irodalomban a hihetetlenül népszerű és óriási mennyiségben megjelenő levélregény jelent: a magyar levélkultúrából nem nőtt ki tetemes nagyságú világias szépirodalom.⁴⁰

Hiány jelentkezett tehát a magyar irodalomban, annak ellenére, hogy a lehetőség adva volt a levélkultúra által. Egyetlen alkotás azonban mégis született, amely a kezdetét jelenthette volna a magyar levélregények történetének. A lehetőség azonban mégis beteljesületlen maradt, ugyanis Mikes Kelemen *Törökországi levelei* nem kerülnek nyilvánosság elé megírásuk idején. A leveleket először Kultsár István adta ki 1794-ben, egy olyan időszak közepén, amikor a regény már meglehetősen széles olvasóközönséget tudhatott magáénak, sőt már a külföldön híressé vált levélregények is beszivárogtak az olvasmányok közé.

Ekkorra már megjelent a magyar levélregények első darabja, amely hatástörténetileg igen jelentős pozíciót tudhat magáénak, mégpedig Kazinczy 1789-ben kiadott fordítása-alkotása: a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*. A kiadás dátuma, a szerző neve és a keletkezés körülményei egyaránt beszédesek a magyar levélregény alakulástörténetének és irodalmi helyzetének vizsgálatában. Az, hogy Kazinczy az előszóban *magyarrá tett románnak* nevezi alkotását, majd a *Werthert* és az *Adolf leveleit* említi a *Bácsmegyey* születését magyarázva, szempontunkból azért is jelentős, mivel belehelyezi a szöveget egy hosszú időn keresztül alakuló hagyományba, amely Nyugat-Európában ekkorra már eléri saját korlátait. A két német regény egyben a műfaj paradox helyzetének allegóriája is, hiszen az a priori irodalmon kívüli szövegcsoporthoz egy csupán induktív módon létező poétikával megkülönbözteti önmagán belül is az emelkedettebb és a populárisabb, vagyis a kánonba kerülő és a kizárandó szövegeket.

1789, a megjelenés éve is arra enged következtetni, hogy a *Bácsmegyey* a nyugat-európai levélregény alakulástörténetének befejeződő szakaszában jelenik meg, egy olyan

³⁸ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974. 501.

³⁹ *Uo.*, 507.

⁴⁰ *Uo.*

időpontban, amikor a kvázi kanonikussá vált szövegmodell már egyre inkább működésképtelen. Látszik ez abból a nyíltságból, ahogyan a szerző az előbeszédben a műfaj helyzetéről szól, mellőzve a korábban szokásos, autentikusságot deklaráló diskurzust: „[...] a Poésis fentebb neme, azaz az Epopea és a Melpomene sarus játéka, az egészen el nem készült dísz meg nem szennyvedik. De ellenkezőképpen van a dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, s nevezetesen az én románommal. Ebben nem a történet-költő, hanem maga Bácsmegyey száll, mégpedig levelekben [...] s szinté elhitheti az olvasót, hogy levelei nem valamely belletristának, hanem magának a megvetett Szerelem gyötrelmei közt fetrengő Bácsmegyeynek tollából folytak.”⁴¹

Mindezzel a magyar levélregény történetének első jelentős darabja nem irodalmon kívüli műfajként vonultatja be a hazai irodalomba ezt a szövegcsoporthoz a francia irodalomban tapasztaltakkal ellentétben, hanem közvetlenül bejuttatja azt a poétikai leírásokban szereplő műfajok társaságába. Nyilván nem a *Poésis fentebb nemével* azokkal azonos kategóriába, hanem az őt megillető, alacsonyabb stílusminőséget és származást képviselő szintre.⁴² Érzékelhető tehát, hogy a *Bácsmegyey* e kijelentés által a poétikai meghatározás alapján az irodalom alatti kategóriából felkerül egy magasabb szintre, amivel alantassága mindenképpen csökken, s fenntartja a lehetőséget a regény műfaja egészének erre a szintváltásra.

A *Bácsmegyeyt* követő levélregény, a *Montier asszony levelei*⁴³ egy német szöveg alapján készült, amelynek eredetije viszont francia,⁴⁴ de különösebb ismertségéről, kedveltségéről nem tudunk, s ez is a magyar levélregény szervesen fejlődésével magyarázható. Mészáros fordítása ugyanis kevésbé illeszkedik az érzékenységre azon vonulatába, amely kizárólagosan a szerelmi diskurzusból kinövő alkotásokat képviseli. Mészáros Ignác fordítása a levélformát kifejezetten didaktikusan használja fel a kitüntetett téma, vagyis a boldog házasság tárgyalására, amellyel inkább az erkölcsi irodalom körébe sorolható. Nyilvánvaló mindemellett, hogy a morális diskurzus az érzékeny levélregényekből sem hiányzik, azonban véleményem szerint egyértelműnek tűnik, hogy míg a *Bácsmegyey* képviselte vonulat a szerelemtől való nyílt beszéd megteremtését kíséri meg, addig a *Montier asszony levelei* sokkal inkább része a 18. század második felében virágzó profán erkölcsi irodalomnak, amelynek hátterében a barokk hagyományok sejlenek fel.⁴⁵

⁴¹ KAZINCZY Ferenc. *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei = Érzelmes históriák*, vál., szerk., utószó LÖKÖS István, Bp., Magvető, 1982, 361.

⁴² A *Bácsmegyey* ezen sajátos műfajhonosítása a regények népszerűvé tétele mellett felkeltette a figyelmet az Albrecht Christoph Kayser-től származó német eredeti iránt is, ezt mutatja TÉJFALUSI CSÓKA József 1800 körül keletkezett kéziratos fordítása is, *A' meg csalatott szerelem' gyötrelmének áldozatjává lett Adolf' Levelei. Németből találós szaporítással által szerkesztette ...*

⁴³ Fordítója, Mészáros Ignác a levélregénnyel együtt jelenteti meg *Magyar Szekretáriusát*, amely többek között szerelmi tárgyú levélmintáival explicit poétikai példákat kínál a műfaj olvasásához és írásához.

⁴⁴ *Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses*, Bruxelles, 1756.

⁴⁵ Az erkölcsi irodalomra nézvést vö. BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995, 193–198.

A fordításon keresztül megmutatkozó francia példa mégis szolgálhat tanulságokkal, mivel megmutatja a levélregény eredetileg irodalmon kívüli helyzetét, azokat a rejtőzködő kódokat, amelyek a *Bácsmegyeyben* megtalálhatók, amennyiben képesek vagyunk fellelni benne a műfaj genezisének nyomait. A francia levélregények egy viszonylag jelentős részében, amint azt a *Montier asszony' levelei* példázza, alapvető szövegalkotó elem az erkölcsi kérdésekről való beszéd.⁴⁶ Mészáros fordítói előszavában kifejezetten nagy hangsúlyt kap ez a moralizáló jelleg, mégpedig úgy, hogy a szöveg előrevetített értelmezését adva összekapcsolja a regényt a szintén általa fordított *Kártigámmal*, amely a korábbi évtizedek regényírásához igazodva ugyancsak az erkölcsstani hagyományokat követő művekhez tartozik: „Kártigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minő okossággal kell a hajadon személynek egy férjfiúval való esmértségre, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] És ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemei előtt viseli, mint e könyvben megírott ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjét lelki vigasztalásával együtt szerezheti. Élj hasznodra, ékes nemű Olvasó!”⁴⁷

A műfaji vizsgálódások szempontjából ennek a ténynek akkor lehet hozadéka, ha felismerjük a moralizálásban, az erkölcsi tanításban eredendő irodalmon kívülségét, s viszszaillesztjük az egyházi írásbeliség tartományába. Az tűnhet fel tehát, hogy a levélregény így többszörösen is nem irodalmi forrásokból táplálkozik, s ekként kerül be lassú poétikai formálódás nyomán a szépirodalmi műfajok kategóriájába. Mindezt viszont a magyar levélregény sajátos alakulása nem mutatja meg nyíltan, csupán nyomokat ajánl e sűrített történet kibontásához.

Fanni' hagyományai: különös olvasás

A *Bácsmegyeyben* és Mészáros Ignác fordításában jelenlévő explicit és implicit műfaji tapasztalatokat törli az 1794–1795-ben az *Uránia* három számában megjelent *Fanni' hagyományai*. A valóságot szimuláló szöveg és a szerző leleplezése ezúttal nem lesz működő olvasásmód e folytatásos regényben, amely, bár alapvetően naplóbejegyzésekből építkezik, leveleivel és beszédmódjával mégis a levélregényekhez sorolható. A *Fanni' hagyományaiba* a műfaj magyarországi történetének tanulmányozása szempontjából két irány felől léphetünk be, egyrészt érdemes a paratextusok (elsősorban az előbeszéd), másrészt pedig az olvasók felől közelíteni a szöveghez.

A naplóbejegyzések és a levelek előtt található három előbeszéd mindenekelőtt rögzíti azokat a kereteket, amelyek közé a Fanniról szóló szöveg elhelyezhető. A szerkesztői előszó a hétköznapi emberek sorsát emeli a hősök magasságába: „Azok a' Szeretetre

⁴⁶ Vö. YAHALOM, i. m., 420.

⁴⁷ *Montier asszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közölt tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei.* ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1793, Rövid emlékeztetés, oldalszám nélkül.

méltók, a' kik el-felejtetnek, mert nem ültek Királyi-székebe', vagy – nem szeretettek olyanoktúl, a' kik Thronusban ültek...’’⁴⁸ A T-ai Józsinak tulajdonítható két szövegrész is elsősorban a szöveg autentikusságát hangsúlyozza, tehát fő célja az olvasóközönséget megerősíteni abban a hitben, hogy az olvasandó történet nem irodalmi mű, hanem maga a valóság: „Ezt a' Kedves Lelket hozta előmbé egy szerentsés Történet, tizen-hatodik Eosztendejében. Ő, és én, eggyyszerre érzettük a' Szeretetnek bőldog Fel-indulását...’’⁴⁹

Azonban nem ennyire nyílt, sőt majdnem felismerhetetlen maga a szerkesztői munka létezése, amely szintén fontos részét képezi a levélregény műfaji paktumának. Ugyanis a szerkesztő diszkrét jelenléte és megnyilvánulása szintén az autentikusság megerősítésének eszköze, s éppen finom, észrevétlen jelenlétével válik természetessé működése. A *Fanni'* hagyományaiban (szintúgy, mint a korai, tehát a *Julie* előtti francia levélregényekben) a szerkesztői előszó olyan hangként van jelen, amely hangsúlyozza a kiadott szövegtől való távolságát, és kimondatlanul is egyértelművé teszi, hogy a szövegközlést megelőzte valamiféle szerkesztői előmunka, ami lehetővé tette a megjelentetést. Az előzetes beavatkozás a szöveg elrendezését jelenti a kézirat alapján, ebben az esetben tehát a levelek és a naplóbejegyzések megfelelő diszpozícióját a történet kikerekedése céljából. Ebben a gesztusban benne rejlik a szövegtől való távolságtartás is, amellyel az irodalmon kívüli műfaj szerzőségét nem kell felvállalni. Ez a distancia pedig olyannyira sikeres lesz a *Fanni* esetében, hogy néhány évtized múltán az olvasóközönség tapasztalatát kifejezve Toldy Ferenc s a nyomában megszülető magyar irodalomtörténet-írás először létező személyként, később már ironiként kezeli Fannit.⁵⁰

A *Fanni'* hagyományai tehát, a *Bácsmegyey*vel szinte egy időben, teljesen különböző elméleti megfontolásról tanúskodik. Hiszen míg a *Bácsmegyey*vel a levélregény műfaja elvileg minden poétikai jegyét nyíltan megmutatja, felvállalja a valóság illúzióját és irodalmon belüli műfajként deklarálja helyzetét, addig az *Urániában* megjelenő szöveg megszünteti ezt az olvasási tapasztalatot. A francia levélregény alakulástörténetéhez képest tehát egészen más a *Fannival* a magyar levélregény, hiszen nem genetikus alakulás eredményeként követi egymást időben a naiv olvasásmódot kívánó textus és a nyílt poétikai leírást kínáló szöveg, hanem szinkronikusan él egymás mellett a két, egymástól idegennek és időben távolinak mondható olvasásmód.

A levél

Bármilyen mértékben is nyitott vagy elfedett a levélregényben a fikció az olvasói tapasztalat előtt, van még egy olyan vonatkozása az ide tartozó textusoknak, amely az említett szövegszervező eljárásokon túl, ha lehet, tovább fokozza a valóság illúzióját. Ez

⁴⁸ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 68.

⁴⁹ *Uo.*, 69.

⁵⁰ A probléma részletes kifejtésére nézvést vö. SZILÁGYI Márton, *A Fanni' hagyományai szerzőségének kérdése* = Sz. M., *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 57–79.

pedig magából a formából adódik, abból az alaphelyzetből, hogy levelekből épül fel a regény, s az egyes darabok nem kizárólag a szöveg formális tagolására korlátozódnak, hanem folytonosan utalnak saját maguk anyagszerűségére. Azzal, hogy az egyes levelek, illetve naplóbejegyzések materiális jellegükre vonják a figyelmet, megkísérlik a szöveg egészét elidegeníteni minden irodalmi meghatározottságtól. Így lesz a materialitás hangsúlyozása is annak a játéknak a része, amelyet a szerző az olvasónak ajánl egy alternatív normaképzés folyamatában.

A levelek kézzelfoghatóságának kiemelése elsődlegesen azon paratextusok által valósul meg, amelyek a levél, illetve a naplóbejegyzés megírásának idejére, helyére, valamint címzettjére utalnak. Emellett fontosak még a levélben a megszólító és az elkészítő kifejezések. Ezen formálisnak nevezhető elemek mellett rendszerint előfordulnak olyan helyek a szövegben, amelyek kifejezetten a levelek vagy a napló kézzelfoghatóságára, anyagi mivoltára utalnak. A valóság illúziójának erősítése mellett ezek a részek ugyanakkor olyan metadiszkurzív jellegű reflexiók is, amelyekben a levélregény önnön műfajiságát írják le.

A *Bácsmegyey*ben a levél anyagszerűségén való elidőzés egyoldalú: rendszerint a levélküldés és -kapás mozzanataira, illetve a levélírás körülményeire utalnak: „Alig küldtem el tegnapi leveletem, midőn a második postán egy csomó levelet kaptam.”⁵¹ „Valahányszor tegnap pennához nyúltam, hogy néked írjak, ugyanannyiszor vetettem el azt.”⁵²

A *Fanniban* némileg érzékletesebben válik fontossá a papír, ebben az esetben napló materiális jellege: „Utoljára teszem reád Titkaim’ Meghittye! Sorvadó Kezeimet – és csak azért, hogy véle szóllyak... Egyetlenem! midőn ezek a’ Jegyzelékek Kezeidbe jutnak, akkor már engem’ a’ híves Föld takar... Bepetsételve hagyom neked azokat a’ Könnyeket, a’ mellyeket ide hűlaltam, ezeket a’ Gyötrelmeket, mellyeket ide öntöttem... és néked hagyom azokat.”⁵³

A francia levélregényekben hasonlóképpen lényeges a levél mint tárgy szerepeltetése. Azokban a regényekben, amelyekben a narráció meglehetősen komplikálttá válik a több tucatnyi levélíró bevezetésével, a levél funkciója is összetettebb lesz. Egyrészt lehetőség nyílik egy személy különböző kapcsolatainak bemutatására, másrészt pedig bonyolultabb feladatként mutatkozik a nagy mennyiségű levelet egy történet köré csoportosítani. Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ában Saint-Preux és Julie között a levél nem csupán kommunikációs eszköz, hanem tárgyszerűsége olyannyira kiemelt, hogy fétisként értelmezhető jelenléte: „J’ai reçu ta lettre avec les mêmes transports que m’aurait causés ta présence; et, dans l’emportement de ma joie, un vain papier tenait lieu de toi.”⁵⁴

⁵¹ *Bácsmegyey*, 379.

⁵² *Uo.*, 398.

⁵³ *Uránia*, 279–280.

⁵⁴ „A leveled érkezése akkora gyönyört hozott számomra, mint a jelenlété: és az örömöm kitörésével, csupán egy hiú reményt keltő papír helyettesített téged.” (Ford. tölem – B. K.) *Julie*, i. m., 170. Première partie. XVI. lettre, Saint-Preux à Julie.

Ezzel a megjegyzéssel a levél saját funkciójáról beszél, arról a kommunikatív szándékról, amelynek célja a hiány, a távollét megszüntetésére irányuló törekvés.⁵⁵ Choderlos de Laclos libertinus hagyományokat őrző levélregényében, az 1782-ben megjelent *Veszedelmes viszonyok*ban a levél viszont már nem csupán közvetítő eszközként van jelen, hanem maga válik az csemények irányítójává. Marquise de Merteuil és Vicomte de Valmont szövetkezésében a kiszemelt áldozatok meghódítása, megtévesztése, manipulációja vagy akár a megsemmisítése érdekében a levél cselekményként tételeződik. Elemzői⁵⁶ a levelek ezen tárgyiasságát a szöveg erotikus karakterével is összekapcsolják, hiszen az erotika alapja a nézés alanyának és tárgyának különös öröme egy olyan kultúrában, ahol meglehetősen erős a bűnösség hagyománya is. Laclos regényében tehát a levelek fétisjellege szintén érzékelhető, tárgyszerűségének ábrázolása pedig leleplezi a *Julie* érzékenységében rejtőzködő érzékiséget is: „Je l'ai emportée dans mon lit, et puis je l'ai baisée comme si... C'est peut-être mal fait de baiser une Lettre comme ça, mais je n'ai pas pu m'en empêcher.”⁵⁷

Befejezhetetlenség

A magyar érzékeny levélregény hatástörténeti szempontból megszűnik az Urániában kiadott darabbal,⁵⁸ hiszen a műfaj hatókörébe sorolható további két szöveg befejezetlen maradt, így megírásuk idején meg sem jelenhettek. Ezért ebben a fejezetben mindvégig korlátoznunk kell kijelentéseink érvényességét, hiszen nem gondolkodhatunk lezárt textusokról, ugyanakkor persze mindez igen beszédes lehet a műfajértelmezés folyamatában.

A két szóban forgó lezáratlan levélregény egyike Vitkovics Mihály alkotása (*A költő regénye*, 1800 körül), a másik pedig Kisfaludy Sándoré (*Két szerető szívnek története*, 1806 körül). A két textus a fentebb tárgyalt levélregényekhez képest kevésbé hangsúlyosan képvisel olyan poétikai jellegzetességeket, amelyekből kiderülne pontosan, hogy irodalmon belüli, illetve azon kívüli szöveggént kívánják-e magukat deklarálni. A töredékekhez nem kapcsolódik olyan paratextus sem, amelynek diskurzusa egyértelművé tehetné a szövegek által felkínált olvasási módokat. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *Bácsmegyey*hez hasonlóan nem monologikus formát, hanem némiképpen komplikálódott változatokat használnak fel a történetmondásban. A *Két szerető szívnek története* két

⁵⁵ A levél definíciójára nézvést vö. CALAS, i. m., 14; HOPP, i. m., 501–502.

⁵⁶ Robert MAUZI, Sylvain MENANT, *Littérature française: Le XVIIIe siècle*. II, Paris. Arthaud. 1977. 233.

⁵⁷ „Bevittem magammal az ágyba [a levelet], majd úgy csókolgattam, mintha... Talán nem helyes, hogy egy levelet így megcsókolok, de nem tudtam megállni.” (Ford. tölem – B. K. *A baiser* íge második jelentése a vulgáris jelentéstartományban a szexuális aktusra utal.) Première partie, Lettre XVI. Cécile Volanges à Sophie Carnay.

⁵⁸ Az 1810-es évek után megjelent levélregények már inkább tekinthetők az érzékenység bírálatának vagy működésképtelenségének, minisem a műfaj továbbélésének. (Az 1810-es években: VITKOVICS Mihály, *Spoimen Milice*; GOETHE *Werther*ének fordítása BÖLÖNI FARKAS Sándor és KIS-SOLYMOSY SIMÓ Károly által; KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyei gyötrelmei*; 1820 után: FÁY András, *Érzélgés és világ folyása*; SZALAY László, *Alfonz levelei*; BAJZA József, *Otilia*; EÖTVÖS József, *A karthauzi*.) Ám természetesen nem tekintjük érdek-telennek a velük való foglalkozást, hiszen bizonyára lehet e szövegcsoporthoz is hozzáadéka az általunk tárgyalt regények szempontjából.

levélíró dialógusa, *A költő regénye* pedig összesen öt levélíró szerepeltet. Mindkét töredékben megtalálhatók egyébiránt olyan nyomok, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy láthatóvá váljék a két szöveg műfajhoz tartozási szándéka és olvasási stratégiák közvetítése. Azokban a részletekben keresendő ez a kapcsolódás, amelyekben a levélírók mondanivalójuk megerősítéseként levélregényekből idéznek, illetve utalnak ismert szövegekre.

Vitkovics töredéke a *Fanni' hagyományai* említésével teszi egyértelművé azt a szöveg-hagyományt, amelyhez kapcsolódni szándékozik. Kisfaludy töredékében viszont hangsúlyosabbá válik a műfajhoz való tartozás azzal, hogy a levelekben számos idézet szerepel Rousseau *Julie*-jéből, emellett a két szereplő is többször hasonlítja magát a francia levélregény szerelmes párjához. Így talán kaphat némi hitelt az a feltételezés, miszerint *A költő regénye* inkább folytatta volna a *Fanni* által képviselt, irodalmon kívüli státuszt deklaráló levélregényt, míg a *Két szerető szívnek története* azt az irányt követhette volna, amely Rousseau *Julie*-je óta kezdett magának irodalmon belüli pozíciót keresni. Ám továbbra se felejtsük el, hogy ez a két szöveg, amely a levélregény műfajának időbeli határán áll, bevégezetlen.

Ez persze eleve izgalmas olvasási tapasztalattal szolgálhat,⁵⁹ hiszen a műfaj egyik alapvető poétikai ismérve a töredékesség, amelyet tovább bont sok esetben az intertextusok sokasága. Más szempontból is beszédes e felfüggesztett lét, hiszen a két soha meg nem születő szöveg az érzékenység tapasztalata felől egyszerűen már nem alkalmas a befejezésre, mivel nem követik azt a történetsémát, amely eladdig a levélregényt mind nyugat-európai, mind pedig magyar változatában jellemezte. Vitkovics töredékének főszereplője számára a szerelemben való mélységes csatlódás nem lesz végzetes, a Kisfaludynál szereplő fiatal pár boldogsága pedig némi zökkenő után beteljesedik.

Sűrű történet

A magyar levélregény alakulástörténetének áttekintését a műfaj francia nyelvű darabjaihoz viszonyítva kívántam elvégezni, mivel viszonyuk mind architextuális, mind pedig intertextuális szempontból figyelemreméltó. Visszatekintve a szövegek kapcsolódásaira és egymástól való eltávolodásaira, világosan körvonalazódhat a magyar levélregények sajátos helyzete a 18–19. század fordulóján. Míg a francia levélregények alakulástörténete elvezet az irodalmon kívüli textustól az irodalmi műfajok között helyet kereső szövegig, addig a magyar nyelven megszólaló műfaj mellőzi ezt a linearitást. A *Bácsmegyey* már nyíltan beszél saját megalkotottságáról, viszont a néhány évvel későbbi *Fanni* irodalmon kívülisé-

⁵⁹ Vö. Michel GAILLARD, *Le fragment comme genre*, Poétique 1999 novembre. 396: „Plus on cherche le fragment, plus on trouve la lecture et le lecteur. Pour l'essentiel, le fragment pris comme un genre trouve son unité dans la réception, dans ce plaisir du sens qui survient sans calcul, ni enjeu, par des textes qui présentent la particularité d'être autrement centrés.” („Minél jobban kutatjuk a töredéket, annál közelebb jutunk az olvasáshoz és az olvasóhoz. Lényegében a műfajként kezelt töredék a befogadásban találja meg egységét, az érzés örömeiben, amely számítás és tét nélkül van jelen olyan szövegekben, amelyek abban különlegeseek, hogy másként vannak rendezve.” Ford. tölem – B. K.)

gét hirdeti, a századforduló két töredéke pedig már lekési az érzékeny levélregény-diskurzus működőképességét. Így láthatóvá válik, hogy a magyar irodalomban a levélregény (és általában a regény) alakulástörténete nem tekinthető szervesnek, szemben a francia irodalomban tapasztaltakkal. Ehhez a sajátos helyzethez persze hozzászámítandó a magyar levélregény időbeli kiterjedtségének korlátozottsága, az a mindössze két-három évtized, amelyben kvázi szinkronikusan próbál leképeződni a műfaj történetisége. Ezért helye lehet annak a kijelentésnek, hogy a magyar levélregény az idegen nyelvű (elsősorban a francia és a német) szövegek transztextuális játéka végpontjának, egy hosszú folyamat összegzésének tekinthető, amelyben még utoljára meghatározó jellegű az érzelmes cselekmény ötvöződése a levelek és a naplóbejegyzések egyedi narratívikájával.

A francia levélregény története, amely a *Portugál levelekkel* kezdődik s a 19. század elejére merül ki a *Julie*-utánzatokkal (pl. Madame de Staël *Delphine*-je) és travesztiákkal (pl. Choderlos de Laclos *Veszedelemes viszonyok*ja), mindenképpen egy genetikus alakulás eredménye, ami a magyar levélregények kapcsán korántsem mondható el. Ezzel azonban nem lenne jogos leértékelni a magyar irodalom 18. századi helyzetét, a cél kizárólag a műfaj alakulástörténetének bemutatása volt a két különböző nyelvterületen. Ezek a kutatások majd tovább vezethetnek a műfajok változásának és kapcsolatának irányába, a tematika és a diskurzus szempontjából elsősorban a heroida felé, ahol szintén a francia irodalommal való közvetlen, illetve áttételes kapcsolat tűnhet fel először. A jelen olvasási tapasztalatából a heroidákat a műfaj kétes poétikai helyzete teheti izgalmassá, de ebben az esetben az antik eredet és az érzékeny levélregényhez szorosan kapcsolódó tematika és beszédmód okozza a feszültséget.

A levélregény, amint láttuk, látszatra a levélhez hasonlóan⁶⁰ formája leírhatatlanságát, rugalmasságát és kánonon kívüliségét sugallja, elvileg tehát a regény típusain belül a legmegfoghatatlanabb. Valójában azonban meglehetősen erős korlátokat alakít ki maga köré, így – Roland Barthes kategóriáit alkalmazva – írhatónak⁶¹ mutatkozva valójában azonban kizárólag az olvasható⁶² szöveg kategóriájába sorolható.

A tanulmány végéről visszatekintve válik egyértelművé az a tény is, hogy a levélregény – önértelmezése ellenére – az irodalmi szövegek rendszerében a regény kategóriájában találja meg a helyét.

⁶⁰ A levél meghatározására és beszédmódjára nézvést vö. Geneviève HAROCHE-BOUZINAC, *L'épistolaire*, Paris, Hachette, 1995, 3: „Ainsi la lettre, forme très différenciée à l'intérieur de ses propres limites, se caractérise-t-elle par l'instabilité de ses formes et la souplesse de son utilisation. C'est la combinaison de ces facteurs historiquement et socialement variables et de facteurs invariants (destination, souscription) qui détermine le mode de fonctionnement du genre épistolaire.” („A levél tehát, amely saját határain belül igen változatos lehet, meglehetősen bizonytalan formával és sokoldalú felhasználhatósággal jellemezhető. Történelmileg és társadalmilag változó tényezők, illetve változatlan elemek [címezett, aláírás] kombinációja, amely meghatározza a levélműfaj működési formáit.” Ford. tőlem – B. K.)

⁶¹ „...amit ma is lehetséges megírni (újraírni) – ezt nevezzük írhatóknak. Miért az írhatókat tekintjük értéknek? Azért, mert az irodalmi munka (az irodalom mint munka) téje, hogy az olvasót immár ne a szöveg fogyasztójává, hanem létrehozójává tegye.” Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 14.

⁶² „Az írható szöveggel szemben megjelenik tehát a vele ellentétes érték, negatív, reaktív érték: az, amit el lehet olvasni, ám nem lehet megírni. Ez az olvasható. Az olvasható szövegeket klasszikusoknak hívjuk.” *Uo.*, 15.

IDŐ, KRONOLÓGIA, ÉLETÚT (A készülő Kölcsény-kronológiáról)*

Egy kronológia készítése látszólag egyszerű, majdhogynem mechanikus munka. Első pillanatra nem is más, mint időpontok és események egymáshoz rendelése. Ha kézbe vesszük a forgalomban lévő – irodalomtörténeti, történeti – kronológiákat,¹ láthatjuk, alig-alig reflektálnak készítésük elvi és metodológiai problémáira. Szerzőiket leginkább az foglalkoztatja, milyen mélységbe menjenek el az adatgyűjtésben, s melyik társadalmi alrendszer eseményei kerüljenek be az adatsorba. Abból a feltevésből indulnak ki, hogy a kronológia pusztán adattároló segédeszköz, melyhez csak akkor fordul az ember, ha pontos adatra van szüksége. Többnyire azonban megválaszolatlan marad a kérdés, miért és hogyan lesz valamely esemény adattá.

A történeti kronológiák közül talán az egyik legnagyobb vállalkozás a *Magyarország történeti kronológiája* című munka.² A könyv előszavában Benda Kálmán igyekszik szembenézni a kronológia készítése során felvetődő kérdésekkel. Nagyon puritánul határozza meg a kronológia feladatát, amely szerint semmiképp sem lehet az, hogy „a jelenségek közötti ok és okozati kapcsolatokra rámutasson, még kevésbé (...), hogy a fejlődés nagy vonalait kibontsa és feltárja”. Úgy tartja, kizárólag az a gyakorlati cél vezetheti a készítőket, hogy hasznos és megbízható segédletet adjanak azoknak a kezébe, akik „az események pontos idejére, tényszerűségeire keresnek megbízható adatokat”. Ugyanakkor mindezeknek részben ellentmondva azt is állítja, hogy a kronológia feladatai közé tartozik „a fejlődés mindenkori kereteinek a rögzítése”, túllépve ezzel a kronológia műfajához megfelelőnek tartott pozitivistá adatgyűjtési/feldolgozási módon. A szemléleti határok tágitására utal az az igénye is, hogy a kronológiai adatok mindig konkrétak legyenek, így például az adatgyűjtők kerüljék az általános alany használatát.³ A Benda szerkesztette kronológia használója kibékülhet a fenti ellentmondással, hisz a *kittűzött* célnak megfele-

* E tanulmány a *Kölcsény Ferenc minden munkái* című, az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadás előmunkálatai során született (OTKA szám: T 018294). Megírásában sokat segítettek a szöveg első változatának vitájában elhangzott tanácsok, melyekért köszönetet mondok Szabó G. Zoltánnak, Dávidházi Péternek, Gyapay Lászlónak, Korompay H. Jánosnak, T. Erdélyi Ilonának, Pajkossy Gábornak, Jászberényi Józsefnek, Thimár Attilának, Ratzky Ritának és Kalla Zsuzsának.

¹ *Világtörténet évszámokban*, összeáll. ENGEL Pál, Bp., Gondolat, 1982; *Magyar történelmi kronológia*, szerk. GUNST Péter, Bp., Tankönyvkiadó, 1981; *Egyetemes történelmi kronológia*, szerk. CSATÓ Tamás, GUNST Péter, MÁRKUS László, Bp., Tankönyvkiadó, 1984; VAJDA György Mihály, PÁL József, *A világirodalom története évszámokban*, Bp., Akadémiai, 1988; VAJDA György Mihály, *A XX. századi irodalom kronológiája (1901–1980)*, Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1991.

² *Magyarország történeti kronológiája*, I–IV, szerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1981.

³ *Uo.*, I, 7–8.

lő, jól hasznosítható *segédkönyvet* kap a kezébe. Elfogadható a jellegadó pozitivisztikus-puritán program is, mert a négy kötetből álló munka olyan nagy mennyiségű és olyan heterogén anyagot mozgat, hogy nem is várhatjuk el tőle, hogy bizonyos eseménysorok összefűzéséből adódó következményekkel, főleg nem valamiféle történeti tanulssággal lepje meg használóját, s valóban csak nevek, események és időpontok összekapcsolására és pontosítására szolgál.

Tanulmányomban azt szeretném megmutatni, hogy *adott esetben* jóval tágabbak lehetnek a kronológia keretei, mint ahogy az előbbiek alapján gondolhatnánk, ehhez azonban számos kérdést kell megválaszolni. Elgondolásaim érvényességét behatárolja, hogy a Kölcsény-kronológia tervezése során nem egy általános történeti, hanem mindekelőtt egy *életrajzi kronológia* lebegett szemeim előtt, így természetesen az e típus által felvetett problémák foglalkoztattak. Az itt következőkben azt igyekszem végiggondolni, milyen *elvi* döntéseket követelő problémákba-kérdésekbe ütközhetünk a kronológia készítése során, milyen elemzési módszereket és technikákat érdemes választani, s ezeket milyen logika mentén lehet összefűzni, végül pedig milyen korlátokkal és lehetőségekkel kell számolni.

Életrajzi kronológia

Az életrajzi kronológia tervezésekor számos alapkérdést kell újra feltennünk: megragadható-e az idő, mi az életút, mit jelent és hogyan képezhető meg egy kronológiai adat, mi lehet eseménnyé és ehhez milyen küszöböt kell átlépnie, hogyan értelmezhető kronológia és történetiség, kronológia és biográfia kapcsolata, mit lehet kezdeni a kronológiában tárolt életrajzi adatokkal. E problémák egész egyszerűen megkerülhetetlenek, ha nem elégszünk meg egy absztrakt, csak tájékoztató jellegű, a legfontosabb életrajzi eseményeket tartalmazó adatsorral, hanem igényt tartunk a múlt értelmezésében való részvételre és a feldolgozandó élet egészen apró részleteinek rögzítésére. Vagyis egyrészt számolunk azzal, hogy az adatok gyűjtése és tárolása nem valami semleges, pozitívista metódus szerint történik, hanem értelmezői műveletek végrehajtásával, s így számot kell vetnünk azzal, hogy mindeközben valójában mit is csinálunk, másrészt nemcsak a nyilvánosság előtt zajló eseményekre vagyunk kíváncsiak, hanem – amennyire lehetséges – a mindennapi életeseményekre is, melyek mégiscsak kitöltik az emberi idő nagy részét. A problémák első kötege a múlt megismerhetőségének és értelmezhetőségének kérdéseivel függ össze, s itt az a belátás vezet bennünket, hogy az adatokat sohasem úgy találjuk, hanem mindig konstruáljuk, valamint az adatképzés során nem léphetünk ki a hermeneutikai körből. Elfogadjuk tehát, hogy a „tények” a kronológia esetében sem közvetlenül érhetők el, hanem értelmezői eszközök segítségével konstruálhatók meg, ami egyben azt is jelenti, hogy a kronológia készítése nem merül ki pusztán időpontok megtalálásában, kikövetkeztetésében és rögzítésében. S el kell fogadnunk azt is, hogy nem törölhetjük az életút egészéről való ismereteinket és tudásunkat, s nem tehetjük zárójelbe azt sem, hogy mit gondolunk, mit tartunk erről az életről. A kérdések másik fele a kronológiai adat és a

források viszonyára vonatkozik, ahol is egyrészt tisztáznunk kell a szóba jöhető cselekedetek körét és jellegét, valamint a szöveg, az intenció és a cselekvés viszonyát: miképp ragadhatók meg a szöveg által rögzített cselekedetek, kell-e, lehet-e vizsgálnunk az intenciókat. Másrészt figyelembe kell venni a cselekvés különleges státuszát: a cselekvésnek központi helye van az élettörténetben, mert egy pontba sűríti a tapasztalatokat és a lehetőségeket. Harmadrészt pedig szem előtt kell tartanunk, hogy az itt és most (ott és akkor) megvalósuló cselekvések redukciós folyamat eredményei: a lehetséges cselekvések közül mindig csak egy valósulhat meg. Vagyis nem feledhetjük az élet és a cselekedetek és az ezekről tudósító szövegek kontingens voltából adódó problémákat: a cselekvések leírásánál el kell vetnünk az ok-okozati szükségszerűséget, s meg kell határoznunk, hogy melyik és mely típusú szövegek használhatók a kronológiai adatképzéshez, továbbá tudatában kell lennünk annak is, hogy e szövegek nem fedik le az életutat (nem minden eseményt örökítettek meg szövegek, ráadásul ezek egy része is elveszett).

E kérdések komolyan vételének következménye, hogy nem oly könnyen, nem oly önfeledten mondjuk rá valamire, hogy ez feljegyzésre való esemény, hisz még abban is bizonytalanok vagyunk, hogy valóban azt az eseményt rögzítjük-e, ami egyszer megtörtént, s nem pusztán a jelen és a szükségszerűen korlátozott tudásunk önkényének engedünk. Fokozza a nehézséget az is, hogy legalább a saját használatunkra válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy melyik időfogalmat alkalmazzuk a kronologizálás során. Az idő pusztán mérőeszköz vagy értelem nélküli alakzat, mely maga is értelmezésre vár? Mit kell tehát megragadnunk a datáláskor? A világidőt, mely homogén (független az események mozgási sebességétől), tranzitív (lehetővé teszi időközök összehasonlítását) és meghatározott (a kauzalitás révén), vagy az életidőt, amelyben az események saját, benső idővel rendelkeznek, többértelműek és épp ezért meghatározatlanok?⁴ Az is kérdéses, hogy az időmérés az események tartamának összehasonlítását jelenti-e vagy egy eseménysorban való pozicionálásukat (múlt–jelen–jövő).⁵ A későbbieket megelőlegezve azt mondhatjuk, hogy csak elvi síkon merül fel ennyire sarkítottan a kérdés. A kronológia és az életrajzok is a kettő kereszteződésében mozognak. A világidő nélkül nem létezne időrend, s a múlt eseményei teljesen ki lennének szolgáltatva a mindenkori jelennek, mert nem működne az előtt–után jelentésteremtő perspektívája. Az életidő nélkül viszont pusztá fizikai történetessé, jelentés nélküli időfolyammá válna a világidő, s a fizikusok feladata lenne az életrajzírás.

Mindezekon túl alapvetően meghatározza a kronológiáról való gondolkodásomat, hogy a számítógépes feldolgozás, az adatbázis-technológia a feldolgozóval szemben más adatbeviteli követelményeket támaszt és egyben egészen más adatrendezési lehetőségeket teremt, mint a cédulázás. Ahhoz, hogy jól működő, használható adatbázist hozzunk létre, az eddigieknél alaposabban végig kell gondolnunk, hogyan is épüljön fel egy rekord (cédula) szerkezete. Csak akkor mutatkozhat meg ugyanis az adatbázis-kezelők egyik

⁴ Vö. Niklas LUHMANN, *Weltzeit und Systemgeschichte* = N. L., *Soziologische Aufklärung*, II, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1975, 103–133; Hans BLUMENBERG, *Lebenszeit und Weltzeit*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1986.

⁵ Thomas HEINRICH, *Zeit der Uneigentlichkeit*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1999, 40–55.

legfőbb hozadéka, hogy általuk sokkal könnyebbé válik az adatkezelés és -keresés, ha kellően tisztázott, milyen mezőkből, vagyis milyen adatokból épüljön fel a cédulánk, s ezek hogyan kapcsolódjanak egymáshoz. Egy jól megtervezett és felépített adatbázis lehetővé teszi, hogy viszonylag könnyen és gyorsan találjuk meg a kívánt adatokat. Ennél is fontosabb azonban, hogy miközben állandóan adott a kronologikus rend és az általa diktált logika, ugyanakkor látványosan el is oldódhatunk e lineáris-kronologikus kötöttségtől, hisz pillanatok alatt képesek vagyunk szinkron adatsorokat képezni, s a kulcsszavakat tetszőlegesen összekötni. Mindez pedig azt jelenti, hogy a kronológia többé már nemcsak az adatok pontosítására szolgál, hanem *az értelmezés és a megértés eszköze, kontrolláló művelete* is lehet. Mégpedig kettős értelemben. Egyrészt az időrend arra figyelmeztet bennünket, hogy nem bánhatunk teljesen önkényesen az adatokkal, az idő ugyanis konstitutív eleme mindenféle értelmezésnek, amennyiben magába sűríti az életút időben formálódó tapasztalatait, másrészt adott számunkra az a lehetőség is, hogy szinkron sorokba rendezzük, konfiguráljuk adatainkat, vagyis ne hagyatkozzunk csak az időrendhez igazodó értelmezésre. E lehetőséget az adatbázis-kezelő adattárolási logikája még nyilvánvalóbbá teszi. Ugyanazon adatelem előfordulása esetén ugyanis nem pusztán az adathalmaz nagysága, hanem más adatokhoz való kapcsolatai (a relációk) száma is nő, vagyis ugyanazon cselekvés újbóli előfordulása nem pusztán mennyiségi növekedést jelent, hanem a *kapcsolati háló* továbbszövését is. Így például ha adatbázisunkban újra rögzítenünk kell, hogy Kölcsey vágyott valami után, akkor nemcsak vágyai világa finomodik, gazdagodik, hanem egyre inkább tisztázódik az is, milyen szerepe, státusza volt a vágyaknak a költő *szövegek révén feltárható* életében. Nem arról van persze szó, hogy ez eddig lehetetlen lett volna, inkább arról, hogy látványosan mutatkozhat meg a kronológiai adatok egymás mellé rendezésében rejlő lehetőség, s így igazolódhat, hogy a kronológia képes vélt/valós korlátait átlépni. A kronológiai rendben tárolt adatok kapcsolathálójuk révén átléphetnek a *jelentések világába*: a lineárisan rendezett adathalmaz a kapcsolatok és megfelelések során át megformált *elbeszélés* alapjává válhat.

A kronológiai adat

A kronológiai adat definiálása látszólagos egyszerűsége ellenére meglehetősen nehéz, hisz olyan összetett adatsorról van szó, amelynek csak egyik komponense az időpont. Ezt ugyanis csak a többi részelem teheti *egyedivé, tartalmassá és értelmezhetővé*. Az időpontok sora, a kronológia tehát ugyan lehetővé teszi a rendezést, de hogy mit rendezünk el és állítunk egymás mellé az értelmezés során, azt a többi adatelem mondja meg. A növekvő idősor, ami önmagában még nem az általunk vett értelemben tekinthető kronológiának, tehát mérőeszköz. Az időrendet el lehet és el is kell választani az időben zajló változástól, az életút kibomlásától. Míg az utóbbi ugyanis, ahogy Luhmann is hangsúlyozza, a valóság konstrukciójának része, addig a természetes időrend (kronológia)

ezeknek a változásoknak mérésére szolgáló eszköz.⁶ E szembeállítás még akkor is megállja a helyét, ha tudjuk, hogy az időtudat nem előzi meg a tapasztalatot, s az időt mint mértéket is úgy alkotja meg az ember.⁷ A természetes időrend szerinti rendezés önmagában még nem konstrukció, majd csak akkor válik azzá, amikor műveleteket végzünk az adatokkal, különböző szempontok szerint összekapcsoljuk őket. Az időrend feladata „pusztán” annyi, hogy a kronológiai adatokat a világidőbe (Weltzeit) emelje, eszköz arra, hogy Kölcsy életének eseményeit elhelyezzük az egymásutániség tengelyén. Ennyi és nem több, de ez – ahogy majd látjuk is – nem kevés. Az események pozicionálása, a köztük lévő időviszonyok, értelmi összefüggések megteremtése és ezzel a jelentéskeresés irányába mozdulás már ezen túl van. A kronologizálás már ezen a határon átlépve kezdődik, amikor is az életidő (Lebenszeit) megragadására teszünk kísérletet.

Úgy tapasztaltam, hogy a kronológiai adatnak legalább öt részadatból kell felépülnie ahhoz, hogy tartalmas, konkrét és használható legyen (a többit az adatszótárban soroltam fel). Ezek a következők:

1. Kölcsy Ferenc neve, amire minden adat vonatkozik. Azért nem Kölcsy Ferenc, mert személye a későbbi korok számára elérhetetlen. A személyiség még a kortársak számára sem ismerhető meg teljesen, hisz a különböző szocio-kulturális kontextusokban mindig más és más vetülete mutatkozik meg. Nincs olyan ember, aki valamennyit megismerhetné vagy akárcsak megtapasztalhatná. Sőt a személyiség még önmaga számára is rejtve marad, a tudat átlátszóvá tételére és közvetlen megismerésére ugyanis nincs lehetőségünk. A reflexió, amelynek során megtapasztaljuk, megpillantjuk önmagunkat, mindig szimbólumokon (műalkotás, történet stb.) vagy értelemtelen, tehát szimbólumként is működő jelenségeken (természet, a másik ember), tehát valami idegenen keresztül történik, melyek aztán formát, irányt adnak látásunknak.⁸ Döntésemnek módszertani következménye – erről később lesz még szó –, hogy az elemzés, az adatképzés megszabadul a pszichologizálástól, nem kell a cselekedetek folytonos magyarázatára, lélektani okok kutatására törekednünk.

2. Időpont.

3. Hely.

4. Cselekvés/esemény mező: Kölcsy cselekedetei vagy a vele történtek (később erről bőven lesz szó).

5. Az utolsó adat feladata e cselekedetek és történések tartalmának pontosítása és konkretizálása. Ahhoz ugyanis, hogy az adatok összehasonlíthatóak legyenek, szükség van olyan szempontra, mely bármelyik négy egyezése esetén is lehetővé teszi egy adatsor elkülönítését. Emellett e mezőnek nagy szerepe van az időegységekhez kapcsolódó események tartalmi gazdagításában is (lásd a tárgyszavak és a személynevek mezőit).

⁶ Werner BERGMANN, *Az idő a szociológiában*, ford. KISBALI László = *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*, vál. GELLÉRINÉ LÁZÁR Mária, Bp., Akadémiai, 1990, 169.

⁷ Norbert ELIAS, *Az időről*, ford. BERÉNYI Gábor = GELLÉRINÉ, i. m.

⁸ Vö. Paul RICOEUR, *Létezés és hermeneutika*, ford. BURJÁN Mónika = *A hermeneutika elmélete*, szerk., vál. FABINY Tibor, Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1987.

A kronológiai adat képzése során legelőször is abba a problémába ütközünk, hogy bár a cselekvés-történés mezőnek jól formalizálnak kell lennie (különben használhatatlan lenne az adatbázis, hisz lehetetlen lenne az összehasonlítás), addig a források meglehetősen különböző típusúak. Mindez azt jelenti, hogy a különböző fajtájú forrásokhoz különböző értelmezői-elemzői eljárást kell hozzárendelnünk. Az itt következő alfejezetben csak a *cselekvés-mezőről* lesz szó, hisz e mező az életrajzi kronológia készítésének és használhatóságának a kulcsa, ahogy a cselekvés is központi jelentőségű az emberi életút értelmezésében. Nem tartom szükségesnek viszont, hogy a kronológia kapcsán a datálási problémákról írjak. Bár a kronológiai adatbázis egyik eleme a dátum, rendje pedig az időrend, ennek ellenére elmondható, hogy ezek megállapítása *elsődlegesen* nem a kronológia(készítő) feladata. Mindenekelőtt a kritikai kiadás kötet szerkesztőinek kell az időadatokat (a megírás, a közlés, utazás stb. dátumai) szállítani a kronológiához. Természetesen adódhat olyan helyzet, amikor a kronológia készítőjének kell az ilyen típusú kérdéseket megválaszolnia. Az így felmerülő datálási problémák azonban mindig konkrét megoldásokat igényelnek, s ezeknek nincsenek olyan elvi szabályai, melyekről már a kronológiai adatbázis tervezése során dönteni kellene. Természetesen előfordulhat az is, hogy majd a kész vagy legalábbis nagymértékben feltöltött adatbázis, a kronológiai rend logikája nyújthat kapaszkodót egy-egy datálási kérdés megoldásához, ennek azonban megint nincsenek számunkra fontos szemléleti-módszertani vonatkozásai. Tanulmányom e részében tehát csak azzal foglalkozom, hogyan lehet az eseményadatokat „megtalálni”.

E szempontból három nagyobb csoportba sorolhatók be Kölcsy, a kortársak és a kutatók szövegei.

1. Az elsőbe Kölcsy különböző típusú munkái tartoznak. Az irodalmi, nyelvtudományi, filozófiai, történeti és pedagógiai írásaihoz kapcsolható cselekvések *megnevezése* talán a legkönnyebb, hisz itt rendszerint a munka megírását kell konstatálnunk. A datálási bizonytalanságok ebből a szempontból másodlagosak, ill. a kronológiának rendelkeznie kell olyan „technikával”, hogy kezelni tudja e problémát (pl. *A' vadászlakról* annyi tudható, hogy valamikor 1836 márciusa és szeptembere közt írta. A kronológia „technikájával” ez úgy oldható meg, hogy mind a két szélső időpontnál szerepel, hogy Kölcsy *A' vadászlakot* írja.) Hasonló a helyzet a politikai tárgyú beszédekkel, írásokkal és jelentésekkel is, ahol megint egyértelműen megnevezhető cselekedetokről, eseményekről van szó. Kölcsy jegyzeteihez szintén viszonylag könnyen kapcsolhatunk cselekvésadatokat, ahogy a gazdasági iratokhoz is.

2. A második csoportba azok a Kölcsy-írások tartoznak, melyek különösen bővelkednek életrajzi adatokban. Mindenekelőtt *levelezésére* és az *Országgyűlési naplójára* kell gondolnunk. Ezek feldolgozása jelenti a legnagyobb izgalmat és egyben a legnagyobb problémát is.

Az első nehézség abból adódik, hogy ezek szinte megszámlálhatatlan mennyiségű és fajtájú cselekvést és eseményt őriztek meg, ugyanakkor az adatbázis használhatósága érdekében szükséges ezeket formalizálni, viszonylag belátható mennyiségű kategória alá

sorolni. Ha ugyanis túl aprólékosan dolgozzuk ki kategóriarendszerünket, akkor az adatok összehasonlítása, egymás mellé rendezése és értelmezése tűnik megoldhatatlannak, ha viszont túl kevés kategóriát alkalmazunk, akkor az adatsort élettélivé formáló árnyalatok tűnnek el, azok a finomságok és apróságok, melyek pedig egy életrajzi kronológiai adatbázis létjogosultságát indokolhatnák.

A levelek feldolgozása iránti várakozásomat az sem csökkenti, hogy Kölcsyől viszonylag kevés magán- ill. személyes jellegű levél maradt fenn, mert mind a „*Parainesis*-típusú”, mind az irodalmi, mind pedig a közéleti-politikai levelekből is bőven nyerhetők kronológiai adatok.⁹

A levelek és az *Országgyűlési napló* clemzését egy, a szöveg és a cselekvés összefüggéséről s a szöveg objektivitásáról írt Ricoeur-tanulmány könnyítheti meg, sőt kis túlzással azt is mondhatnám, teszi lehetővé. Elvi nehézséget jelent ugyanis, hogy miképp vonatkoztathatjuk e szövegeket közvetlenül Kölcsy napi valóságára, hisz lehetetlen a fikció és a valóság közti határt meghúzni, s lehetetlen eldönteni, hogy egy esemény leírásában mennyit alakít a dramaturgiai cselekvés, amely minden nyilvános önmegmutatásunkat átszövi, s mennyi benne a mások által is igazolt interszubjektív valóság. De még ha találhatunk is fogódzókat ennek eldöntéséhez, akkor is nyitva marad a kérdés, melyik a valóságosabb valóság, kinck higgyünk tehát: Kölcsy retorikai-stilisztikai eszközöket alkalmazó önábrázolásának (önértelmezésének) vagy másoktól – kortársak, Kölcsy kutatói – származó, néha az előbbinek ellentmondó, de ugyanúgy retorikai-figurális alakzatokkal átszőtt állításoknak. A kettő közti egyezésből vagy feszültségből adódó tanulságok lehetnek egy tanulmány vizsgálati szempontjai, de egy kronológiába lehetetlen a kijelentést körülvevő kontextust – még ha csak szövegvilágként értjük is – beemelni és elemezni.

E probléma kiküszöbölésében jelentett nagy segítséget Ricoeur, aki strukturális azonosságot lát a szöveg és a cselekvés között. Mégpedig annak alapján, hogy mind a szövegben, mind pedig a cselekvésben egy „specifikus többszólamúság van jelen”, vagyis a megvalósuló cselekvés és a megszülető szöveg csak a *lehetséges konstrukciók* egyik esete.¹⁰

Mindez két dolog miatt fontos.

Egyrészt ezek szerint nemcsak a szöveg, hanem a cselekvés maga is a fikció–valóság kettősségében jön létre, amennyiben a megvalósuló a meg nem valósultak, a képzeletbeliek sűrűjéből emelkedik ki. Vagyis a szövegfikció–életvalóság szembeállítás tarthatatlan. Így az előbb említett vonatkoztatási probléma megoldódik, amennyiben a fiktív és a valós, az önábrázolás és a valóság egymástól elválaszthatatlan. A leveleket és az *Országgyűlési naplót* nyugodtan használhatjuk kronológiai adatok képzéséhez.

Másrészt mindez – az előbbivel szoros összefüggésben – azt is jelenti, hogy a megvalósuló cselekedet, esemény akkor is magán viseli az egész, vagyis a meg nem valósultak nyomait is, ha erre közvetlenül semmi sem utal. Épp ez ad neki központi jelentőséget,

⁹ Vö. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990.

¹⁰ Paul RICOEUR, *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés*, ford. SZABÓ Márton, Magyar Lettre Internationale, 2001. őszi, 70.

ez teszi az *életidő jelentéshálóját megfejtését lehetővé tevő alappá* és általa válik megragadhatóvá az aktuálisan, a jelenben megvalósuló értelem és jelentés is. Ezek szerint, ha Kölcsey cselekedeteit kiragadom (a kronológia egy cédulája adatává teszem), nem semmisítem meg a cselekvésláncot, amibe beletartoznak. S ugyanígy a kontextust sem rombolom össze. A kronológiai adatképzés során – épp az előbb említett struktúra révén – mind a cselekvéstől, mind pedig a szövegtől elválaszthatom a szituációt, hisz a cselekvés és a mű elválik magától a cselekvőtől és az alkotótól is, aki cselekedetei és művei értelmezésére és magyarázatára, vagyis öninterpretációra kényszerül. Ezért beszélhet joggal Ricoeur a szöveg, mi pedig ennek alapján a cselekvés objektivitásáról.¹¹ Amikor tehát egy eseményt *kronológiai adattá* téve elválasztom szituációjától, előzményétől és következményétől, ez egyáltalán nem jelenti, hogy megcsonkítanám, értelemtartalom- és jelentésvesztésre ítélném. Egyszerűen csak arról van szó, hogy nincs más lehetőségem, komolyan kell vennem a szöveg és a cselekvés létrejötté, formálódása és létezése közti homológiát és az objektivitásukat, vagyis azt a tényt, hogy elválnak írójuktól, cselekvőjüktől és szituációjuktól, s ugyanakkor őrzik az előző és a későbbi cselekedetek nyomait.

Ricoeur cselekvésemélete e mozzanatok miatt tűnt alkalmasabbnak a kronológia számára a különböző szociológiai cselekvéseméletekkel szemben, még ha ezek számos tanulságát hasznosítom is. A szociológiai elgondolások ugyanis, bármennyire is különbözzenek egymástól, egy vonatkozásban megegyeznek, mégpedig abban a hitben, hogy a cselekvés meghatározott szituatív kontextusban teljesedik ki és csak ebben értelmezhető, vagyis a kontextus mindkettő határát jelenti: a szituáció megváltozására cselekedetekkel reagálunk és ezek pedig megint új szituációt teremtenek, a cselekvés és a szituáció tehát elválaszthatatlanok egymástól. A szociológiában teljesen érthető cselekvés és szituáció e megféleltetése, hisz a szociológusok számára a cselekedetek és a viselkedés szociális jelentésének magyarázata a feladat és a cél. A cselekvés itt csak annyiban érdekes, amennyiben társadalmi cselekvésről van szó. A kronológia esetében azonban a cselekedetek szituációja *ideiglenesen* zárójelbe kerülhet. E művelet ugyanis nem szünteti meg, nem vonja kétségbe a szociális valóságot. Sőt, ha komolyan vesszük Andreas Balog cselekvéseméleti összefoglalójának egyik fő tanulságát, hogy a szociális fenoméneknek nincs olyan magyarázata, amely ne tartalmazna cselekvés-értelmezést is,¹² akkor úgy is lehetne fogalmazni, hogy a cselekedetek számbavétele nélkül elképzelhetetlen a szociális világ magyarázata, viszont a cselekvések leírása nem követeli meg feltétlenül a szociális környezet ábrázolását. A cselekvés e viszonylagos autonómiája, megalapozó volta teszi érthetővé, miért lehetséges, hogy egymástól oly távolinak tűnő gondolkodók, mint Manfred Frank és Niklas Luhmann egyaránt a cselekedetek öninterpretációs képességéről beszéljenek. Noha lényegesen eltérő szemléleti alapállásról kiindulva, de mind a ketten azt állítják, hogy a cselekvés *önmagában* elég alapot jelent az interpretáció számára. (Frank: a cselekvések önmagukat interpretálják a főléjük helyezett cél közvetítő sze-

¹¹ Vö. RICOEUR, i. m., 69.

¹² Andreas BALOG, *Soziologie und die „Theorie des Handelns“* = *Soziologische Handlungstheorie*, Hrsg. Andreas BALOG, Manfred GABRIEL, Opladen, Westd. Verlag, 1988.

repe révén; Luhmann: a cselekedetek-események más cselekedetekre-eseményekre utalnak, s ezáltal koordinációs eszközként működnek.)¹³

E ténynek – a cselekvés megalapozó szerepének – óriási a jelentősége. Ha ugyanis az életrajzi kronológia nem pusztán az életesemények időbeni elrendezésére vállalkozik, akkor a cselekvések leírása egyben az életidő ábrázolását is jelentheti. A különböző cselekvéseméletekben általánosan elfogadottnak tekinthető Mead álláspontja, aki szerint a cselekvés hozza létre a jelent, s teremti meg ezzel együtt az időperspektívát.¹⁴ A cselekvés folytonos jelentteremtő aktusaival tehát állandóan teremti az időbeliséget. Luhmann rendszerelmélet felé tett első komoly lépése is az volt, hogy a szubjektum–cselekvés sémát az idő–cselekvés sémával váltotta föl.¹⁵ E helyen még csak felvázolni sem szükséges döntésének saját elméletére tett következményét, a „séma-váltásban” elég csak annak az elgondolásnak a megerősítését látnunk, hogy az idő megragadása leginkább a cselekvés segítségével lehetséges. E felismerések fényében tűnhetnek jogosnak és megalapozottnak az életrajzi kronológiához fűződő elvárásaink és reményeink.

A fentiekén túl amiatt is fontos a cselekvés jelent teremtő „képességére” odafigyelnünk, mert így tovább lehet árnyalni a cselekvés és a szituáció összefüggéséről írottakat, ugyanis az előbb mondottak azt is jelentik, hogy a cselekvés önmagán túlmutató szociális jelenség. Rá épül fel és rajta keresztül fejthető fel a szociális valóság is. Mead a jelentések világát az emberek közti cselekvéssel kapcsolja össze, Alfred Schütz és követői szerint a szociális szereplők mindennapi cselekedeteiben keletkezik a társadalmi valóság, Luhmann rendszerében pedig a temporalitás legalsó, s így megalapozó szintje.¹⁶ A szituáció korábban említett felfüggesztése tehát valóban nem jelenti a kontextus kizárását, inkább csak arra utal, hogy a cselekvés értelmezése nem a szituáció felől indul el, hanem épp fordítva, az utóbbi az előbbire alapozva bontható ki. A kronológia ilyen értelemben alapzat létrehozását jelenti a kontextuális értelmezések számára.

Mindezek együttesen azt a döntésünket igazolhatják, hogy helyesen járunk el, amikor a cselekvést tesszük meg kronológiai adatbázisunk központi mezőjévé.

E szemléleti-elvi megalapozás után el kell dönteni most már azt is, mi számítson cselekvésnek. Addig könnyű helyzetben vagyunk, míg a célracionális cselekvéseket kell számba vennünk, melyeknek eredményessége vagy sikertelensége kézzel fogható. De mi van a tervekkel, a vágyakkal, a gondolatokkal, a képzelettel? Vagy a tervezés, a vágyakozás, a gondolkodás, a képzelődés nem cselekvés? A kronológiában fel kell-e tüntetni például, hogy Kölcsey vágyakozott valamire, tervezett, megköszönt valamit, bocsánatot

¹³ Manfred FRANK, *Az individuum archeológiája*, ford. WEISS János = M. F., *A stílus filozófiája*, Bp., Janus–Osiris, 2001, 66; Niklas LUHMANN, *Az értelem mint a szociológia alapfogalma*, ford. FELKAI Gábor = *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*, vál. POKOL Béla, Bp., Művelődési Minisztérium Marxizmus–leninizmus Oktatási Főosztály, 1987; vö. Sigríd BRANDT, *Systemzeit und Zeit sozialer Systeme = Kritik der Theorie sozialer Systeme*, Hrsg. Werner KRAVIETZ, Michael WELKER, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1992, 165–166; MÉSZÁROS András, *A szociális idő* = M. A., *Az idő által homályosan*, Pozsony, Kalligram, 1999, 8.

¹⁴ BERGMANN, i. m., 121.

¹⁵ Niklas LUHMANN, *Zeit und Handlung: Eine vergessene Theorie*, Zeitschrift für Soziologie, 1979/1, 63.

¹⁶ BERGMANN, i. m., 120; Alfred SCHÜTZ, *Die sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, Wien, Springer Verlag, 1960, 55–75; BRANDT, i. m., 165.

kért valakitől vagy elmélkedett, véleményt formált valakiről, valamiről? Az olyan cselekedetek mellett tehát, melyeknek hatása és eredménye a cselekvő környezetében közvetlenül megmutatkozik, vajon nem kellene-e figyelembe venni azokat is, amelyek nem váltanak ki – vagy csak alig-alig – tapasztalható hatást és/vagy nincs feltétlenül konkrét eredményük. Úgy tűnik föl, hogy a cselekvésről való gondolkodásunkat túlságosan meghatározza Max Weber, aki cselekvéstudományában legalaposabban a célracionális cselekvéssel foglalkozott. Bár más típusú cselekvésekkel is számolt, mégis a célracionális tekintette modellszerűnek, a többi számára is érvényes viszonyítási-értelmezési keretnek. Ez minden bizonnyal azzal függ össze, hogy túlságosan szorosnak tekintette az eszköz és a cél közti kapcsolatot.¹⁷ Számos kritika érte Webert, amiért elmélete lehetetlenné teszi az emberi cselekedetek jelentős részének megragadását. Elgondolása alig-alig vagy szinte semmi fogódzót sem nyújt például a gondolati, a beszéddel végrehajtott vagy a szenvedély vezérelte cselekedetek értelmezéséhez, leírásához.¹⁸

Mi számít tehát olyan cselekedetnek és történésnek, ami kronológiai adattá válhat? Tartok tőle, hogy egyértelmű definíciót nem lehet adni, mert mindig lesznek olyan események, melyeknek besorolása, adattá minősítése egyéni döntést és megfontolást igényel. Egyébként úgy hiszem, ez a legtöbb definícióra épülő azonosítási kísérlet estén is így van. Mégis, hogy az eseti megfontolások ne burjánozzanak el a kezelhetetlenségig, szűk-ségesnek látszik valamelyest formalizálni az osztályozási-döntési szempontokat.

Ehhez nyújthat segítséget a beszédaktus-elmélet, amely lehetővé teszi, hogy a szavak által végrehajtott cselekedeteket (pl. utasít, tervez, vágyik, bocsánatot kér stb.) is megragadjuk. Számos ilyen cselekedetet őriznek Kölcsey szövegei. Ami azonban nem jelenti azt, hogy amikor e cselekedeteket számba vesszük, a pszichologizálás területére kell tévednünk, hanem pusztán annyit, hogy Kölcsey bizonyos szövegei lehetővé teszik a számunkra, hogy ne csak a célracionális cselekvéseket ragadjuk meg, hanem azokat is, melyeket a szavak által követett el. E tettek számbavétele során nem közvetlenül Kölcsey tudatvilága tárul fel, hanem azok a cselekedetek, amelyekre többnyire reflektált (vagy amelyet legalábbis megörökölt), és amelyek leírását valamiféle kommunikatív szándék motiválta. E cselekvések rögzítése nem fejt, nem is fejtheti meg Kölcsey személyiségét, még csak nem is írja le, ugyanakkor nincs más lehetőségünk, mint ezek számbavétele, hisz jószerivel az egyetlen fogódzót jelentik, hogy meglássunk valamit abból az életútból, amit Kölcsey bejárt.

Célunk nem lehet az sem, hogy megragadjuk a Kölcsey fejében lévő intenciókat, hanem csak azokat a cselekedeteket, melyek vagy saját maga, vagy mások által szóhoz jutottak, a későbbi korok számára is megörökítődtek.¹⁹ Az intenció megragadhatósága egyébként abból az általánosan elterjedt nézetből táplálkozik, hogy a cél-, haszon- és normavezérelt cselekedetek paradigmatis érvényűek, holott a szándék tetten érése itt is erősen kétséges. Kitűnő könyvében meggyőzően mutatott rá erre Hans Joas. Eszerint az

¹⁷ BALOG, i. m., 28.

¹⁸ Henrik KREUTZ, *Pragmatikus cselekvéstudomány – a kollektív cselekvés mint egyéni káros szenvedély eredményének elmélete*, <http://www.mtapit.hu/mszt/20003/kreutz.htm>.

¹⁹ Vö. RICOEUR, i. m., 70.

intenció egyrészt a test tudat előtti teljesítménye, nem pedig, mint a descartes-i hagyományban, a tudat alkotása, másrészt „[a] célok tételezése nem a tulajdonképpeni cselekvés előtt történik, egy szellemi cselekvés során, hanem a cselekvésünkben mindig is hatékony prereflexív törekvésekre és irányultságokra való reflexió eredménye”.²⁰ Mindez azt jelenti tehát, hogy az intenció megragadásához szükség lenne a testnyelv leírására is, továbbá a cselekvés oly aprólékos ismeretére, ami lehetővé tenné az intenciónak mint a cselekvés önreflexív szabályozásának a láthatóvá tételét. Erre azonban nincs módunk. Sőt a szövegek szerzőjének sem volt, hisz önreflexióval nem merevíthette ki minden egyes időpillanatát. Kölcsey szövegeit inkább a herderi értelemben vett kifejezésnek tekinthetjük. Herder szerint ugyanis nem arról van szó, hogy az ember valami készen lévő „belső” kifejez, hanem az önmagát kifejező ember maga is újra és újra meglepődik attól, amit kifejez.²¹ Az ebben az értelemben felfogott szöveg tehát önállóvá válik létrehozójától, ami számunkra annyit jelent, hogy a kronológiai adatok képzése során nem kell szándékok után kutatnunk, nem kell a pszichoanalitikus bőrébe bújnunk, megelégedhetünk azzal, hogy elfogadjuk Kölcsey ill. a kortársak *cselekvés-leírásait*. Annál is inkább, mert Huoranszki Ferenc, a téma egyik alapos feldolgozója szerint legalább annyi érv szól a leírás és intenció közötti összefüggés mellett mint ellen.²² Így az tűnik a leghelyesebbnek, ha arra a minimalistának nevezhető álláspontra helyezkedünk, hogy nem törekszünk az intenció megragadására.

Marad még így is bőven gondunk, hisz az általunk adott cselekvés-leírások nem feltétlenül kell, hogy megegyezzenek Kölcseyével, hisz ha az intenció és a leírása közti összefüggés többféleképp magyarázható is, az minden további nélkül állítható, hogy az eseményt a leírás is teremti.²³ Tehát még bizonyára e minimálprogram esetén is vitatható lesz majd egy-egy cselekedet megnevezése. Mivel azonban e kockázat vállalása elkerülhetetlen, ha el szeretnénk készíteni a kronológiát, így nem marad más választásunk. Annál is inkább vállalható e kockázat, mert a szociológiai cselekvéelméletek az előbb idézett herderi elgondolással összhangban állítják, hogy még a cselekvő saját cselekedeteiről való tudása is korlátozott: „1. nem tudja, csak bizonyos pontig, hogy miért teszi, amit tesz, 2. nem tudja, mi következik cselekedete után”.²⁴ Minden – saját és idegen szemmel végrehajtott – utólagos (re)konstrukció pedig épp a cselekedetek e nyitottságát, kontingenciáját szünteti meg, küszöböli ki. Természetesen Kölcsey cselekedetei leírása során mi is így teszünk, az élet tökéletes reprezentálására ugyanis nincs módunk, hisz az előbbiekből következően már szelektált cselekvéshalmazzal van dolgunk. Továbbá a megnevezés, a leírás sem semleges műveletek, hisz, hogy csak egyik legkézenfekvőbb okot említsem meg, mi a cselekvővel ellentétben már a következményeket is ismerjük. A kronológiai leírás során annyit tehetünk a rekonstrukció, az elsődleges kontextus je-

²⁰ Hans JOAS, *Die Kreativität des Handelns*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1992, 231–232.

²¹ JOAS, i. m., 119.

²² HUORANSZKI Ferenc, *Nyelvfilozófia és esztétorténet*, Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 966.

²³ Vö. SZEKERÉNYI GÁBOR, *Lehet-e az esemény „tudományos” kategória? = A történész szerszámosládája*, szerk. SZEKERES András, Bp., L'Harmattan-Atelier, 2002.

²⁴ BALOG, i. m., 36–37.

lentés- és értelemképző erejének megtartása érdekében,²⁵ hogy a „puszta” megnevezés szintjén maradunk. A Berzsenyi-recenzió kapcsán mindössze azt mondjuk, hogy megírta kritikáját, de nem minősítjük, s nem hozzuk összefüggésbe olyan kérdésekkel, hogy méltányos volt-e vagy mit jelentett mindez Kölcsey számára stb.

Visszatérve a beszédaktus-elmélet kronológiai adatképzés céljára való alkalmazásának problémájára, elmondhatjuk, hogy számunkra azért különösen fontos, mert a segítségével lehetővé válik, hogy azokat a nyelvi tényeket is számba vegyük, amelyek nem cél- vagy normavezérelt cselekvésről tanúskodnak, hanem „csak” illokúciós erővel rendelkeznek, vagyis a beszéd által végrehajtható cselekedetek is bekerülhetnek az adatbázisba. Tisztában vagyok persze azzal, hogy Kölcsey említett írásai nem a hagyományos értelemben vett beszédsszituációk, de 1. leírnak ilyeneket, 2. mindig valamely kommunikációs szituációba illeszkednek. A beszédaktusokat tehát részben a szövegben megörökített tényleges beszélgetésekben, másrészt azokban a kommunikációs szituációkban érjük tetten, melyek az említett Kölcsey-szövegeket alakítják. A valakivel való beszélgetés vagy a közlés, tehát valamilyen kommunikációs folyamat során megformálva mutatkoznak meg számunkra azok a cselekedetek, melyek a vágyakról adnak számot, véleményt mondanak valakiről, önreflexiót örökítenek meg stb.

E cselekedetek megnevezése során Austin osztályozását veszem elsősorban figyelembe, noha természetesen tudok más osztályozási kísérletekről is. A döntésem oka, hogy leginkább Austin osztályozása teszi megragadhatóvá a „beszélő” önleírását, mert nála a cselekedetek mindig a beszélőre vonatkoznak, az ő jelenlétét teszik láthatóvá. Austin öt osztályba sorolta a beszédaktusokat: 1. ítélezők: ezeknél a nyelvi cselekedeteknél a megítélés valamely formájával találkozhatunk (jellemmez, értékel, besorol stb.); 2. végrehajtók: kiállítás valami mellett, hogy ennek így kell lennie (figyelmeztet, utasít, tanácsol, folyomodik stb.); 3. elkötelezők: bizonyos cselekvés mellett kötelezi el magát (tervez, vágyik, megfogad, támogat, bejelenti elhatározását stb.); 4. a viselkedő nyelvi aktusok, amikor emberek sorsára, viselkedésére reagálunk, s ezekkel kapcsolatban magatartásmódokat alakítunk ki (üdvözl, bocsánatot kér, elutasít, kedvel stb.); 5. bemutatók: álláspont kifejezése (állít, tagad, beszámol, definiál stb.).²⁶ Nem állítom, hogy véglegesen lezárt és tovább már nem bővíthető kategóriákról van szó, könyve végén maga Austin is elégedetlenségének adott hangot, s kételkedett abban, hogy valamikor is elkészülhet az illokúciós aktusok listája. Célunk természetesen nem az, hogy ezt a munkát elvégezzük, vagy akár csak pontosítsuk a fenti kategóriákat, eltüntessünk vagy épp felfedezzünk újabb határeseteket az egyes osztályok között. Számunkra azonban minden elnagyoltsága, lezáratlansága ellenére is hasznos lehet az illokúciós aktusok számontartása, hisz oly cselekedetekre is ráirányíthatják a figyelmünket, amelyek mellett könnyen elmentünk volna, s ezért aztán nem is vettünk volna fel külön adatként. E beszédaktusok megragadásával jelentősen finomítható a kronológiai cselekvés- és eseménysora. Noha természet-

²⁵ Megfontolandó szempontokat vetett fel ezzel kapcsolatban Takáts József, ha nem is értek vele mindenben egyet. TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ITK, 2001.

²⁶ John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 14; vö. KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus*, Bp., Akadémiai, 1990.

tesen itt is megvannak a közelítés, a finomítás határai. Így például semmi sem garantálja, hogy az adatképzés során mindig észreveszem, hogy az adott leírásban Kőlcsey ironizál, az ironiának ugyanis nincsenek nyelviileg megragadható eszközei, hanem a kontextus (ahol elhangzik, leírják, a személyek és az események, amelyekre utal stb.) ismeretét feltételezi. Épp ezért a kategóriarendszer, amelyet alkalmazok, megelégszik egy általánosabb tartalom-megjelöléssel, az ironia esetében például a vélemény kategóriáját alkalmazhatjuk.

Az ígék, melyek e cselekedeteket jelölik, nem mindig mutatkoznak meg explicit formában, de megragadásuknál határozóakra, határozói szerkezetekre és fordulatokra is támaszkodhatunk (bizonygatás, sejtetés, célozgatás, következtetni engedés stb. jelei).²⁷

A választásom a fentiekén túl azért is esett Austin kategóriarendszerére, mert bár többször is kifejti, hogy a beszédaktusok feltételezik a szándék komolyságát, igazságát (ezért aztán gyakran kizárja látómezejéből a költészetet),²⁸ de ebbéli igénye nem válik osztályképző erejűvé. Searle sokban hasonló típusai viszont mindig számolnak az őszinteségi kritériummal.²⁹ Az Austin melletti döntéssel tehát megszabadulunk attól a tehertől, hogy vizsgálni kezdjük Kőlcsey őszinteségét. Ez annál is kevésbé lehet a célunk, hisz kerülni igyekszünk a pszichologizálást és nem felejthetjük el azt sem, milyen nagy szerepet játszik az önábrázolás, a személyiség önbemutatása az emberi kommunikáció valamennyi fajtájában, vagyis az őszinteség megítélése korántsem olyan egyszerű, mint a mindennapi szituációkban. Kőlcsey őszinteségének kutatása szinte ellehetetlenítené vállalkozásunkat.³⁰

A fent kifejtettek szerint rögzített adatok az adatbázis feltöltése után talán arra is alkalmasak lehetnek majd, hogy számba vegyük, milyen típusú beszédaktusok vannak túlsúlyban Kőlcseynél és milyen szerepet játszott nála a nyelv az emberi viszonyok alakításában. Vagyis a kronológiai adatsor e téren is elvezethet majd bennünket a kronológián túlra, lehetővé teheti, hogy elbeszéléssé szervezzük az adatbázisban egymástól elszakított adatokat. Sőt, ha komolyan vesszük, hogy az identitás narratív szerkezetű, akkor megragadásához, leírásához fontosak a beszéd általi és mentális cselekedetek is. Ugyanis ezek is részt vesznek mind az elbeszélés előrevitelében, mind pedig a konfigurációs aktusokban (szövegrészek, cselekvések egymást értelmező, jelentésteremtő megfeleltetéseiben).³¹ Azt ugyan így sem tudhatjuk, hogy egy cselekedet milyen másokat zárt ki, de előfordulási gyakorisága jellemző lehet az elbeszélés során megrajzolódó személyiségekre és társadalmi-kulturális környezetére.

A beszédaktus-elmélet alkalmazásának van még egy gyakorlati következménye. Ez pedig a szövegek egységekre tagolásának a kérdése. A beszédaktus-elmélettel foglalkozó

²⁷ AUSTIN, *i. m.*, 86.

²⁸ Vö. Barbara JOHNSON, *Költészet és performatív nyelv (Mallarmé és Austin)*, ford. AMBRUS Judit, Literatura, 1994.

²⁹ John SEARLE, *Elme, nyelv és társadalom*, ford. KERTÉSZ Balázs, Bp., Vince, 1998, 145–152.

³⁰ Erving GOFFMAN, *Wir alle spielen Theater*, München, R. Piper & Co., 1969, 31–35.

³¹ Vö. Paul RICOEUR, *A hármas művészet*, ford. ANGYALOSI Gergely = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk., vál. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 313–378.

tanulmányokban egyetértés mutatkozik abban a tekintetben, hogy a beszédaktusok a kommunikáció építőkövei, ahogy Searle fogalmaz „a nyelvi kommunikáció legkisebb egységei”.³² Ennek a segítségével könnyen kiszámítható és mások számára is ellenőrizhető módon tagolhatjuk a szövegeinket.

3. Van a kronológia szempontjából számba vehető szövegeknek egy harmadik csoportja is: mindenekelőtt idetartoznak a kortársak Kölcsyre vonatkozó levelei és feljegyzései, melyek esetében hasonló elemzési eljárásokat alkalmazhatunk, mint a második csoportba tartozó szövegeknél. S ide sorolhatók a másodlagos források is, melyek elsősorban a cselekvés-leírások értelmezésénél és az időadatok pontosításában játszhatnak szerepet. Az e források alapján felkutatható Kölcsy-cselekedetek jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy számot adhatnak olyan eseményekről is, amelyeket Kölcsy nem tudott vagy nem akart megörökíteni, esetleg az erre vonatkozó dokumentumok (levelek, feljegyzések stb.) egyszerűen eltűntek. Az idegen kéztől ránk maradt tudósítások természetesen nem igazabbak, mint a Kölcsy-éi, csak más a perspektívájuk. A pszichológizálás, a motivációk és az intenciók utáni kutatás azonban ezekben az esetekben is a kronológia keretein kívül maradhat.

Adatbázis-technológia

Évekkel ezelőtt bizonyára cédulán gyűltek volna a Kölcsy-kronológia adatai, ma azonban semmi kétség sem férhet hozzá, hogy e feladat számítógépes adatbázis segítségével oldható meg. Az adatbázis-kezelők legfőbb erénye, hogy a tárolt adatok könnyen elérhetők, s ami ennél is fontosabb, segítségükkel tetszőleges adatintegráció valósítható meg.

Mi az adatbázis? Az adatbázis adatok rendezett formában való tárolása. A kulcsszó itt a rendezettség, vagyis az a belső jelentésháló vagy funkcionális kapcsolatrendszer, ami megszabja az adatok logikai összefüggését.³³ Már a tervezés során nagyon fontos végiggondolni, hogy milyen mezőkből épüljön fel az adatbázis, milyenek legyenek egymáshoz való funkcionális kapcsolódásaik, és hogyan történjen a kulcsszavak képzése, mert ez a belső jelentésháló határozza meg, hogy majd milyen kérdéseket tudunk feltenni a már adatokkal feltöltött adatbázisnak. Tetszőleges számú kérdés megelölegezése persze nem lehetséges, hisz ez lényegében azt kívánná meg, hogy egyrészt felejtsük el a feldolgozandó életútról való gondolatainkat, ami lehetetlen, másrészt azt, hogy valamiképp előfelteljezzük az összes későbbi kérdést, ami megint csak lehetetlen. Megoldásként kínálkozhat az adatbázis időnkénti átalakítása, ami azonban meglehetősen nehéz feladat, mert az

³² John SEARLE, *Mi a beszédaktus?* = Az angol tudományos diákkör évkönyve, szerk. BEREZKY Gábor, NADASDY Ádám, Bp., ELTE, 1978, 79; vö. KOMLÓSI László Imre, *Cselekvésselmélet és filozófiai pragmatika*, Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 859.

³³ THIMÁR Attila, „A társaság állapotja”: Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai, *ItK*, 2001, 94; SIKI Zoltán, *Adatbázis-kezelés és tervezés*, <http://www.bme-geod.agt.bme.hu/szakm/adatb/adatb.htm>; *Adatbázis-technológia*, <http://www.ktk.jpte.hu/vu/dbtech>.

adatbázis-kezelők legnagyobb hátránya, hogy nem teszik lehetővé a szakaszos bővítést.³⁴ Míg a cédulázás esetén megtehetjük, hogy egy új típusú adat felbukkanása esetén új kategóriát iktatunk a sorba, addig erre itt nincs lehetőségünk.

Mindezekon túl van az adatbázis-technológiának egy másik, szinte felmérhetetlen előnye, következménye. Arról van szó, hogy bár a kronológiában az adattárolás a dátum szerint, tehát a linearitás rendje alapján történik, ennek azonban az adat-értelmezés során nincs semmi elsődlegessége vagy kizárólagos kényszerítő ereje. Az adatok ugyanis az egymás mellé rendezés elve szerint is tárolódnak. Egy kulcsszóhoz rekordok (cédulák) sokasága kapcsolódik, vagyis időben egymástól távollévő események kapcsolódnak össze, eleve valamiféle értelemtel kapcsolatot tételezve. Szinte azt mondhatjuk, hogy az adatbázis-technológia azzal, hogy lemond a linearitás elsődlegességéről, a megértésre ösztönöz bennünket. Ahhoz a Gueniffey által hangsúlyozott gondolathoz juttathatja el az embert, hogy egy élet megértése nem történhet meg az életrajzi adatok egymás utáni rögzítésével, az események nivellálását is jelentő pusztá időrendi elrendezéssel. A megértés ugyanis sohasem a megélt élet rekonstrukciója, hanem „annak egy aspektusa”,³⁵ amelyben mérlegelődnek az egyes események: lesznek, melyek annyira fontosak, hogy újra és újra felbukkannak, mások viszont meg sem említődnek.

Ugyanehhez a belátáshoz segíthet hozzá bennünket Ricoeurnek az a gondolata is, hogy „nem egyszerűen csak a szimbolikus funkció társadalmi, hanem maga a társadalmi valóság szimbolikus alapzatú”. Ami annyit jelent, hogy a magyarázat nem merülhet ki pusztán a kauzalitás elvének követésében, „az időben későbbi nem egyszerűen az azt megelőző szabályszerű következménye”, a köztük lévő viszonyok „inkább korreláció, mint konzekvencia jellegűek”.³⁶ Az adatbázisok előbb említett relációképzése, úgy tűnik, tökéletesen megfelel a korrelációk teremtése során létrejövő megértésnek. Egészen különös és izgalmas, hogy a Ricoeur szemléletétől alapvetően távolinak mondható Luhmann a rendszer elemeinek temporalizálódását, vagyis a rendszerre jellemző sajátos időformák létrejöttét épp az elemek közti relációk növekedésében látja.³⁷ Talán bátran megkockáztathatjuk ezek után, hogy az adatok közti viszonyok sokasodásával nyeri el a Kölcsény-kronológia a maga saját időbeliségét. Miközben a kronológiai időrend az események koordinációját, időperspektívájának (múlt-jelen-jövő) tájolását végzi el, aközben a relációk révén kialakuló cselekvés/esemény-tömbök értelmezésre ösztönözhetnek, jelentések keresése után indítanak. A linearitás elvével szemben, amely leginkább a passzív olvasásra emlékeztethet bennünket, hisz csak követni kell a sorokat, a nem lineáris olvasat fel szabadítja a gondolkodást, igazodik „a kultúra bonyolult, egymásba fonódó, nem lineáris

³⁴ Adatbázis-technológia, i. m.

³⁵ Patrice GUENIFFEY, *A biográfia a megújuló politikatörténetben*, ford. SZABÓ Csilla, <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/2000-3>; vö. Giovanni LEVI, *Az életrajz használatáról*, ford. CZOCH Gábor. Korall, 2000. tél.

³⁶ RICOEUR, *A szöveg mint...*, i. m., 72.

³⁷ BRANDT, i. m., 173; MÉSZÁROS, i. m., 6.

jellegéhez”.³⁸ Itt már nem a szöveg kibomlásának, haladásának iránya vezet bennünket, hiszen nekünk kell kiválasztani, melyik szövegrészeket (eseményeket) köljük össze egymással. A korrelációk kialakulásának lehetősége és az adatbázis használhatósága tehát feltételezi az adatok összehasonlíthatóságát, összekapcsolhatóságát. (Az adatbázis linearitást és mellérendelést egyaránt alkalmazó szemlélete néha szinte kínálkozik a Kőlcsey-szövegek feldolgozására, például Kőlcsey ifjúkori filozófiai jegyzetei esetében. E szövegekben ugyanis egyrészt fontos a kronológiai időrend, lényeges például, ahogyan a jegyzetek egymásba ékelődnek: a Descartes-jegyzeteket megszakítják a Kantról szólók. Másrészt fontosak a mellérendelések is, hisz többek között érdekes lehet együtt látni a Holbach nevéhez kapcsolódó feljegyzéseket, melyek az egész ifjúkori eszmélődést végigkísérik, s így híven tükrözik a szemléleti változásokat. Igazán jól látható mindez a *Második Jegyző Könyvön – Jegyzetek a 'Görög philosophia' históriájára* –, mely 1809 és 1811 között készült. Mivel a ránk maradt szöveg másolat, feltételezhető, hogy Kőlcsey átirhított bizonyos szövegrészeket, s így az eredeti időrend felborulhatott. De még ha e feltételezés nem igazolható is, annyi bizton állítható, hogy a későbbi szerkesztés nyomai az eredeti kronológiai rend érvénytelenítéséről tanúskodnak.³⁹)

Hogy miképp tudunk a fenti lehetőségekkel élni, amikor a szövegeket nem szövegszerű, attól egészen eltérő logikájú adatfeldolgozásnak vetjük alá, abban nagy segítséget jelenthetnek az egyik szociológiai eljárás módszertani megfontolásai. A tartomelemzésről van szó.⁴⁰ A kronológia szempontjából rendkívül fontos, hogy bár e szociológiai vizsgálati-értelmezési módszeren belül egymástól eltérő irányokat különböztethetünk meg, abban azonban valamennyi alkalmazási mód megegyezik, hogy túllépnek a tartalom hagyományos felfogásán: „a tartomelemzés az adatokat nem megtörtént események gyűjteményeként, hanem szimbolikus jelenségeként igyekszik megérteni”.⁴¹ E szemléleti keret már önmagában is közösséget teremt az általunk elképzelt kronológia *végcéljával*. Emellett közösnek tekinthető az a módszertani előfeltevés is, hogy míg az adatok hozzáférhetők, addig a kontextusok nem, s a kettő között valamiféle ellenőrizhető konstrukció közvetíthető.

Milyen, a kronológia készítésében és az adatbázis-technológiának megfelelő adatképzésben is hasznosítható módszertani megfontolásokat tartogat számunkra a tartomelemzés? Egyrészt érdemes megfontolnunk azt a tapasztalatot, hogy az elemzés szempontjából minél kisebb egységeket érdemes képezni, mert így egyértelműbben kódolható és formalizálható adatokat kapunk (szövegegységek és az adatbázis mőzőinek megfeleltetése). Másrészt a kategóriarendszernek funkcionálisan feltétlenül meg kell felelnie a

³⁸ Vö. CZEIZER Zoltán, *Játék és tanulás az Interneten*, Educatio, 1997, 615–619; Paul RICOEUR, *Metafora és filozófia-diskurzus*, ford. GYIMESI Tímea = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Cserépfalvi, é. n., 71.

³⁹ Vö. KŐLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811*, vál., bev., jegyz. SZAUDEK József, Bp., Akadémiai, 1968, 17–24.

⁴⁰ Az itt következő szövegrészben Klaus KRIPPENDORF *A tartomelemzés* (Bp., Balassi, 1995) és Norbert FREUDEMANN, Thomas GÄRTNER *Die Inhaltanalyse* (<http://hompages.uni-tuebingen.de/thomasmgartner/inhaltanalyse>) című munkáira támaszkodtam.

⁴¹ KRIPPENDORF, i. m., 7.

vizsgálendő anyagnak. Olyannak kell tehát lennie, ami maximálisan igazodik az adatok természetéhez. Vagyis „az adatnyelvnek deskriptív kapacitással kell rendelkeznie”, hogy a kijelölt szövegek feltárásakor lehetőleg ne maradjon túl sok *leírhatatlan* cselekedet, amely a vállalkozás értelmét kérdőjelezné meg (a cselekvésemélet és a beszédaktus-elmélet alkalmazása). Harmadsorban megszívlelendő a tartalomelemzés azon követelménye, hogy az adatnyelv mentes legyen a kétértelműségtől és inkonzisztenciától, vagyis a formalizálás olyan fokát kell elérnie, hogy értelmezhető adatsorokat kapjunk (a megnevezések absztrakciós szintjének kérdése). Esetünkben például – ahogy erről más vonatkozásban már volt is szó – a leveleket a lehető legkisebb egységekre kell felbontani. Ezek elkülönítése a cselekedetek, események határai alapján történik. Továbbá az adatbázist olyan mezőkből (lásd adatszótár) kell felépíteni, a mezőket olyan formalizáltsági szintre kell hozni, a cselekvés fogalmát a beszédaktus-elmélettel úgy kell átértelmezni, hogy kezelni tudják a levelekben és a többi dokumentumban feltároló életút adatait. Nem lehet tehát egyetlen olyan adatelem sem, amely nem fér bele valamelyik adatmezőbe. S végül mind a mezőknek, mind pedig a mezők rendszerének egyértelműnek kell lennie, ami a felhasználók oldaláról tekintve azt jelenti, hogy számukra teljes világossággal ki kell derülnie, mit hol kell keresni ahhoz, hogy valamiféle hasznosítható eredmény (találat) szülessen a kérdéseik nyomán.

Adatszótár

Az adatszótárban soroltam fel, milyen adatokat vontam be az adatbázisba, hogyan néznek ki és milyen jellemzőkkel rendelkeznek.

Az adatbázis-tervezés fontos követelménye, hogy az egyes mezőkben tárolt adatok a lehető legegyszerűbbek legyenek, így ugyanis sokkal rugalmasabban kombinálhatók, az összetett adatok viszont megnehezítik a használatot.

1. Rendező dátum:	év, hó, nap–napszak: 0000.00.00–0
2. Dátum:	év, hó, nap, napszak, óra: 0000. május 00.
3. Nap:	hétfő, kedd stb.
4. Helynév1:	régi helység/megye/ország: Szódemeter – Szilágy vm.
5. Helynév2:	új helynév/megye vagy ország: Sauca – Románia
6. Cselekmény/esemény:	főnévi formában: elmélkedés, kapott levél, vélemény, írás, országgyűlés, országgyűlés: kerületi ülés
7. Személynév:	névlista: Szemere Pál, Kazinczy Ferenc
8. Tárgyszavak:	a cselekmény, esemény témája
9. Kapott levél dátuma:	a rendezést segítheti elő
10. Kölcsey művei:	címek
11. Kölcsey-mű lelőhelye1:	kézirat
12. Kölcsey-mű lelőhelye2:	első közlés
13. Kölcsey-mű lelőhelye3:	kritikai kiadás

14. Mások művei:	címek; kapcsolódó rovatként később bibliográfiai adatokkal is fel lehetne tölteni
15. Forrás1:	a szöveg, ahonnt az adat származik, kéziratos lelohelye
16. Forrás2:	kritikai kiadás
17. Forrás3:	szekunder irodalom, ha van
18. Megjegyzés:	szükséges kiegészítő magyarázatok
19. Kapcsolt rekord:	az adat értelmezéséhez mely rekordokat érdemes és szükséges megnézni

Néhány megjegyzés az adatszótárhoz:

1–2. mező: ahhoz, hogy az adatok időrendbe állíthatók legyenek, formalizálni kell a dátumot, ami nemcsak az egységes formátumra vonatkozik, hanem megoldást kell keresni arra is, ha a dátum nem írható be az adott formátum (0000.00.00) szerint. Egységes jelölő eszközöket kell találni az olyan dátumok kezelésére mint 1818 után (1818.13.00), 1818 nyarán (1818.07.32), 1818 augusztusában (1818.08.00) stb. Nem létező, formalizált dátumok teszik lehetővé az adatok kezelését, rendezését. – Ha a dátum kikövetkeztetett, akkor a Forrás3 utal rá, vagy ha a kronológiai adatsor adta ki, akkor a dátum után „!” áll és a Megjegyzés rovatba kerül a magyarázat. A napszak az egy napon belüli kronológia miatt lehet fontos. Ha nem tudjuk, nyomtatásnál csak az év-hó-nap dátumot írja ki a program és az adatot a napszakkal bővített időpontok után rendezi be.

6. mező: formalizált, ugyanakkor bőséges tevékenységsor. Formalizált: a hasonló jelentésű tevékenységek egy szó alá rendelése (pl. vendégeskedik: ebédre megy valahova, esti irodalmi csevegésre, rövidebb ott tartózkodás, hosszabb ott tartózkodás; elmélkedik: filozofál, gondolkodik, töpreng stb.). Bőséges: a tárgyszavakkal együtt egyértelműen utal a konkrét tartalomra ill. a tevékenység fázisaira is (előtt–tartam–után: pl. írja–megírta, elutazik–utazik–megérkezik stb.).

7. mező: csak a Kölcseyvel kapcsolatban álló kortársak nevei kerülnek ide, reményt adva arra, hogy segítségével kirajzolódik egy finom kapcsolati háló.

8. mező: kiegészíti, konkretizálja a tevékenységet: Kazinczy Ferenc recenziót kér (6–7. mező), Csokonai Vitéz Mihály(ról) (8. mező); országgyűlés: kerületi ülés: beszéd (6. mező), adózás(ról) (8. mező) stb. S ide kerülnének azon személyek nevei, akik nem álltak vagy állhattak (már meghaltak) Kölcseyvel kapcsolatban, akikről csak szó van az adott szövegrészben/helyzetben (témák voltak), s nem ők beszélnek.

Életidő és konstrukció

Az eddigiek alapján talán könnyen elfogadható, hogy egy életút kronológiai feldolgozása nem jelentheti pusztán a különböző események időrend szerinti rögzítését, hanem a jelentésképző erők felszabadítását. Annál is kevésbé térhetünk ki e feladat elől, mert 1. a feldolgozandó élet lezártsága – szemben a történelem nyitottságával – eleve valamilyen

tanulmány keresésére, az életesemények életűtá formálására ösztönöz; 2. a tények maguk is konstruáltak, tehát értelmezés eredményei.

Lássuk kicsit részletesebben!

1. Ahhoz, hogy meg tudjuk ragadni mások és önmagunk életét, gondolkodhassunk róla, analizálhassuk, husserli értelemben vett életűként kell tételezni. Amikor Husserl e kifejezéssel a múlt részleges hozzáférhetőségére utal, egyben azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy bár csak visszatekintve adódik számunkra egységként a megtett út, de nincs más lehetőségünk, mint az élet életűtá formálása-konstruálása, ha egyáltalán mondani akarunk valamit az elmúlt időről, önmagunkról.⁴² Legkésőbb talán Husserl, Mead és Alfred Schütz óta az is nyilvánvaló, hogy az idő konstitutív a cselekvés, a tudat és az identitás számára, vagyis az időt nem tudjuk másképp megragadni, mint csak ezekre vonatkoztatva és fordítva. Ricoeur a napóra példáján keresztül szemléletesen mutatta meg, hogy amikor datálunk, tehát amikor kronológiát készítünk, nem teszünk mást, mint a világ ideje (Weltzeit) és a megélt idő (Lebenszeit) között közvetítünk.⁴³ E reflexív és közvetítő tevékenység révén tehető elgondolhatóvá a történeti és az élettrajzi idő. Ha csak a világ-idő lenne, akkor minden esemény homogenezálódna, lehetetlen lenne visszagondolni az elmúltat, nem beszélhetnénk identitásról, végső soron lehetetlen lenne az értelmes emberi élet. Csak a történetivé, emberivé tett, tehát az életűként értett idő vall az emberre, hisz az életidő egyrészt magán viseli a mögöttünk álló élet szociális jellegzetességeit (más ideje van a kereskedőknek, más a hivatalnokoknak, más a meditatív életet élőknél stb.), másrészt az élettrajzi idő mindig identitás- és helyzetváltozások sorozataként jelenik meg.⁴⁴ Különösen fontos lehet számunkra az a szociológiai megállás is, hogy az „életűt olyan intézmény, amely integrált szocializációs programként fogja össze a különböző cselekvéseket.”⁴⁵ Az életűt ugyanis azzal teszi lehetővé, hogy megragadjuk és leírjuk, amennyiben túlmutat önmagán, vagyis amennyiben valamilyen szociális szereppel való azonosulásként s egyben attól való eltávolodások *folyamataként* ragadható meg. Ugyanakkor ez nem jelenti az egyedi kizárását, hisz ezt épp az azonosulás-eltávolodás-játékban tapasztalhatjuk meg. Nem véletlen, hogy az életűt intézményesülése az életforma élettrajzi jellegűvé formálódásával, az individualizáció folyamatával, vagyis egyedivé válásával párhuzamosan történt.⁴⁶ Az életűt épp Kölcsey korától kezdve egyre inkább függetlenné vált a születéssel kapott társadalmi helyzettől, s egyre inkább a választott „foglalkozás”-tól, szociális szereptől függött. Érdekes kérdés lehet például, s talán a kronológiai adatbázis ad is majd a megválaszolásához fogódzókat, hogyan alakul Kölcseynél a szilárd hovatartozást elrendező nemesi életforma és a művészi-értelmiségi élet választásával mellé/helyébe lépő élettrajzi jellegű, az egyéni élet idejét átfogó-értelmező életforma

⁴² Vö. TENGELYI László, *Önkonstitúció és élettörténet a kései Husserlnél*, http://www.c3.hu/mfsz/mfsz_996/996_tengelyi.htm.

⁴³ Paul RICOEUR, *A történelem és a fikció kereszteződése*, ford. JENEY Éva = P. R., i. m., 356–357.

⁴⁴ BERGMANN idézi Weigert, i. m., 149.

⁴⁵ Martin KOHLI, *Társadalmi idő és egyéni idő*, ford. SCHULCZ Katalin = GELLÉRNÉ, i. m., 176.

⁴⁶ KOHLI, i. m., 177–178.

viszonya. Amennyire most meg tudom ítélni, mélyebb és tartósabb belső konfliktusforrás volt ez Kölcsény, mint Berzsényi számára.

2. A fentiekből az is következik, hogy a kronológiai adat képzését nem mint valami pozitivistá adatgyűjtést kell elképzelni, vagyis nem szabad abba a hitbe ringatni magunkat, hogy nincs más dolgunk, mint az adatok szorgalmas gyűjtése, hátha a végén elérjük a teljességet, s mintegy magától megmutatkozik az adategyűttes értelme. Bármennyire is igyekszünk ugyanis formalizálni tevékenységünket, az adat adattá, az esemény eseményné minősítése, a cselekvések megjelölése, megnevezése, osztályozása mindig hermeneutikai művelet is. Úgy látom tehát, hogy nem érdemes teljes formalizálásra, definíciószerű meghatározásokra törekednünk, s fölösleges, hiábavaló azt gondolnunk, hogy a segítségével tökéletesen sikerülhet lefedni, a tudományos értelmezés számára megragadhatóvá tenni a valóságot. Többek között azért nem lehetséges ez, mert a reprezentáció valamennyi formájára igaz az a belátás, hogy az adatgyűjtő, a megfigyelő nézőpontja sohasem semleges, továbbá igaz az is, hogy az adat és az értelmezési metódus kölcsönösen feltételezik egymást. A kronológia esetében is ki kell békülnünk azzal, hogy a tények közvetlenül nem érhetők el, az utólagosan feltárt események tényszerűsége sohasem azonos a már elmúlt összefüggések valóságosnak gondolt totalitásával. Egyrészt azért nem, mert ahogy Koselleck írja, minden történeti ábrázolás a „valóságos” fikciójából táplálkozik, a „valóság” maga már elmúlt.⁴⁷ A tény ténnyé, az esemény eseményné válása elválaszthatatlan annak leírásától. Másrészt azért sem, mert nincs olyan abszolút semleges, mindenható megfigyelési pozíció, ahonnan minden az „eredeti” módon lenne látható. Egyszerűen azért, mert a megértés és a magyarázat szimbólumok segítségével történik, s maga is saját törvényekkel rendelkező közvetítővé válik, vagyis „az interpretáció nem generatív, hanem saját renddel alkotó aktus”, s épp ezért a „kitaláláson”, a „megértő hipotézisen” nem léphetünk túl.⁴⁸ Talán a legnyilvánvalóbban, a legszemléletesebben a luhmanni rendszerelméletben látható mindez. Luhmann ugyanis esetlegesen tekinti a megfigyelést abban az értelemben, hogy a megfigyelő mindig csak azt láthatja, amit az adott alrendszerben érvényes megkülönböztetéssel láthat. Az alrendszer kódja által jellemezhető megkülönböztetés nem magából a dologból származik, hanem a séma, mely az érzékelést és értelmezést irányítja, a mindenkori megfigyelőrendszeré. Ennek ellenére sincs más lehetőségünk, mint leírni azt, ami a megfigyelő pozíciójából látható. A helyzet paradox voltára és a megfigyelő közvetítő szerepéből adó veszteségre és nyereségre szemléletesen világít rá Luhmann: „azért ismerhetjük meg a realitást, mert kiűzettünk belőle, mint a paradicsomból”.⁴⁹

⁴⁷ Reinhart KOSELLECK, *Darstellung, Ereignis und Struktur* = R. K., *Vergangene Zukunft*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1979, 153.

⁴⁸ FRANK, i. m., 78.

⁴⁹ Niklas LUHMANN, *Neuere Entwicklungen in der Systemtheorie*, Merkur, 1988/1, 294.

Korábban már láttuk azt, hogy a kronológiai adatok rendezésében, értelmezésében nincs elsődleges szerepe az időrendnek, az adatintegrációból következő jelentések és tanulságok nem feltétlenül az adatok pusztán egymásra következéséből adódnak. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a kronológiai rend nélkül egyetlen történeti, biográfiai elbeszélés sem születhet meg. Egyrészt ugyanis minden történeti elbeszélés alapfeltétele, posztulátuma az adatok és események kronológiai elrendezése, az életút időrendet feltételez. Másrészt érdemes Simmelnek azon gondolatát is emlékeztetünkbe idézni, amelyet a „szétaprózódási küszöb” kapcsán mondott, vagyis hogy minden eseménynek rendelkeznie kell az „előtte” és az „utána” minimumával, hogy létrejöhessen az az értelemegység (Sinneinheit), ami az esetet (Begebenheit) eseménnyé (Ereignis) teszi. Ilyen kötelekek nélküli események a feledésbe hullanak, hisz hiányozna az az eseménysor révén létrejövő értelem-lánc, ami az emlékezethez kötözné azokat.⁵⁰ A kronológiai rend tehát minden történeti értelmezés egyik lehetőség-feltétele.

Ugyanakkor igaz az is, hogy a kronológiai rend nem jelenti az értelmezés abszolút rendjét, vagyis nem szabja meg kizárólagosan, mely események között teremthető kapcsolat, s melyek között nem, továbbá nem egyedül határozza meg a „tények” közti szelekció elvét sem. Ezek töle részben független műveletek. Koselleck Kantra utalva figyelmeztet rá, hogy a kronológiai rend *történetileg* (mit jelent számunkra a múlt valamely eseménye, eseménysora) vak, hiányzik belőle a jelentésképzés legfőbb mozzanata: a mindenkor jelen. Épp ezért szerinte a kronológiának kell követnie a történetiséget és nem fordítva, a történetiségnek, a történeti jelentésképzésnek a kronológiát.⁵¹ Lényegében ugyanerről beszél Ricoeur is, aki az idő(rend) és az elbeszélés viszonyának alapos vizsgálata után úgy látja, hogy minden elbeszélés két dimenziót kever különböző arányokban, az egyik a kronologikus, a másik a nem-kronologikus.⁵² Az első karakterizálja az eseményekből összeállt történetet/történelmet, a másik a konfigurációt jelenti, amely alapján az időben szétszórt események egy szignifikáns egészzé állnak össze. A szelekció és a konfiguráció elkerülhetetlen, hisz egy ember életéről csak valamilyen aspektusú elbeszélés segítségével mondhatunk valamit. A kronológiában tárolt adatok – ahogy korábban volt is erről szó – már a képzésük során átlépik a konfigurációs küszöböt, vagyis már a kiválasztásukkor és megnevezésükkor összekapcsolódnak más adatokkal, s elindulnak a jelentésképződés útján. Mindennek csak teljesen nyilvánvaló jele, hogy jórészt a kronológia készítőjétől, az ő fejében lévő rendező sémától függ, mi lesz eseménnyé, s mi marad továbbra is a Kőlcsey-kéziratok és könyvek soraiba zárva, sőt az is elképzelhető, hogy ugyan bekerül az adatbázisba, mégis hosszú ideig feledésbe merül, mert az érvényes jelentésteremtő gesztusok nem emelik a konfigurációs szintre.

S esetünkben most mindegy, hogy a narrativitást másodlagos szerkezetnek tekintjük-e, amit utólag viszünk rá az eseményekre, ahogy White gondolja, vagy pedig a tudat alap-

⁵⁰ KOSELLECK, *i. m.*, 145.

⁵¹ *Uo.*, 146.

⁵² RICOEUR, *A hármass mimézis...*, *i. m.*, 313–378.

vető tevékenységének, amely az életidőt értelemmel és jelentéssel ruházza fel, ahogy ezt Ricoeur, Carr vagy Jörn Rüsen tartják.⁵³ Számunkra az a fontos, hogy mindez egybevág az adatbázis-technológia és a kronológia életútként való értelmezése legfőbb hozadékával, azzal, hogy az adatbázis a kronologizáló mellett más értelmezési lehetőséget is felkínál, sőt megkíván. Az időrend mellett ott van a szinkron struktúrák megteremtésének vagy meglátásának a lehetősége: a különböző időpontokhoz tartozó események összehasonlítása. Minden kronológia, így a Kölcséy-kronológia is, egyszerre teremti meg az időrendi olvasás és a strukturáló értelmezés lehetőségét, ahol tehát a jelentés az események egymásutánisága és konfigurációja összjátékának eredménye. S ezek nemcsak utólag nem választhatók el egymástól, hanem már az adatbázis feltöltése, az adatok képzése során is működő jelentéskonstruáló erőt képeznek.

A lineáris-kronológiai és a konfigurációs rend közti különbséget talán leginkább az életrajz (Lebenslauf) és az életírás (Biographie) különbségével szemléltethetjük. Alois Hahn szerint az életrajz nem más, mint végtelen számú esemény, tapasztalat, érzés stb. összessége, ahol is az én maga ezen adatok puszta eredménye, míg az életírás nem valami konkrét szituációhoz kötött öntematizálási forma, hanem a társadalom által rendelkezésre bocsátott intézményesített ábrázolásformákon (Biographiegeneratoren – gyónás, vallomás, önéletrajz stb.) keresztül megvalósuló értelmezési eljárás, amelynek során a végtelen számú és komplexitású cselekvéseket redukálják biográfiai sémává, s teremthetik meg ezáltal a reflexió lehetősége.⁵⁴ Mindez arra is figyelmeztethet bennünket, hogy a valóság, függetlenül az adatok számától, nem rekonstruálható és nem reprezentálható. Az életrajz és az életírás különbsége nem az adatok mennyiségében vagy típusában, hanem az (ön)értelmezés, a reflexió hiányában vagy meglétében ragadható meg. A különös épp az, hogy a szelekciós sémával élő „biográfián keresztül [pillanthatjuk meg valójában] a dolgok nyomasztó összetettségéit”.⁵⁵ Az életírás tehát minden redukciós-konfigurációs adat-szűrés ellenére, vagy épp ezért, sokkal inkább alkalmas az életút megragadására, mint a bármily részletesen adatolt életrajz. Luhmann azon meglátásából kiindulva, hogy „az átélés és a cselekvés komplexitása nem rendezhető el az időtengelyen konstituálódó rendként”⁵⁶ (vagy rendezett élmények végtelen hosszú láncolatát kellene felrajzolni, vagy igen nagyszámú feltételes alternatív cselekvés-ágrajzot kellene készíteni, hisz a megvalósuló mindig lehetőségek sorát kizárva valósul meg), könnyű belátnunk a redukció jogoságát. Ricoeur szerint is épp az ilyen szelekciós-konfigurációs folyamatnak köszönhetjük, hogy képesek vagyunk az idő megragadására, mert „a konfiguratív aktus mintegy a temporális totalitás egységét alkotja meg az események (...) különféleségéből”.⁵⁷

⁵³ Jörn RÜSEN, *A történelem retorikája* és David CARR, *A történelem realitása*, ford. V. HORVÁTH Károly = *A kultúra narratívái*, vál., előszó N. KOVÁCS Tímea, Bp., Kijárat, 1999 (Narratívák, 3).

⁵⁴ Alois HAHN, *Identität und Selbstthematisierung = Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*, Hrsg. Alois HAHN, Volker KAPP, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1987, 12–17.

⁵⁵ GUENIFFEY, i. m., 3; kiemelés tőlem – L. L.

⁵⁶ LUHMANN, *Az értelem múlt... i. m.*, 30; kiemelés tőlem – L. L.

⁵⁷ RICOEUR, i. m., 278.

Az életidő megragadására tett megalapozó lépésnek tekinthető a kronológia, amennyiben – ahogy már volt erről szó – jelen idejű cselekvések mozaikjaiból felépülő eseménysoron át teremti az időt. A cselekvés azonban csak akkor teszi ezt lehetővé, ha reflektálunk rá. Amikor Kőlcsey maga rögzíti, vagy a kronológia készítésekor valaki más, valaki „kívülálló” emeli ki Kőlcsey cselekedeteit, akkor teremődik meg az idő és a kronológiai rend. Az idő ugyanis csak akkor létezik, ha reflektálunk a cselekedetekre, vagyis kiszakítjuk őket az idő áramából, megállítjuk lefolyásukat. Schütz nyomán számos szociológus úgy látja, hogy az idő csak ezért van, mert reflektálunk cselekedeteinkre.⁵⁸ A 18. század második felében születő modern időtudat a jelenből indul ki, s az „idő pillanatnyivá és ezzel reflexívvé válásának messzemenő jelentősége van”,⁵⁹ elvált ugyanis egymástól a világidő és az életidő, s ettől kezdve tarthatjuk számon azokat a küzdelmeket, melyek *a kettőt újból össze akarják kapcsolni*. Talán az egyik lehetséges *közvetítő eszköz, kapocs a kronológia*, amennyiben a reflexió és a jelenné tevés révén alkalmassá teszi az időadatokat egy elbeszélés számára, hisz a datálás időtapasztalatát alakítja a semleges időt, életűtá az életrajzot.

Ezek alapján talán joggal állítható, hogy a kronológia készítése, a kronologizálás mint reflexió művelet a legfontosabb jelentésteremtő eljárások egyike lehet. Idő–cselekvés–reflexió hármassága szétválaszthatatlan. Eszerint tehát a kronológiába nem kívülről vesszük bele az értelmet, hanem eleve benne lakik. Ezt pedig nem elrejteni kell, inkább nyilvánossá tenni, hogy mindenki számolhasson vele, s ugyanakkor talán annyiban mégis minimalizálni vagy korlátok közé kell szorítani, amennyiben érdemes arra törekedni, hogy a kronológiai adatbázis logikája ne csak bizonyos kérdéseket kényszerítsen ki vagy engedélyezzen, hanem legyen nyitott új kérdések, eltérő logikák számára is.

Az értelemképződésnek teljesen ellenállni azonban fölösleges és lehetetlen, az adatok strukturális tömbösödése elkerülhetetlen. Erre még akkor sem lenne mód, ha egyforma mértékben ismernénk Kőlcsey életének minden percét, hisz a különböző cselekedetek és történések nem egyenlő fajsúlyúak. Úgy pedig, hogy jórészt a véletlenül is múlik, melyik cselekedete marad fenn az emlékezet számára és emelkedett ki, még inkább reménytelen és értelmetlen az ellenállás. Bár az is igaz, hogy ezek egy részét maga Kőlcsey ragadta ki az élményáram folyamából, amikor rögzítette őket, vagyis reflektált rájuk, s így beillesztette azokat tapasztalatai összefüggésrendszerébe. Másik részüket azonban mi emeljük ki, amikor a ránk maradt dokumentumokat elemezve láthatóvá tesszük azokat. A két értelmezői művelet elkülönítése több szempontból is szükséges. Egyrészt amiatt az egyszerű és nyilvánvaló ok miatt, hogy az előbbiek esetében a döntések nem vitathatók, az utóbbinál az értelmezésbeli különbségek kiiktathatlansága miatt adott a vita lehetősége (ki mit tekint eseménynek és azt hogyan nevezi meg). Ennél sokkal fontosabb azonban az, hogy a reflexió két különböző szintjéről van szó. Amikor Kőlcsey reflektál a cselekedeteire, akkor nem tudata működésére reflektál, hanem magára az életre, az ő reflexiója ezért

⁵⁸ BERGMANN, *i. m.*, 120.

⁵⁹ Niklas LUHMANN, *Titok, idő és örökkévalóság* = N. L., *Látom azt, amit te nem látsz*, Bp., Osiris–Gond, 1999, 173.

inkább „a kogníció életből kiemelkedő élményszerű *poézise*”,⁶⁰ amikor azonban mi reflektálunk a Kölcsény által rögzített cselekedetekre, akkor már különböző tudati folyamatokra való reflexióról van szó. A reprezentációs *teljesítmény* tekintetében azonban nincs lényegi különbség a kettő között, hisz egyik sem képes a fenomének maradéktalan ábrázolására, megmutatására. Ennek oka, hogy „sem az észlelés az észleltben, sem a cselekvés a tettben, sem a mondás a mondottban, sem a jelölés a jelöltben nem jut nyugvópontra, nem éri el célját”.⁶¹ Ez azonban természetesen nem ad alapot arra, hogy a kétféle reflexió közti különbséget elmoszuk, hisz az egyik esetben a cselekedet és a rá vonatkozó reflexió egyidejű, a másik esetben azonban mindig a múlt jelen általi értelmezéséről van szó, ahol az adott cselekvés következménye (jövője) éppúgy múlttá lett már, mint előzménye (múltja).

Az időpontok és cselekedetek kiemelkedése és kiemelése, ezek egymás után következése és strukturálása *többféle* biográfia lehetőségét rejtí magában. De a fentiek alapján talán megkockáztatható, hogy a minden biográfia számára legizgalmasabb problémát, az identitásváltozást a kronológia teszi adathatóvá. Ahogy az idő zajlása a „mássá levés”-ben tapasztalható meg, ugyanúgy ebben a változásban és elmozdulásban lesz érzékelhetővé, megragadhatóvá az identitás is. Az ember alá van vetve a levés folyamatának, önmaga differenciákon át való megtapasztalásának, és csak ezáltal kerülhet abba a helyzetbe, hogy önmagát és másokat érzékelje, önmagához és másokhoz viszonyuljon.⁶² Úgy tekinthetünk a datálásra, mint ami e folyamat rögzítésének egyik eszköze, s ami így a (személyes és szociális) identitás kérdését érinti.⁶³ A korábban említetteken túl épp az teszi a kronológiai időt az életidő lakhelyévé, hogy lehetővé teszi a helyzet- és identitásváltozások megragadását. A kronológiai adatok elhatárolásakor ugyanis lényegében ezeket az apró elmozdulásokat rögzítjük. Minden újabb helyzet és újabb tárgyiszó Kölcsény identitását hozza mozgásba, pontosabban fényt vet ennek újabb és újabb szegletére.

⁶⁰ VECSEY Zoltán, *A reflexió formái*, <http://www.c3.hu/prophil/profi993/vecsey.htm>.

⁶¹ Uo.

⁶² HEINRICH, i. m.; vö. Hans-Georg GADAMER, *Az üres és a betöltött időről*, ford. HEGYESSY Mária = H-G. G., *A szép aktualitása*, vál. BACSÓ Béla, Bp., T-Twins, 1994, 98–99; Paul RICOEUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás = *Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Bp., Kijárat. 2001 (Narratívák, 5), 23.

⁶³ Vö. GELLÉRINÉ, i. m., 13.

KELECSÉNYI LÁSZLÓ

LAPPANGÓ ÁTDOLGOZÁSOK

Vannak írók, akik miután megírták, sorsukra hagyják műveiket. Más szerzőket nem túlzottan érdekel írásaik fogadtatása, viszont szeretnék minél többször nyomtatásban látni azokat. A sokat dolgozó, ám a pénzzel bánni nem tudó, folyton adósságokkal küzdő Krúdy bevált módszere volt, hogy megjelent írásait átkeresztelve lemásoltatta, vagy egyszerűbben, az újságból kitépett lapon elvégezve a szükséges javítást, küldte szerkesztőségbe, nyomdába újbóli közlésre valamely írását. Regényei esetében az általa végrehajtott ilyesféle javítások, módosítások nagyjából számon vannak tartva. Az elbeszélések és cikkek sorában azonban se szeri, se száma a más címmel, de azonos szöveggel vagy ugyanazon a címen, de olykor egészen más tartalommal megjelentetett munkáknak. Többek között ezért sincsen a mai napig sem Krúdynam pontos, használható bibliográfiája.

1911 őszén jelent meg a Fenyő Miksa és Hatvany Lajos által szerkesztett *Nyugat Könyvtár* 23. köteteként az *Esti út* című elbeszélés-gyűjtemény. Ebbe a kötött terjedelmű, általában 64 oldalas füzetkébe hét novellát rakott egymás mellé Krúdy. A hét novella közül hat egymáshoz tartozik, mert az író összefüggő cselekménysort mesél el bennük. A hetedik darab nyilván terjedelmi okok miatt került a kötetbe; cselekménytelen középkori életkép, nem üt el a megelőző hat elbeszéléstől, melyek szintén a középkorban játszódnak a lengyel zálogba került szepességi városkákban. Pedig lett volna inkább hozzájuk tartozó hetedik darab is, de Krúdy bizonyára már a kötet leadása után írhatta azt. Augusztus 10-én jelent meg az utolsó novella egy napilapban, s október 30-án már recenziót közöl egy vidéki újság a *Nyugat Könyvtár* újabb darabjáról.

Krúdy publikálási szokásaihoz híven mindegyik írás olvasható volt már a kötet megjelenése előtt. Az *Esti út*, így, ebben a sorrendben a következő novellákat tartalmazza: *A számárfejú Szaniszló*, *Pillangós papucsok*, *A lepecsételt asszony*, *Krisztus takácsa*, *Esti út*, *Középkori éjjelen*, *Régi toronytetők között*. Közülük az első hat a Világ című napilapban, 1911. június 25-e és augusztus 10-e között látott napvilágot, míg a hetedik korábbi, olvasható volt A Hét 1909. augusztus 22-i számában. S hiába jelenik meg az így összeállított könyvecske a Nyugatonál, Krúdy a kötet kiadásával egyidejűleg, 1911. szeptember 28-a és november 15-e között közli mind a hét elbeszélést az akkori Magyar Nemzet hasábjain. Pecunia non olet – idézhetnénk a nyilvános illemhelyeket is megadóztató római császár szállóigéjét. A Világ polgári radikális orgánum volt, a Magyar Nemzet – akkor – kormánypárti. De mindkettő fizetett az írónak, miként a Nyugat kiadóhivatala is.

Érdektelen volna mindez, legföljebb az író anyagi helyzetére és kéziratának kalandos, bibliográfusokat és irodalomtörténészeket örületbe kergető sorsára utaló furcsaság, ha Krúdy nem követ el további csínyeket ezzel az elbeszélés-ciklussal. A kilencvenes évek elején, egy könyvárverésen felbukkant azonban az *Esti út* példánya, amely Krúdy Gyula keze nyomát, autográf, újabb kiadást célzó javításait őrzi.

A kötetet felütve a belső címlapon alcímként kinyomtatott *Elbeszélések* szó át van húzva, s alája lila tintával, jellegzetes kézírással beírva: *Kisregény*. Az írás minden kétséget kizáróan Krúdy Gyuláé.

A könyvet végiglapozva több helyen is az író keze nyomára bukkanunk. Például mindjárt a 3. oldalon *A számárfejú Szaniszló* cím *Számárfülű Szaniszlóra* van kijavítva. A kötetke egészen végighúzódnak a javítások. Eleinte, az első oldalakon több, aztán egyre kevesebb. Láthatólag Krúdy beleunt az átírásnak induló módosításokba. végül már csak a címeket változtatta meg.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a tintával ejtett változtatások ceruzával végzett javításokkal váltakoznak. Sőt, a ceruzanyom is kétféle: szürke grafit illetve piros írónyoma. Tehát Krúdy különböző időszakokban, legalább kétszer, ha nem három ízben végzett változtatásokat a kis kötetbeli írásain, melyeket újabb kiadásra szánt.

A korábban *Esti út* címmel megjelent elbeszélés-ciklus kisregénnyé alakítására az adott lehetőséget, hogy az első hat írás tartalmában összefüggő cselekménysort mesél el. „Üljünk fel a mesék paripájára – gyí, te fakó – és repüljünk visszafelé az időben.” (*Esti út*, Bp., Nyugat, 1911, 3.) Ezzel a mondattal kezdődik a múltba íramodás: a mesék paripáján repülve teszünk meg visszafelé az időben több mint kétszáz évet. A kalendárium Lipót király uralkodásának esztendeit mutatja (nyilván I. Lipótt), mikor is jó néhány szepességi városka Zsigmond királyunk jóvoltából a lengyel korona zálogbirtokában élte mindennapjait. Podolini diákéveiben hallott legendák szolgáltak az elmesélt történet alapjául. A szepességi városok, nem tudván adót fizetni a lengyel királynak, fiatal menyecskékben róják le tartozásukat. E múltbeli legenda – avagy valóság – köré költi meséjét Krúdy kifogyhatatlan leleménnyel. (Nem ez az egyetlen megjelenése munkásságában a szepességi lányok zálogba adásának: épp 1911-ben jelenteti meg a Magyar Lányok hasábjain a *Tizenhat város tizenhat leánya* című kisregényét, amelyben a leányifjúság számára írja meg a keringő legenda korábbi történéseit.)

A furfangos írói leleményeknél, ugyanannak az írói nyersanyagnak szinte egyidejű többféle megformálásánál ezúttal érdekesebb, hogy a két- (vagy még több-) féle szerzői javítás milyen sorrendben esett meg. Mivel az ominózus kötetben a grafitceruzával írott számok, a besorszámozott novellákéi vannak tintával áthúzva, s nem fordítva, ez arra utal, hogy az író előbb az egyes elbeszéléseket akarta új címmel közölni, miként az meg is történt, s utána kisregényként megjelentetni az összefüggő novellákat. Csak az előbbi szándéka vált valóra.

Tekintsük át a javításait, változtatásait.

Az elején még aktívan működik a tolla (ceruzája). Új bekezdéseket csinál, nyilván azért, hogy kicsit hosszabb legyen a szöveg. Csillagokat tervez egys szövegrészek közé, azonos célból. Jelzőket módosít. „Löcse, a magyar Nürnberg” helyett „Löcse, a szepesi

Nürnberg” összetételt választja, majd megint törli a „szepesi” szót. Aztán a „Magyarország” kifejezést helyettesíti két ízben is szinonimákkal. Később alábbhagy átdolgozó lendülete. Csak az egyik novella elé biggyeszt oda két magyarázó mondatot: „Zsigmond magyar király zálogba tett a lengyel királynál tizenhárom szepesi várost. Ebből a korból való történet.” Ezzel a módosítással jelenik meg később az írás. Utána mintha kimerülne az energiája, nem javít már a szövegben, csak új címeket ad. Ebben egy alkalommal jellegzetes hibát ejt. *Tizenhárom szűz asszony a király pecsétje alatt* – ezt kellene írnia, de „tizenhárom” helyett „tizenhat”-ot vet papírra. Netán a másik, épp akkortájt fabrikált história járt az eszében? Nem lehet tudni, szinte semmit se lehet biztosan tudni ez ügyben. A 49. lapra még odaírja zárójelben a „vége” szót, s ezzel végez a munkájával.

Aki ebben az eljárásban kivetnivalót talál, annak ismételten figyelmébe ajánljuk azt az életrajzi tényt, hogy Krúdy egész életében írói jövedelméből élt. Nemhogy nem volt valamilyen kényelmes színekúrja, de semmi más bevétele sem. Családját és önmagát – az ő esetében ez sokáig két különböző szintéren élöket jelentett –, no meg költséges életmódját irodalmi bevételeiből kellett finanszíroznia.

No de mi lett a novellákkal? Egyáltalán: megjelentek valahol?

Az írói csínytevésnek igenis volt eredménye. A Mai Nap című akkor ellenzéki délutáni napilap 1927-es évfolyamában láttak napvilágot a megváltoztatott című novellák. A hatból csak négy, a sorrendben első és utolsó nem.

Nézzük tehát, hogy miből mi lett:

1911

A számárfejú Szaniszló

Pillangós papucsok

A lepecsételt asszony

Krisztus takácsa

Esti út

Középkori éjjelen

1927

Szamárfülű Szaniszló, Lubomirski herceg

Akik lányokkal fizettek a királynak

Tizenhárom szűz asszony a király pecsétje alatt

Krisztus takácsa

A megszökött menyasszonyok

A nőrablók

Az első novellából kettőt gyártott, a negyediknek meg sem változtatta a címét. Ez is elég volt hozzá, hogy galibát okozzon. A kettémetszett első novelláról megfedkezett a Gedényi-féle bibliográfia, mint ahogy az utolsóról (*A nőrablók*) sem szerezhetünk belőle tudomást. A középső négygel sem jár jobban a kutató. A bibliográfia ugyanis új novellaként sorjázza őket, nem pedig, amint kellene, csak címváltozatként. Nyilvánvaló, hogy Gedényinek nem adódott alkalma szöveg-összehasonlításra, így nem jött rá, hogy ez csupán egy tizenhat évvel későbbi újraközlés.

Nytiva áll még egy fontos kérdés – talán több is, de ez legalább megnyugtatóan megválaszolható –, miért éppen 1927-ben került ismét kinyomtatásra ez a néhány novella?

A húszas évek közepére Krúdy egészsége megroppant, s már nem tudott olyan ütemben újabb meg újabb kéziratokat produkálni, mint korábbi alkotó éveiben. „Mi lesz velem, ha nem fogok tudni írni?” Ez a kérdés fogalmazódik meg benne, nem is egyszer. „Éhen halunk!” Ez a rémkép többször, s nem alaptalanul sejlik föl előtte. Az 1927-es

évben nem jelenik meg egyetlen kötete sem, és ami még ijesztőbb számára, nem fut egyetlen lapban sem folytatásos munkája. Az év elején kórházba kerül – „Máj, gyomor, tüdő és szív követtek el szolgálati kihágásokat” –, orvosai legalább három hónapra eltiltják a munkától. Mégis dolgozik, betegágyán is körmöl. Erről tanúskodik a bibliográfia: hiába a tilalom, hetente megjelenik egy-két írása, és nem másodközlések. Kiadókkal levelez, munkái újabb kiadását szorgalmazza. (Ekkor akarja a bécsi regényeket – javítva, csonkítva – az Athenaeumnál kiadatni.) Ám amikor a Franklin Társulat, hallván írójuk sanyarú helyzetéről, mindenféle jogcím nélkül kiutalna számára egy jelentősebb összeget, azonnal táviratban utasítja vissza az alamizsnát. Így mulat egy magyar író? Nem egészen. Krúdyak ugyanis jóval több pénz járna, ha kiadnának tőle valamely új kötetet. (Vö. KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, Bp., Magvető, 1975, 197–198.)

A szépeességi tárgyú novellaciklus és szereplői ezért támadtak föl, s kerültek megint a nyomdafesték közelébe. Írójukra az vesse az első követ, aki nem ezt cselekedte volna velük ilyen szorult helyzetében.

GÖMÖRI GYÖRGY

ISMERETLEN SZENCI MOLNÁR ALBERT-VERS
EGY MARBURGI ANTOLÓGIÁBAN

Jan Turnovius-Turnowski a lengyel későreformáció érdekes, jellegzetes alakja. Nagybátyja, Szymon Teofil Turnowski (1544–1608) a Cseh Testvérek (Jednoty bratrské) nevű, 1548 után Lengyelországban is meghonosodott protestáns vallási közösség szeniorja volt és olyan protestáns személyiségekkel levelezett, mint Théodore de Bèze, J. J. Grynacus és Melchior Junius.¹ Az ifjú Jan Turnowski Glogauban és Boroszlóban tanult és 1588-ban, huszonegy éves korában² indult Andrzej Leszczyński támogatásával külföldi peregrinációra. Gazdag mecénásának köszönhetően mintegy két évet tölthetett Strassburgban, s mivel már ekkor jól verselt latinul, két költeménnyel is bekerült a Johannes Sturmól 1590-ben kiadott *Manes Sturmiani* című nemzetközi gyászantológiába.³ Ezek után Turnowski több svájci egyetemen megfordult, járt Zürichben, Baselben és Genfben, és egy feljegyzés szerint az utóbbi egyetemen „elismerést vívott ki magának a teológiai vitákban való részvételével”.⁴ Ezután, még 1593 májusa előtt visszatért Lengyelországba, ahol a jezsuiták által szított, 1594-es protestáns-ellenes poznańi zavargások idején elpusztult latin nyelven írt verseinek első gyűjteménye, így első verseskötetének a címe *Reliquiarum centuriae secundae*... lett, ez 1600-ban jelent meg Boroszlóban, ahol költővé is koszorúzták.⁵

Időközben Turnowski folytatta lelkipásztori tevékenységét is, a Cseh Testvérek baronói gyülekezetének lett lelkésze és Andrzej Leszczyński udvari prédikátora, 1595-ben pártfogójával együtt vett részt a krakkói szejmen. Életének 1597–1608 közötti időszakáról viszonylag kevés adat maradt fenn, de annyit azért lehet tudni, hogy különböző lengyel kisvárosokban teljesített lelkipásztori szolgálatot. 1608-ban a teológia doktorává avatták a marburgi egyetemen. Ezek után főleg Toruńban élt, ahol lelkész és tanár is volt a helyi akadémián, 1611-ben átdolgozta és bővítve kiadta Artomius énekeskönyvét, 1624-ben pedig a Maciej Rybiński-fordította zsoltároskönyvet újította fel, francia meló-

¹ Nowy Korbut, *Piśmiennictwo Staropolskie*, III, N–Z, Warszawa, PIW, 1965, 358.

² SZABÓ András *Szenci Molnár Albert naplója* új kiadásában (Bp., Universitas, 2003) ezzel kapcsolatban téves adatot közöl (247), ugyanis Jan Turnowski minden lengyel forrás szerint 1567-ben született.

³ A XI. számú elégiának és egy epicédiumnak is a szerzője. Rajta kívül még két lengyelországi szerepel a kötetben: Adam Thobolius és a toruńi Huldericus Schoberus; lásd *Manes Sturmiani*, Argentorati. 1590.

⁴ *Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny*, II, Warszawa, PWN, 1985, 505.

⁵ Nowy Korbut, 355; *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań, 1983, 777.

diákra alkalmazva, argumentumokkal. Ekkor már nagylengyelországi szuperintendens is volt. 1629-ben hunyt el.⁶

Jan Turnowski egyszerre volt teológus, fordító (főleg németből) és újlatin költői tevékenysége sokban hasonlít Szenci Molnár Albertéhez. Nemcsak ismerték egymást, hanem a magyar költő latin versben köszöntötte Turnowskit abból az alkalomból, hogy a híres „Polonus” marburgi doktorátust szerzett. Ez az eddig ismeretlen vers abban a 25 darabból álló ünnepi antológiában jelent meg, amelyet 1608. március 8-án adtak ki Marburgban Wolfgang Kezelius nyomdájában, *Prospioneses Doctrinae Theologicae* címmel, a marburgi rektor Gregorius Schönfeld gondozásában, „a lengyel Joannes Turnoviusnak” ajánlva. A Turnovius-antológia egy egybekötött marburgi–heidelbergi kolligátumgyűjtemény kilencedik darabjaként került elő a British Libraryből.⁷ Szerepel benne mindenki, „aki számít” a marburgi professzorok közül: Johannes Hartmann, mindkét Goclenius, Hermann Vultejus, Raphael Eglinus, Combach, maga Schönfeld; ami a „külföldi” hallgatókat illeti, egy csehn kívül csak egy lengyel honfitárs van jelen, Stanislaw Rej „de Naglovice”, de utóbbi két verssel egyszerre, egy latin és egy francia nyelvűvel.⁸ Mindjárt Rej után felbukkan az első magyar: Váradi Farkas (tollhibával: „Farkus”) Gergely, „Ungarus”, egy húszsoros latin verssel, amelynek kezdő disztichonja így hangzik: „Incluta nobilitat virtus sua quemque, nec ulla / Stemmata sunt, quae non porrigat illa suis”. Szenci Molnár naplójából tudjuk, hogy Váradi Farkas február 27-én érkezett Marburgba más magyarok társaságában;⁹ ehhez képest elég hamar vállalkozott egy antológiában való szereplésre. Molnár disztichonokban írt verse a tizennyolcadik darab az antológiában és huszonnégy sorból áll; íme a teljes szövege:

Mira mihi semper visa est prudentia Vatum.
Abdita queis rerum vis seriesque patent.
Isti virtutem memorant sudore parandam,
Atque labore Deum vendere quaeque bono.
Quis neget hinc quondam recte sapuisse Quirites?
Queis virtus & honos maxima cura fuit!
Hi vetuere suos conscendere Honoris in aedem,
(I procul! O procul hinc esto profana cohors!)Ni prius exculi: vigilique labore per aram
Virtuti sacram, rite litare queant.
Haec sed cui melius, Turnovi quam tibi nota:
Qui proprio exemplo pandis honoris iter!

⁶ Műveinek felsorolása K. ESTREICHER *Biblioteka Polska*, XXXI. cz. III. tom. XX. (Krakkó, 1936) című részletes bibliográfiájában nyolc lapot tesz ki: 400–408. Zsoltároskönyvét Rakówban adták ki ezzel a címmel: *Psalterz Dáwidów, Przekładania X. Macieja Rybińskiego, Ná Melodie Psálmow Fráncuskich z Argumentami X. Jana Turnowskiego Superintendentá Wielgopol. uczyniony*.

⁷ Jelzete: 837.h.2/9.

⁸ *Prospioneses...*, C/2.

⁹ Szenci Molnár Albert naplója, i. m., 153.

Splendori generis cum te junxisse Camoenas
 Carmina culta libri, vitaeque voxque probent!
 Talia testatur Myrteto missa corona,
 Nempe Melissea quae tibi texta manu est.
 Tu mores hominum late cognoris & urbes,
 Unde per Europam jam tua fama viget.
 Nunc igitur merito vir! concumulatis honore,
 Doctorisque sacri jura decusque capis:
 Mauritiana tibi quae nunc Academia confert:
 Proque salute tua candida vota facit.
 Vive igitur felix Christo duce, cresce, vigesce!
 Et veram populo ad sidera pande viam.

Albertus Molnar Szenciensis Ungarus

Ez a vers némely utalásaival jelzi, Molnár nem csak Turnowski tudósi-teológusi tevékenységét ismeri és értékeli, de tisztában van azzal, hogy az új doktor „egész Európára terjedő hírét” részben latin nyelvű költészetének köszönheti. Lehet, hogy a *Manes Sturmiani* mellett ismerte még Andreas Calagius sziléziai költőnek Turnowskihoz intézett epigrammáját, amely Calagius 1602-ben kiadott versgyűjteményében ezzel a dedikációval szerepel: „Iohan. Turnovii, Equitis Poloni, Poetae docti”.¹⁰ Formai megoldásaiban ez a Szenci Molnár-vers a szerző „marburgi korszakára” jellemző, disztichonokban van írva és van egy sora, amely a Móríc tartománygróf lányához intézett gratulációt, buzdítást isméli a hanau Bibliá dedikációs példányából – „Tuque recens virgo cresce, viresce, vige!” (S te is zsenge szűz, növekedj, virágozz és virulj!)¹¹ –, azzal a különbséggel, hogy itt a gratulációs vers utolsó előtti sorában a növekedést és virulást Turnowskinak Krisztus szellemében kívánja a vers szerzője.

Miután Turnowski visszatért Lengyelországba, még egy ízben találkozott Szenci Molnárral, aki 1624-ben, családjával Erdélybe hazatérőben pár napot töltött Toruńban, alighanem Turnowski vendégeként. Érkezését valószínűleg már korábban jelezte a toruńi szuperintendensnek, aki erről 1624. augusztus 23-én tudósította a Hágában tartózkodó Leodiust, a száműzött V. Frigyes cseh király kvesztorát (kincstárnokát), s a levélhez Molnár is hozzáírt néhány sort, amelyben közli, hogy máris tapasztalta a toruńi szuperintendens iránta való „jóindulatát”.¹² Ezek után még egyszer válthatott levelet Turnowski doktorral, hiszen egy későbbi, Leodiushoz írt levélben utal arra, hogy „korábbi [titkosírással írt] leveled, melyet Turnovius úrra bízál, nem veszett el”, hanem eljutott Bethlen Gábor kezéihez, aki azt aztán továbbította a Kassán tartózkodó Molnárnak.¹³ Ismervén Szenci Molnár levelezési szokásait, valószínűnek látszik, hogy e levél vételét visszaigazolta Jan Turnowskinak, akihez 1608-ban írt gratulációs verse érdekes adalék a késő-humanista lengyel–német–magyar kapcsolatok történetéhez.

¹⁰ Andreas CALAGIUS, *Epigrammatum ... centuriae sex*, Frankfurt/Oder. 1602, V. könyv, 173.

¹¹ ItK. 2000, 753–754.

¹² Szenci Molnár Albert válogatott művei, Bp., 1976, 629.

¹³ Uo., 631.

KARINTHY FRIGYES SZÁRMAZÁSÁNAK ANYAKÖNYVI FORRÁSAI

Czeizel Endre és Erős Erika 1995-ben jelentette meg a Karinthy család genetikájáról szóló könyvét.¹ A szerzőpáros e művében főleg Karinthy Frigyes és családja genetikai elemzéséről esik szó, de a fellelhető irodalmi feldolgozások és visszaemlékezések alapján Karinthy családfáját is megpróbálták – több-kevesebb sikerrel – rekonstruálni.

Az alábbi rövid tanulmányban, illetve adattárban a fenti műhöz kapcsolódva, azt kiegészítve szeretnék szót ejteni Karinthy Frigyes kevésbé ismert és – a felkutatott anyakönyvi adatok birtokában – most már hitelesnek mondható származásáról.

Karinthi József, az apa

A Czeizel–Erős szerzőpáros semmi biztosat nem tudott kideríteni Karinthy Frigyes édesapjának a származásáról. Ezért a könyvükben a témáról mindössze néhány hipotézist említenek meg, melyek a következők:

1. „Amikor Karinthy József a lányánál, Gizellánál lakott Norvégiában, lánya és veje érdeklődött származásáról. Bizalmas válasza szerint ő az esztergomi érsek és egy német nevelőnő törvénytelen gyermeke, akit egy zsidó család nevelt fel.”²

2. „Karinthy Ferenc [Frigyes fia] 1970. március 7-én, Münchenben találkozott Újváryval, apja volt barátjával, aki beszélt neki nagyapja származásáról. Hadd idézzek szó szerint a Naplóból [Karinthy Ferencéből]. »Apám egyszer, állítólag, részegen megvallotta neki, hogy ... nagyapját Karbaumernak hívták. S ez a nagyapja, aki zsidó volt, keresztény nőt vett el, akkor keresztelkedett ki és vette föl a Karinthy nevet. De apám apja, vagyis a nagyapám mégsem ennek a Karbaumernak a fia. Ez ugyanis – így Újváry – a Majláth grófoknak volt az egyik tisztartója ... és nagyapám állítólag a gróf bedolgozása folytán jött létre.«”³

A fenti két – vagy inkább három – hipotézis azonban teljesen a képzelet szüleménye. A valóságban Karinthi József szüleit Kohn Lipótnak és Glück Máriának hívták és mindketten izraelita vallásúak, illetve zsidó származásúak voltak. Ezen állításom bizonyítékként a pesti – Deák téri – német evangélikus egyház anyakönyveit említem meg, amelyekben sikerült megtalálnom Karinthy Frigyes szüleinek a kereszteleési bejegyzéseit. A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy Karinthi József és felesége, Engel

¹ CZEIZEL Endre, ERŐS Erika, *Számadás a tálatentomról: A Karinthy család genetikai elemzése*, Bp., 1995.

² *Uo.*, 18.

³ *Uo.*, 19.

Karolina, valamint négy lányuk, Elza, Etelka, Gizella és Emília 1886. január 3-án keresztelkedett meg, pontosabban tért át a zsidó vallásról az evangélikusra.⁴ Karinthi József keresztelési bejegyzése a következő adatokat tartalmazza:

A születés ideje: 1846. márc. 28.
A keresztelés ideje: 1886. jan. 3.
A megkeresztelt neve: József Ernő
Neme: fi
Törvényessége: Trs. [törvényes]
Szülei: Kohn Lipót és Glück Mária, mőz. val. [Mózes vallású]
Lakhelye: Budapest, VII. Damjanich 27.
Keresztszülei: Fuszek Tivadar irodafőnök, Gulden Gyula gyárigazgató
Keresztelő: Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]
Megjegyzés: Kohn József nevét Karinthira változtatta.
Belügym. 1874iki jul. 6án 27756. sz. rendelete.⁵

Mint a fenti keresztlevélből kiderül, az édesapa a Veszprém vármegyei Pápán született 1846-ban. Sajnos azonban a pápai izraelita anyakönyvek csak nagyon töredékesen maradtak fenn, így ott sem Kohn – Karinthi – Józsefre, sem az édesapjára, Kohn Lipótra utaló adatot nem találtam. Sikertült azonban ráakadnom az édesanya, Glück Mária halotti anyakönyvi bejegyzésére, amely így szól:

A halott neve: Kohn Lipótné szül. Glück Mária
Foglalkozása: magánzónő
Születési helye: Pápa
Neme: nő
Állapota: özvegy
Életkora: 75 éves
Betegsége: tüdőlob
A halálozás ideje: [1892.] január 27én éjjeli 11 órakor
A halálozás helye: Pápa, László utca 229. szám
A temetés helye és ideje: Pápa, január 29én délután⁶

Ezek szerint a férj, Kohn Lipót mindenképpen 1892 előtt hunyt el, mivel ebben az évben Glück Mária már özvegy volt. Az elhunytának helye pedig bizonyosan Pápa volt, mivel az ottani zsidóságról szóló kismonográfia említést tesz Karinthy Frigyes nagyapjá-

⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), X 2137, A pesti német evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 2137). Kereszteltek anyakönyve, V. köt., 136. 1–6. fsz.

⁵ MOL, X 2137. Kereszteltek anyakönyve, V. köt., 136. 1. fsz.

⁶ MOL, X 5515, A pápai izraelita egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. Meghaltak anyakönyve. 366. 20. fsz.

ról, a régi pápai zsidó temetőben nyugvó „Kohn bácsiról, aki az Ó-Kollégium udvarán állott szerény kis lakásban óra és esernyő javítással tengette életét”.⁷

A Kohn vezetéknev és a zsidó származás további bizonyítéka még Karinthy József és Engel Karolina házassági anyakönyvi bejegyzése is. Nevezettek ugyanis 1878. december 1-jén a pesti neológ izraelita egyház templomában – nem a zsinagógájukban, amely a Dohány utcában található – fogadtak örök hűséget egymásnak. Az esketési anyakönyv a következő adatokat tartalmazza:

A vőlegény neve:	<i>Karinthy József</i>
Foglalkozása:	<i>könyvkereskedő</i>
Születési helye:	<i>Pápa</i>
Szülei:	<i>Kohn Lipót, Glück Mari, órás, Pápa</i>
Lakhelye:	[Budapest] <i>Kishíd utca 3.</i>
Életkora:	<i>32</i>
Állapota:	<i>nőtlen</i>
A menyasszony neve:	<i>Engel Lina</i>
Születési helye:	<i>Budapest</i>
Szüleinek neve:	<i>Dávid, Sternberg Katalin, magánzó, Budapest</i>
Lakhelye:	[Budapest] <i>Gizellasor, Haas-palota</i>
Életkora:	<i>28</i>
Állapota:	<i>hajadon</i>
Az esketés ideje:	<i>1878. december 1.</i>
Az esketés helye:	<i>templom</i>
A tanúk neve:	<i>Engel Dávid, N. Fülöp</i>
Az eskető neve:	<i>Dr. Kayserling [Meyer, rabbi]</i> ⁸

Karinthy József halálát a Czeizel–Erős szerzőpáros 1920-ra teszi,⁹ Kosztolányi Dezsőné Karinthy Frigyesről szóló könyvének a jegyzetében pedig 1922 van feltüntetve.¹⁰ Az édesapa azonban pontosan e két év között, azaz 1921-ben hunyt el. Cselovszky Ferenc, a Deák téri Evangélikus Egyházközség lelkésze volt szíves számomra megküldeni Karinthy – így, „y”-nal – József halotti anyakönyvi bejegyzésének az adatait, melyek a következők:

A halálozás ideje:	<i>1921. november 4.</i>
A halott neve:	<i>Karinthy József, özvegy, nyugalmazott tisztviselő</i>
Születési helye:	<i>Pápa</i>

⁷ SZALAI Antal, *A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében*. Pápa, 1996, 29.

⁸ MOL. X 5522, A pesti neológ izraelita egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. Házasultak anyakönyve. XXXII. köt., 265, 313. fsz.

⁹ CZEIZEL–ERŐS, *i. m.*, I. ábra.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Karinthy Frigyesről*. Bp., 1988, 177.

Lakhelye: *Budapest, VIII. Népszínház u. 49.*
 Neme: *férfi*
 Életkora: *75 év*
 Betegsége: *parkinsonkór*
 A temetés helye és ideje: *[Budapest] Újtemető, 1921. november 7.*
 Az eltemető neve: *Csengődy Lajos*¹¹

Engel Karolina, az anya

Czeizel Endre és Erős Erika kutatásai szerint „Karinthy József feleségül a német származású Engel Karolát (Szerénát) vette. Az ő őseit sem ismerjük. Karinthy Ferenc Naplójában leírt egy beszélgetést 1971. március 20-án nagybátyjával, Józseffel, aki szerint anyja félzsidó volt, de az apja, Karinthy József nem.”¹² Engel Karolina azonban nem volt német származású. A már említett pesti német evangélikus egyház keresztelési anyakönyveiből – illetve a fentebb közölt házassági anyakönyvből – ugyanis egyértelműen kiderül, hogy férjéhez hasonlóan ő is egy izraelita vallású család gyermekeként látta meg a napvilágot. Karinthy Józsefné keresztelési bejegyzése a következő adatokat tartalmazza:

A születés ideje: *1851. aug. 13.*
 A keresztelés ideje: *1886. jan. 3.*
 A megkeresztelt neve: *Karolina Szeréna, férj. Karinthiné*
 Neme: *nő*
 Törvényessége: *Trs. [törvényes]*
 Szülei: *Engel Dávid és Sternberg Katalin, mőz. val. [Mózes vallású]*
 Lakhelye: *Budapest, VII. Damjanich 27.*
 Keresztszülei: *Fuszek Tivadar irodafőnök, Gulden Gyula gyárigazgató*
 Keresztelő: *Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]*¹³

Ugyancsak téves a szerzőpáros azon közlése is, mely szerint Engel Karolina 1893-ban hunyt el.¹⁴ Ha a Czeizel–Erős szerzőpáros tüzetesebben átnézte volna Karinthy Frigyes fennmaradt gyermekkori naplóit – amelyekre ráadásul többször is hivatkoznak a művekben –, akkor megtudhatták volna, hogy mi az édesanya halálának a helyes dátuma. Karinthy ugyanis ezt írja 1899. január 26-án a naplójába: „Ma, jan. 26 án van a boldogult mama halálának az év forduló napja. Itt ülök az íróban, papa, mint rendesen 4 fekete fátyollal bevont gyertyát köztük mama arczképét. (Szegény Józs de jajgat odabent.) Van

¹¹ Deák Téri Evangélikus Lelkeszi Hivatal. Meghaltak anyakönyve, T. IV. köt., 203, 263. fsz.

¹² CZEIZEL–ERŐS, *i. m.*, 22.

¹³ MOL, X 2137. Kereszteltek anyakönyve, V. köt., 136, 2. fsz.

¹⁴ CZEIZEL–ERŐS, *i. m.*, 21.

elég alkalmam most vissza gondolni 5 év előttré, Január 26 ikára ... Bizony nagyon de nagyon szomorú nap volt ez...”¹⁵

Azonban nem Czeizel Endréék az egyetlenek, akik rosszul határozták meg az édesanya halálának a dátumát. A legtöbb Karinthy-életrajzban ugyanis szintén az szerepel, hogy Engel Karolina halálakor Frigyes fia hat éves volt, tehát annak 1893-ban kellett bekövetkeznie.¹⁶ A téves adat valószínűleg magától Karinthy Frigyesről származik, aki az *Anyám* című novellájában a következőket írja édesanyja haláláról: „Még nem voltam hatéves, mikor anyám meghalt. ... Odamentem az ablakhoz, és kinéztem a szemerkélő novemberi esőbe.”¹⁷

Eszerint ha a haláleset novemberben következett be és Karinthy Frigyes még nem volt 6 éves, akkor az csak 1892-ben történhetett, mivel Karinthy 1893. június 25-én töltötte be a hatodik életévét.

A valóságban azonban Karinthy Józsefné 1895. január 26-án – mint ahogy azt a fia helyesen írja gyermekkori naplójában – hunyt el Budapesten. Halotti anyakönyvi bejegyzése – amely nem a pesti német, hanem a magyar evangélikus egyháznál lett feljegyezve – a következő adatokat tartalmazza:

A halálozás ideje:	1895. január 26.
A halott neve:	Engel Sarolta, Karinthy József tisztviselő neje
Születési helye:	Bpest
Lakhelye:	Bpest, VII. József körút 51.
Neme:	nő
Életkora:	44 év
Betegsége:	súlyos sárgaság, szívhűdés
A temetés helye és ideje:	Budapest, 1895. január 28.
Az eltemető neve:	Melis János
Megjegyzés:	Hullaházból temettetett. A meghaltak utóneve születési anyakönyvi kivonata alapján Lina-ra helyesbítették. ¹⁸

A Karinthy testvérek

Czeizel Endréék kutatásai szerint Karinthy József és Engel Karolina házasságából hat gyermek – 1879-ben Elza, 1880-ban Etelka, 1882-ben Gizella, 1885-ben Emília, 1887-ben Frigyes és 1892-ben József – született.¹⁹

¹⁵ KARINTHY Frigyes, *Gyermekkori naplók 1898–1899, 1899–1900*, Bp., 1997, 32.

¹⁶ Ilyen például HALÁSZ László, *Karinthy Frigyes alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1972, 265; SZALAY Károly, *Karinthy Frigyes*, Bp., 1961, 7.

¹⁷ KARINTHY Frigyes, *Anyám* = KARINTHY Frigyes, *Gurul a pénz*, Bp., 1983, 231, 233.

¹⁸ MOL, X 2136, A pesti magyar evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. Meghaltak anyakönyve, XXII. köt., 240, 20. fsz.

¹⁹ CZEIZEL-ERŐS, i. m., 1. ábra.

A valóság azonban nem ez, mivel a házaspárnak összesen kilenc gyermeke született. A fent említett haton kívül ugyanis volt még három gyermeke a szülőknek. Róluk azonban nem csak a Czeizel–Erős szerzőpáros nem tesz említést, hanem a többi, Karinthy életrajzával foglalkozó munka sem emlékezik meg.²⁰ Mindössze Kosztolányi Dezsőné írja, hogy „Nyolcan voltak testvérek. Ketten, két kislány, Mariska és Katica, már kicsi korukban elhaltak. Édesanyjuk valami májbajban halt meg, amikor kilencedik gyermekét várta. Karinthy Frigyes hat éves volt ekkor, öccse, Jóska mindössze kettő. A négy lány – valamennyi – idősebb volt Fricinél. Hatan maradtak árván, anya nélkül.”²¹

A kilenc gyermek keresztelésére a Deák téri evangélikus templomban került sor. Így az ő keresztleveleik mind megtalálhatóak a német egyházközösség anyakönyveiben. A kilenc Karinthy testvér – és keresztelési bejegyzéseik – tehát a következők:

1. Karinthy Eliza Szeréna – akit a családban Elzának hívtak – Budapesten született 1879. október 15-én.²²

2. Karinthy Adél Jusztina – akit a családban Etelkának (Etának, Adának) hívtak – Budapesten született 1880. október 20-án.²³

3. Karinthy Gizella Romána – akit a családban Gizellának hívtak – Budapesten született 1882. február 28-án.²⁴

4. Karinthy Leontina Emília – akit a családban Emíliának (Micinek) hívtak – Budapesten született 1885. január 16-án.²⁵

A fenti négy lány egy napon, 1886. január 3-án – egyszerre édesapjukkal és édesanyjukkal – lett megkeresztelve a Deák téri evangélikus templomban. A nevükön és a születési idejükön kívül a keresztelési dokumentumok teljesen megegyeznek, így most csak a „közös” anyakönyvi bejegyzés adatait közöljük.

A keresztelés ideje: 1886. jan. 3.
 Neme: nő
 Törvényessége: Trs. [törvényes]
 Szülei: Karinthy József hivatalnok és Engel Karolina Szeréna
 Lakhelye: Budapest, VII. Damjanich 27.
 Keresztszülei: Tschenke B., J. Anna
 Keresztelő: Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]

5. Karinthy Mária Hermína

A születés ideje: [1886.] ápr. 22.

A keresztelés ideje: [1886.] máj. 23.

A megkeresztelt neve: Mária Hermína

²⁰ Ilyen például HALÁSZ, i. m., 17; SZALAY, i. m., 7.

²¹ KOSZTOLÁNYINÉ, i. m., 20.

²² MOL, X 2137. Kereszteltek anyakönyve, V. köt., 136, 3. fsz.

²³ Uo., V. köt., 136, 4. fsz.

²⁴ Uo., V. köt., 136, 5. fsz.

²⁵ Uo., V. köt., 136, 6. fsz.

Neme: *nő*
 Törvényessége: *Trs. [törvényes]*
 Szülei: *Karinthi József Ernő hivatalnok és Engel Karolina Szeréna*
 Lakhelye: *Budapest, VII. Damjanich 27.*
 Keresztszülei: *Kisjókai Ágoston József főmérnök és neje Kacs Kovics Hermina*
 Keresztelő: *Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]*²⁶

Karinthi Mariska 9 hónapos korában hunyt el. Haláláról ugyancsak a pesti német evangélikus egyház anyakönyveiből szerezhetünk tudomást. A halotti bejegyzés a következőképpen szól:

A halálozás ideje: *1887. jan. 15.*
 A halott neve: *Karinthi Mária, Karinthi József hivatalnok és Engel Sarolta lánya*
 Születési helye: *Budapest*
 Lakhelye: *Budapest, VII. Damjanich u. 27.*
 Neme: *nő*
 Életkora: *9 hó*
 Betegsége: *Tüsszös béllob*
 A temetés helye és ideje: *Budapest, 1887. jan. 17.*
 Az eltemető neve: *Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]*²⁷

6. Karinthi Frigyes Ernő

A születés ideje: *[1887.] jun. 25.*
 A keresztelés ideje: *[1887.] jul. 3.*
 A megkeresztelt neve: *Frigyes Ernő*
 Neme: *fi*
 Törvényessége: *Trs. [törvényes]*
 Szülei: *Karinthi József gyárihivatalnok és Engel Karolina*
 Lakhelye: *Budapest, VII. Damjanich 27.*
 Keresztszülei: *Fuszek Tivadar gyárihivatalnok*
 Keresztelő: *Doleschall S. E. [Sándor Ede, evangélikus lelkész]*²⁸

7. Karinthi Mária Katalin

A születés ideje: *[1889.] márc. 25.*
 A keresztelés ideje: *[1889.] márc. 31.*
 A megkeresztelt neve: *Mária Katalin*
 Neme: *nő*
 Törvényessége: *Trs. [törvényes]*
 Szülei: *Karinthi József hivatalnok és neje Engel Karolina*
 Lakhelye: *Budapest, VIII. Stáció út 46.*

²⁶ Uo., V. köt., 146, 137. fsz.

²⁷ MOL, X 2137. Meghaltak anyakönyve, XV. köt., 90, 16. fsz.

²⁸ MOL, X 2137. Kereszteltak anyakönyve, V. köt., 173, 148. fsz.

Keresztszülei: *Polacsek Károly vasúti hivatalnok és neje Engel Angéla*
Keresztelő: *Doleschall S. E.* [Sándor Ede, evangélikus lelkész]²⁹

Sajnos a fenti Karinthy-lány halotti anyakönyvi bejegyzését nem sikerült megtalálnom. Véleményem szerint biztos, hogy még az édesanyja elhunyt előtt, azaz 1889 és 1894 között halt meg a kislány. A halálesete azonban sem a pesti magyar, sem a pesti német evangélikus egyháznál nem lett feljegyezve.

8. Karinthy József Ármin

A születés ideje: [1892.] szept. 20.
A keresztelés ideje: [1892.] szept. 26.
A megkeresztelt neve: *József Ármin*
Neme: *fi*
Törvényessége: *Trs.* [törvényes]
Szülei: *Karinthy József hivatalnok és neje Engel Karolina*
Lakhelye: *Budapest, VIII. Losonczi 11.*
Keresztszülei: *Jäger Mór mérnök helyett Gandalovics János hivatalnok*
Keresztelő: *Doleschall S. E.* [Sándor Ede, evangélikus lelkész]³⁰

Czeizelék ifj. Karinthy József keresztapjaként a neves orientalistát, Vámbéry Ármint jelölték meg.³¹ A keresztelési bejegyzésből azonban kiderül, hogy valójában egy hivatalnok, Gandalovics János – valószínűleg az édesapa munkatársa – volt az.

9. Halvaszületett kisfiú

A születés ideje: [1894.] ápr. 18.
A keresztelés ideje: [nincs]
A megkeresztelt neve: [nincs]
Neme: *fi*
Törvényessége: *Trs.* [törvényes]
Szülei: *Karinthy József hivatalnok és neje Engel Sarolta*
Lakhelye: *Budapest, VII. Rottenbiller út 4/b.*
Keresztszülei: [nincs]
Keresztelő: [nincs]
Jegyzet: *Elvetélés*³²

A pesti német evangélikus egyház halotti anyakönyveiben szintén szerepel „N”, mint Karinthy József hivatalnok és Engel Sarolta halva született fia. A dokumentumból kiderül, hogy a gyermeket 1894. április 19-én temették el Budapesten.³³

²⁹ Uo., V. köt., 216, 77. fsz.

³⁰ Uo., V. köt., 304, 226. fsz.

³¹ CZEIZEL-ERŐS, *i. m.*, 30.

³² MOL. X 2137. Kereszteltek anyakönyve, VI. köt., 43, 79. fsz.

³³ MOL. X 2137. Meghaltak anyakönyve, XV. köt., 32, 72. fsz.

A „Karinthy” vezetéknev kialakulása

E tanulmány végén arról szeretnék még röviden, pontokba szedve szólni, hogy milyen „állomásokon ment keresztül” az író családneve, amíg Kohnból – a Karinski, Karinszki, Karinthy alakokon át – Karinthy lett.

1. Kohn. Karinthy Frigyes apai felmenőinek a vezetékneve – a zsidó családoknál nagyon gyakori – Kohn volt. Ezt a családnevet azonban csak az 1780-as évektől kezdték el használni, mivel előtte a magyarországi zsidó családoknak egyáltalán nem volt igazi vezetéknevük. Általában a személynevüket kapcsolták össze az apjuk személynevével és így ezt a két keresztnévet kötötték össze a „ben”, azaz fiú szócskával.

A magyarországi zsidók között a családnev általános használata a II. József-féle, 1780-ban kelt rendelet után terjedt el. Súlyos pénzbírság vagy kitoloncolás terhe alatt kényszerítették ekkor a magyar zsidókra a német vezetékneveket. A névfelvétel úgy történt, hogy – az országos zsidó összeírás alapján – egy kiküldött bizottság elé idézték a zsidókat, ahol családnevet kellett választaniuk és ott erről a névfelvételről hivatalos igazolást is kaptak. A zsidók általában szabadon választhatták meg vezetékneveiket, de akadt azért – nem is kevés – olyan eset is, amikor a hivatalnokok egyszerűen rájuk oktrojálták az új nevet.³⁴

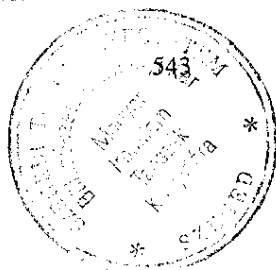
2. Karinski. Karinthy Frigyes őseinek a személyéről sajnos csak igen keveset tudunk. Az új, anyakönyvi adatok alapján is csupán annyi bizonyos, hogy az apai nagyapját Kohn Lipótnak hívták és Pápán volt órásmester. Az ő és Glück Mária házasságából Pápán, 1846-ban született József nevű fia változtatta meg a vezetéknevét.

A magyarosítás dátumát ismerjük, mivel a magyar királyi belügyminiszter 1875. január 6-án, a 476/1874. szám alatt – az 1874. év második felében történt névváltoztatásokról – kiadott körlevele erről pontosan tájékoztat minket. Ebben a dokumentumban a következő adatok szerepelnek Karinthy Frigyes édesapjáról:

Sorszám:	30.
Neve:	Kohn József
Foglalkozása:	[nincs feltüntetve]
Új vezetékneve:	Karinski
Lakhelye:	Budapest
Születési helye:	Pápa
Születési éve:	1846.
Vallása:	izraelita
A rendelet száma:	27756/1874. ³⁵

³⁴ Zsidó lexikon, szerk. UJVÁRI Péter, Bp., 1929, 178.

³⁵ Békés Megyei Levéltár, IV. B. 407. b. Békés vármegye alispánjának iratai, 223/1875.

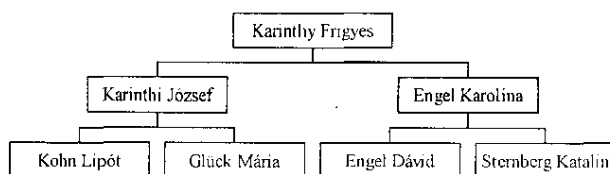
3. Karinszki. A 19. századi magyarországi névváltoztatásokról, 1895-ben kiadott könyv ugyancsak megemlíti a magyarosítás tényét, igaz ugyan, hogy itt az új vezetéknevet nem Karinskinek, hanem Karinszkinék írják.³⁶ Véleményem szerint valamelyik biztosan elírás lehet, de ennek aligha van jelentősége, mivel Kohn – most már Karinszki – József pár évvel később már egy másik vezetéknevet, a Karinthyt kezdte el használni.

4. Karinthy. Hogy miként lett a Karinskiből Karinthy, nem tudjuk, de az biztos, hogy a családfő már az 1870-es évek végén ezt a vezetéknevet használta. Az 1878-ban történt házasságáról és az 1886-ban történt kikeresztelkedésről szóló anyakönyvi bejegyzésekben már ezt a nevet olvashatjuk. Gyermekeinek – az 1877-ben született Elzának, az 1880-ban született Etelkának, az 1882-ben született Gizellának, az 1885-ben született Emíliának, az 1886-ban született Máriának, az 1887-ben született Frigyesnek, az 1889-ben született Katalinnak, az 1892-ben született Józsefnek és az 1894-ben halva született kisfiúnak – pedig ugyancsak a Karinthy vezetéknev szerepel a keresztleveleiben.

5. Karinthy. A család azonban a Karinthy nevet sem sokáig használta, mivel még a 19. század végén feltűnik egy újabb névalak, a Karinthy. Az „y”-os, mondhatni „nemesített” változat Karinthy Frigyes legkorábbi fennmaradt naplójában – az 1898. november 26-i bejegyzésben, rövid gyermekkori versének egy részletében – már szerepel:

„A németből felelni
Kihív a Prém tanár
Mutassa meg Karinthy
Okos-e vagy számár?”³⁷

A családfő, Karinthy József és gyermekei tehát a 19. század végétől a Karinthy vezetéknevet kezdték el használni, bár ennek jogi alapja egyáltalán nem volt. Ezt a névformát használja egyébként napjainkban Karinthy Frigyes unokája, Márton és dédunokája, Vera is. Érdekes azonban, hogy ifj. Karinthy József – Frigyes öccse – Franciaországban élő fiai, Pierre és Frédéric, valamint az ő leszármazottaik „i”-vel írják a családnevüket.³⁸

Karinthy Frigyes ősei

³⁶ Századunk névváltoztatásai 1800–1893, Bp., 1895, 116.

³⁷ KARINTHY 1997, i. m., 8.

³⁸ CZEIZEL–ERŐS, i. m., passim.

A MEGCSONKÍTOTT VALLOMÁS

(Márai Sándor *Egy polgár vallomásainak pere*)

Márai Sándor önéletrajzi vonatkozású regényének, az *Egy polgár vallomásainak* első kiadása a Pantheon Kiadó gondozásában, 1934-ben jelent meg. A kötet második utánnyomása után Stumpf György római katolikus lelkész, püspöki tanácsos, helynökségi titkár „sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége miatt” feljelentést tett a szerző ellen, melynek tárgya a könyv III. fejezetének 8. szakasza, ahol személyére és egyházára nézve súlyosan sértő kijelentéseket vélt felfedezni.

Az alábbiakban közölt peres iratok a feljelentés következtében elinduló nyomozás, majd bírósági tárgyalás anyagát mutatják be, azzal a céllal, hogy Márai talán legjelentősebb műve lényeges átalakulásának hátterét megismerhessük. Az *Egy polgár vallomásai* első (és második), valamint az azt követő kiadásainak szövege közt ugyanis igen lényeges eltérések vannak.¹ A szöveg átdolgozására, megcsonkítására az alábbi bírósági eljárás, illetve a további perek elkerülése kényszerítette az író.

A Zemplén című lap 1935. július 7-i számában tudósítást olvashatunk arról, hogy „Stumpf György szentszéki tanácsos sérelmére elkövetett rágalmazás miatt ötszáz pengőre és ezeröttszáz pengő kártérítésre ítélték Márai Sándor hírlapírót”. A cikk szerint „enyhítő körülménynek számították be a vádlott büntetlen előéletét, ellenben súlyosbító körülmény volt, hogy a regény nagy körben, kilencezer példányban terjedt el”. (A második kiadás, mely még szintén csonkítatlan, 11–12000 példányban jelent meg.)

A korabeli „szélsőjobb ritka következetességgel támadta” Márait – hívja föl a figyelmet Fried István.² Elsősorban Oláh György az *Egy polgár vallomásairól* szóló kritikájában³ marasztalta el az író a freudizmusban, cinizmusban, felelőtlenységben és intellektuális nihilizmusban. A Zemplénben megjelent cikkhez hasonlóan Oláh György is kitér a Stumpf–Márai-perre, a legmesszebbmenőkig elmarasztalva az író az említett rész tartalma miatt.

A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy a második kiadásból a per kapcsán nem csak a harmadik fejezet nyolcadik szakasza maradt ki, hanem más epizódok sem kerültek be. Ezek a részek elsősorban családi vonatkozásúak, a premontrei gimnáziummal kapcsolata-

¹ KOVÁTS Miklós, *Márai Sándor diákévei*, Irodalmi Szemle. 1999/1–2, 128.

² FRIED István, „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*), Bp., Enciklopédia Kiadó, 1998, 148. Ezúton mondunk köszönetet az anyag végső formába öntéséhez nyújtott segítségért Fried István professzor úrnak.

³ OLÁH György, *Egy polgár vallomásai (Márai Sándor poréhez)*, Új Magyarok, 1935. június 29., 146. sz., vö. FRIED István fent említett tanulmányával.

tosak, a zsidósággal foglalkoznak, és kisebb jelentőségűek. Kihagyásuk oka, amiről föl-
tehetőleg Márai Sándor intézkedett, nem ismeretes.⁴

A per rövid ismertetése

A műben szereplő Stumpf György elolvasva a művet, különös tekintettel a III. fejezet róla szóló 8. szakaszát, személyes sértettsége okán a „Kassai Apostoli Kormányzói Helynökséghez, Sátoraljaújhelyen” fordult, hogy peres eljárás megindításához engedélyt kapjon. Az említett főhatóság a beadvánnyal kapcsolatban már négy nap múlva egyet-értőleg nyilatkozott. Először a Magyar Királyi Állami Rendőrség Budapesti Főkapitánysága kezdett nyomozni az ügyben. A nyomozás befejezése után az iratokat áttették a Budapesti Királyi Törvényszékhez. Stumpf ezt követően vádiratot nyújtott be, melyben kérte, hogy az említett regény említett részének „elkobzását” rendeljék el. A vádirathoz Márai Sándor észrevételeket nyújtott be. Az első tárgyalásra 1935. június 28-án került sor.

Az első ítélet Márait bűnösnek mondta ki és pénzbüntetéssel sújtotta. Márai ügyvédje fellebbezést nyújtott be, ezt követően az ügy a büntető fellebbviteli bírósághoz, a Budapesti Királyi Ítéltáblához került, ahol a „főtárgyalást” 1935. december 10-én tartották meg és még aznap az elsőfokú ítélettel alapvetően egyező ítéletet hirdettek. Ezt követően Márai ügyvédje ismét beadványt készített a Budapesti Királyi Ítéltáblához, melyben a bejelentett semmisségi panaszait indokolta.

Az ügy ebben a fázisában már végkifejlete felé közeledett. Bár sajnos arra sem az iratokból, sem a Máraira vonatkozó irodalomból nem találtam utalást, hogy a két fél miért és főképpen hogyan egyezett meg, a Magyar Királyi Kúria végzése szerint Stumpf György mint „főmagánvádló” és Márai Sándor mint vádlott közös kérvényben az Ítéltábla mint fellebbviteli bíróság ítélete ellen bejelentett semmisségi panaszaitak visszavonták. Ezért a Magyar Királyi Kúria a benyújtott ügy felülvizsgálatát mellőzte, és azt az elsőfokú bírósághoz, a Budapesti Királyi Törvényszékhez visszaküldte. A Büntető-törvényszék hamarosan végzést hozott az ítéltáblai ítélet jogerőre emelkedéséről.

A megegyezés hátterében bizonyosan az volt, hogy Márai már nem bízott a számára kedvező végeredményben, ezért a Stumpf György számára is kellemetlen ügyben igyekezett megállapodást elérni.

A peranyag teljes közlése azért is érdekes, mert megismerhetjük, hogy a harmincas évek bírósága előtt Stumpf és rajta keresztül a római katolikus egyház, illetve Márai Sándor, az irodalmi élet ezzel a művel már elismert szereplője milyen érvrendszerrel próbálta védeni igazát, melyek azok az érvek, amelyek a „személyiségi jog” és az írói „alkotói szabadság” védelmében felsorakoztak.

⁴ Vö. FISCHER Alajos, *Márai Sándor Egy polgár vallomásai életregényében fellelhető változások elemző bemutatása*, Studia Caroliensia (Budapest), 2001/1, 119–127.

A forrásközlésre vonatkozó megállapítások

A szöveg értelmének megfelelő szövegtagolást alakítottunk ki, a mai magyar helyesírási szabályzatnak megfelelő átirást készítettünk (modernizáltuk pl. a következőket: czáfolt, czimen, felebbviteli, vajjon). Meghagytuk azonban azokat a jellegzetességeket, amelyekről úgy gondoltuk, hogy tartalmilag többletet adnak a szöveghez. Kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat, a rövid-hosszú magánhangzókat (súlyosbításért – súlyosbításért, bünös – bünös). Az iktatószámokat nem törtvonallal, hanem perjellel (/) írtuk. Egyes szavak írásmódját megtartottuk (katholikus). Nem javítottuk ki Márai Grosschmid Sándor nevének helytelenül írt alakjait és azt nem is jeleztük külön (pl. Grosschmidt, Grossmidt, Groschmid, Grosschmied stb.). A szövegekbe tintával, illetve ceruzával történt utólagos betoldásokat nem említjük meg. Nem oldottuk fel a szövegekben található igazságszolgáltatási rövidítéseket, ezekről rövidítésjegyzéket közlünk. Megváltoztattuk az iratok eredeti tördelését, mivel az nem tartalmaz lényegi információt. Általában elhagytuk a kihallgatások, tanúvallomások során alkalmazott jogszolgáltatási formanyomtatványok rovatainak közlését, amennyiben érdekes tartalommal bírtak (pl. iskolai végzettség), lábjegyzetben közöltük azokat. Elhagytuk az iratok végén tett irattári intézkedéseket, a rendőrségi, ügyészégi és bírósági iratok végén szereplő személyek nevét. A kihagyásokat [...] jellel jelöltük.

A forrásközléskor igyekeztünk betartani mindazokat a szabályokat, melyeket Sipos Péter ajánl a 20. századi tudományos forráskiadással kapcsolatban, az e témával foglalkozó módszertani tanulmányában.⁵

A per anyaga majdnem teljes, ennek ellenére nem közöljük teljes egészében (pl. szégyenségi bizonyítványt, a fogalmazványokat, a kétszer szereplő példányokat, a kézbesítésekről szóló átvételi elismervényeket, a két sérült, hiányos iratot).

Mindkét anyagban szerepel a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ítélete, a büntetőtörvényszékében a fogalmazvány, az ítéletábláéban a végleges okirat.

Az eljárás során a három bírói fórum bírái a következők voltak: a büntetőtörvényszéki tanács elnöke dr. Méhes Ignác volt, tagjai dr. Posta Lajos és dr. Pálffy Elek, illetve dr. Szöke Benedek. Az ítéletáblai tanács elnöke dr. Medvigy István, tagjai dr. Mórocz Dénés és dr. Lator István királyi ítéletáblai bírák voltak. A királyi kúrián dr. Törcký Géza másodelnök, dr. Szolnok Jenő előadó, dr. Kvassay Gyula, dr. Gergics Károly és dr. Visky Sándor bírák ítéleztek. Stumpf György védője dr. Altorjay Sándor, Márai Sándor védője dr. Szalay Zoltán volt.

A peranyag Budapest Főváros Levéltárában található, az alábbi jelzetek alatt: Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék. Büntetőperes iratok. VII. 5. c (1590/1935) (99 p.) és Budapesti Királyi Ítéletábla. Peres iratok. VII. 1. d (11961/1935) (44 p.). Az egyes iratok végén a fonszámot és az oldalszámot is jelzem, pl. VII. 5. c (1590/1935), 21–22.

⁵ SIPOS Péter, *A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás a forráskiadás szabályzatára*, Fons, 7 (2000)/1, 171–184.

A peranyagban használt rövidítések feloldása: B. P. = Büntető Perrendtartás; Bp. = Büntető Perrendtartás, 1896: XXXXIII. tc.; B. I. = Királyi Ítéltábla I. számú büntető tanácsa; Btk. = Büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről, 1878: V. tc.; Bn. = Büntetőtörvénykönyvek és bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908: XXXVI. tc.; BN. = Büntető Novella; St. = Sajtótörvény.

1. 1934. december 6., Sátoraljaújhely

Stumpf György beadványa a Kassai Apostoli Helynökséghez

Főtisztelendő Egyházmegyei Főhatóság!

Márai Sándor nevű író a Pantheon kiadásában megjelent „Egy polgár vallomásai” című könyvben kassai gimnáziumi tanulókoromat egy fejezet keretében súlyos rágalommal és erősen becsületsértő irányzattal ecseteli, úgyannyira, hogy papi mivoltomat kompromittáló rágalmai és becsületsértő soraiért bírósághoz kell fordulnom nem merőben elégtételért, hanem főleg azért, hogy papi becsületem ilyen rosszindulatú rágalomnak áldozatul ne essék.

A jó Isten akaratában megnyugodva viselném a meghurcoltatást, ha annak csak némi alapja volna és ha tudnám, hogy a lelkek üdvének munkálásában az alázatos lélekkel viselt megpróbáltatás elősegítene; minthogy azonban a könyvben közölt fejezet – ha azt most hallgatólag tudomásul veszem – nagyon alkalmas arra, hogy papi becsületemmel együtt életem minden munkája Isten országa számára csorbát szenvedjen és elveszítsem azt, amit a jó Isten határtalan kegyelméből érdemtelenül, eddigi szerény iparkodásommal elértem: a megbecsülést, kénytelen vagyok a világi bíróság előtt orvoslást és védelmet keresni.

Bízva abban, hogy az Úristen az ő szolgálainak ügyét jóra fordítja, kérem Főtisztelendő Egyházmegyei Főhatóság kegyes engedélyét a perelhetéshez s ha mostani hivatalomra némi árnyékot vetne meghurcolt becsületem, a legmélyebb tisztelettel és készséges engedelmisséggel fogom fogadni azt az intézkedést, amely oly helyre állít, ahol a reverenda csorbítatlan vértetében dolgozhatom, mint legkisebb napszámos az Úr szőlőjében.

Kérésem megismétlése mellett vagyok a Főtisztelendő Egyházmegyei Főhatóság Krisztusban legkisebb szolgája.

Sátoraljaújhely, 1934. december 6.

Stumpf György
káplán, helynökségi titkár

Az irat hátoldalán a 2. sz. irattal megegyező fogalmazvány.

A lap alján ceruzás jegyzés: „Eljártam 1934. december 11-én, Budapesten személyesen.”

Stumpf György kézírása.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 21–22.

2. 1934. december 10., Sátoraljaújhely

A Kassai Apostoli Kormányzói Helynökség (Sátoraljaújhely) engedélye
Stumpf Györgynek Márai Sándor ellen kezdeményezendő peréhez

2904/1934. sz.

Tisztelendő Stumpf György Úrnak helynökségi igazgató, titkár
Sátoraljaújhely

Benti beadványára Tisztelendőségednek ezennel megadom az engedélyt, hogy Márai Sándor nevű író ellen a törvényes jogorvoslat irányába a kellő lépéseket megtehesse.

Egyben iparkodjék elérni a bíróságnál az „Egy polgár vallomásai” c. mű elkobzását, mert az a durva személyi támadáson kívül is súlyosan szemérmetlen és erkölcsrontó.

Sátoraljaújhely, 1934. december 10.

apostoli protonotárius.
apostoli kormányzó általános helynök

A titulus fölött autográf aláírás, mellette balra körbélyegző lenyomata: Kassai Püspöki helynökség * Sátoraljaújhely *.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 69.

3. 1935. január 23., Budapest

Stumpf György Budapesti Királyi Ügyészségre eljuttatott feljelentése Márai Sándor ellen

Tekintetes királyi Ügyészség!

Márai (Grossmidt) Sándor budapesti lakos (lakik: I. Mikó utca 2.) az 1934. év végén „Egy polgár vallomásai” címmel könyvet írt.

A könyv tartalma rettenetes.

Hadat üzen benne minden isteni és erkölcsi világrendnek és valóságos élvezettel boncolgatja a legaljasabb emberi indulatokat.

Ezeknek a szempontok figyelembevételével a budapesti királyi Ügyészségen indítványt tettem aziránt, hogy a könyv elkobztassék.

Ez azonban külön útra tartozik.

A jelen tiszteletteljes feljelentésnek tárgya az említett könyv III. fejezetének 8. pontja, amelyben csekély személyemmel foglalkozik a szerző úr és engem, nevem említésével, a nyilvánosság előtt a leghetetlenebb módon kipellengérez.

Gúnyt űz belőlem testileg, lelkileg egyaránt.

Olyan jellembeli tulajdonságokkal, illetőleg fogyatékoságokkal ruház fel, amelyekkel, illetőleg melynek hiányában nem is lehetnék a mai társadalmi felfogásnak megfelelő tisztességes ember és még inkább nem lehetnék katolikus pap.

Én ugyanis a sátoraljaújhelyi püspöki vikariatus tanácsosa vagyok és úgy ebben a minőségemben, valamint általában katolikus papi minőségemben kimondhatatlanul súlyosan sért az említett könyv idézett pontja.

Ezért azt egész terjedelmében inkriminálok és csatoltan tisztelettel beterjesztem.

Mivel pedig a fenti magatartás teljesen kimeríti az 1914. évi XLI. tc. 3. §. 2. bekezdésének 1. pontját,⁶ nevezett Márai (Grosschmidt) Sándort ennek alapján ezennel

feljelentem

és mély tisztelettel kérem, hogy az ügyben a nyomozást soron kívül megindítani, a vádat átvenni és nevezettnek súlyos megbüntetését indítványozni méltóztassék, mely arányban álljon azzal a gonoszsággal, amellyel engem, a papi embert, a nyilvánosság előtt, teljesen igazságtalanul és jogalap nélkül kipellengérezett és becsületemben igen súlyosan megsértett.

Egyházi főhatóságom felhatalmazását mély tisztelettel csatolom.

Az elévülési idő tekintetében előadom, hogy a pizkolódó sajtóközlemény az 1934. évi november hó legvégén jutott tudomásomra.

Kívül jelzett ügyvédem meghatalmazását 3./- alatt csatolom, míg 4./- alatt csatolom szegénységi bizonyítványomat, mely szerint kérem, hogy részemre a szegénnyjogon való bélyegmentes perlés kedvezménye megadassék.

Mély tisztelettel:

Stumpf György
római katolikus segédlelkész,
püspöki tanácsos

Az iraton sem aláírás, sem keltezés nem található. A feltüntetett dátum a Budapesti Királyi Ügyészség iktatóbélyegzőjén olvasható.

A peres iratok közül az ügyvédi meghatalmazás hiányzik.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 25–27.

⁶ Az 1914. évi XLI. törvénycikkely a rágalmozással és a becsületsértéssel foglalkozik. Az 1. § szó szerint: „Rágalmazás vétségét követi el, aki valakiről más előtt oly tényt állít, vagy híresztel, amely valóság esetében az illető ellen bűnvádi, vagy fegyelmi eljárás megindításának oka lehet, vagy pedig őt közmegvetésnek tenné ki.” Ugyane törvénycikkely 3. §-a: „A rágalmozás büntetése hat hónapig terjedhető fogház és négy ezer koronáig terjedhető pénzbüntetés. Nyolc naptól egy évig terjedhető fogházbüntetést és száz koronától hat ezer koronáig terjedhető pénzbüntetést kell alkalmazni: 1.) ha a cselekményt sajtó útján, vagy egyébként nyilvánosan követték el.”

4. 1935. február 18., Budapest
A Budapesti Főkapitányság jelentése

Jelentés 1935. év február hó 18-án

Tisztelettel jelentem, hogy az inkriminált sajtótermék szerzője Márai (Grosschmidt) Sándor, író I. kerület Mikó utca 2 szám alatti lakos. A sajtótermék Budapesten a Tolnai nyomdában, az 1934. évi május hó 8-án 7000 példányban és augusztus hó 1-én 1100 példányban készült, azonban csak május hó végén hozták forgalomba.

A sajtótermék a Vilmos császár út 28. szám alatt levő Pantheon könyvkiadó vállalat kiadása.

Kelt mint fent

[olvashatatlan aláírás]
detektív

A jelentés kézírással készült, végén autográf aláírás.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 28.

5. 1935. március 12., Budapest
A Budapesti Főkapitányság határozata Márai Sándor elleni nyomozás eredményéről

Fk. II. 1935/9582. sz.

Határozat

Stumpf György római katolikus segédlelkész (Sátoraljaújhely) főmagánvádló feljelentésére teljesített nyomozást a Bp. 101. §-a alapján befejezem, mert annak során megállapítást nyert, hogy a Budapesten megjelenő „Egy polgár vallomása” című sajtótermékben (könyvben) közzétett közleményért az 1914. évi XIV. törvénycikkely 33. §-a alapján felelősségre vonható személy Márai Grosschmiedt Sándor budapesti (I. Mikó u. 2. I. em. 5.) író és hírlapíró.

Erről a főmagánvádlót azzal értesítem, hogy a vonatkozó iratokat egyidejűleg a Bp. 99. §-ának második bekezdéséhez képest a budapesti királyi büntetőtörvényszék vizsgálóbírójához teszem át.

Budapest, 1935. március hó 12.

[olvashatatlan aláírás] rendőr tanácsos

Autográf aláírás.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 53.

6. Stumpf György tanúinak bejelentése a Főkapitányságnak.

Tekintetes Főkapitányság!

Márai (Grossmiedt) Sándor elleni, sajtó útján elkövetett rágalmazás alapján megindult bűnügyemben, annak igazolására, hogy a rágalmazást magába foglaló nyomtatvány csak 1934. évi november hó legvégén került kezembe, hogy tehát én tudomást csak ekkor szereztem az engem ért rágalmakról, tanúkul bejelentem:

1./ Vámos Antal hittanár, sátoraljaújhelyi lakost (Sátoraljaújhely, római katolikus plébánia) és

2./ Kuharik Gy. Kálmán sátoraljaújhelyi lakost a Nemzeti Hitelintézet sátoraljaújhelyi fiókjánál (Sátoraljaújhely, Wekerle tér).

Tisztelettel kérem, hogy ezeket a tanúimat a sátoraljaújhelyi magyar királyi rendőrkapitányság útján sürgősen kihallgatni méltóztassék.

Mély tisztelettel:

Stumpf György
püspöki tanácsos

A dokumentumon sehol nem lelhető fel dátum, feltehetően 1935. február 12-e (a nyomozás elrendelése) és 1935. március 5-e (a tanúvallomás napja) között készülhetett. Az irat nincs aláírva.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 67.

7. 1935. február 27. és 1935. április 18., Budapest

Márai Sándor kihallgatása a Budapesti Rendőr-főkapitányságon

A magyar királyi rendőrség budapesti főkapitánysága
9582/1935/fk.II

Jegyzőkönyv

Készült Budapesten, 1935. évi február hónap 27. napján délelőtt 10 órakor sajtó útján elkövetett rágalmazás vétségével gyanúsított Márai Grosschmidt Sándor kihallgatása alkalmával.

[...]⁷

A Budapesten a Tolnai nyomdában előállított és a Pantheon kiadásában az én szerzői megjelölésemmel megjelent „Egy polgár vallomásai” című sajtóterméket – könyvet – elejétől végig, s így az inkriminált harmadik fejezet 8-ik szakaszát is én írtam és én tettem közzé. A közleményt senki meg nem rendelte, annak megírására senki reá nem bírt.

⁷ A formanyomtatványt minden bizonnyal Márai válaszai alapján töltötték ki. Eszerint ebben az időben havi 600 pengő jövedelemmel rendelkezett, a budapesti lakhelyén kívül Zákány Somogy megyei községben volt illetősége, legmagasabb iskolai végzettsége 8 befejezett jogi és filozófiai szemeszter volt. és nem volt katona.

Az inkriminált rész egy regénynek a szakasza, amelynek tartalmával én senkit sérteni nem akartam, s legkevésbé a sértettet.

Előadni kívánom, hogy sértett félreértés alapján ismer magára az inkriminált részben – keresztnevét se írom ki a könyvben –, s az egész inkriminált fejezet egy regényes életrajz keretein belül marad minden pamfletizáló szándék nélkül.

A szóban lévő könyv Budapesten a Tolnai nyomdában 1934. május hó 8-án 7000 példányban és 1934. év augusztus hó 1-én 1100 példányban állítatott elő s az előállított példányokat 1934. év május hó végén kezdte terjeszteni a Pantheon könyvkiadó cég.

Elolvasás után helybenhagyólag aláíratott.

Kelt mint fent.

Felvette:

[olvashatatlan aláírás]

Folytatólag felvéve a vizsgálóbíró előtt 1935. évi április hó 18. napján.

A rendőrségen tett és most felolvasott vallomásomat fenntartom, és mint a szóban lévő könyv írója és szerzője annak a tartalmáért a sajtójogi felelősséget vállalom.

Közlöm a vizsgálatot elrendelő 4. alszámú végzést. Felfolyamodhat.

Megnyugszom.

A valóság bizonyításának kérdésében ezúttal nem kívánok nyilatkozni, arra az esetre azonban, ha a valóság bizonyítását kívánnák, tudomásul veszem, hogy erre vonatkozó bizonyítékaimat a vádirat vételétől számított nyolc napon belül kell előterjeszteni.

A vizsgálat befejezését tudomásul veszem, kiegészítését nem kérem.

Felolvasás után helybenhagyólag aláírtuk.

Kelt mint fenn.

[olvashatatlan aláírás] vizsgálóbíró

[olvashatatlan aláírás] jegyzőkönyv-vezető

Márai Grosschmied Sándor terhelt

Márai aláírása olvasható, a többi három olvashatatlan.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 33–35.

8. 1935. március 5., Sátoraljaújhely

Vámos Antalnak és Kuharik György Kálmánnak a sátoraljaújhelyi kapitányságon tett tanúvallomása

664/1935

Felvéve Sátoraljaújhelyen, 1935. év március hónap 5. napján, sajtó útján elkövetett bűncselekménnyel gyanúsított Márai (Grossmiedt) Sándor elleni bűnügyben, a budapesti főkapitányság 9582/1935 fk. II számú megkeresésére.

Jelen vannak alulírottak.

Az idézésre megjelent tanú a nyomozás tárgyával és a gyanúsítottak személyével megismertetvén, figyelmeztetik, hogy köteles legjobb tudomása és lelkiismerete szerint a tiszta és teljes valóságot vallani és hogy vallomását esetleg esküvel kell megerősítenie. Figyelmeztetik arra is, hogy ha valótlanul vallana, a büntető törvényekbe ütköző cselekményt követne el.

Ezután és pedig mindegyik tanú külön és a többi tanúk távollétében a következőket vallja:

[...] ⁸

„Stumpf György lelkészársammal évek óta vagyok ismerős és kartársa. – 1934. november 26-án Sátoraljaújhelyen Kiss Gábor állami polgári leányiskola igazgató beszélgetés folyamán említette nekem, hogy olvasott egy új regényt, melyben szerepel egy Stumpf nevű egyén, aki Kassán járt iskolába. Megjegyezte azt is, hogy a kérdéses könyvben szereplő Stumpf igen rossz színben van lerajzolva és olyan jellemgyengeségekkel van felruházva, melyek a katolikus lelkészre sértők. Én akkor elolvastam a kérdéses könyvben az erre vonatkozó részt és magam is arra a véleményre jöttem. Még aznap felhívtam Stumpf György kartársam figyelmét és említettem neki, hogy én is elolvastam a könyv egy részét. Stumpf nagy megütközéssel vette ezen közlésemet tudomásul és még mondta nekem, hogy erről a könyvről eddig még nem tudott és megkért engem, hogy ezt a könyvet kerítsem meg részére. Én meg Kiss Gábornál feljegyeztem a könyv címét, íróját és kiadóját: Egy polgár vallomásai, Márai Sándor írta, Pantheon kiadásában jelent meg – 1934. november 28-án, a sátoraljaújhelyi Keresztény Sajtóvállalat könyvesboltból kölcsön kértem a kérdéses könyvet és elvittem Stumpf részére, aki azt elolvasta. Ekkor jelezte, hogy azt a Márai nevű író is ismeri, de Grossmiedt Sándor néven, és hogy tényleg Kassán járt gimnáziumba és instruktora volt ennek. A könyvet nála hagytam azzal, hogy egy napra kaptam csak kölcsön és ha szüksége lenne rá, úgy intézze el a könyvesbolt vezetőjével. Stumpf másnap megbotránkozva mondta nekem, hogy a kérdéses inkriminált részben szereplő Stumpf őreá illik, mert nem csak ez a rész, de a könyv többi részében is leírt helyi viszonyok és körülmények egyeznek az ő kassai életkörülményeivel és hogy ő tényleg instruktora volt stb. Kijelentette azt is, hogy ő bűnvádi eljárást indít az írója ellen, mert még a neve után az ismerősei őreá ismernek és igen rossz színben fogják venni őt ennek folytán. Arról nincs tudomásom, hogy a kérdéses könyv mikor jelent meg és hogy Sátoraljaújhelybe mikor került az első példánya. Azóta értesültem többektől, hogy már sokan elolvasták ezt a könyvet. Ha a figyelmemet külön fel nem hívják, és én Stumpf kollegámnak nem szólok a könyvről, egyikünk sem szerzett volna, főleg részleteiben tudomást, mivel a könyv dekadens irányzatú, s így a papi mivoltunkkal nem egyeztethető olvasmány.

Egyebet külön kérdés nélkül előadni nem tudok.

Kelt mint fent.

Vámos Antal
római katolikus hittanár

⁸ A tanú személyi adatait nem közöljük.

Idézésre megjelent Kuharik György Kálmán sátoraljaújhelyi születésű, 38 éves, római katolikus, nős bankigazgató sátoraljaújhelyi (Gróf Széchényi Ernőné nevén idézett személy) lakos, a törvényes következményekre figyelmeztetés után tanúként előadja:

Stumpf György püspöki tanácsos, római katolikus lelkésszel már évek óta közeli jó barátságban vagyok. Több ízben beszélt elmúlt életéről, gyermekkori és diákkori éveiről. Megemlékezett arról is, hogy Kassán volt diák, és ott egy Grossmiedt családnál instruktorodott és mondta, hogy a keze alatt lévő Grossmiedt fiú igen rossz és korán züllésnek indult és ott is hagyta őket, mert ő már akkor is papnak készült és nem tudott vele összeférni. A múlt év november végén (a napra nem emlékszem) egy nap, korán délután felkeresett és izgatottan, magából kikelve mondta, hogy aznap délben Vámos Antal pap társa közölte vele, hogy egy könyvben szerepel egy Stumpf nevű egyén, akinek leírása reája illik, és igen csúf jellemrajzzal van szerepeltetve. Tőlem kért tanácsot, hogy mit csináljon, mert ez reá sértő, mert ismerősei tudják, hogy ő Kassán járt gimnáziumba, és sokan azt is tudják, hogy Grossmiedténél volt nevelőféle, az egyik fiúnál. Említette nekem azt is, hogy ő a könyvet nem olvasta, csak Vámostól hallotta, aki viszont Kiss Gábor polgári iskolai igazgatótól értesült. Én azt tanácsoltam, hogy szerezze meg a könyvet, és ha reá illik a leírás, forduljon ügyvédhez, és indítson eljárást a könyv írója vagy kiadója ellen. Stumpf ekkor elment, és a könyvet meghozta, melynek egy-egy részletét vele együtt én is átnéztem, ugyanakkor jelen volt Dr. Dubay István helybeli ügyvéd is, aki azt javasolta, hogy legjobb, ha Budapesten bíz meg egy ügyvédet, és teszi meg a feljelentést. Stumpf pár nap múlva utazott Pestre és közölte, hogy Dr. Altorjayt bízta meg a további eljárásban képviselővel. A kérdéses könyvet ezután magam is elolvastam és a Stumpf által ezelőtt évekkel előbb közölt leírása és körülményeinek ismertetése alapján én is reá ismertem a könyvben szerepeltetett Stumpf nevű személyről írtakról.

Egyebet külön kérdés nélkül elmondani nem tudok.

A jegyzőkönyvet felolvasva helyben hagyva aláírták.

Kelt mint fent.

Kuharik György Kálmán

[olvashatatlan név] rendőrfogalmazó jegyzőkönyv-vezető

A rendőrfogalmazó, jegyzőkönyv-vezető fölött olvashatatlan aláírás. A jegyzőkönyvet töltőtollal, kézírással készítették.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 29–32.

9. 1935. május 13., Budapest

Stumpf György vádirata⁹ sajtó útján elkövetett rágalmazás miatt Márai Sándor ellen

Nagyságos Vizsgálóbíró Úr!

Sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége miatt Márai (Grosschmidt) Sándor ellen indított bűnügyben a B. I. 1590/1935/6. sz. végzésre hivatkozással a következő vádiratot nyújtom be. Márai (Grosschmidt) Sándor, kassai születésű római katolikus vallású, nős, 35 éves (1900. április 11.) hírlapíró foglalkozású, budapesti (Budapest, I. Mikó utca 2.) lakost vádoló az 1914. évi XLI. t. c. 1. §-ába ütköző, a 3. §. 2. bekezdésének 1. pontja szerint minősülő sajtó útján elkövetett rágalmazás vétségével, melyet azáltal követett el, hogy a Budapesten, a Tolnai nyomdában 1934. évben előállított MÁRAI SÁNDOR: „Egy polgár vallomásai” című nem időszaki sajtóterméknek III. fejezete 8. pontjában a 222. oldaltól a 229. oldalig terjedő részében, rólam, aki római katolikus lelkész vagyok, olyan tényeket állít és híresztel, melyek valóság esetén engem nemcsak mint embert, de mint papi embert is közmegvetésnek tennének ki.

A vád tekintetében a főtárgyalásra a budapesti királyi büntetőtörvényszék tanácsa illetékes.

A főtárgyalásra megidézendő tanúim: VÁMOS ANTAL római katolikus hittanár sátorlajújhelyi lakos (Sátorlajújhely római katolikus plébánia hivatal) és KUHARIK GYÖRGY KÁLMÁN banktisztviselő sátorlajújhelyi lakos (Sátorlajújhely, Wekerle tér Nemzeti Hitelintézet).

A vád tárgyává tett sajtótermék egy példánya az iratokhoz van csatolva.¹⁰

Indokok

Vádolt Budapesten 1934. évben a Tolnai nyomda kiadásában „Egy polgár vallomásai” címen nem időszaki sajtóterméket bocsátott a könyvpiacra, melynek – saját beismerése szerint is – szerzője. Ezen sajtótermékben rólam, aki római katolikus lelkész, hivatali beosztásomat illetően pedig püspöki tanácsos vagyok, annak III. fejezetében a 8. pont 222. oldalától a 229. oldaláig a következő súlyos, megalázó sértéseket és rágalmakat írja:

„Harmadikban tiszta jelesből lebuktam az elégségesek közé, s szüleim »instruktort« fogadtak mellém, egy tenyeres-talpas, testi szagú, nehézkes észjárású sváb parasztfiút, bizonyos Stumpf nevűt. Ez a »jeles tanuló« papnak készült, s nevéhez illő tompa érzéketlenséggel mászott előre a paraszti sorból az intellektuális számléltrán. Stumpf együgyű volt és szorgalmas; gyűlöltem, mert én meg okos voltam és fertőzőtt, lusta és korlátlan. Stumpf volt az erény, a hitbuzgalom, a példás magaviselet, az istenfélő gondolatlanság, a képmutató ernyedetlenség, aki, mint a sajtukucac, MINDEN iparkodásával fúrta be magát az olyan kíváncsi, tápláló és hajlékot adó, erjedő és szagos társadalomba...” „Stumpf volt a takarékos, tisztos szegénység, az ösztöndíjas tehetségtelenség, a jó

⁹ Stumpf az iraton maga használja a vádirat kifejezést, az irat valójában a korábbi feljelentésének részletes indoklása.

¹⁰ A könyv nem maradt az eredeti iratok között.

szándékú alárendeltség, a mukkanásnélküli tekintélytisztelet. Finnyás rangérzékkel ügyelt a társadalmi különbségekre, a szakácsnét előbbre való személynek tartotta a házban, mint a szobaleányt, a házmesternek ő köszönt előre, de a vice köszönését már bevárta... Álmos pillantású, kövér, rendíthetetlen nyugalma sváb fiú volt, szegény paraszток fia, aki »úrnak« készült, s most bizonyosan éppen olyan rendíthetetlenül »úr« valahol, éppen olyan kegyetlen-természetesen megköveteli alárendeltekől a változott társadalmi helyzetének kidukáló tiszteletadást, mint ahogy megadta ő is mindenkinek a tisztességet.”

„Stumpf valószínűleg éppen úgy onanizált, mint Ödön, mint én, s mint az osztály s az évfárat valamennyi tagja; de szenvedélyét hisztérikus félelemmel s szégyenkezéssel titkolta, árnyalt, karikás szemei hiába árulták el, hogy nem ok nélkül töltötte fölősen hosszú időt az árnyékszéken, konokul tagadta ezt a »bűnt«, s egyszer sírva is fakadt izgalmaiban és szégyenében, mikor kíváncsi kérdéseimmel túlságosan faggattam.

Stumpf általában, lomha nagy testével, lényének súlyos idomtalanságával és nehézségével ott tehénkedett trampli módon életében. Természetes, hogy gyűlöltem ezt a »felettes«-t, ezt az egykorú tekintélyt, ezt az erénymodellt, s annál különösebb, ahogy gyűlöletemet fogadta és elfogadta.” „De máskülönben, négy szem között, ő szolgált ki engem, meg kellett fizetnie mindenért! Szüleim gondosan vigyáztak, hogy a »szegény sorsú nevelő« éppen úgy kiszolgálják a cselédek, mint a családtagokat: reggel kivitte a leány tisztítani Stumpf cipőjét és ruháját is, a nevelő természetesen ott evett velünk az asztalnál, karácsonykor, húsvétkor ő is megkapta ajándékait, s a tetejébe még fizetést is kapott az oktatásért. Ezért egyszerűen cselédnek tartottam, s ő maga is alkalmazottnak érezte magát, akit az urak kegye kitüntet ugyan, s rangban talán még a szakácsnő előtt következik, de ez aztán minden! Készségesen szolgált ki, természetes engedelmisséggel. »Tisztítsd ki a cipőmet, nem elég fényes!« – szóltam neki hajnalban, ágyamban heverészve, mikor a cseléd már behozta öltözkűnköt. Stumpf az ablaknál ismételt, félhangosan bífázott, s mellékesen félórája könyörgött, hogy kegyeskedjek felkelni végre... Engedelmesen hozta a rongyot és kefé, s míg lassan, nyújtózkodva s vakaródzva, ébredezni kezdtem, nekilátott, s ragyogóra fényesítette cipőmet. »Bűneimet« gyáva cinkossággal, remegve leplezte, nem éppen szolidaritásból, inkább csak félt elveszíteni ezt a kitűnő helyet...” „Az erény bonyolult büntudata élt ebben az aluszékony lélekben; mindketten sejtettük, hogy azon a finom mérlegen, ahol a cselekedeteink végső értelmét bírálja el egy felsőbb megítélés, nem feltétlenül az »erényes Stumpf« áll majd az ártatlannak jobboldalára! Homályosan sejtettem, hogy lázadásomat és korlátlanúságomat talán tisztább szándékok fűtik, mint az ő alkalmazkodó beleegyezését. S ezért szenvednie kellett még itt a földön – s szenvedett is, amennyire tőlem tellett.”

„Lassan életcélnak éreztem, hogy megbüntessem Stumpfot, ezt a suta strébert.” „»Paraszt!« – mondtam neki sokszor –, »Szenvedj, paraszt, dolgozz, paraszt!« Ilyenkor hallgatott és alázatosan nézett reám; mindezt egészen rendben találta. Mennyire gyűlöltem ezt az alázatot! Talán, ha egyszer igazán visszaütött volna, magamhoz ölelem, s együtt sírunk és engesztelődünk valamilyen közös emberi nyomorúságban... De Stumpfnek nem futotta miből ilyen fellengzős kibékülésekre.”

Mindezekből nyilvánvaló, hogy terhelt fentieknek sajtó útján való közzétételével vas-
kosan kimerítette az 1914. évi XL. I. törvénycikkely 1. §-ába ütköző és a 3. §. 2. beke-
zésének 1. pontja szerint minősülő sajtó útján elkövetett rágalmozás vétségét.

Az indítványi határidő, illetve a tudomásszerzés a nyomozás során kihallgatott Vámos
Antal és Kuharik György Kálmán tanúk vallomásából megállapítható.

A vád tárgyává tett sajtóközleménynél mint súlyosbító körülmény veendő figyelembe
a büntetendő cselekmény elkövetésének ízléstelen, durva módja, amellyel terhelt rólam,
mint egy hitfelekezet lelkészéről, ponyvaregényekbe illő stílusban ontja a rágalmozó és
lealacsonyító megszégyenítő kitételeit.

Az egész sajtótermékből egyébként, annak minden sorából, züllesztő, destruáló szel-
lem árad ki, miért is a Btk. 62. §-ának értelmében nemcsak magánérdekből, de közérdek-
ből is kérem, a sajtótermék elkobzását is elrendelni méltóztatssék.

Mély tisztelettel:

Stumpf György
püspöki tanácsos

*Stumpf György nem idézte teljes terjedelmében az említett szakaszt, csak az őt érintő-
ket. Az idézett regényrészletben a reá vonatkozó rendkívül sértő mondatokat pirossal
gépelte és aláhúzta.*

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 13–16.

10. 1935. június 7., Budapest

Márai Sándor a büntetőtörvényszékhez beadott észrevételei Stumpf György feljelentésére

Tekintetes Királyi Büntető-törvényszék!

Stumpf György sátoraljaújhelyi, római katolikus lelkész által ellenem B. XXXV.
1590/1935. szám alatt sajtó útján elkövetett rágalmozás vétsége miatt indított bűnügyben
sértett vádiratára – % alatt igazolt védőügyvédem útján – a törvényes határidőn belül
észrevételeimet a következőkben terjesztem elő:

A vád tárgyává tett cselekmény nem meríti ki valamely bűncselekmény tényálladékát.
Művemben gyermekkori emlékezéseimet, reminiscenciáimat írom le, s az akkori érzé-
seimet és gondolataimat közlöm, egy diákgyermek látóüvegén keresztül a gyermek
Stumpf Györgyről. Egy 13 éves gyermekről a gondolatait, impresszióit és érzéseit. A mű-
ben tehát egy regényes gyermekkori életrajzról van szó, s az olvasók nem is gondolhat-
nak másra, mint egy fiatal 13 éves gyermek akkori hangulataira és érzelmeire. Nem egy
egyénről van szó az inkriminált fejezetben, hanem egy egész embertípusról, akit egy
elkényeztetett, jómódú polgárgyermek, akinek a lelkében zabolátlan szabadságösztönök
vannak, természetesen antipatikus színben lát.

Művem feltétlen irodalmi értékét a kritika és a nagyközönség elismerte és éppen ezért
egyenesen visszautasítom a vádiratnak azon kitételeit, hogy művem destruáló szellemben
és ponyvaregény stílusban íródott. Sértettnek az elkobzásra vonatkozó indítványa pedig

egyenesen nevetséges és minden jogi alap híján van, miért is tisztelettel kérem annak elutasítását.

Inkriminált kitételek még kiragadott állapotban sem valósítják meg a rágalmazás tényálladási elemeit. De különben is egy irodalmi művet, egy regényt, egy korrajzot soha nem szabad kiragadott részek alapján megbírálni, hanem az egész művet egységes egészként kell bonckés alá vetni. Márpedig, ha viszont az egész művet elejétől végig elolvassa, minden félreértést kizáró módon megérti, hogy az nem a felnőtt író nyilatkozata a felnőtt papról, hanem egy diákgyermek véleménye az osztálytársáról és előtte kevésbé szimpatikus házitanítóról.

Stumpf György római katolikus lelkipásztor úr iránt a legnagyobb megbecsüléssel vagyok, és nevezett főtisztelendő urat ebben az írásművemben sehol egy árva kitéttel meg nem bántottam. A cikk a rágalmazás tényálladási elemeit nem meríti ki, de nem meríti ki a cikk még a becsületsértés tényálladási elemeit sem.

Teljesen erőltetett tehát és alaptalan sértett vádemelése, miért is tisztelettel kérem:

Méltóztassék a vádirat elutasításával a folyamatba tett eljárást megszüntetni, illetőleg a kitűzött főtárgyaláson engem a Bp. 326. §. 1. pontja alapján bűncselekmény hiánya miatt a vád és annak következményei alól felmenteni és az alaptalan feljelentéssel okozott költségeim megfizetésére sértettet kötelezni.

Tisztelettel:

Márai (Grosschmidt) Sándor

Az iraton aláírás, dátum nincs. Az iktatáson olvasható csak keltezés.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 55–57.

11. 1935. június 28., Budapest

Jegyzőkönyv a büntetőtörvényszéki tárgyalásról

Jegyzőkönyv, mely készült a Budapesti Királyi Büntető Törvényszéken, Stumpf György feljelentése alapján Márai Sándor ellen rágalmazás vétsége miatt indított bűnügyben.

[...] ¹¹

III.

Elnök megállapítja, hogy a megidézetek megjelentek, kivéve a szabályszerűen értesített kiadót és nyomdatulajdonost.

A főmagánvádló képviselőjének a hallgatóság eltávolítása után előterjesztett indítványára, melyet a védő ellenzett, a királyi törvényszék végzett:

A királyi törvényszék a nyilvánosság kizárását főtárgyalás egész tartamára elrendeli.

A védő semmisségi okot jelent be.

¹¹ Márai személyi adatai.

A hallgatóság a védő részéről megnevezett Bán Imre és a főmagánvádló részéről megnevezett Nyisztor Zoltán és Strecke Ernő bizalmi férfiak kivételével elhagyja a termet.

A Bp. 304. §-a értelmében felolvassák az 1935. évi május hó 13. napján 7. sorszámmal beadott vádiratnak a Bp. 255. § 1. és 2. pontjában megjelölt részét Márai Grosschmid Sándor vádlott a Bp. 304. §-ának alkalmazása mellett feltett kérdésekre lényegében (Bp. 331. §. 2. bekezdés) a következőképpen nyilatkozik: és vádlott által írt „Egy polgár vallomásai” című könyvnek 222–228. oldalait.

A vádat megértettem, nem érzem bűnösnek magamat.

A vád tárgyává tett könyvet, ideértve annak a főmagánvádló által sérelmezett részét, én írtam. A könyvet a Pantheon cég adta ki 8.000 példányban, 1934 májusában.

Megítélésem szerint főmagánvádló úr félreértette a szóban levő fejezetet. Az nem az én véleményem Stumpf György szentszéki tanácsos úrról, hanem egy gyermek véleménye egy másik gyermekről, az ő házi tanítójáról. Gyermekkorom óta nem láttam a főmagánvádlót, azt sem tudtam róla, hogy Magyarországon él és pap. Ha ezt tudtam volna, nem írtam volna meg a fejezetet, amit mélyen sajnálok.

Egyebet nem kívánok előadni.

Fölvétetik a bizonyítás.

Stumpf György, hercegkuti születésű, 38 éves, római katolikus vallású, nőtlen, sátorlajújhelyi lakos, segédlelkész és püspöki helynökségi titkár, püspöki tanácsos, főmagánvádló, egyébként érdektelen tanú törvényes figyelmeztetés után előadja:

A könyv megjelenéséről 1934. november 28-án vagy 29-én szereztem tudomást. A polgári leányiskola igazgatója mutatta meg a könyvet az ottani hittanárnak, miután megkérdezte tőle, hogy én Kassán jártam-e iskolába és házitánítóskodtam-e. A hittanár közlése alapján meghozattam a könyvet, melyet négy-öt nap múlva meg is kaptam. Ezután fölhatalmazást kértem felettes hatóságomtól a perlésre.

A tanú megesketése indítvány hiányában mellőztetett.

Az elnök kérdésére a főmagánvádló:

Én a vádlottnak minden bocsánatkérés nélkül is megbocsátottam volna. Azonban a könyv 10.000 példányban terjedt el, maga után vont a papi és hitoktatói munkásságom teljes csődjét és így kénytelen vagyok fölöttes hatóságom kívánságára és papi minőségem iránti tiszteletből a vádlott megbüntetését kérni, bár magam is sajnálom a vádlottat.

Az elnök ismerteti az 1935. február 18-iki detektívjelentést.

Észrevétel nincs.

Az elnök a bizonyítást befejezettnek nyilvánítja és fölhívja a feleket végindítványaik megtételére.

A főmagánvádló képviselője a vádat vádiratával egyezően fönntartja, azonban a vádbeli sajtórágalmazást a Bv. 3. §. 2. bekezdésének 3. pontja szerint is minősíti, kéri a könyv elkobzását, 3000 pengő nem vagyoni elégtétel megítélését, végül a vádlottnak az ügyvédi költségekben és a főmagánvádló 250 pengőre rúgó költségeiben való elmarasztalását.

A védő a vádlott fölmentését kéri.

A vádlott előadja, hogy aljas indokról nem lehet szó, az inkriminált fejezetet nem a könyv kelendőségének fokozása, vagyis nem anyagi haszonszerzés céljából írta, mert a munkáért 1000 pengő honoráriumot kapott tekintet nélkül az eladott példányok számára.

Ezután a királyi törvényszék a Bp. 321. §-ában jelzett módon meghozta és az elnök nyilvános ülésben kihirdette a csatolt ítéletet a rendelkező rész felolvasásával és az indoklás lényeges tartalmának szóbeli előadásával (Bp. 329. §).

Az ítélet kihirdetése után a Bp. 330. §-a szerint feltett kérdésekre:

A főmagánvádló képviselője az ítélet ellen fellebbezést jelent be a II. Bn. 4. §-ának alkalmazása miatt és súlyosbításért.

A vádlott fellebbez, mert nem érzi magát bűnösnek.

A védő az ítélet ellen fellebbezést jelent be a vádlott bűnösségének megállapítása miatt, téves minősítés címén, mert rágalmozást állapított meg becsületsértés helyett, a Btk. 92. és a Bn. 1. §-ának mellőzése miatt, az elkobzás kimondása miatt, továbbá enyhítésért: a nem vagyoni elégtétel megállapítása és összezszerűsége, végül az ügyvédi költség nagysága miatt. A bejelentett semmisségi okot fenntartja, kéri az ítélet kézbesítését és fellebbezési főtárgyalás tartását.

A királyi törvényszék [következésképpen] végzett:

A királyi törvényszék a bejelentett fellebbezéseket elfogadja, az ítéletet a védőnek, a kiadónak és a nyomdatulajdonosnak kézbesítetteti, majd a kézbesítéstől számított 8 nap eltelte után az összes iratokat a királyi ítéltáblához fölterjeszti.

Tudomásul szolgál.

Az elnök Stumpf György számára 46 pengő 40 fillér útiköltséget utal ki és a főtárgyalást berekeszti.

A főtárgyalás következtében felmerült és kiutalványozott 46 pengő 40 fillér költség a költségjegyzék 1. tétele alatt fel van jegyezve.

Kelt mint fent.

[...] ¹²

A jegyző fölött olvashatatlan autográf aláírás.

Jelzet: VII. 5. c. (1590/1935), 40–45.

12. 1935. június 28., Budapest

A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék Stumpf György és Márai Sándor pere ügyében hozott ítélete

A budapesti királyi büntetőtörvényszék

B. XXXV. 1590/1935/14. szám

A Magyar Szent Korona nevében!

¹² Nem közöljük a bírák aláírásait, illetve az irattári intézkedéseket.

A budapesti királyi büntetőtörvényszék nem nyilvános főtárgyaláson meghozta a következő

Ítéletet:

A királyi törvényszék Márai Grosschmid Sándor, 35 éves, római katolikus vallású, kassai születésű, budapesti (I. Mikó utca 2.) lakos, magyar állampolgár, nő, vagyontalan, író és hírlapíró vádlottat bűnösnek mondja ki mint a St. 33. §-a szerint való szerzőt az 1914. évi XLI. törvénycikkely 1. §-ban meghatározott és a 3. §. 2. bekezdésének 1. pontja szerint minősülő, sajtó útján elkövetett rágalmazás vétségében.

A királyi törvényszék ezért: Márai Grosschmid Sándor vádlottat az idézett törvényszakasz 2. bekezdésében meghatározott fogházbüntetés mellőzésével, a II. Bn. 4. §-a alapján ötszáz (500) pengő pénzbüntetésre ítéli.

A pénzbüntetést a jogerős ítélet közlésétől számított 15 nap alatt kell az 1892. évi XXVII. törvénycikkely¹³ 3. §-ában meghatározott célra, a 45.100/1931. I. M. számú rendelet szabályai szerint, végrehajtás terhe mellett megfizetni, behajthatatlansága esetére pedig a 19. Bn. 8–10. §-ai és a St. 41. §-a értelmében húsz (20) pengőnként egy (1) napi fogházra kell átváltoztatni.

A királyi törvényszék a St. 39. §-a értelmében kötelezi a vádlottat, hogy a főmagánvádlónak nem vagyoni elégtétel fejében 1500 pengőt, leadnia ügyvédi költség fejében 100 pengőt képviselője: dr. Altorjay Sándor budapesti ügyvéd kezéhez, 15 nap alatt végrehajtás terhe mellett megfizessen.

Köteles továbbá a vádlott az eddig felmerült bűnügyi költség fejében 46 pengő 40 fillért és az ezután felmerülő bűnügyi költséget a Bp. 480. §-a értelmében az államkincstárnak megtéríteni.

A királyi törvényszék a Pantheon kiadásban megjelent, a Tolnai nyomdában, Budapesten előállított „Egy polgár vallomásai” című könyvnek 8. jelzésű fejezetét (222–228. oldalak) a Btk. 61. §-a alapján elkobozza és az ítéletet a szükséges intézkedések megtétele végett, jogerőre emelkedése után a királyi ügyészségnek megküldi.

Az ítéletben megállapított pénzbüntetésért, nem vagyoni elégtételért és bűnügyi költségért, ideértve a főmagánvádló ügyvédi költségeit is, a St. 40. §-a értelmében elsősorban az elítélt vádlott, másodsorban a Pantheon könyvkiadó cég, harmadsorban pedig a Tolnai nyomda tulajdonosa felelős.

Az ítélet jogerőre emelkedése után a Bp. 494. §-a értelmében a budapesti királyi ügyészséggel, a St. 40. és 42. §-a értelmében pedig az említett kiadóval és nyomdatulajdonossal közlendő.

¹³ A pénzbüntetésből befolyt összeg felhasználása az igazságügy-miniszter kezelése alá tartozik és „letartóztatási-intézet építkezésére, javító intézeti és rabsegélyezési” célokra fordítandó.

Indoklás

I.

Márai Grosschmid Sándor vádlott ténybeli beismerése és a vádbeli könyv vonatkozó részének a főtárgyaláson történt felolvasása alapján a királyi törvényszék tényként állapítja meg, hogy a vádlott szerzői megjelölésével, a Pantheon könyvkiadó cég kiadásában megjelent, a Tolnai nyomdában Budapesten előállított „Egy polgár vallomásai” című könyvet teljes egészében Márai Grosschmid Sándor vádlott írta és juttatta el kiadás végett a kiadónak. A könyv 1934 májusában 8000 példányban jelent meg és terjesztetett.

A most körülírt munka 8. fejezete (222–228. oldalak) szó szerint a következőképpen hangzik:

„Harmadikban tiszta jelesből lebuktam az elégségesek közé, s szüleim »instruktor« fogadtak mellém, egy tenyeres-talpas, testi szagú, nehézkes észjárású sváb parasztfiút, bizonyos Stumpf nevűt. Ez a »jeles tanuló« papnak készült, s nevéhez illő tompa érzéketlenséggel mászott előre a paraszti sorból az intellektuális számárlétrán. Stumpf együgyű volt és szorgalmas; gyűlöltem, mert én meg okos voltam és fertőzött, lusta és korlátlan. Stumpf volt az erény, a hitbuzgalom, a példás magaviselet, az istenfélő gondolatlanúság, a képmutató ernyedetlenség, aki, mint a sajtkukac, minden iparkodásával fúrta be magát az olyan kíváncsi, tápláló és hajlékot adó, erjedő és szagos társadalomba, amelyből én minden ösztönömmel kitörni igyekeztem. Stumpf lesütötte a szemét, ha illetlenséget vagy trágárságot beszéltek előtte, Stumpf magánszorgalmi feladatokat végzett akkor is, mikor én még a kötelező dolgozatot sem írtam meg, Stumpf volt a takarékos, tisztes szegénység, az ösztöndíjas tehetségtelenség, a jó szándékú alárendeltség, a mukkanásnélküli tekintélytisztlet. Finnyás rangérzéssel ügyelt a társadalmi különbségekre, a szakácsné előbbre való személynek tartotta a házban, mint a szobaleányt, a házmesternek ő köszönt előre, de a vice köszönését már bevárta... Álmos pillantású, kövér, rendíthetetlen nyugalma sváb fiú volt, szegény parasztok fia, aki »úrnak« készült, s most bizonyosan éppen olyan rendíthetetlenül »úr« valahol, éppen olyan kegyetlen természetesen megköveteli alárendelteként a változott társadalmi helyzetének kidukáló tiszteletadást, mint ahogy megadta ő is mindenkinek a tisztességet, aki rangsorban előtte állott... Stumpfot az osztályfőnök ajánlotta szüleimnek, mikor harmadikban nyilvánvaló lett erkölcsi és szellemi bomlásom, mint »jeles magaviseletű szegény sorsú, értelmes és vallásos ifjút.« Ez az ifjú aztán hozzánk költözött a családba és két évig közös szobában laktam, aludtam vele.

Stumpfot válogatott kínzásokkal gyötörtem, s ezt a bánásmódot ő természetesnek találta. Igazában nem is ő volt első nevelőm; az év elején lakott már nálunk egy ilyen »szegénysorú, jeles előmenetelű«, Ödön nevű szőke fiú, akit szüleim néhány heti vendégeskedés után kitétek a házból, mert gyanították, hogy a nevelő rosszra tanít. Csakugyan ez az Ödön fedte föl előttem az onánia kínos örömeit, lecketanulás ürügyén onanizáltunk, s »pikáns« olvasmányokkal izgattuk közben képzeletünket, például May Károly regényeivel. »Nő!« – kiáltotta Ödön, ha olvasmánya közben a szerző történetében női lény bukkan föl, valahol útközben, a pampán, amerre Bórhárisnya áthaladt; s az izgalmas hírre

onanizálni kezdtünk. Stumpf valószínűleg éppen úgy onanizált, mint Ödön, mint én, s mint az osztály s az évfárat valamennyi tagja; de szenvedélyét hisztérikus félelemmel s szégyenkezéssel titkolta, árnyalt, karikás szemei hiába árulták el, hogy nem ok nélkül töltött fölösen hosszú időt az árnyékszéken, konokul tagadta ezt a »bűnt«, s egyszer sirva is fakadt izgalmában és szégyenében, mikor kíváncsi kérdéseimmel túlságosan faggattam. Stumpf kissé felettesem volt, rendelkezett időm felett, előírhatta, mikor tanuljunk, s mikor sétáljunk, s általában, lomha nagy testével, lényének súlyos idomtalanságával és nehézkességével ott tehénkedett trampli módon életemben. Természetes, hogy gyűlöltem ezt a »felettes«-t, ezt az egykorú tekintélyt, ezt az erénymodellt, s annál különösebb, ahogy gyűlöletemet fogadta és elfogadta.

Mert, hiába én voltam az úr – s őt csak az urak, vagy még annál is magasabb rangú lények, szülők, tanárok, félistenek szeszélye szabadította reám; parancsolt nekem, de csak akaratot közvetített, s ami kettőnk viszonyában személyes volt, az csak annál fonákabban alakult. Stumpf feladhatott a szüleimnél, ha nem tanultam meg a leckéimet, csavarogtam, vagy visszaszöktem hivatalos időben a »bandá«-ba, s ő élt is szerepköre hatalmával. De máskülönb, négy szem között, ő szolgált ki engem, meg kellett fizetnie mindenért! Szüleim gondosan vigyáztak, hogy a »szegény sorsú nevelőt« éppen úgy kiszolgálják a cselédek, mint a családtagokat; reggel kivitte a leány tisztítani Stumpf cipőjét és ruháját is, a nevelő természetesen ott evett velünk az asztalnál, karácsonykor, húsvétkor ő is megkapta ajándékait, s a tetejébe még fizetést is kapott az oktatásért. Ezért egyszerűen cselédnek tartottam, s ő maga is alkalmazottnak érezte magát, akit az urak kegye kitüntet ugyan, s rangban talán még a szakácsnő előtt következik, de ez aztán minden! Készségesen szolgált ki, természetes engedelmisséggel. »Tisztítsd ki a cipőmet, nem elég fényes!« – szóltam neki hajnalban, ágyamban heverészve, mikor a cseléd már behozta öltözkűnket. Stumpf az ablaknál ismételt, félhangosan biflázott, s mellékesen félórája könyörgött, hogy kegyeskedjek felkelni végre... Engedelmesen hozta a rongyot és kefét, s míg lassan, nyújtózkodva s vakaródzva, ébredezni kezdtem, nekilátott, s ragyogóra fényesítette cipőmet. »Bűneimet« gyáva cinkossággal, remegve leplezte, nem éppen szolidaritásból, inkább csak félt elveszíteni ezt a kítűnő helyet... Tudatosan riogattam, hencegtem, s szörnyűséges rémtettekkel ijesztettem, melynek én voltam cselekvő hőse, s kilátásba helyeztem mindkettőnk részére a tragikus büntetést, mely nem is maradhat el. Stumpf helyettem félt; vádaskodott és elárult, de ugyanakkor legszívesebben ő viselte volna el a reám kímért penitenciákat. Az erény bonyolult büntudata élt ebben az aluszékony lélekben; mindketten sejtettük, hogy azon a finom mérlegen, ahol a cselekedeteink végső értelmét bírálja el egy felsőbb megítélés, nem feltétlenül az »erényes Stumpf« áll majd az ártatlanok jobboldalára! Homályosan sejtettem, hogy lázadásomat és korlátlanságomat talán tisztább szándékok fűtik, mint az ő alkalmazkodó beleegyezését. S ezért szenvednie kellett még itt a földön – s szenvedett is, amennyire tőlem tellett.

Ó, a »jelesek«, ezek a »szegény sorsú« középszerűségek, ezek a szemlesütő biflázók – mennyire gyűlölöm őket! Értette-e Stumpf, miféle utálat némít el, mikor Willinszky, a »szegény és szorgalmas eminens«, az osztály primusa után felelésre szólítva, makacsul hallgatok, tűröm, hogy a tanár elégtelen jegyet írjon be nevem mellé noteszába, s meg-

vető hallgatással titkolom el tudásomat, pedig reggel, kegyes hangulatban, Stumpf kérdéseire még fújtam az »anyagot«, mint a vízfolyás?... Lassan élelcélnak éreztem, hogy megbüntessem Stumpfot, ezt a suta strébert, valamilyen »eredendő erény«-ért, melyet hazugnak s erkölcstelennek tartottam. Stumpf a sötétből mászott a világosság felé, s szeretnem és sajnálnom kellett volna, mint minden elnyomottat. De csak gyűlölni és megvetni tudtam. »Paraszt!« – mondtam neki sokszor –, »Szenvedj, paraszt, dolgozz, paraszt!« Ilyenkor hallgatott és alázatosan nézett reám; mindezt egészen rendben találta. Mennyire gyűöltem ezt az alázatot! Talán, ha egyszer igazán visszaütött volna, magamhoz ölelem, s együtt sírunk és engesztelődünk valamilyen közös emberi nyomorúságban... De Stumpfnek nem futotta miből ilyen fellengzős kibékülésekre. Most már tudom, hogy Stumpf a maga módján, nem is akart kibékülni velem.

Két évig élt mellettem ez az alázatos lélek, két évig aludtam vele közös szobában, kínoztam minden tölem telhető módon, s két éven át nem sikerült lázadásra bírni, parancsolt és engedelmeskedett, ahogy az írott s íratlan törvények megszabták. S mellettem maradt volna továbbra is, az idők végéig, amíg szükségem volt reá, ha két év után szüleim ki nem adnak a házból. Bizonyosra veszem, hogy sajnálkozással hagyta el »e kitűnő helyet«. – »Sajnos, semmi jó nem tart örökké a földön« – gondolhatta Stumpf, amikor távoznia kellett.”

II.

A vádlott tagadta bűnösségét. Azzal védekezett, hogy az idézett fejezet nem az ő véleményét tartalmazza a főmagánvádló jelenlegi személyiségére vonatkozóan, hanem egy gyermek véleményeit egy másik gyermekről, az ő házitánítójáról. Gyermekkorától nem látta a főmagánvádlót, így azt sem tudta róla, hogy Magyarországon él és hogy a papi pályán működik.

A vádlottnak ez a védekezése alaptalan.

Kétségtelen ugyanis, hogy a fentebb ismertetett fejezet egy Stumpf nevű kassai gimnáziumi tanulót, aki a vádlott mellett mint házi tanító működött, a lehető legbánságosabb módon jellemez. Jellemtelen, alázatos, gerinctelen akarnokként állítja oda a szóban levő Stumpfot az olvasó elé, aki álszenteskedő alázatosságával igyekszik befurakodni az úri osztály körébe, aki hódolt ugyan az onániának, de ezt a fogyatkozását hisztérikus félelemmel rejtegeti.

Az ilyen módon jellemzett Stumpf kétségkívül szálnalmas alakként szerepel az olvasó előtt, akinek jellemtelensége, alantas gondolkozása, álszenteskedő magaviselete a legnagyobb fokú megvetésre méltó.

A vád tárgyává tett fejezet tehát megvalósítja a rágalmazás vétségének tényálladékát.

E bűncselekmény megállapítása szempontjából közömbös, hogy a könyv – és így annak vádbeli fejezete is – valóban az író gyermekkori visszaemlékezéseit tartalmazza. A főmagánvádló személye ugyanis, aki tényleg Kassán járt iskolába, aki a vádlott házi tanítója volt és aki a Stumpf vezetéknevet viseli, a könyvben olyan félreismerhetetlenül van megnevezve, hogy a róla állított, megvetésre méltó tények Stumpf György becsületét

a legnagyobb mértékben sértik. Mivel pedig a könyv a közelmúltban jelent meg, az nem tekinthető egy elkényeztetett gyermek igazságtalan és rosszindulatú bírálatainak házitánítójával szemben, hanem annak leírását tartalmazza, ahogyan az író a ma papi pályán működő és tiszteletreméltó egyházi hivatalt viselő Stumpf György főmagánvádlót emlékezetében látja.

A vádlott bűnösségét tehát meg kellett állapítani.

A Bv. 3. §. 2. bekezdésének 3. pontja szerinti minősítés azonban a királyi törvényszék megítélése szerint nem forog fenn, mert a vádlott tagadásával szemben nincs alap annak feltevésére, hogy ő a vádbeli fejezetet aljas indokból írta meg. Az a tény egymagában, hogy művével anyagi előnyökhöz is kívánt jutni, cselekményének indokát még nem teszi megvetendővé.

Büntetésének kiszabásánál a királyi törvényszék enyhítő körülményként vette figyelembe a vádlott büntetlen előéletét és azt, hogy a vádbeli fejezet a nagyobb terjedelmű írásműnek csak kisebb részét teszi ki. Ezzel szemben súlyosítóként esett a latba, hogy a vádlott főmagánvádló személyét különös rosszindulattal tárgyalja és hogy a rágalmazást megállapító fejezet a legsúlyosabb becsületsértések egész halmazát is magába foglalja.

Ezekre a bűnösségi körülményekre, valamint a vádlott egyéniségére és társadalmi viszonyaira való tekintettel a királyi törvényszék úgy találta, hogy őt a rendelkező részben megállapított pénzbüntetéssel a kellő szigorral lehet büntetni és eléggé hatékonyan lehet újabb bűncselekmény elkövetésétől visszatartani.

Nem vitás, hogy a katolikus egyházi és hitoktatói pályán működő főmagánvádló a nagy számban megjelent könyv vonatkozó fejezete folytán igen súlyos erkölcsi hátrányt szenvedett. Ennek az alig jóvátehető kárnak ellenértékeképpen tehát a főmagánvádló indítványára a St. 39. §-a értelmében nem vagyoni kártérítést kellett megállapítani. A kártérítés összegének meghatározásánál a királyi törvényszék figyelembe vette egyfelől a vádlottnak vagyoni és kereseti viszonyait, másfelől a sértett társadalmi állását, az őt ért bántalom fokát és mindezeket a szempontokat mérlegelve 1500 pengőben látta azt az összeget, amely a főmagánvádlót ért sérelemhez képest megfelelő elégtételként jelentkezik.

Ami viszont az ügyvédi költségeket illeti, a királyi törvényszék 100 pengőt talált a főmagánvádló képviselője által kifejtett ügyvédi ténykedések jelentőségével arányban állónak.

Az elkobzás kimondása a Büntető-törvénykönyv 61. §-án alapszik.

Budapest, 1935. évi június hó 28. napján.

[...] ¹⁴

Gévelt, sokszorosított kiadmány példány. Az inkriminált fejezetet teljes egészében közölték.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 8–18.

¹⁴ Nem közöljük a bírák nevét.

13. 1935. október 8., Budapest

Márai Sándor fellebbezése a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ítélete ellen

Tekintetes királyi Büntetőtörvényszék!

Védencem, Márai (Grosschmid) Sándor író ellen sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége miatt B. XXXV. 1590/1935. szám alatt megindult bűnvádi ügyben a 14. sorszám alatt hozott és nekem f. év október 1-én kikézbcsített I. fokú ítélet ellen a főtárgyaláson bejelentett perorvoslataimat az alábbiakban vagyok bátor tisztelettel megindokolni és kérem, hogy jelen beadványomat az összes iratok kapcsán méltóztassák a nagytekintetű Budapesti királyi Ítéltáblához mint büntető fellebbviteli bírósághoz felterjeszteni, ahol is azíránt esedezem: méltóztassák védencemet az ellene emelt vád és annak következményei alól felmenteni, legrosszabb esetben azonban az I. fokú bíróság ítéletét lényegesen mérsékelni és azt is a Bn. 1. §-a alapján felfüggeszteni.

I.

Elősorban is foglalkozni kívánok a királyi Törvényszék által elkövetett és általam semmisségi okul megjelölt azon alaki jogszabálysértéssel, hogy ellenzésem dacára ez ügyben a főtárgyalás egész tartamára zárt tárgyalást rendelt el. A vád tárgyává tett regényrészlet sem a közérkölciséget, sem az államérdeket nem sértette, tehát nem volt szükség arra, hogy az ügy tárgyalásától elvonjuk a nyilvánosság éltető levegőjét.

II.

A királyi Törvényszék helytelen ténybeli következtetések útján állapította meg a bűnösséget. Védencem a főmagánvádló ellen rágalmazást nem követett el. Egy regényes életrajzban gyermekkori reminiscenciáit tárta fel az olvasó előtt és műve minden sorából világosan érthető, hogy egy diákfű kritikai szeművegén át nézte és közölte a dolgokat. Helytelen és érthetetlen a királyi Törvényszék azon ítéleti ténymegállapítása, hogy az ő főtárgyaláson előadott védekezése alaptalan. Védekezését a vád egyetlen ténnyel sem tudja megcáfolni és amikor becsületes nyíltsággal és felemelt fővel jelentette ki, hogy a főmagánvádlót a legtávolabbról sem akarta megbántani és hogy őt legutoljára kb. 14 éves korában látta és azóta felőle mindmáig hírt sem hallott és azt sem tudta, hogy Magyarországon és hogy papi pályán működik – akkor a királyi Törvényszéknek nem lett volna szabad ellenbizonyítékok produkálása nélkül valótlannak vagy nem helytállónak bélyegezni ezen védekezést. Ennek folytán tehát a Törvényszék ítéleti ténymegállapításából levont összes jogi következtetések is megdőlnék, mert hiszen az őszinte és minden tekintetben valóságnak megfelelő védekezés kizárólag az, hogy vádlott egy Stumpf György nevű aktív katolikus lelkészt nem akart megszégyeníteni, vagy lealacsonyítani, vagy azt közmegevetésnek kitenni.

Ismételek itt is, nagytekintetű királyi Ítéltábla, hogy egy író regényes életrajz megírásánál elmosódó színfoltokat vet papírra, sokszor nem is alakokat, hanem embertípuso-

kat, sokszor nem is időpontokat, hanem korokat fest és nagyon is erőltetett dolog ilyenkor bűncselekményt keresni ott, ahol az nincs és ahol a deliktum elkövetésének vagy a megbántásnak a legkisebb szándéka sem forog fenn.

És itt különösen utalok az alábbi figyelemreméltó irodalmi szempontokra és körülményekre:

1./ az inkriminált fejezetben vádlott legalább annyi szépet és jót mond a sértett jelleméről, mint „rosszat”; pld.: „ő volt az erény, a hitbuzgalom, az istenfélő magaviselet”, aztán „ő volt a takarékos, tisztességes szegénység”, aztán „szorgalmas volt” stb.

2./ Másrészt ugyanakkor, amikor egy gyermek szemszögén át ítéli meg egykori házitantőjét, magáról legalább olyan, ha nem sokkal súlyosabb portrét fest az inkriminált fejezetben. Így: „én meg ... fertőzött voltam, lusta és korlátlan”, „Stumpfot válogatott kínzásokkal gyötörtem”. Egyáltalán: a fejezetből Stumpf portréja inkább rokonszenvesen, ő maga azonban egészen bizonyosan ellenszenvesen kerül ki; magát sokkal kevésbé kíméli, mint a sértettet. Jóhiszeműsége, irodalmi szándéka tehát nyilvánvaló.

3./ Megnevezi ugyan Stumpf családnevét, de nem írja ki keresztnévét, sem a város nevét, ahol mindez lejátszódott. Még a rendkívül beavatott olvasó sem tudhatja, hogy kire céloz az inkriminált fejezetben, ha ugyan céloz egyáltalán valakire. Stumpf nevű ember Magyarországon több él, sehol nem írja azt, hogy egy Stumpf György nevű emberre céloz, aki most római katolikus lelkész itt és itt, névvel és házszámmal. Nem áll meg tehát az ítéletnek az a feltevése, hogy a több ezer példányban elterjedt könyvvel ártott volna a vádlott a sértett hírnevének, mert egyetlen olvasó sem tudhatja, ki az a Stumpf, akiről beszél, hol él és most, mit csinál?

4./ Ha mégis leírta ezt a nevet, ennek oka nem valamilyen ellenszenv a sértett irányában, hanem egyszerűen csak az írói kényszer, hogy a „Stumpf” nevet – amely jellegzetes – alkalmazza. (Pld. „névéhez illő tompa érzéketlenséggel...”)

Az I. fokú Bíróság is elismerte ítéletében, de maga a sértett sem tagadta, hogy húsz éve, tehát gyermekkoruk óta nem találkoztak, soha nem hallott a sértettéről, az élet semmilyen területén vele összeütközése nem volt; azt sem tudta, hogy él és hol él? – nem tételezhető fel tehát, hogy bármilyen „aljas indok” vezette volna inkriminált fejezet megírásakor.

Nagytekintetű királyi Ítéletábla! Márai Sándor neve nem ismeretlen a magyar irodalomban és ő igazán nem tartozik azok közé az írók közé, akik népszerűsége más emberek belső életébe való belegázolással keresik. Ezt igazolni tudnám a kritika cikkeivel, amelyek a szélső jobboldaltól a szélső baloldalig egyértelműleg elismerték rendkívüli írói tehetségét.

Helytelen tehát a királyi Törvényszék bűnösségét megállapító ítélete és ezért az első tiszteletteljes kérelmem az, hogy méltóztassék magát az egész művet végéig elolvasni – lehetőleg ennek a második kötetét is – és nemcsak a kiragadott és inkriminált 6 oldalt, és akkor az egész mű lelki egységéből kétségtávolan meg méltóztatik látni, hogy helytelenül és tévesen fogta fel és bírálta meg a szerző intencióit az I. fokú bíróság. És a vádbeli részben a felső bíróság akkor nem fog bűncselekményt találni!

III.

És feltéve, de meg nem engedve, hogy védencem terhére bűncselekmény volna megállapítható, akkor is legfeljebb csak a becsületsértés, nem pedig a rágalmazás tényálladéki elemeit valószínűsítené meg a vádbeli cselekmény, mert ha valakiről azt írjuk, hogy gyermekkorában stréber volt és hogy titokban onanizált, semmi esetre sem tesszük ki az illetőt „közmegevítés”-nek.

IV.

A királyi Törvényszék védencemet egészen szokatlan magas büntetéssel sújtotta. A vádlott becsületes, makulátlan egyénisége, úri felfogása, a főtárgyaláson tanúsított egyenes és becsületes megnyilatkozása nem érdemli meg ezt az anyagiakban is jelentős és súlyos pénzbüntetést, amelyet reá kiszabtak. A királyi Törvényszék egészen helytelenül mellőzte az enyhítő körülmények felsorolásánál a vádlott büntetlen előélete mellett annak őszinte és egyenes beismerését, továbbá ama kijelentését, hogy főmagánvádlót a legtávolabbról sem kívánta személyében megsérteni. Mindez a körülmény a királyi Törvényszéket a Bkk. 92. §-ban foglalt rendkívüli enyhítő rendelkezés alkalmazására kellett volna késztetnie és ehelyütt is tisztelettel kérem, hogy ha már nagytekintetű királyi Ítélet-táblának is – téve-tagadva – az volna felfogása, hogy a vádlottat büntetni kell, méltóztatásuk ezt a legminimálisabb kiszabásban megtenni és ezt a büntetést is a Bn. 1. §-a alapján 3 évi próbaidőre felfüggeszteni, mert nem lehet kétséges, hogy a vádlott egyéniségét figyelembe véve, ezzel az intézkedéssel újabb bűncselekmény elkövetésétől sokkal hatékonyabb módon lehetne őt visszatartani és nem stigmatizálnánk büntetett előéletűvé egy értékes és rendkívüli tehetséggel megáldott fiatal magyar író!

V.

Külön fejezetben kell foglalkoznom a nem vagyoni elégtétel fejében megállapított 1.500 pengővel! Annak előrebocsátása mellett, hogy maga a főmagánvádló is a főtárgyaláson ennek a megítélését csak mintegy jelképes formában kérte és utalt arra, hogy bizonyos jótékony cél javára kéri vádlottat marasztalni, panaszlom ennek a kártérítési összegnek hallatlan nagyságát. Semmiféle indok nem igazolja azt, hogy ebben az ügyben ilyen címen kártérítés egyáltalában megállapíttassék, de különösen nem, hogy ilyen hallatlanul magas összeg! Maga az ítélet sem állítja, hogy vádlott anyagi haszon céljából vagy nyereségvágyból írta volna a főmagánvádlóról az inkriminált részt és neki az egész művel kapcsolatban anyagi haszna tulajdonképpen nem is volt, mert hiszen az egész munkáért a kiadótól egyszer és mindenkorra 1.000.– pengőt kapott, ami igen csekély tiszteletdíj egy több hónapig tartó munkáért és amely mint számottevő honorárium nem jöhet figyelembe sem. Tehát akkor, amikor az egész műért ennyi volt a honorárium, akkor ennek másfélszeresét erkölcsi kár címén megállapítani – akkor, amikor ezt főmagánvádló jóformán komolyan nem is kérte (mert hiszen nyilvánvaló, hogy papi minőség-

gében ezt az állítólagos sérelmet nem fruktifikálhatja a saját javára) – méltánytalanság és aránytalanság, amely nem áll arányban azzal a magasabb rendű anyagi igazsággal, amelynek keresése az elfogulatlan magyar bíróságnak a hivatása.

Mély tisztelettel kérem tehát, hogy méltóztassék a nem vagyoni kár kiszabását mellőzni, legrosszabb esetben ezt a legminimálisabb (jelképes) összegben megállapítani.

VI.

Ugyancsak sérelmezem főmagánvádló jogi képviselője részére megállapított 100 pengő költség-összeget is, mert ennek mértéke egy feljelentésért és egy tárgyalásért aránytalanul magas.

Mindezek az anyagi rendelkezések egyébként oly súlyos mértékben estek latba, hogy vádlottat egész existenciájában felborulással veszélyeztetik és ezért különös figyelemmel kérem ezeket a kérdéseket az eset körülményeire és a vádlott egyéniségének valamint anyagi helyzetének figyelembevételével elbírálni.

VII.

Sérelmes az ítéletnek az inkriminált rész elkobzására vonatkozó rendelkezése is, mert ennek a résznek a kiszakítása lazává és szétcsúszóvé tenné az egész művet. Legrosszabb esetben méltóztassék védenccemet arra kötelezni (amirc egyébként önként is hajlandó), hogy a legközelebbi kiadásban a kérdéses vezetéknev elhagyassék.

Amidőn még kérem, hogy a fenti ügyben a fellebbezést nyilvános szóbeli tárgyaláson méltóztassék elintézni, mély tisztelettel ismételten kérem, hogy kegyeskedjék az I. fokú ítéletet védenccem érdekében a fentiek értelmében megváltoztatni.

Tisztelettel:

Dr. Szalay Zoltán
védő

A szövegben dr. Szalay Zoltán ügyvéd a lényegesnek vélt gondolatokat aláhúzással jelölte, valamint több helyen beszúrást alkalmazott.

Jelzet: VII. I. d (11961/1935).

14. 1935. december 10., Budapest

Márai Sándor bűnügyében megtartott fellebbviteli főtárgyalás jegyzőkönyve

Fellebbviteli főtárgyalási jegyzőkönyv.

Felvetett a Budapesti Királyi Ítéltáblánál 1935. évi december hó 10. napján a sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége miatt vádolt Márai Grosschmied Sándor elleni bűnügyben megtartott nem nyilvános fellebbviteli főtárgyalásról.

[...] ¹⁵

Elnök a fellebbviteli főtárgyalást a Bp. 418. §-a szerint megfelelően alkalmazandó 301. §-a értelmében megnyitja s megállapítja, hogy a jelen ügyre vonatkozó jegyzéket a Bp. 409. §-ának 2. bekezdésében foglalt rendelkezés szerint a királyi ítélőtábla hirdetőtábláján kifüggesztették és hogy a fentiek jelentek meg. A főmagánvádló képviselőjének a hallgatóság eltávolítása után előterjesztett indítványára, melyet a védő ellenzett, a királyi ítélőtábla zárt ülésen végzett:

A királyi ítélőtábla a nyilvánosság kizárását, a közérkölcsiség veszélyeztetése okából a fellebbviteli főtárgyalás egész tartamára elrendeli. A hallgatóság a védő részéről megnevezett dr. Szabó Imre és dr. Bán Imre bizalmi férfiak kivételével elhagyja a tárgyalótermet.

A védő semmisségi okot jelent be a Bp. 384. § 9. pontja alapján.

Ezután az elnök a Bp. 418. §-ának 2. bekezdése szerint Mórocz Dénés királyi ítélőtáblai bíró előadót az ügy állásának ismertetésére felhívja.

Előadó az idézett szakasz 2. bekezdésében meghatározott keretben az ügy állását előadja és az ítéletnek megtámadott részét, valamint a perorvoslatot támogató okokat különösen kiemeli.

Elnök ezután az idézett szakasz 3. bekezdése értelmében felolvastatja az elsőbíróság ítéletét.

Az előadó előterjesztésének befejezése után az elnök idézett 418. § 4. bekezdésének értelmében felhívja a tanács tagjait és feleket, hogy egyes pontoknak felvilágosítását s egyes iratoknak felolvasását kívánják-e?

Felvilágosítást vagy iratok felolvasását senki sem kívánva, az elnök a Bp. 421. § 1. bekezdése értelmében felhívja a feleket indítványaik és előterjesztéseik megtételére.

Főmagánvádló képviselője: a büntetés súlyosbítását, illetve fogházbüntetés kiszabását és 150 pengő fellebbviteli eljárási költség megállapítását kéri.

Védő: a bejelentett fellebbezés értelmében terjeszt elő kérelmet.

Vádlott: felmentést kér.

Az előterjesztés végeztével elnök a tárgyalást befejezettnek nyilvánítja, a Bp. 418. § szerint megfelelően alkalmazandó 321. § értelmében a bíróság határozat hozása céljából visszavonul s az idézett 421. § végső bekezdése értelmében zárt ülésben határozván, elnök a Bp. 329. § 1. bekezdésében foglalt rendelkezés szerint nyilvános ülésben kihirdeti a külön íven szerkesztett ítéletet.

Főmagánvádló képviselője: az ítélet ellen semmisségi panaszt jelent be a II. Bp. 28. §-a alapján a fogházbüntetés mellőzése miatt, továbbá a nem vagyoni elégtétel összegének leszállítása miatt.

Védő: semmisségi panaszt jelent be a Bp. 385. §. 1. a.) és b.) pontja alapján, továbbá a II. Bp. 28. §-a alapján a Büntetőtörvénykönyv 92. §-nak nem alkalmazása miatt és enyhítés, valamint a Bp. 1. §-ának alkalmazása végett, végül a nem vagyoni megállapítá-

¹⁵ A hiányzó részben a jelenlevők felsorolása: bírák, a felek ügyvédei illetve Márai Sándor.

sa és annak magas összege miatt, nem különben az elkobzás kimondása miatt. A fellebbviteli főtárgyalás folyamán bejelentett alaki semmisségi panaszait fenntartja.

Vádlott: csatlakozik a védő semmisségi panasz bejelentéséhez.

Védő: kéri az ítéletnek a Bp. 388. § utolsó bekezdése szerinti kézbesítést és a magyar királyi Kúriánál tárgyalás tartását.

Végzés

A királyi ítélőtábla a bejelentett semmisségi panaszokat elfogadja. Elrendeli az ítéletnek a Bp. 388. § utolsó bekezdésében írt hatállyal a védő részére leendő kézbesítését. Az indoklási határidő letelte után az iratokat felterjeszti a magyar királyi Kúriához.

Tudomásul szolgált.

Elnök a főtárgyalást bezárta. Kelt mint fent.

[...] ¹⁶

A jegyzőkönyv fogalmazványi példány.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 22–25.

15. 1935. december 10., Budapest

A Budapesti Királyi Itélőtábla ítélete

B. I. 11961/1935/14.

A Magyar Szent Korona Nevében a Budapesti Királyi Itélőtábla mint büntető bíróság

a sajtó útján elkövetett rágalmozás vétsége miatt vádolt Márai Grosschmied Sándor ellen indított büntügyet, amelyben a budapesti királyi büntető törvényszék 1935. évi június hó 28-án B. XXXV. 1590/1935/14. szám alatt ítéletet hozott, a főmagánvádlónak a II. BN. 4. §-ának az alkalmazása miatt és súlyosbításért, vádlottnak mert nem érzi magát bűnösnek, védőjének a főtárgyaláson megjelölt alaki semmisségi ok fenntartásával, a bűnösség megállapítása miatt, téves minősítés miatt, mert nem becsületsértés, hanem rágalmozás állapított meg, továbbá a Büntetőtörvénykönyv 92. §-ának és a BN 1. §-ának mellőzése miatt, az elkobzás kimondása miatt, valamint enyhítésért, végül a nem vagyoni elégtétel megállapítása s ennek valamint a megállapított ügyvédi költség nagysága miatt bejelentett fellebbezése folytán megtartott zárt fellebbviteli főtárgyaláson vizsgálat alá vette s meghozta a következő ítéletet:

A királyi ítélőtábla az elsőfokú bíróság ítéletét azzal a részbeni változtatással, hogy a vádlott által a St. 39. §-a¹⁷ értelmében nem vagyoni kár fejében főmagánvádlónak fize-

¹⁶ A bírák aláírásai.

¹⁷ 1914. évi XIV. törvénycikkely a sajtóról (St.) 39. §-a a vagyoni és a nem vagyoni kárt említi, melynek értelmében ezért a sértett pénzbeli elégtételt követelhet. A nem vagyoni kárért járó elégtételt a bíróság – első sorban a vagyoni helyzetre való tekintettel – állapítja meg.

tendő pénzbeli elégtétel összegét 1000 (egyezer) pengőre leszállítja, s azzal a kiegészítéssel, hogy a fokozatos vagyoni felelősségre vonatkozó rendelkezésnél a St. 40 §-a¹⁸ mellett a St. 42. §-át is felhívja – helybenhagyja.

Egyben a Bp. 480. §-a alapján kötelezi vádlottat, hogy főmagánvádlónak a fellebbviteli főtárgyaláson való képviseletével felmerült ügyvédi költség címén főmagánvádló részére dr. Altorjay Sándor budapesti ügyvéd kezeihez 50 (ötven) pengőt az ítélet jogerőre emelkedésétől számított 15 nap alatt különbeni végrehajtás terhe mellett fizessen meg.

A St. 40. és 42. §-a szerinti fokozatos vagyoni felelősség erre a költségre is kiterjed.

Indokok:

Vádlottnak a védője az elsőfokú bíróság ítélete ellen irányuló fellebbezését arra is alapítja, hogy az elsőfokú bíróság a Bp. 384. §-ának 7. pontjában meghatározott alaki semmisségi okot valószínűsítette meg akkor, amidőn a főtárgyaláson a nyilvánosságot törvénytelenül kizárta.

A királyi ítélőtábla a fellebbezésnek ezen alaki semmisségi okra támaszkodó részét alaptalannak találta, ugyanis az inkriminált közlemény tartalma részben a közérkölcstiséget is sérti s így az eljáró bíróság a Bp. 293. §-ának harmadik bekezdése alapján törvényes alapon zárta ki a nyilvánosságot s emiatt a védelem jogsérelmet sikerrel nem panaszolhat.

Érdemben:

A királyi ítélőtábla az elsőfokú bíróság ítéletében megállapított tényállást a részbeni kiegészítéssel, hogy az 1934. május 8-án megjelent könyvnek reá vonatkozó tartalmáról főmagánvádló 1934. év november hó végén szerzett csak tudomást, s így a magánindítvány a részéről törvényes határidőben terjesztetett elő, az abban megjelölt bizonyítékoknál fogva szintén valónak fogadta el.

Ezen tényállás alapulvétele mellett – minthogy a vádbeli sajtótermékek az elsőfokú bíróság ítéletében egész terjedelmében leközölt fejezetében, amint ezt az elsőfokú bíróság helyes okfejtéssel állapítja meg, főmagánvádló személyére vonatkozólag becsületlenítő, lealacsonyító és megszégyenítő kitételek kíséretében oly tényállítások is foglaltatnak, amelyek valóság esetén főmagánvádlót közmegegyezésnek tennék ki – úgy találta, hogy az elsőfokú bíróság Márai Grosschmid Sándor vádlott bűnösségét helyesen állapította meg, a cselekményét törvényszerűen minősítette s büntetését is a II. Bn. 4 §-ának az indokolt alkalmazásával egyrészt a bűnösség fokával, másrészt vádlott vagyoni és kereseti viszonyaival arányban álló mértékben szabta ki.

A Büntető törvénykönyv 92. §-ának az alkalmazására a királyi ítélőtábla sem talált alapot, bár a vádlott javára kétségtelenül nyomatékos enyhítő körülményt képez büntetlen

¹⁸ A 40. § kimondja, hogy az ítéletben megállapított pénzbüntetésért, a bűnügyi költségért és kártérítésért az elítélt a felelős.

előélete mellett az is, hogy meg nem cáfolt védekezése szerint könyvének megírásakor nem bírt tudomással arról, hogy főmagánvádló a különösebb tiszteletre méltó egyházi pályán működik, de ezekkel szemben az, hogy főmagánvádló személyét feltűnően rossz színben tünteti fel, s hogy az inkriminált fejezetben a rágalmozó tényállítások mellett a rágalmozásba beleolvadó legsúlyosabb becsületsértő megjelöléseknek egész halmazata is foglaltatik, felette nyomatékos s a Büntető törvénykönyv 92. §-ának az alkalmazását kizáró súlyosító körülmény gyanánt jelentkezik.

Olyan különösebb méltánylást érdemlő okot, amely a BN. 1. §-ának az alkalmazását indokolná, a királyi ítélőtábla szintén nem látott fennforogni.

Helyesnek találta a királyi ítélőtábla az elsőfokú bíróságnak az elkobzásra vonatkozó rendelkezését, megfelelőnek a vádlott terhére főmagánvádló részére megítélt ügyvédi képviseleti költség összegét s végül az elsőfokú bíróság által ide vonatkozólag felhozott megfelelő indokok alapján helyesnek találta – az összegyszerűség kivételével – a nem vagyoni kár megítélése tárgyában a St. 39. §-ára alapított rendelkezését is.

A felhozottak alapján az elsőfokú bíróság ítélete most tárgyalat fellebbezett részeiben helyben volt hagyandó.

Ami a nem vagyoni kár címén megítélt pénzbeli elégtétel összegyszerűségét illeti, a királyi ítélőtábla az elsőfokú bíróság által megítélt 1500 pengőt – az eset összes körülményeire s különösen az érdekelt felek vagyoni viszonyaira való figyelemmel – túl magasnak találta, miért is annak az összegét az ítélet vonatkozó részének megváltoztatása mellett 1000 (egyezer) pengőre mérsékelte.

A királyi ítélőtábla a fellebbviteli főtárgyaláson a nyilvánosság kizárását a jelen ítélet indokoló részének elején már felemlített és tárgyalat okból rendelte el.

Budapest, 1935. évi december hó 10. napján.

[...] ¹⁹

Gépelte, másolt kiadvány példány. Az iraton körbélyegző lenyomata: „KIRÁLYI ÍTÉLŐTÁBLA BUDAPESTEN”.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 19–21.

16. 1936. január 18., Budapest

Márai Sándor semmisségi panaszának indoklása

Nagytekintetű királyi Ítélőtábla!

Védencem: Márai Grosschmid Sándor író ellen sajtó útján elkövetett rágalmozás vétsége miatt megindult bünvádi eljárásban fellebbezési bíróság B. I. 11.961/1935/14. szám alatt hozott II. fokú ítélete ellen a fellebbezési főtárgyaláson bejelentett semmisségi panaszaimat mély tisztelettel az alábbiakban vagyok bátor megindokolni és kérem a nagytekintetű királyi Ítélőtáblát mint fellebbezési bíróságot, hogy méltóztassék jelen peror-

¹⁹ A bírák felsorolását és a kiadványi záradékot nem közöljük.

voslati indoklásomat tartalmazó beadványt az összes iratok kapcsán a nagyméltóságú magyar királyi kúriához felterjeszteni, ahol is azíránt esedezem, hogy kegyeskedjék a fellebbezési bíróság ítéletét megváltoztatni és védencemet az ellene emelt vád és annak következményei alól felmenteni, legrosszabb esetben az alább kifejtendőkhöz képest a kiszabott büntetést lényegesen enyhíteni és azt is a Bn. 1. §-a alapján felfüggeszteni.

I.

Elsősorban is sérelmezem, hogy a fellebbezési bíróság – az I. fokú bírósághoz hasonlóan – ez ügyben zárt tárgyalást rendelt el, mert ennek nem volt helytálló indoka. Az „Egy polgár vallomásai” című mű a magyar könyvpiac büszkesége, abszolút irodalmi érték és még az inkriminált fejezet vagy annak egyes részei önmagukban sem sértik a közérkölcsiséget, nem volt tehát erre szükség, hogy ez ügy tárgyalása elől elvonjuk a nyilvánosság éltető levegőjét, de nem volt szükség erre a főmagánvádló szempontjából sem, mert a nagyközönség mindig hajlamos egy zárt tárgyalás eseményeiben nagyobb és titokzatosabb dolgot sejtteni, mint a valóság!

II.

A fellebbezési bíróság tévesen állapította meg vádlott bűnösségét!

A sajtó útján elkövetett rágalmozás tényálladéki elemeinek elbírálásánál elsősorban is figyelembe kell vennünk az egész művet, annak a szellemét, levegőjét, intencióit, etikai, pszichológiai és pedagógiai céljait és szándékait és csak mindezen koefficiensek szorgos vizsgálata és egybevetése után lehet megnyugtató módon megállapítani azt, hogy vajon a szerves egységbe tartozó fejezetek egyik kiragadottja, vagy pláne annak egyes mondatai megvalósítják-e a rágalmozás alkatelemeit.

A védelemnek sajnálattal kell megállapítania, hogy ezt az egységes szemléletet sem az I. fokú, sem a II. fokú bíróság ítélezésében nem ismerte fel, mert szilárd meggyőződés, hogy ha a magas bíróság az egész művet a maga egészében vette volna bonckés alá, úgy semmi esetre sem állapította volna meg vádlott bűnösségét. A kérdéses irodalmi alkotásnak igenis vitán felülálló módon erős morális célzata van és egyenesen jellemnevelő és lélekerősítő hatása.

Amint az egyik – alább külön idézett – kritika is megállapítja, a szerző azt a lelki válságot festette meg, amely lelki válságon minden értelmes és fogékony gyermek keresztül megy! Retrospektív módon éppen azt mutatja be könyvében, hogy egy fejlődőfélben lévő fogékony, elkényeztetett, érzékeny lelkű gyermek – 12–13 éves diák – milyen helytelen és ferde színben látja a valóságot, a családot, a társadalmat és az embereket!

Ez a munkájának gondolattengelye és ebből az egész íráskomplexumból a vád kiragad önálló módon egy fejezetet, amelyben – az előző és az azt követő részek gondolatmenetébe kapcsolódva – éppen világos módon azt taglalja és mutatja be, hogy abból a szemszögből, abban az időben és az akkori serdületlen serdülségében milyen tévesen, milyen helytelenül, milyen torzan látta a gyermek a házitanítóját.

Egy gyermek keserűen és fájdalmasan őszinte vallomása ez a mű, amely igenis erős pedagógiai érzékkel és sikeres céllal tárja az olvasó elé – mély lelki analízissel – a helytelen vágyakra siklott gyermeklélek vizuális és lélektani képzeteit, elgondolásait és kritikáit.

Ha a Tisztelt Bíróság a művet a maga egészében tette volna bírálat tárgyává, akkor mindezt nagyon könnyű lett volna megállapítani, mert az író nem azt akarta kifejezni, hogy a főmagánvádoló mint házitanító ilyen és ilyen volt, hanem, hogy ő akkor helytelenül és tévesen – gyermek szemmel és gyermek szemlélettel – milyennek látta.

Hányszor olvashattuk nagy írók és nagy emberek életrajzában és önvallomásaiban például azt, hogy amikor gyermekkorában a szerzőt az atya valamely csínyért megfenyítette, akkor keserűen felkiáltott: „Oh, hogy gyűlöltem akkor az Atyámat” – és azt hiszem, hogy senki sem fogja imputálni az illető írónak, hogy megátalkodott gonosz, apagyilkosságra kész, elvetemült ember, mert mindenki tudja, hogy a gyermek lelke a legcsodásabb misztérium, a legérzékenyebb lemez, amely a fejlődés folyamata alatt fájó és nehéz válságon, csalódásokon és kiábrándulásokon megy keresztül.

Ezt a lelki válságot mutatta be a vádlott ebben a munkájában, a saját gyermekkorának a lelki válságát – bemutatván azt, hogy dolgokról, intézményekről és emberekről akkor milyen furcsa, különös, téves és torz véleménye volt és hogy látta ezeket akkor.

Éppen a bemutatás módja és a mű szelleme és intenciója bizonyítja azt, hogy az író súlyosan elítéli ezeket a gyermekkori téves szemszögű szemléleteket és a mű egész lényegének könnyen levonható pszichológiai summázata éppen az, hogy a sok vajúdáson, válságon, téves és torz ítéleten keresztül bontakozik ki a tisztuló – fiatal, majd felnőtt – ember.

Mély tisztelettel kérem a nagyméltóságú királyi Kúriát, hogy méltóztassék a művet ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével a maga osztatlan és csonkítatlan egységében vizsgálat tárgyává tenni és akkor – igénytelen jogi nézetem szerint – nem lesznek megállapíthatók a rágalmazás tényálladási elemei, ennek folytán vádlott is felmentendő lesz az ellene emelt vád és annak következményei alól.

III.

A fenti okfejtés minden kétséget kizáró módon való valószínűsítése érdekében igen szükségesnek és jelentősnek tartom megemlíteni azt (mert főmagánvádoló részéről a fellebbezési tárgyaláson olyan gyanúsítás is hangzott el, hogy a mű „destruktív”), hogy az alábbiakban idézem a „Nemzeti Újság”-nak – tehát éppen annak a jobboldali sajtóorgánumnak a kritikáját, amely sajtóorgánum szellemi érdekkörébe maga a főmagánvádoló is tartozik – 1934. évi július havában megjelent számából az alábbi kritikát – teljes egészében:

„Igazi memoár regény Márai Sándor legújabb könyve: Egy polgár vallomásai. Sőt több ennél: valóságos konfesszió. Egyes részeiben vergődő és gyötrelmes, önmarcangoló lelkiismeret vizsgálat alapján töredelmes gyónássá mélyül. De minden egyéni elmélyülése és meztelen őszintesége mellett nem marad meg pusztán önvallomásnak. A szerzőt nemcsak művészi becsvágya, hanem talán éppen teljes őszintesége is sarkallja arra, hogy ennél többet adjon. Kiszélesíti a távlatot. Részletes helyzetrajzot és környezet-tanulmányt ad, sőt atavisztikus leszármazási láncot is levezeti, hogy minden oldalról kellő megvilá-

gításba helyezze ezt az önvallomást. Műve első részében egy felvidéki magyar város polgári társadalmának érdekes, színes és beható rajzát vetíti elénk. Azután a családját mutatja be apai és anyai ágon, fel a dédszülőkig, az oldalági rokonokkal együtt, olykor egy-egy megkapó erejű portréval a gazdag galériában. Azután kerül csak a sor az igazi önvallomásra a gyermek évektől, a kamaszévek válságain át az ifjúság viharáig, amelynek hirtelen egy mindennél hatalmasabb elemi vihar szakítja végét: a világháború s ez tesz pontot Márai vallomásainak végére is. A legőszintébb és legegényibbek ezek a vallomások, de egyben tipikusak is. Mindenki, aki a világháborút megelőző korszakban élte fiatalságát, talál részeket Márai vallomásaiban, amelyek a saját lelki válságaira, a saját súlyos és kegyetlen problémáira emlékeztetik. Márai is végigszenvedi a fejlődő lélek valamennyi nagy krízisét és csalódását. Nem elég erős lélek sokszor vereséggel, illúzióktól fosztott keserű lehangoltsággal, véresre tépve kerül ki a harcokból. Élete legfájdalmasabb veresége talán, hogy gyermeki hitét is elveszti. De mégsem tud teljesen elszakadni tőle. Valószínű, hogy utolsó kötelező iskolai gyónása óta nem gyönt és íme, most mégis szükségét érzi, hogy egyetemes és nyilvános gyónást végezzen. Könyvének egyik legnagyobb értéke, hogy ez a gyónás megrázóan őszinte.²⁰

Ez a szigorúan jobboldali és papi vezetés alatt álló sajtóorgánium szakszerű bírálata a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a műben nincs, de nem is lehet olyan részlet, szándék vagy bántalom, amelyek alapossá tennék főmagánvádoló vádját, ami már csak azért is alaptalan, mert a legbeavatottabb olvasó sem ismerhet reá főmagánvádlóra, mint-hogy annak sem a keresztnéve nincsen feltüntetve, sem a város, ahol az eset annakidején lejátszódott, sem az ő mostani hivatása, sem tartózkodási helye stb.

IV.

Pusztán csak feles óvatosságból említem meg azt, hogyha téve-tagadva a bíróság – figyelmen kívül hagyva az egész mű egységes gondolatmenetét és pszichológiai és morális célzatát – mégis bűnösséget állapítana meg, úgy akkor nem a rágalmazás, hanem csak a becsületsértés volna megállapítható, mert távolról sem tesz ki senkit közmegevetésnek az, ha azt olvassuk róla, hogy egy gyermek gyermekszemüvegen keresztül őt mint gyermeket akkor ilyennek és ilyennek látta!

V.

S ha már – ugyancsak téve-tagadva – bűnösség megállapításáról van szó, úgy méltóztassék az I. és II. fokú bíróságok ítéleteiben megállapított és indokolatlanul túl magas pénzbüntetést lényegesen lemérsékelni és ezt a mérséklést a Büntető-törvénykönyv 92. szakaszára való figyelemmel eszközölni és ezt az összeget is a Bn. 1. §-a alapján 3 évi próbaidőre felfüggeszteni.

²⁰ A kritika megjelent a Nemzeti Újságban (16. évfolyam, 129. sz., vasárnap), 1934. június 10-én, 21 (és nem júliusban, ahogy az a dokumentumban áll), „-s.” betűjegy aláírással (a kritikus neve egyértelműen nem azonosítható).

Nyomatékosan sérelmezem ugyanis, hogy az I. és II. fokú bíróság az enyhítő körülmények felsorolásánál teljesen figyelmen kívül hagyta a feltétlenül figyelembeveendő és méltánylandó körülményt, hogy vádlott attól a pillanattól kezdve, hogy a rendőrségi kihallgatásakor megtudta, hogy főmagánvádló könyvének ezt a fejezetét magára vonatkoztatta és sérelmezte, úgy a perben, mint peren kívül mindent elkövetett, hogy főmagánvádlónak 100 %-os elégtételt adjon, akár magánúton, akár a nyilvánosság előtt és ilyen irányban a sátorlajújhelyi közös ismerőst is felkérte a közvetítésre, majd mint védő magam is több ízben próbáltam főmagánvádló jogi képviselőjével az ügyet békés úton elrendezni és ugyanezt azután felajánlottam az I. fokú és II. fokú főtárgyaláson is. Más lapra tartozik azután az, hogy főmagánvádló – noha papi ember – szinte üldözésszerű szívóssággal szorgalmazza ennek az ügynek a tárgyalását, mégis a bíróságnak ezt a körülményt igenis a többi enyhítő körülmény mellett mint rendkívüli enyhítő körülményt kellett volna tudnia és így a Büntető-törvénykönyv 92. szakaszát alkalmaznia.

Ennek alkalmazására kérem ezúttal mély tisztelettel a nagyméltóságú királyi Kúriát is azzal a hozzáadással, hogy az így kiszabott és lényegesen lecsökkentett pénzbüntetést is a Bn. 1. szakasza alapján feltételelesen felfüggeszteni méltóztassék, mert az eset körülményeire és védencem társadalmi állására, valamint egyéniségére és büntetlen előéletére való tekintettel nem vitás, hogy ez az intézkedés újabb bűncselekmény elkövetésétől sokkal hathatósabban alkalmas visszatartani, mint egy ténylegesen végrehajtott büntetés, mert chelyütt is ismételten ünnepélyesen nyilatkozatot teszek védencem nevében, hogy neki ezzel a művel kizárólag csak lélekanalizáló céljai voltak, de legtávolabbról sem intencionálta, hogy a főmagánvádlót – akivel legutóbb azelőtt 20 esztendeje találkozott és azóta az élet semmilyen területén sem volt vele kapcsolata és azt sem tudta, hogy itt él Magyarországon és hogy mit csinál – a legkisebb mértékben is megbántsa!

VI.

Mély tisztelettel kérem a továbbiakban az erkölcsi kártérítés kiszabásának mellőzését, vagy legrosszabb esetben annak lényeges mérséklését, az elkobzás kimondásának a mellőzését és a főmagánvádló részére megállapított ügyvédi költségek mérséklését.

A fellebbezési bíróság is észlelte, hogy az erkölcsi kártérítés túl magas és azt leszállította, mindamellett ez az összeg is egyrészt indokolatlan, másrészt még mindig túl magas, amely alkalmas arra, hogy a vádlott anyagi romlását idézze elő.

Erkölcsi kártérítés kiszabásának a jelen esetben indoka már csak ezért sem lehet, mert főmagánvádlót semmiféle erkölcsi kár nem érte. Senki nem tudhatja – amint ezt fentebb már kifejtettem –, hogy róla van szó, mert sem a keresztnéve, sem a város, sem a foglalkozása, sem a gyermekkori iskolájának a helységneve ki nem tűnik a műből, tehát azt hiszem, hogy rajta kívül senki sem vonatkoztathatta az inkriminált fejezetet öreá! De különben is, mint papi ember – akit hivatásánál fogva szegénységi fogadalom köt –, azt hiszem, ő maga sem volna az, aki fruktifikálni kívánná ezt az esetet és ennek folytán ha a nagyméltóságú királyi Kúria is – téve-tagadva – e címen megállapítandónak találva valamely összeget, úgy méltóztassék azt jelképes kiszabatban megállapítani, mert teljesen

méltánytalan az, hogy egy vagyontalan és egy igen soványan dotált fiatal magyar író azért, mert tisztaszándékú munkáját félreértették – ugyanannyit fizessen büntetésként, mint amennyit magáért a műért kapott, amely egy egész esztendei munkája volt!

Ugyanilyen indokból kérem az ügyvédi költség mérséklését is, végül az elkobzás mellőzését is, legfeljebb annak kimondását, hogy az inkriminált fejezetben szereplő és pusztán csak vezetéknévvel megjelölt név elhagyassék.

Mély tisztelettel:

Dr. Szalay Zoltán
ügyvéd

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 31–38.

17. 1936. március 18., Budapest

Márai Sándor és Stumpf György közös kérvénye

Nagyméltóságú királyi Kúria!

A B. I. 433/1936. szám alatt a nagyméltóságú királyi Kúria előtt elfekvő büntető ügyben, mély tisztelettel alulírott főmagánvádló és vádlott – igazolt jogi képviselőnk útján – az alábbi közös kérvényben mély tisztelettel bejelentjük, hogy az alulírott vádlott ellen sajtó útján elkövetett rágalmozás vétsége miatt megindult büntető ügyben az erkölcsi kár és ügyvédi költségek tekintetében peren kívül kiegyeztünk és ennek folytán ezennel bejelentjük, hogy a budapesti királyi Ítéltábla mint büntető fellebbviteli bíróság B. I. 11.961/1935/14. számú ítélete ellen bejelentett semmisségi panaszainkat kölcsönösen visszavonjuk, miért is esedezünk, méltóztassék ez ügyben a f. évi március hó 18. napjára kitűzött tárgyalási hatánap egyidejű beállítása mellett az ügyiratokat tárgyalás megtartása nélkül az alsóbírósághoz további intézkedés és az immár jogerőssé vált II. fokú ítélet kihirdetése végett leküldeni.

Tisztelettel:

Stumpf György főmagánvádló és Márai (Grosschmid) Sándor vádlott

Gévelt irat, aláírások nélkül.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 39–40.

18. 1936. június 24., Budapest

A Magyar Királyi Kúria végzése

A Magyar Szent Korona Nevében a Magyar Királyi Kúria

a sajtórágalmazás vétsége miatt Márai Grosschmid Sándor ellen indított büntület, melyben a budapesti királyi büntető törvényszék 1935. évi június hó 28. napján B.

XXXV. 1590/1935/14. szám alatt, a budapesti királyi Ítéltábla pedig a főmagánvádlónak, továbbá a vádlottnak és a védőnek fellebbezésére 1935. évi december 10. napján B. 11961/1935/14. szám alatt ítéletet hozott, nyilvános tanácsülésben vizsgálat alá vette és meghozta a következő végzést: A magyar királyi Kúria az ügy felülvizsgálatát a Bp. 394. § utolsó bekezdése alapján mellőzi, és az ügy iratait a Bp. 434. § IV. bekezdése értelmében felülvizsgálat nélkül az elsőfokú királyi törvényszékhez visszaküldi; mert a főmagánvádló, a vádlott és a védő – utóbbi a vádlott hozzájárulásával – visszavonták a királyi ítéltáblai ítélet ellen bejelentett semmisségi panaszait.

Budapest, 1936. évi június hó 24. napján.

[...] ²¹

A lap fejlécén a magyar szent korona, az előadó helyett pedig olvashatatlan autográf aláírás.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 39–40.

*19. 1936. augusztus 31., Budapest
Végzés az ítélet jogerőre emelkedéséről*

A budapesti királyi büntető törvényszéktől.

B. XXXV. 1590/1935/21. szám

Végzés

Sajtórágalmazás vétsége miatt vádolt Márai (Grosschmidt) Sándor elleni bűnügyben a királyi törvényszék a budapesti királyi ítéltábla 1935. évi december hó 10. napján B. I. 11961/1935/14. szám alatt kelt ítéletét a magyar királyi Kúriának 1936. évi június hó 24. napján B. I. 433/1936/21. szám alatt hozott végzése folytán a Bp. 494. §-a értelmében jogerősnek és végrehajthatónak mondja ki.

Budapest, 1936. évi augusztus hó 31. napján.

[...] ²²

Gévelt másolat, a kiadmányozó olvashatatlan aláírásával.

Jelzet: VII. 1. d (11961/1935), 29.

²¹ A bírák és az előadó nevét nem közöljük.

²² A bírák és az előadó nevét nem közöljük.

EGY LETT KÖLTŐ A MAGYAR '56-RÓL

Ojārs Vācietis (1933–1983) összes műveinek utolsó, 2002-ben megjelent 10. kötete tartalmazza a költő levelezését, amiből a Karogs című folyóirat közölt válogatást (2002/11, 50–74). Innen való az alábbi, 1956. október 30-án kelt levél. 23 éves írója, akit a szovjet kritika „a lett Jevtusenkoként” emlegetett, de elementáris tehetsége okán bátran nevezhetnénk „a lett József Attilának”, s akinek néhány hónappal azelőtt jelent meg első önálló verseskönyve, Moszkvából küldte haza, Rigába, egy bizonyos Dzidra Kigure-Nīmane nevű könyvtárosnő ismerősének. Nemcsak azért lehet érdekes, mert újólag rávilágít arra, hogy '56 milyen alapvető szerepet játszott sok kelet-európai értelmiségi ifjonti hitének az összeomlásában, hanem azért is, mert segít megmagyarázni Vācietis pályájának eseményeit: azt, hogy kiábrándult saját, addigi verseiből; azt, hogy 1957-ben utolsó éves bölcsészhallgatóként kimaradt a rigai egyetemről; azt, hogy 1962-től a párt négyéves szilenciummal sújtotta; azt, hogy később egy kötetnyi verset fordított József Attilától, akiben szellemi elődjét-rokonát tisztelte. (Emiatt a lett azon kevés nyelvek egyike, amelyen József Attila „szól”).

Dzidra,

ezek szerint megkaptad a kötetem. Most is azt mondom, hogy nincs minek tetszeni benne. Kevés kivételtől eltekintve nekem magamnak is felfordul a gyomrom ezektől a versektől. Ilyeneket bárki írhat, aki tud rímelni és van ritmusérzéke. Nem lenne evvel az egésszel semmi baj, azonban... és Neked erről beszélhetek, Te megérted, és nem fogod azt mondani, hogy megörültem. Most könnyebb meghalni, mint üres verseket írni. Már tudod, mi történt Lengyelországban, de nyilván nem tudsz mindent arról, ami Magyarországon lejátszódik. Olyan dolgok, amelyek legyenek bárhol is a földön, nem lehetnek tőlünk távol, s amelyek iránt egyetlen ember sem maradhat közömbös. A mi újságjaink *hazudnak*. A rádiónk – *hazudik*. Szégyentelenül, a legcsekélyebb lelkiismeret-furdalás nélkül. Azt mesélik nekünk, hogy Magyarországon ellenforradalmi felkelés tört ki. Hülyeség. A kis magyar nép mindössze hatmillió (sic!). Tegnapelőtt több százan estek el közülük, s több ezren megsebesültek. Ma több ezren estek el, s több mint egymillió a sebesült. A mi legyőzhetetlen hadseregünk tankokkal, ágyúkkal és a 20. század minden modern fegyverével pusztítja azokat, akik... nem, ez maga a borzalom. Gyerekek, nők, öregek, s igaz, felfegyverzett emberek is, szemben a tankokkal, nehéztüzérséggel, repülőekkel. Ez történt 1956. október 26-a és 30-a között.

Milyen boldog lennék, ha meghalhatnék Budapest barikádjain. Persze nagy erőkkal őrzik a határokat, nehogy ez bekövetkezessen. Magyarországra nem lehet eljutni, se Bulgárián, se Csehszlovákián keresztül.

Dzidra, mit írjon az ember ilyenkor? És mit tegyen? Mikor ott a mi tankjaink láncfalpai tapossák agyon az embereket és az emberiséget. Mikor szétlövik a szabadságot és az igazságot, s mi itt nem merjük kinyitni a szánkat. Ott az alatt a zászló alatt tiporják le az embereket, amelyik a mi fejünk felett leng, az alatt a zászló alatt, amely egykor a szabadságot jelentette...

Mindezt nem tudom magamba fojtani, s ha sokáig nem is írok, ne haragudj. Tudnunk kell élni, barátságot tartani, szeretni, dolgozni, de tudnunk kell meghalni is. Igaz, mi már be vagyunk idomítva mindenfajta értelmetlenség elviselésére, de ezeknek az ezreknek és millióknak a vérét már soha senki nem fogja tudni lemosni rólunk. Nem csak Magyarországnak népét gyilkolták meg, de vérbe fojtották a mi zászlóinkba vetett hitet is. Ebben mások a bűnösök, s ha valaha majd engem és sok más, hozzám hasonlót vádolnak, Te, Dzidra, ne higgy nekik.

És az új könyv másmilyen lesz, ha egyáltalán lesz, ha össze tudom magam szedni, amit nem hiszek.

Forró kézszorítás,

Ojārs

FILOLÓGIA, POÉTIKA, AUTONÓMIA

(Pirnát Antal Balassi-értelmezéséről)

Lassan nyolc esztendeje annak, hogy 1996-ban a Balassi Kiadó gondozásában megjelent Pirnát Antal Balassi költészetével foglalkozó monográfiája.¹ A könyv nem okozott jelentős átrendeződést Balassi recepciójában, aminek oka részben keletkezési körülményeiben keresendő. Pirnát művét – annak kéziratát – bevallottan Horváth Iván 1982-ben kiadásra került Balassi-monográfiája,² pontosabban annak kézírata, az azzal való vita lehetősége inspirálta 1977-ben, átdolgozott változata pedig Pirnát nagydoktori disszertációjaként szolgált 1983-ban. Írása publikálását Pirnát a legkevésbé sem erőltette, így arra végül újabb 13 évet kellett várni. Ő maga könyve bevezetésében a következőket írja: „[Horváth] válasza arról győzött meg, hogy vitáiratom alapján véve célját tévesztette. Kettőnk között ugyanis nem jött létre valóságos eszmecsere. Horváth Iván az összes fontosnak látszó kérdésben fönttartotta korábbi álláspontját, azok az újabb érvei pedig, amelyeket véleménye bizonyítására felhozott, engem még kevésbé tudtak meggyőzni, mint korábbi fejtegetései. Ez a tapasztalat a további vitától hosszú időre elvette a kedvemt. Már az is egyedül Klaniczay Tibor biztatásának, sőt kényszerítő fellépésének köszönhető, hogy dolgozatomat 1983 nyarán kiegészítettem annyira, hogy akadémiai, úgynevezett »nagydoktori« disszertáció gyanánt benyújtható legyen. A természetlen vitát azonban semmi esetre sem állott szándékomban tovább folytatni. Ez a magyarázata annak, hogy a disszertáció megjelenését az elmúlt évek során nem szorgalmaztam.”³

Pirnát önértelmezése rendkívül érdekes helyzetet vázol fel előttünk. Művét 1977 nyarán követően kezdte írni, évekkel Horváth monográfiájának megjelenése előtt. A mű alapvető fenntartásokat fogalmazott meg Horváth koncepciójával kapcsolatosan. Időközben azonban Horváth elmélete – legalábbis annak egy része, különböző egyéb elméletek egyéb részleteivel együtt – általánosan bevett paradigmává, az iskolai oktatás szerves részévé vált.⁴ Komolyabb kritika tulajdonképpen (legalábbis paradigmatiszálódása után) talán elsőként Pirnát könyvének publikálásakor érte e koncepciót. Pirnát azonban

¹ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 118 l. (Humanizmus és Reformáció, 24).

² HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

³ PIRNÁT, i. m., 7.

⁴ SZÖNYI György Endre szerint (*Az énfornálás petrarkista technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében*, ItK, 1999, 251–272) a Horváth-koncepció elismertetésében fontos szerepet vállalt Bori Imre, „aki Horváth Iván 1976-os Balassi-kiadásához írt [...], a Balassi-ciklusok ideológiai elemzésére kísérletet tevő utószavában mindent megtett, hogy többféleképpen is legitimizálja a Dante-modellt”.

rövid időn belül meghalt, míg Horváth Iván azóta megjelent egyik cikkében⁵ egy radikális fordulattal felszámolta korábbi koncepcióját.⁶

A következőkben elsőként arra teszek kísérletet, hogy – igen vázlatosan – áttekintsem az imént említett események előzményeit, a Balassi-recepció történetét, majd Pírnát Antal könyvéről – tudommal megjelenése óta elsőként – próbálom átfogó ismertetést nyújtani, végül röviden kitérek az új Horváth-értelmezésre mint olyan hagyománytörtetésre, amely egyikünk Balassi-képét sem hagyhatja érintetlenül.

A Balassi-kódex recepciójának első száz éve

A Balassi költészetének – mennyiségileg mindenesetre – legjavát tartalmazó kódexet 1874-ben fedezik fel a Radvánszky-könyvtárban. Első kiadására⁷ 1879-ben kerülhet sor. Ekkortól számíthatjuk Balassi recepciójának második nagy korszakát, az első korszakot ugyanis a költő vallásos költészete uralta, hiszen nagyjából ez alkotta a tulajdonképpeni szövegkorpuszt.⁸ 1880 körül tehát jó esélyei voltak annak, hogy Balassi költészetének értelmezésében radikális törés következzen be, hiszen a befogadás tárgya – Balassi hozzáférhető költői munkássága – mennyiségileg többszörösére tárgult, ugyanakkor jellegében, minőségében is lényegesen módosult. Ilyen radikális újraértelmezésre azonban még hosszú ideig nem került sor. Sem a századforduló magyar pozitívista filológiája, sem a szellemtörténeti megközelítés nem hozott változást az elsősorban a vallásos verseket preferáló recepcióban.⁹ Ennek oka feltehetőleg ezen konkurens irodalomtudományi irányzatok közös élményesztetikai megalapozásában keresendő.

A Balassi-filológia következő jelentős eseménye a költő összes műveinek megjelenítése volt Eckhardt Sándor szerkesztésében.¹⁰ A korai szövegkiadások módszertani ek-

⁵ HORVÁTH IVÁN, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖRVÖS Péter, Szeged. JATE, 1997 (Adattár, 35), 191–203; *ua.* = HORVÁTH IVÁN, *Magyarok Babelben*, Szeged. JATEPress, 2000, 175–197.

⁶ A koncepció ettől függetlenül továbbra is az iskolai tananyag része maradt, ékes bizonyságaként a szerzői értelem autoritását tagadó kurrens irodalomtudományi nézeteknek.

⁷ Gyarmathi BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1879.

⁸ Istenes versek a kódexben is fennmaradtak, némelyek pedig csak ott maradtak fenn, így a kódex felfedezése előtti és utáni vallásos szövegkorpusz nem azonos egymással.

⁹ Valójában a helyzet ennél bonyolultabb, már a 19. század végén felbukkan Balassi trubadúrként való értékelése, Babits Mihály pedig 1924-ben feketén-fehéren kijelenti, hogy „nincs a magyar irodalomban költő, aki speciálisabban szerelmi költő lenne, mint Balassa”. Az irodalmi köztudat formálásában rendkívül nagy hatással bíró Szerb Antal és Horváth János azonban egyaránt a vallásos versek „eredetiségét” és „átéltségét” hangsúlyozza, ugyanazon érvek alapján ítelve el a költő „tudós”, „mesterkedő”, konvencionális szerelmi líráját. Lásd SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, é. n.¹³, 116–124; HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976. 106–107; BABITS Mihály, *Balassa* = BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, kiad. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 102.

¹⁰ BALASSI Bálint *Összes művei*, I–II, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951–1955.

lekticizmusa¹¹ szinte kiprovokálta egy következetesen egyetlen elvet érvényesítő kiadás létrehozását. Erre tett kísérletet Eckhardt, aki az ekkor már korszerűnek semmiképp nem nevezhető irodalomtudományi pozitivizmus uralmát terjeszti ki máig érzékelhető hatással a Balassi-életműre, amikor a költő verseit az általa feltételezett keletkezési sorrendjük szerint közli. Neki sem sikerül azonban következetesen *egyetlen* vezérelvet alkalmaznia, amennyiben a versek kronologikus sorozatát tematikus csoportokra bontja (vagyis két különböző kiadási gyakorlatot követ egyszerre, noha e kettő nála, úgy tűnik, nem mond ellent egymásnak, ugyanis a tematikus csoportok tökéletes időrendben követik egymást és időrendi „átfedések” sincsenek köztük). Eckhardt tehát kiiktatta a ránk hagyományozott korpusz narratív struktúráit és egy önmaga alkotta narratívával helyettesítette azokat, ezzel mintegy Balassi társszerzőjévé lépve elő. (A filológiai korrektség kedvéért el kell mondaní, hogy Eckhardt még életében visszavonta eljárását, lehetetlennek ítélve a kronologikus elv követését Balassi esetében. Mint később látni fogjuk, nem ez az utolsó jelentős „palinódia” a recepcióban.)

Balassi-befogadásunk következő nagy fordulatát Klaniczay Tibor kezdeményezte a hatvanas években. Klaniczay két szempontból hozott újat a Balassi-filológiában és -értelmezésben: egyrészt kidolgozza Balassi költészetének marxista alapokon nyugvó értelmezését, amelynek központi eleme Balassinak *A szerelem költőjeként*¹² való egyértelmű és meglehetősen egyoldalú beállítása, másrészt pedig Gerézdi Rabánnal együtt¹³ felállítja és közzéteszi egy $3 \times 33 + 1 = 100$ db verset tartalmazó lehetséges Balassiköteterv – reneszánsz számszimbolikai megfontolásokon alapuló – koncepcióját. A kötetterv tematikai alapon két részre lenne bontható: a Balassi házassága előtt, illetve az után szerzett 2×33 szerelmi énekekre egyrészt, illetve a vallásos versek tervezett $33 + 1$ darabos gyűjteményére másrészt.

Klaniczay szerepe Balassi recepciótörténetében legalábbis ellentmondásosan értékelhető. Miközben ugyanis a megkomponált kötetterv koncepciójával megvetette egy korszerű Balassi-értelmezés alapjait, *A szerelem költője*-koncepcióval (bár a korábban hiányolt tematikus hangsúlyeltolódás a recepcióban ezzel véglegesen és talán visszafordíthatatlanul bekövetkezett) egy közhelyszerűen máig élő, az életmű valós komplexitását

¹¹ Szilády Áron kiadása a kódex verssorrendjét követi, egyes helyeken azonban mégis módosítja azt, míg Dézsi Lajos (BALASSA Bálint *Minden munkái*, I–II, szerk. DÉZSI Lajos, Bp., 1904) a verseket szándéka szerint Balassi költő-tanítványa, Rimay János kiadás-tervezete alapján közli, vagyis tematikus alapon megkülönböztet vallásos, vegyes és Júlia-verseket, Rimay koncepcióját viszont kiegészíti egy negyedik verscsoporttal, a Céliagyűjteménnyel. Az első két verscsoportot azonban létező szöveg hagyomány híján maga Dézsi kellett összeállítsa, ráadásul azokon a helyeken, ahol a ciklusok létrehozása miatt nem kellett feltétlenül megbontsa a kódex sorrendjét, megtartotta azt, sőt mindezeket túl megadta a versek kronológiáját is, noha, mint láttuk, nem követett időrendi elvet kiadásában, így a Dézsi-korpusz végső soron három merőben eltérő kiadási gyakorlat – forráshű, tematikus és időrendi – következtlen és kisebb-nagyobb mértékű együtt-használatának eredményeképp jött létre. Bővebben lásd HORVÁTH Iván 1982, 12–20.

¹² KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = Uő., *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961.

¹³ GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint = A magyar irodalom története*, I, Bp., 1964. HORVÁTH Iván szerint (Szöveg, 2000, 1994. november) a számszimbolikai alapú kötetterv valójában Gerézdi ötlete, míg Klaniczaytól származik a Nagyciklus „lírai önéletrajz”-ként való értelmezése, tehát a narratív szerkezet „felfedezése” a költemények egymásutánjában.

eltorzító struktúrát vezetett be egyébként is torz szerkezetű hatvanas évekbeli irodalomértésünkbe. A későbbiek során aztán értelmezését önmagával (pontosabban: *egyik értelmezését a másikkal*) „dekonstruálták”, amennyiben a Horváth Iván által a következő évtizedben végrehajtott nagy horderejű átértelmezés¹⁴ – amely egyben a Balassi-értelmezés radikalizálását, a modern irodalomelméleti diskurzusok irányába való megnyitását is jelentette – voltaképpen nem más, mint a Klaniczay és Gerézy által felvetett „számmisztikai alapon megkomponált verskötet”-koncepció kiterjedt strukturális verstani kutatásokkal megalapozott továbbfejlesztése. Ez az értelmezés azonban élesen ellentmond a Klaniczay-féle *A szerelem költője*-koncepciónak, hiszen még Balassi szerelmi költészetét is vallásos kontextusba helyezi, amennyiben a kódexnek három, egymást magába foglaló szintjén is vallásos számmisztikai jelentést tulajdonít:¹⁵ a metrikai szerkezet szintjén egyrészt (rámutatva a Balassi-sor, a Balassi-strófa belső rímekkel történő hármias tagolására), az egyes mű szintjén másrészt (utalva elsősorban a Szentháromság-hoz írott, együtt összesen 99 [= 3 × 33] verssorból álló három darab – ám egy főcímmel egyetlen egységbe foglalt – himnuszra, nem mellékesen pedig a Célia-gyűjtemény verseinek fele éppen három versszakból épül fel), illetve a gyűjtemény, a kötet szintjén harmadrészt (a tervezett kötet élére eszerint feltehetőleg az imént említett Szentháromság-himnuszok – *Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem* – kerültek volna, ezeket követte volna 33 egyéb – isteni dicséret, illetve könyörgés – műfajú istenes vers, majd a 2 × 33 vegyes műfajú világi – szerelmi és vitézi – tematikájú vers). Balassi (tervezett) költői életműve ebben a koncepcióban egyetlen monumentális Szentháromság-szimbólum, ahogy a maga léptékében valamennyi (verstani értelemben vett) Balassi-sor is az. Tovább erősíti eme „vallásos” Balassi-képet a költő határozott visszadatálása: Horváth rendszerében Balassi éppenséggel nem a középkor vallásos világképétől megszabadult reneszánsz szerelmi költő (voltaképpen napjainkig ezen az értelmezésen alapul Balassi-oktatásunk), hanem – a magyar nyelvű udvari szerelmi költészet megalkotójaként – a legelső magyar trubadúr,¹⁶ vagyis a középkori trubadúrlíra magyar reprezentánsa, így tehát a „vallásos” középkor költője.

Pirnát értelmezése – filológia, narratíva, intertextus

Pirnát Antal Balassi-monográfiája nem hozott éles fordulatot Balassi recepciójában, sőt, ez feltehetőleg nem is állott szándékában, ám számos kitüntetett pontján jelentéke-

¹⁴ E fordulat lépcsőfokai: HORVÁTH Iván, *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, ItK, 1970, 672–679; Uő., *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, ItK, 1972, 290–306; Uő., *A versézők modellezése*, ItK, 1973, 380–397; Uő., *Balassi poétikája (Kérdések)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1973, 33–41; Uő., *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, ItK, 1976, 613–631; Uő., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, i. m. A továbbiakban Horváthtal kapcsolatban ez utóbbi műre hivatkozom.

¹⁵ HORVÁTH, i. m., 65–66.

¹⁶ Balassi és a trubadúrlíra kapcsolatának kérdéséről bővebben lásd HORVÁTH, i. m., 103–112, 157–275; SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

nyen módosíthatja, árnyalhatja Balassi-képünket. A következőkben egyes címszavak mentén kísérel meg bemutatni a könyvet.

A *virágének*. Ez a fő témája a könyv első felének. A probléma jól ismert: voltaképpen mit is neveztek irodalmi középkorunkban virágéneknek? Pirnát itt Gerézdi Rabánnal száll vitába, aki a virágéneket a szerelmes énekkel azonosította. Ugyanis, olvashatjuk a tanulmányban, a szerelmi tárgyú költeménynek több típusa is létezett. A középkori és a reneszánsz poétikák három stílusnemet különböztettek meg, ezek: a humilis (alacsonyrendű), a mediocris (középszerű) és a sublimis (magasrendű, emelkedett). Pirnát szerint ugyanezt a kategorizálást találhatjuk meg Sylvester János Újtestamentum-fordításának utószavában, ahol is a szerző a metaforikus nyelvhasználatról értekezvén röviden kitér a virágénekekre is, amelyben megcsodálhatjuk „az magyar nípnek elműinek éles voltát az lelísben, mell nem egyéb, hanem magyar poesis”,¹⁷ de amelyet mindjárt „alávaló”-nak is minősít már a következő mondatban. Mi ennek az ellentmondásnak a magyarázata? Pirnát szerint nem lehet más, mint hogy a virágének olyan szerelmi (tehát – egy Bibliafordító számára legalábbis – alantas) tárgyú költemény, amely azonban kifinomult, magasrendű metaforikus nyelven íródott: „Nem dicsfrem, azmirül ez illen énekek vadnak, dicsfrem az beszédnek nemessen való szerzísit.” A virágének tehát a sublimis stílusnembe tartozik, míg az általában vett énekek a mediocris, a „naponkid való szólás”-ok, az előbeszéd, a szólásmondások pedig a humilis stílusnembe. „A *virágének terminus* Sylvester szótára szerint tehát *sensu proprio* csakis *magasztos, emelkedett stílusú szerelmes éneket* jelentett.”¹⁸

Pirnát tisztázza azt is, hogy maga Balassi feltehetőleg mely verseit tekinthette virágéneknek. Nos, egy elveszett vers kivételével, úgy tűnik, a Júlia-versekről van szó, legalábbis amennyiben hitelt adunk ehelyütt bírált könyvünknek. Ezt írja ugyanis Balassi (feltételezve, hogy a bejegyzés tőle magától származik, s nem a későbbi másolótól): „Jobb ríszre a virágénekeket inkább mind Juliáról [szerzette]”. Magam úgy vélem, ez a megfogalmazás inkább csak annyit jelent: a virágénekek legnagyobb része Júlia-vers. Ez természetesen nem érvényteleníti Pirnát virágének-értelmezését, hiszen Balassi egyéb szerelmes versei is jobb ríszre emelkedett stílusú irodalmi alkotások (szemben például Az *cortigianáról*, Hannuska Budowskionkáról szerzett *latrikánus* verssel).

Az *inventio poetica*. A sokat vitatott fogalom jelentését Pirnát szintén a már idézett Sylvester-utószó segítségével próbálja tisztázni. A humanista fordítónál a következőket olvashatjuk: „Íl [= él vele, tudniillik a „mű nípünk” az átvitt értelmű nyelvhasználattal] énekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, mellekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elműinek éles voltát az lelísben, mell nem egyéb, hanem magyar poesis” (kiemelés tőlem – B. G.). Nos, a kiemelt „lelís”, azaz lelés (= találás) szó, amely, mint olvashatjuk, nem más, mint magyar poézis, tehát ez a bizonyos „lelés” terminus Pirnát szerint nem más, mint a latin „inventio” magyarítása. Az „invenire” ige mint *poétikai terminus* ugyanazt jelenti, mint a francia „trouver” vagy az olasz „trovare” igék: „vulgá-

¹⁷ PIRNÁT, i. m., 10.

¹⁸ *Uo.*, 16 (kiemelés Pirnáttól).

ris nyelven verset szerez'. Sylvester tanulmányában tehát finoman megkülönbözteti egymástól a „poesis”-t, „a klasszikus szabályoknak megfelelő görög vagy latin nyelvű költészetet”¹⁹ és a „lelés”-t, a magyar poesist, vagyis a vulgáris nyelvű versszerzést, latin kifejezéssel az „inventio”-t. „Inventio poetica”-nak már csupán azért nevezzük e tevékenységet, hogy az „inventio” terminus retorikai jelentésétől elhatárolhassuk. Az inventio poetica pedig egyszerre jelenti a vulgáris nyelvű költést/költészetet és magát a költeményt. Ezek után már azt gondolhatnánk, Balassi valamennyi verse ilyenformán „inventio poetica”. Csakhogy a vulgáris nyelven szerzett vers ekkoriban mint „ének” funkcionált: specifikuma a zenétől kölcsönzött ritmus. A „poesis” megkülönböztető sajátossága ellenben már az ókortól fogva a „fictio”. Vagyis Balassi műveinek műfaja általában egyszerűen csak „ének”, az „inventio poetica”-k esetében viszont – fiktív, a költői képzelet alkotta – „költemény”: „Az olyan vers, amelynek a tárgya nem ilyesfajta látomás és fikció, a kor divatos elméletei szerint nem is költemény, csak *história*.”²⁰

A kódex szerkezete. Ami a kódex szövegkorpuszát illeti, Pírnát részben megőrzi a „megkomponált verskötet” koncepcióját, ám a számmisztikai (ezen keresztül pedig áttételesen teológiai értelmű) szempontok helyett inkább a kódex narratív finomszerkezetét teszi meg vizsgálódása tárgyának. Másrészt bizonyos értelemben Rimay koncepcióját követi, amennyiben három, tematikus alapon elkülönülő verscsoportra osztja a lírai életművet: a szerelmes énekek, illetve az istenes énekek könyvére, valamint öt darab „bujdosóének”-re, mindezt azonban úgy, hogy közben érintetlenül hagyja a kódex legnagyobb részét: a „Nagyciklus” a 61. számú versig (az *Egy katonaének – In laudem confiniorum* címűg) alkotja eszerint a szerelmes énekek könyvét, a kódexben a 61. vers után üresen hagyott lapokra utólag bemásolt Zrínyi-verseket követő 71–75. vers alkotja a bujdosóénekek ciklusát, míg az istenes énekek – talán a költő által eredetileg hosszabbra tervezett, de végül abbamaradt-abbahagyott – könyve a szerelmes énekek könyvét záró költeménnyel veszi kezdetét, mégpedig kifejezetten koncepcionális okokból, amelyekre a későbbiekben visszatérünk. A Célia-ciklussal nem foglalkozik érdemben a könyv (feltehetőleg azért, mert szerzője e kérdésben elfogadhatónak tartotta a létező – noha viszonylagos – szakirodalombeli konszenzust). A $3 \times 33 + 1 = 100$ darabos kötettervet tehát Pírnát élesen elutasítja, de korántsem tartja lehetetlennek, sőt valószínűsíti, hogy maga a költő mégiscsak összeállított egyfajta – koncepciózus – verssorozatot. Ez a sorozat azonban nála nem szorul *különösebb* rekonstruálásra, csupán az adott verssorozat behatóbb vizsgálatára, „inveniózusabb” értelmezésére. Ezt tekintjük át a következőkben.

Narratív szerveződés. Az említett 61 darabos, szerelmi énekeket tartalmazó gyűjtemény (tehát a voltaképpen „Nagyciklus”) Pírnát szerint kétféle módon is részekre osztható: egy külső logika alapján $1 + 32 + 28$ versre (az *Aenigma* című vers, a költő házassága előtt szerzett versek, a költő házassága után szerzett versek – ez a felosztás tehát megfelel a pozitívista szemléletű biográfiai értelmezésnek), egy belső, inherens logika szerint viszont $1 + 30 + 30$ versre. Ezzel a második felosztással vázolja fel nekünk Pírnát

¹⁹ *Uo.*, 12.

²⁰ *Uo.*, 36; lásd még PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.

a gyűjtemény narratív szerkezetét: eszerint a rejtvény voltában – a mű címe itt egyben műfaji megjelölés is! – az egész gyűjteményre utaló *Aenigma* című költemény után harminc különféle szerelmes vers következik, mintegy minden egyes „leélt” életévnek szimbolikusan egy-egy verset feleltetve meg (hiszen a biográfiai szerző, Balassi 30 évesen házasodott, másrészt a fikció szerint Venus már születésekor „megkérte” a versgyűjtemény – nevezzük így – narratív alanyát), a következő harmincas ciklus viszont már „a bűn, a bűnhődés és a súlyos büntetés után visszanyert szabadság története”.²¹ Az elveszett 31. vers – amelyet (a világi versek ciklusában!) két vallásos vers (egy lengyel ének fordítása és egy Balassi szerzette bűnbánat és könyörgés) követ – ugyanis *feltehetően* a Venus elleni fellázadást beszélte volna el, aminek következménye lenne a bűnhődésként értelmezett Júlia-ciklus.²² Pirnát koncepciójának sajátossága, hogy az e második harmincas sorozatot bevezető *Egy katonaének* című verssel kezdődött volna szerinte a költő istenes verseinek (a kódex másolója által említett) tulajdonképpeni gyűjteménye, így tehát, mivel e sorozatot talán a 61-es ciklus után folytatólagosan tervezte a szerző, e vers esetleg kétszer szerepelt volna egymást követően. Ezt a lehetőséget is megengedi azonban a vers kiemelkedően fontos volta. Ez a vitézi ének létesít ugyanis narratív kapcsolatot a két ciklus, a 61 darabos szerelmi és a 10 darabos istenes között. Ezzel a kétségkívül nagyvonalú megoldással Pirnát olyan útra csábítja követőit, amely a Balassi-életműnek a trubadúrlíra, még inkább pedig a híres-hírhedt – ám csak kevésbé ismert – trubadúréletrajzok²³ felől történő értelmezhetősége irányába vezet; ahogy ugyanis ezen trubadúréletrajzok tipikus záróformulája, hogy a trubadúr választott hölgye szolgálata után végül keresztes lovagnak – Isten katonájának – vagy szerzetesnek – Isten szolgájának – szegődik, éppúgy a vitézséget tematizáló *Egy katonaének – In laudem confiniorum* az összekötő kapocs Balassinál Venus, tehát egy antik, pogány isten és a keresztény Isten szolgálata között (és itt talán kevésbé a változásra, a szolgálat kedvezményezettje személyének megváltozására kellene felfigyelnünk – noha az is figyelemre méltó: míg ugyanis Venus a szerelem istene, addig a kereszténység Istene a szeretet, amely megkülönböztetés napjainkban ugyan jóformán csak magyar nyelven működik, de amelyet például a középkori német nyelv szintén ismert –, hanem éppenséggel a kevésbé szembevető konstans összetevőre: magára a szolgálat tényére).

Ez az értelmezés mellesleg az első igazán megnyugtató kísérlet a vitézi énekeknek az életműbe – sőt, a kódex narratívájába – való szerves beillesztésére, a szerepe már pusztán ezért is kiemelkedő, a korábbi értelmezések ugyanis elsősorban a katona-költő életrajza felől közelítették meg e költeményeket, Pirnát trubadúréletrajzok ihlette koncepciója viszont itt is sajátosan poétikai szempontokat érvényesít.

Poétika, korszakolás. Pirnát szerencsés módon tesz megkülönböztetést az életrajz különböző „tényei” között, és következetesen mellőzi azokat, amelyek nem feltétlenül szükségesek az értelmezéshez. Ez a disztingválás jelentkezett már a 61-es ciklus alterna-

²¹ PIRNÁT, az 1. jegyzetben i. m., 75.

²² *Uo.*, 71–74.

²³ A hivatkozott trubadúréletrajzok (eredeti műfajmegjelölésük: vida) sajnos nem hozzáférhetőek magyar nyelven, és Pirnát idegen nyelvű elérhetőségüket is elmulasztja megadni. Lásd PIRNÁT, i. m., 55.

tív felosztásában (egy külső, életrajzi és egy belső, narratív logika szerint), a – korábban kevés figyelemre méltott – költői fikció erőteljes hangsúlyozásában, a narratív szerkezet felvázolásában, a trubadúréletrajzok értelmezésbe való bevonásában, de ugyancsak ez működik a műfaji meghatározottság kimutatásában. Pírnát szerint ugyanis Balassi két „nagy” műve – a Nagyciklusként ismert verssorozat és a *Szép magyar comoedia* – egyaránt a „nagy szerelem” történetét mondja el (a költő precízen kidolgozott intertextuális utalások révén gondoskodik róla, hogy leendő olvasói azt gondolják: a komédia és a Júlia-ciklus nagyjából egy időben keletkezett), csak éppen engedelmeskedve önnön műfaji követelményeiknek: a komédia (mint ekkoriban jóformán mindig) „happy end”-del (azaz a főszereplők házasságával) végződik, a versciklus éppen ellenkezőleg, aminek magyarázata, hogy a hagyomány (esetünkben: a trubadúréletrajzok) szerint a trubadúr sosem veszi feleségül a megénekelt hölgyet (sőt, nem is közeledik felé házassági szándékkal).²⁴ Pírnát tehát autonóm – az irodalmi hagyomány jellegzetességén alapuló – magyarázatát adja a verskötet és a dráma egymáshoz való viszonyának, amiből kiindulva ráadásul messzemenő következtetéseket von le a költő korszak-besorolásával kapcsolatban. Amíg ugyanis Horváth Iván szerint Balassi az első magyar trubadúr, ilyenformán tehát az irodalomtörténeti középkor szereplője, addig Pírnát, noha elfogadja Balassi költészetének középkori jellegét, a *Szép magyar comoediát* a humanista hagyomány keretein belül értelmezi, vagyis inkább a költő irodalomtörténetileg köztes pozíciójára hívja fel a figyelmet: Balassi szerinte már ismeri és használja a humanista poétikát (amint ezt drámája – egy olasz humanista, Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztor-drámájának átköltése – egyértelműen bizonyítja), de a számára meghatározó ének-műfajban a régi – tehát középkori, a trubadúr-hagyományon alapuló – etikai és poétikai normákhoz ragaszkodik. Balassi eszerint nem az első magyar, hanem az utolsó (igazi, jelentős) európai trubadúr, aki ugyanakkor azonban up-to-date magyar humanista is.²⁵ Ebben a koncepcióban elsősorban nem arra kell felfigyelnünk, hogy a két hagyomány egyszerre van jelen Balassinál (ezt eddig is tudtuk), hanem a hagyományok közötti „váltás” műfaji meghatározottságára.

Figyelemre méltó az az érvelés, amellyel Pírnát azt igyekszik bizonyítani számunkra, hogy Balassi igenis egy létező lovagi jellegű szerelmi költészet szöveghagyományának végpontján (de legalábbis semmi esetre sem a kezdőpontján) áll. „Asszony” szavunk eredetileg ’királynő’-t, majd ’úrnő’-t jelentett, és csak a 16. századra szilárdult meg mai ’nő’ jelentése. Mire következtethetünk ebből? Pírnát szerint „ha egy nyelvben azt tapasztaljuk, hogy a nyelvet használó férfiak a nőket általában »úrnőnek« vagy éppen »hűbéruruknak« címezik, joggal gondolhatunk arra, hogy ott volt lovagi nőkultusz [...]. Ha feltételezem, hogy a középkori Magyarországon volt lovagi nőkultusz, akkor joggal feltételezhetem azt is, hogy volt lovagi jellegű szerelmi költészet is.”²⁶

Hasonlóan kristálytiszta logikával magyarázza meg Pírnát azt a sajnálatos tényt is, hogy – Balassi költészetét leszámítva – e költői hagyomány művei nem maradtak fenn

²⁴ PIRNÁT, i. m., 54–55.

²⁵ *Uo.*, 59.

²⁶ *Uo.*, 52.

számunkra. A magyar világi arisztokrácia egészen a 15. század végéig jórészt írástudatlan volt; ha tehát költöttek is a számukra – illetve asszonyaik számára – énekeket a magyar „trubadúrok”, e költészet (de legalábbis annak befogadása) nélkülözötte az írásbeliséget, ennek következtében viszont a leghalványabb esélye sem lehetett az írott hagyományozódásra. Ezzel szemben a 16. század folyamán megszületik a magyar nyelvű világi írásbeliség, „s mihelyt ez megtörtént, elénk is toppan az első »szerelmes énekeket« szerző magyar költő Balassi Bálint személyében”.²⁷

És arról se feledkezzünk meg, hogy még Balassi szerelmi költészete (akárcsak színdarabja) is csak a csodálatos véletlennek köszönheti fennmaradását: a kódex, amelyben e versek *egyedüli példányai* rejlének, 1874 előtt tulajdonképpen „el volt veszve”, nem létezett a recepció számára (eltekintve a kéziratos hagyomány által átörökölt kisebb verscsoporttól).

Amire Pirnát maga nem utal, de ami koncepciójából logikus fejleményként kibontható: ha a trubadúréletrajzok mintájára a szerelmi történetet szervesen összekapcsoljuk a bujdosó- és főleg az istenes versekkel, meglepő eredményre jutunk; azt találjuk ugyanis, hogy a humanista poétikát követő *Szép magyar comoedia* mellett voltaképpen a trubadúr-poétika szellemében fogant lírai életmű is egy komédiát prezentál számunkra, mégpedig a szó középkori értelmében (ahogyan e műfajmegnevezést maga Dante is értelmezte!²⁸), vagyis kedvezőtlenül induló, de szerencsés véget érő verbális műalkotást, amely vonatkozások azonban ezúttal nem a szerelmi élettel vagy a házassággal állnak megbonthatatlán kapcsolatban, hanem az üdvtörténet nagy narratívájával. Ha tehát következtetésünk helyes, akkor Balassi olyannyira ugyanazt a történetet írta meg két élesen eltérő felfogásban, hogy még a két mű műfaja is azonosnak tekinthető. Eszerint a kódex egyszerűen a komédia középkori poétikát követő és teológiai értelmezést implikáló változata, míg a pásztordráma ugyanezen irodalmi műfaj megnyilvánulása a humanista poétika és egy profán értelmezői horizont metszetében.

„A szerelem törvényei”. Pirnát művének kétségtelenül érdekes, kihívó pontja Balassi szerelemtanának összefoglalása kilenc pontban. E pontok – röviden áttekintve – a következők: 1. „A költőt már születésekor kiválasztja magának a szerelem istennője”; 2. „A szerelem tüze tehát kezdettől fogva a költő szívében ég. Ez a tűz persze hol csak parázslík, hol pedig fellángol. Ha fellángol, ez Amor vagy Cupido műve”; 3. „Amor nyilat viszont a kegyes viseli a szemében, s akkor sebezi halálra a költőt, amikor szemben van vele”; 4. „A költő, akit a szerelem megsebzett, a kegyes *rabjává* lesz [...]. Ez volna a »bússzerző szerelem«”; 5. „Ha a kegyetlen kegyes rabját megszanja, és viszonzza szerelmét, akkor a költő ujjong [...]. A *rabot* tehát a viszonzott szerelem felszabadítja és *szolgává* teszi”; 6. „A *szolga* és a kegyes viszonya lényegében megfelel a vazallus és a hűbérúr viszonyának”; 7. „A szerelem törvényei a nőkre ugyanúgy érvényesek, mint a férfiakra”; 8. „Törvényszerűen a reménytelen szerelem a büntetése annak a nőnek, aki hűséges »szolgáját« hűtlenségével, oktalan »kegyetlenségével« elúzi magától, s arra

²⁷ *Uo.*, 53.

²⁸ DANTE, *Tizenharmadik levél* = DANTE *Összes művei*, Bp., Magyar Helikon. 1962, 510.

kényszeríti, hogy egy másik »kegyesnél« keressen vigasztalást”; 9. „A szerelem szolgálata és a szerelmes énekek szerzése csak ifjú emberhez illik.”²⁹

Érdemes összevetni mindezeket Szabics Imre hasonló áttekintésével. Szabics azt tette vizsgálata tárgyává, hogyan jelenik meg a „fin'amor”, az udvari szerelemtan provanszál fogantatású ideológiája Balassi verseiben. Ő a következő pontokat tartja említésre érdemesnek: 1. „A szerelem és a szeretett nő azonosítása”; 2. „A szeretett nő előtti meghódolás (*obediensa*)”; 3. „A szerelem rabsága”; 4. „A szerelmes halála”; 5. „A szeretett nő elérhetetlensége”; 6. Platonizmus.³⁰

A két koncepció különbözősége könnyen észrevehető, de nem lényegi, és elsősorban abból eredeztethető, hogy amíg Szabics a trubadúrok szerelemtanának jelenlétét próbálta felkutatni Balassinál, vizsgálata tehát fogalmi indíttatású, addig Pirnát magukból az egyes költeményekből vonta el Balassi „saját” szerelemtanát, vagyis tevékenysége „szoros” szövegértelmezés eredménye.

A *releváns kontextus*. Végezetül figyelmet érdemel még az a mód, ahogy Pirnát a verskötet narratív szerkezetét „visszacsempészi” az autonóm irodalmiság, illetve a Balassival kapcsolatban releváns irodalmi hagyomány területére. Amíg ugyanis a versgyűjtemény frissen felfedezett narratívája Varjas Bélánál³¹ mint „lírai önéletrajz” kerül a genetikai (tehát szerző-) elvű megkésett pozitivizmus hatókörébe – egyben egy Balassi költészete számára nem kifejezetten releváns, a 18–19. század fordulójáról eredeztethető kontextusba helyezve azt³² –, Horváth Iván pedig, bár jó érzékkel fordítja figyelmét a narratíva fiktív mikrostruktúrái irányába (összefüggésben az „inventio poetica” fogalmának általa adott újraértelmezésével, amely szerint minden egyes „inventio poetica” – márpedig Horváthnál a kódex 40. versével kezdődően, illetve az 55. verssel bezárólag valamennyi költemény e műfaj reprezentánsa! – egy-egy – mégpedig a gyűjtemény fikciójához képest is, vagyis a fiktív makrostruktúrában belül mintegy kétszeresen – fiktív szerelmes levél),³³ de a makrostruktúra helyére a kereszténység „nagy elbeszélését” állítja, addig Pirnát a makrostruktúrát egy tisztán irodalomtörténeti érdekelttségű és kétségkívül releváns kontextusból, a trubadúréletrajzok – a magyar irodalmi hagyományban mindenképpen, de a modern ideológiai vonatkozások szempontjából ugyancsak – apokrif „elbeszéléséből” eredezteti. Sőt, ez a megoldás kétszeres haszonnal jár: oly módon tudjuk ugyanis megőrizni a keresztény szöveghagyomány intertextuális jelenlétét (hiszen, emlékezzünk csak, a trubadúr végül kereszteslovagnak vagy szerzetesnek szegődik, működésének végkimenetele tehát üdvtörténeti szempontból kedvező irányba mu-

²⁹ PIRNÁT, i. m., 61–66.

³⁰ SZABICS, i. m., 56–86.

³¹ VARIAS Béla, *Balassi házasságáig szerzett énekeinek ciklusa = Régi magyar századok*, Bp., 1973, 7–10; Uő., *Balassi Nagyciklusa*, ItK. 1976, 585–612; HORVÁTH Iván szerint a „lírai önéletrajz” kifejezés Klaniczay Tibortól származik, lásd a 13. lábjegyzetet.

³² A különféle kontextusok relevanciájáról – ráadásul éppen Balassival kapcsolatban – érdekes dolgozatot adott közre SZILASI László *Nyakvers (Irodalmilag releváns kontextus-e az angol jog?)* címmel a deKON-csoport *deKONFERENCIA* [I.] című kötetében, Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, é. n.

³³ HORVÁTH, i. m., 79–90.

tat), hogy egy pillanatra sem hagyja el az autonóm irodalmiság territóriumát (vagyis a trubadúr-hagyományt).

Összegzés. Pirnát műve, ezt bátran kijelenthetjük, kiterjedt kutatásokra építkező, rendkívül alaposan – és élvezhető stílusban – megírt, *invenciózus* alkotás, értelmezéseinek némelyike véleményem szerint legalábbis versenyképes a vetélytársak-kollégák interpretációival. A visszhangtalanság, úgy vélem, nem is elsősorban a textus hibája (bár gyenge, kifogásolható pontjai kétségtelenül vannak, gondolok itt például a kódex ominózus 31. versére, amelynek Pirnát kardinális szerepet szán értelmezésében, noha a vers maga maradéktalanul elveszett), talán inkább a rossz időzítése és a majd’ két évtizedes publikációs késlekedése. Ráadásul Pirnát egyetlen irodalomelméleti-irodalomtudományi iskolához sem kapcsolódott (ellentétben Horváthtal, aki a hetvenes években kétségtelenül a strukturalizmus által ihletetten – noha monográfiája utószavában az ekkoriban kibontakozó befogadás-esztétikára hivatkozva³⁴ – dolgozta ki koncepcióját, amelyet a kilencvenes években vélhetően dekonstruktív indíttatással számolt fel), ami irodalomtudományunk jelenében-közelmúltjában mindenképpen egyfajta „hendikepes” állapotot implicál. Nem célom azonban Pirnát apologetájává előlépni, ezért csak annyit jegyeznek még meg, hogy ahogyan Pirnát – már „előre”, a könyv megjelenése előtt, igaz, csupán kéziratos formában hozzáférhetően – átértelmezte Horváth művét, úgy értelmezi át, teszi ismét megszólító érvényűvé Pirnátét Horváth újabb megszólalása Balassi-ügyben. Ez az átrendeződés a témája írásom következő fejezetének.

A rekonstrukció dekonstrukciója

A Balassi-recepció eddig legújabb jelentős eseménye Horváth Iván tudományos „palinódiája”:³⁵ elméletének bizonyos filológiai önellentmondásaira hivatkozva Horváth feladta korábbi koncepcióját – amely napjainkra „általánosan elfogadott elmélet”-té, mintegy a kuhni értelemben vett paradigmává³⁶ nőtte ki magát –, sőt annak legkíméletlenebb kritikusaként lépett elő. A szövegleszármazás behatóbb vizsgálatából és az „általánosan elfogadott elmélet” bizonyos anomáliáiból arra következtet ugyanis, hogy a kódex fennmaradt szövege valójában meglehetősen hűen örökölte ránk a költő saját koncepcióját, a szöveg igen közel áll az autográf eredetihez: „forráskritikai szempontból nagyon, nagyon jó”.³⁷

Mi következik ebből? Nem más, mint hogy kódexünk általunk ismert formájában alkot egységes egészet: nincs szükség a szerkezet rekonstrukciójára, nincs szükség „eszményítő” Balassi-kiadásokra, az előttünk fekvő szövegsorozat maga a szerkezet, az eszményi kiadás pedig éppenséggel a kódex hű átirata, amelynek szerves részei a korábban anomáliaként kezelt szöveghelyek: a *Valahány török bejt...*, a Célia-ciklus, a verseket

³⁴ *Uo.*, 298–299.

³⁵ HORVÁTH, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen*, i. m.

³⁶ THOMAS S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete*, Bp., Gondolat, 1984; Bp., Osiris, 2000.

³⁷ HORVÁTH, i. m., 187.

bevezető és megszakító prózai betétek egyaránt. Ebből pedig az következik, hogy a jelenlegi paradigmánkban legradikálisabbnak számító – mert annak intencióit elutasító – értelmezés egyben a legkonzervatívabb, ugyanakkor a leginkább magától értetődő. Ez az értelmezés azt állítja, hogy Balassi költészetét úgy kell befogadnunk, ahogy az ránk hagyományozódott. A jövő ezek szerint – a filológia, a textológia jelenleg legkorszerűbbnek számító álláspontjához hűen – egy olyan Balassi-kiadásé, amely forráshűen közli a költő valamennyi fennmaradt versének valamennyi szövegváltozatát, mégpedig lehetőség szerint annak eredeti kontextusában. Igaz, Horváth nem veti el teljesen a 3×33 verset tartalmazó esetleges kötettervet, de pusztán mint tervet tartja lehetségesnek: „Van tehát egy tényleges 33-asunk, egy rejtetten 33-as és egy olyan, amely tisztára képzetes. Aztán a *Célia-ciklus* még ezt is halomra dönti.”³⁸ Szerencsére azonban nincs is szükségünk arra, hogy megpróbáljuk megtalálni ama 3×33 verset, ugyanis, bármilyen különös, a ránk maradt verssorozat (attól függően, hogy egy vagy két vers veszett-e el a *Célia-ciklus*ból, amit sajnos nem tudunk biztonsággal eldönteni) *véletlenül*³⁹ éppen 99 vagy 100 darab versből áll, tehát aki ezt kereste, annak íme, itt van a matematikailag rendezett korpusz, amely ugyanakkor az „önéletrajzi fikció” narratív logikája szerint épül fel. „És ez nem terv, nem eszményi kiadás – ez a kezünkben levő forrás adata.”⁴⁰

Horváth azonban ezzel a gesztussal részben Pírnát rehabilitációját is elvégezte, annyiban legalábbis, amennyiben Pírnát éppenséggel pontosan a kódex ránk maradt anyagának kiegészítésére irányuló törekvéseket elutasítandó számolt 61 költeménnyel. Rekonstrukció helyett magának a szövegtörzshöz az elemzését végezte – és éppen így jutott Horváth is jelenlegi eredményeihez.⁴¹

A kódex szerkezete Horváthot Petrarca *Daloskönyvére* emlékezteti, „a Balassi-korabeli európai líra fő-fő mintaképe”.⁴² Ezzel kapcsolatosan újabb meglepetés ér bennünket, amikor megtudjuk, hogy a kódex „eredeti” címe: *Balassa Bálint verseinek fragmentumi*; és újra csak rádőbbenünk arra, hogy a már jócskán évszázados tudományos kutatás mennyire egyértelműnek tűnő dolgokat nem vagy csak alig tud számunkra, olvasók számára „leszállítani”: Eckhardt kritikai kiadásában még csak igen bátortalanul utalt e lehetséges címre („Címe talán a XVII. század végéről való ráírás: Balassa Balint Verseinek Fragmentumi”⁴³), majd – Vadai István kódex-leírását idézve⁴⁴ – Horváth az, aki észreveszi, hogy Petrarca *Daloskönyvének* címe viszont *Rerum vulgarium fragmenta*, és nevezi egyértelműen a Balassi-gyűjtemény címének az ominózus feliratot.

³⁸ Uo., 195.

³⁹ Horváth a véletlennek fontos szerepet szán a korszerű szövegkiadás gyakorlatában, lásd a „sztochasztikus olvasás” fogalmát: HORVÁTH Iván, *A legnehezebb kérdés* = H. I., *Magyarok Babelben*, i. m., 199–201.

⁴⁰ Uo., 196.

⁴¹ Mivel a Horváth Iván-i palinódia éppen 1997-ben, egy esztendővel a Pírnát-monográfia megjelenése után látott napvilágot, nem lehetetlen, hogy Pírnát koncepciója közvetlenül hozzájárult Horváth elméletének visszavonásához.

⁴² Uo.

⁴³ BALASSI *Összes művei*, id. kiad., I, 25. Idézi HORVÁTH, i. m., 197.

⁴⁴ HORVÁTH, i. m., 197.

Ami viszont mindebből következik, az az, hogy Balassi korszakolását újra felül kell vizsgálnunk, hiszen Horváth új értelmezése – akárcsak Szőnyi György Endre dolgozata,⁴⁵ amelyet mellesleg az 50 éves Horváthnak ajánl – kifejezetten Balassi petrarkista „besorolását” támasztja alá. Nincs tehát nagy felfedezés, hiszen korábban is tudtuk, hogy a „fő-fő mintakép” évszázadokig Petrarca volt; a legoptimálisabb megoldásnak pedig kétségtelenül az tűnik, ha Balassit valahová a középkor (a trubadúrköltészet) és a reneszánsz közé helyezzük mint kronológiailag kései, ám a tradícióhoz való viszonya szempontjából naiv, „korai” petrarkistát.⁴⁶ Így tehát Balassi nemhogy az első magyar *trubadúr* lenne (amint korábbi elméletében Horváth állította), hanem csupán egyike Petrarca számtalan követőinek, a maga korában nem is a legkorszerűbb módon. Ez bizony ismét közelebb áll Pírnát felfogásához, aki szerint Balassi „az európai irodalomban [...] az utolsó igazi lovagi költő”.⁴⁷

Ahogy Pírnát könyve nem „érvénytelenítette” Horváthét, ugyanúgy természetesen Horváth új írása sem érvénytelenítheti Pírnátét. Ennél is fontosabb felismerés lehet azonban számunkra az, hogy Horváth új írása viszont hasonlóképpen nem érvényteleníti régebbi koncepcióját. Azt viszont mindenképpen kijelenthetjük, hogy amíg a régi koncepció megalapozó elmélete – a strukturalizmus – ma már némiképp korszerűtlenné vált, addig az új Horváth-írás – nem is elsősorban maga a textus, hanem az intertextus: a viszony Horváth korábbi álláspontjával – inkább kompatibilisnek tűnik napjaink irodalomtudományos áramlataival.

Engedtesék meg ezúttal a recenzensnek, hogy ne válasszon – és az olvasónak, hogy belátása alapján szabadon választhasson – a „külömb-külömbféle” rendelkezésre álló értelmezések közül. Hadd mondhassuk azt: a Balassi-kódex olyan sokrétű, bonyolult szervezettségű szövegkomplexum, amely nem pusztán megengedi, de el is várja, mintegy kihívja, hogy egymástól jelentősen eltérő olvasási stratégiákkal külön-külön, vagy épp több ilyen stratégiával egyszerre közelítsünk hozzá – abban a reményben, hogy a mű még számtalan befogadási stratégia létrejöttét engedi és követeli meg tőlünk, és hogy még hosszú ideig fog számunkra szellemi kihívást jelenteni első jelentős, világirodalmi rangú magyar nyelvű költőnk hagyatéka.

Benke Gábor

⁴⁵ SZŐNYI, i. m.

⁴⁶ Uo., 268–269.

⁴⁷ PÍRNÁT, i. m., 8.

STANKO ANDRIĆ: THE MIRACLES OF ST. JOHN CAPISTRAN

Budapest, CEU Press, 2000, 454 l.

Ki hitte volna pár évtizeddel ezelőtt, hogy a csoda a racionalizmus korában is megtalálja a maga helyét? A piacterekről vagy háromszáz éve eltűnt, visszahúzódott a búcsújáró helyekre meg a vallástörténet mélyebb zugaiba. ám az utóbbi húsz-harminc évben az érdeklődés előterébe került. Persze nem ugyanabban a közegben és nem ugyanabban a minőségben. Szinte egyszerre vették észre többen is, hogy jelentős segítséget nyújt a társadalom múltjában terpeszkedő fehér foltok föltérképezéséhez. A csoda bepillantást enged azokba a problémákba, amelyekre az események mindennapos híradói – krónikák, oklevelek, relációk – nemigen vetnek ügyet. Ez az oka annak, hogy a kutatás ismét a felszínre hozza a sokáig feledéssel takart dokumentumanyagot.

E tekintetben magunkat különösen szerencsésnek mondhatjuk, mert Kapisztrán János – akit bízást vallhatunk a magunkénak – páratlan gazdagságú örökséget hagyott ránk. A hithirdetés gazdag eszköztárából ő a csodát választotta. Valóságos nagyüzemet épített ki maga körül, több tucatnyi szakavatott munkatárssal, évtizedek során kifinomított technológiával és adminisztrációval, körültekintően megszervezett propagandagépezettel, és ezek révén olyan sikerrel, amelyet sem azelőtt, sem azóta felül nem múlt senki. A precízen vezetett belső nyilvántartás szerint míg e földön járt, 34 halottat támasztott fel, 370 haldoklót hozott vissza az életbe, 36 némat, 123 vakot, 920 bénát gyógyított meg. A beindított mechanizmus az alkotó halála után is tovább forgott, és még a 17. század végén is működött. „Az

ő segítségül hívására a vakok látnak, a sánták járnak, a bélpoklosok megtisztulnak” – írja évekkel később Varsányi István ferences vikárius. A végső összesítés ez idáig nem történt meg, de nem kétséges, hogy a zárómérleg valahol a tízezres tételszám körül járhat. (És ki tudja, nem kell-e számolnunk a jövővel is?) Mint az imént említett szakirodalomból látom, egy átlagos újabb kori csodatévő számlájára talán ha 15–20 eset írható.

Stanko Andrić ebben a Klaniczay Gábor vezetésével készült PhD disszertációban a szentté avatásra tett kísérletek első, 1526-ig terjedő szakaszának anyagát gyűjtötte össze nagy gonddal, elsősorban azt, amely a holttest körül, Újlakon történt eseteket regisztrálja. (Ezek vannak a legjobban és összefoglalóan dokumentálva.) Felkutatta a jegyzékeket (Nápoly, Párizs, Róma, Velence) és az egyedi följegyzéseket, az ügy körül keletkezett egykorú dokumentumokat, fellapozta a forráskiadványokat és átnézte az egész szakirodalmat. Ez meg is látszik a könyvön: minden fejezethez 10–20 lapnyi jegyzet csatlakozik. A források közül egyet nem találtam: „Narrationes historicae de factis et gestis” (ÖNB, Cod. 13.855). És talán haszonnal forgathatta volna G. A. Sessa da Palermo monumentális gyűjteményét (kézirata az Ara Coeliben, fakszimiléje megjelent 1985-ben).

A források számbavétele után bevezetésül végigpillant a magyar és bosnyák obszervancia első időszakán, vázolja Kapisztrán János magyarországi tevékenységét, főleg a rendtörténet vonatkozásában, egy rövidke fejezet szól az 1456-os nán-

dorfehérvári ostromról, majd részletesebben a további események első számú színhelyéről, a Szerém megyei Újlakról (Ilok), amely az elhunyt szent testét a tárgyaló időben őrizte. Minthogy a maga korában nem jelentéktelen várossal behatóbb ismertetés sosem készült, az itt olvasható összefoglaló – gazdaság, birtokviszonyok, kiváltságok, kolostorok és templomok, etnikai, nyelvi, vallási viszonyok – önmagában is figyelmet érdemel. A tanulmánynak egy nagyobb része a csodák regisztrálásának körülményeivel foglalkozik, a kiküldött bizottság, Geszti János és Soproni Péter működésével, a korai életrajzok keletkezésével, ezzel együtt a szentté avatást támogatókkal és tekintélyes ellenzőivel, az újra meg újra meginduló és elakadó eljárással, amely aztán a mohácsi katasztrófát követően jó időre megszakadt. (Szóvá kell tennem, hogy Soproni munkáját *Praeconizatio* címen emlegeti, csakúgy, mint mindenki. Okkal, mert már az 1523-as első kiadás – Apponyi H 179 – így közli. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy *praeconisatio* vagyis *kihirdetés* az újonnan kinevezett püspököt illette meg, Soproni viszont minden bizsonnyal *magasztalni* óhajtotta hőseit, vagyis *Praeconiatiót* írt. Lehet, hogy a különbséggel maga sem volt tisztában?) Érdekesek azok a számítások és táblázatok, amelyek a források egymás közötti összefüggéseit, az eltérések és átfedések mennyiségét mutatják ki. Ha figyelembe vesszük, hogy térben és időben igen szűk határokról van szó, ezek hozzájárulhatnak a korabeli információáramlás folyamatának és sebességének pontosabb megismeréséhez. Az egész dolgozatot jellemzi a statisztikus szemlélet; a tárgyhoz képest szokatlanul sok a táblázat, a szám és a számítás. Ezt

feltétlenül pozitívumnak kell tekintenünk, azonban az is igaz, hogy az adatokból levonható következtetések sokszor hiányoznak. Ezt nyilván a szerző is tudja, mert kifejezi azt a szándékát, hogy néhány fejezeten még tovább kíván dolgozni.

A közölt adatok és kimutatások lehetőséget adnak a jegyzékekben rögzített epizódok társadalomtörténeti hasznosítására. Az ember azt hinné, hogy a csoda azon kevés jelenségek közé tartozik, amelyek nem ismernek osztálykülönbséget. Sőt, hogy elsősorban az alsóbb régiókat érinti, elvégre leginkább ezekben merülnek föl olyan problémák, amelyeket önerőből nem lehet megoldani, amelyeken csak az Ég segíthet. Úgy látszik azonban, hogy ez nem így áll. A sírnál történt események a legnagyobb hatást természetesen a környékre gyakorolták, a csodák harmadrésze a helybelieken segített, de nyomban utánuk néhány távolabb fekvő gazdag város következik, Szeged, Csongrád, Buda. Mintha tehát a lakosság mozgását nemcsak a távolság szabná meg, hanem bizonyos mértékig az anyagi helyzet is. Ugyanerre mutat a megsegítettek társadalmi helyzetének elemzése: a 156 ismert állású, foglalkozású között a túlnyomó többség, 49 nemes, 26 egyházi személy, tízen fölül vannak a kereskedők, szűcsök, szabók, nagyobb számban akad castellanus, deák, familiáris, varga. Másokkal (mészáros, molnár, kőfaragó, festő, kovács, halász és a többi) 1–2 esetben találkozunk. Úgy látszik, hogy a részvételhez egy bizonyos műveltségi szintet is el kellett érni. Erre mutat az is, hogy a szerencsések között 64 % a férfi és csak 36 % a nő. Valószínű, hogy a legalul tengődőknek módjuk sem volt a sír fölkeresésére, de információ hiányában készítésük sem. Andrić nemzet-

közi összehasonlító adatokat is közöl, amelyekből ugyanez olvasható ki. Egy recenzió keretei természetesen nem adnak lehetőséget a téma részletesebb taglásá-

ra, de arra igen, hogy a könyvben rejlő lehetőségekre felhívjam a figyelmet.

Kulcsár Péter

EDIT SZEGEDI: GESCHICHTSBEWUSSTSEIN UND GRUPPENIDENTITÄT. DIE HISTORIOGRAPHIE DER SIEBENBÜRGER SACHSEN ZWISCHEN BAROCK UND AUFKLÄRUNG

Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2002, 450 l. (Studia Transylvanica, 28).

A Studia Transylvanica című sorozat köteteként jelent meg a fenti címmel Szegedi Edit eredetileg *Tradition und Neuerung in der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie vom Barock bis zur Aufklärung* cím alatt, Teodor Pompiliu vezette alatt készült disszertációja. Az értekezés igen ambiciózus és igényes munka, s talán a disszertáció követelményeinek is megfelelni akarván úgy foglalkozik közel két évszázad erdélyi szász történetírásával, hogy széles európai háttérrel értelmezi a kutatásai középpontjában álló jelenségeket. Egy személyes mozzanatokat is tartalmazó bevezetés után kutatástörténeti áttekintés következik, majd nagy és jól tagolt fejezetek foglalkoznak a 17. századi európai és erdélyi helyzet általános bemutatásával (*Umbruch in Europa im 17. Jahrhundert*), illetve a történetírás európai tendenciáinak (*Die europäische Geschichtsschreibung im 17. Jahrhundert*) felrajzolásával. Ezután tér át könyvének tulajdonképpeni tárgyára, amelyet két új nagy fejezetben dolgoz ki: *Die Grundlegung der siebenbürgisch-sächsischen historiographischen Tradition; Die siebenbürgisch-sächsische Geschichtsschreibung vom Barock zur Aufklärung*.

A történeti és eszmetörténeti háttérrel felvázoló fejezetek arról tanúskodnak,

hogy Szegedi Edit sokat olvasó, s olvasmányait világosan elrendezni tudó eruditus történész. Soknyelvű olvasmányanyag alapján igen plasztikusan rajzolja fel a szakirodalomban oly gyakran hangoztatott 17. századi válságjelenségeket. Nagyon jól sikerült alfejezetekben szól a kultúra különböző szintereiről, az állam és egyház viszonyáról, a korszak végén egyre markánsabban jelentkező *Entkonfessionalisierung* kíséreléseiről. Ugyanez vonatkozik a 17. századi Erdély politikai életét bemutató alfejezetekre: jól megformált részleteket olvashatunk az erdélyi századok kultúrájáról, az ebben a közösségben intenzíven jelentkező eszmei törekvésekről. Egészében véve azonban ennek az első nagy egységnek meg kell küzdenie a túlságosan nagyot markolás veszélyeivel. Hajlamos vagyok ezzel magyarázni a túlságosan általános, s helyenként banális vagy anakronisztikus megállapításokat. Ilyennek gondolom annak folyamatos hangsúlyozását, hogy a kora újkori Erdély társadalmi „teozentrische (oder eher) ekklesiozentrische Gesellschaft” volt. El tudom képzelni, hogy a benyújtott disszertáció esetében követelmény volt a szűkebb téma ilyen tág keretek közé helyezése, ám a német nyelvű monográfia összeállítása során már el lehetett volna

tekinteni ezektől a keretektől, illetőleg számot kellett volna vetni azzal, hogy kik is a *Studia Transylvanica* sorozatban német nyelven megjelenő szöveg olvasói, a könyv elsődleges címzettjei. Logikus lett volna tehát az európai helyzetkép szinte teljes mellőzése és az erdélyi fejlemények részletesebb bemutatása. Kisebb mértékben vonatkozik ez a megállapítás az európai történetírás 17. századi tendenciáit felvázoló második nagy fejezetre is. Rendkívül jól sikerült, igen frappáns, szinte tankönyvbe illő portrék és részletek (ilyen pl. a Bossuet- vagy Thuan-életrajz és -portré) váltakoznak kevésbé sikerült, nagyon vázlatos vagy elnagyolt egységekkel (Hobbes-, Puffendorf- vagy Spinoza-alfejezet). A téma rendkívül tágas és szer-teágazó voltából is következik, hogy a gazdag és soknyelvű szakirodalmat moz-gató szerzőnél itt már komolyabb hiányos-ságok is kitapinthatók. Talán a *Das huma-nistische Erbe* fejezet feltűnő soványsága is magyarázható azzal, hogy néhány alap-vető tétel is hiányzik a bibliográfiából. Ezek közé tartozik E. Kessler alapvető 16. századi (részben az *ars historica* körébe tartozó) szövegeket hasonmás kiadásban közlő antológiája. A nagyon sok jó megfi-gyélést, bizonyos fejlődési folyamatok plasztikus bemutatását méltányolva is említést kell ugyanakkor tennünk az alfe-jezetnek három koncepcionális hiányossá-gáról. Az első az *ars historica* műfaj szinte teljes figyelmen kívül hagyása. Szerzőnk úgy mutatja be a történetírásnak az itáliai humanizmussal megindult átalakulását, hogy szinte csak alkalmilag csúszik ki tolla alól egy-egy megállapítás a történet-írás mibenlétéről szóló reflexiókról, ezek belső fejlődési tendenciáiról, s így arról sem találunk semmit monográfiájában,

hogy Magyarországon milyen recepciója volt ennek az elméleti irodalomnak. Igen jellemzőnek kell tartanunk, hogy Jean Bodin ebben a műfajban megkerülhetetlen *Methodusa* nem kap részletes bemutatást, s így persze azt a kérdést sem teszi fel, hogy születtek-e Magyarországon és Erdélyben hasonló szövegek. Mivel a szakemberek szinte axiómának tekintik, hogy a kelet-közép-európai térség nagyon szegény az ilyen típusú metaszövegekben, említésre méltó, hogy Zsámboky János vagy Szik-szai Fabricius Balázs tollán keletkeztek ilyen, a magyar irodalomtörténészek által elemzett és számon tartott szövegek, sőt egy újabban előkerült Szamosközi István-értekezést sem lehet jelentéktelennek tar-tanunk. A bevezetésnek ez a hiányossága néhány fejezetben nagyon megbosszulja magát. Georg Kraus *Siebenbürgische Chronik*jának értelmezése során például részben az újabb magyar kiadás bevezető-jére támaszkodva olvashatunk ugyan va-lamit arról, hogy Kraus mit merített a pa-dovai történeti iskolától, ám ennek a törté-neti iskolának a bemutatása a nemzetközi tablóból kimarad, s így ezek a bekezdések nem kapják meg megfelelő helyüket a könyv kompozíciójában. De még ennél is fájdalmasabbnak érezzük ezt a hiányossá-got a könyv zárókövetkeztetéseit olvasva, ahol (425) azt találjuk, hogy az erdélyi magánkönyvtárak legújabb vizsgálatai sze-rint a 17. században megnőtt a fogékony-ság a történetírás elmélete és módszertani újításai iránt, s hogy ebben a megélénkű-lésben Bodin történetfilozófiája volt a kiindulópont.

Másfelől az európai tendenciák bemu-tatása során talán arra is tekintettel lehetett volna lenni, hogy milyen irányzatoknak és műveknek volt erős recepciója az erdélyi

írásbeliségben. A Bodin-példa ebből a szempontból is beszédes. Szegedi Edit teljes joggal hangsúlyozza két ízben is (325, 326) annak fontosságát, hogy Johann Tröster hivatkozik Bodin *Methodus*ára, ám az említett hiányosságok, Bodin jelentőségének elhallgatása következtében a levegőben lógnak ezek a megállapítások. A magunk részéről tehát szívesebben látnunk volna egy olyan második fejezetet, amely a mégiscsak jobban ismert, korszakos jelentőségű, nagy személyiségek (Hobbes, Puffendorf, Spinoza, Richard Simon, Pierre Bayle) rovására részletesebben szólt volna azokról a kisebb jelentőségű, de a 17–18. századi erdélyi iskolai oktatásba bekerült szerzőkről, akiknek recepciója – milyen beszédes tény – alkalmanként jóval erőteljesebb volt, mint a legnagyobbaké. A monográfia 56., 59. és 72. lapján például azt olvashatjuk, hogy Christoph Cellarius jelentős tettet hajtott végre, amikor 1685-ben megjelent művében antik, középkori és újkori szakaszra osztotta fel az emberiség történelmét, majd szerzőnk arról ír (385), hogy Johann Filstich *Tentamen historiae Vallachicae* című munkájának felosztása a Cellarius által kidolgozott elvet követi, sehol sem olvashatunk azonban sem Cellarius pályájáról és fontosságáról, sem az erdélyi recepció útjáról. Hozzá hasonlóan gyakran szerepel magyarországi és erdélyi könyvtárak és kéziratárak régi anyagában az a Georg Horn, akinek *Brevis introductio in historiam universalem* című művéről egyetlen mondatot sem olvashatunk Szegedi Edit monográfiájában. Mivel a szerző ismeri az erdélyi olvasmánykultúrára vonatkozó forráskiadványokat és kutatásokat, arra kell gondolnunk, hogy további feladatnak tartja az ebből adódó tanulságok

levonását. Ez ellen nincs kifogásunk, hiszen nem lehet minden munkát egyszerre elvégezni, ám helycsnek láttuk volna, ha erről a korlátozásról ír valamit a könyv bevezetőjében. Az íméntiekben nem is azt kívántuk hangsúlyozni, hogy nem használja fel az összehozható adatok teljességét, hanem a nemzetközi tendenciákról és az erdélyi törekvésekről írottak következetesebb és feszezebb összedolgozását hiányoltuk. Egy ilyen összedolgozás kiszűrte volna a felesleges ismétléseket is (a pietizmust például kétszer mutatja be a 44. és a 200. lapon), s talán elkerülhető lett volna néhány problémakör nagyon gyors és könnyű kezű elintézése is. A humanista tradíció fentebb szóvá tett kezelése mellett ilyennek gondolom Cellini, Petrarca vagy Galeotto Marzio végtelenül leegyszerűsített emlegetését (152–153).

A könyv legfontosabb és legjobb része a fő témát kidolgozó negyedik fejezet. Nem mernénk azt állítani, hogy egyformán színvonalas minden részlete, hiszen problematikus vagy vitatható megállapításokat idézhetnénk ezekről az oldalakról is, de azt igenis állíthatjuk, hogy az európai és a magyarországi szakemberek számára is sok meglepetést tartogató, érdemben és főleg kimerítően még nem tanulmányozott és rendkívül érdekes írásbeliség tárul fel a monográfia c lapjain, amelyeknek érdekléscsökkentő gondolatmenetei arra ösztönözhetik az olvasót, hogy elolvassa ezeket a részben kéziratban maradt, részben nyomtatásban is megjelent szövegeket. Szegedi Edit a 16. századi előzményekig visszanyúlva, nagyon jól megválasztott idézetekkel dolgozva rajzolja fel a legfontosabb tendenciákat. Lényeges megállapításokat olvashatunk a magyarországi szakemberek által talán legjobban ismert Christian Schesäus-

ról is, de még fontosabbak a több generáció által évszázadokon keresztül tovább írt *Album Oltardianum*-ról (1526–1659) vagy a *Chronicon Fuchsio–Lupino Oltardinum*-ról írottak. Ugyanez vonatkozik a brassói és a szebeni falchrónikák bemutatására. Nagyon jelentősnek tarthatjuk, hogy még a valamelyest ismert munkák esetében is fontos információkat kapunk a korabeli kéziratokról is, s így a mű végén közölt bibliográfia, s különösen a *Források* című része fontos segédeszköze lesz a további kutatásnak is.

A munka gerincét adó nagy fejezetből három alfejezetet, illetőleg témakört tartok föltétlen kiemelendőnek. Az egyik az a mintegy 60 lapnyi egység, amely Georg Kraus nemrégien teljes terjedelmében magyarul is megjelent *Siebenbürgische Chronik*-jával foglalkozik. (Vogel Sándor fordítása Várkonyi Ágnes bevezetőjével *Erdélyi krónika* címmel 1994-ben látta meg a napvilágot.) Bizonyos, hogy ez a jól megválasztott idézetekkel dolgozó, s egy-egy részlet tartalmát is nagyon szemléletesen összegző rész arra is képes, hogy a kérdéskör nemzetközi szakemberei számára is érzékeltesse ennek a szerzőnek a rendkívüli fontosságát. De különösen képessé teszi erre az a szemlélet, amely R. Várkonyi Ágnes említett bevezetőjéhez csatolkozva a nemzeti elfogultságok programszerű félretolására törekedve igyekszik kijelölni Kraus helyét a 17. századi történeti irodalomban. Nagyon meggyőző érvelésben mutatja itt be szerzőnk, hogy miképpen érték el Kraust is azok a magyarok megnyilatkozásaiban már a 17. században is felbukkanó sztereotípiák, amelyek a szászok politizálását így vagy úgy a Habsburgokhoz húzónak vagy a szűkkeblű nemzeti önzés bástyái mögül kitekinteni

nem tudónak láttatták. Azok a sorok, amelyekben Szegedi Edit árnyaltan mutatja be, vajon miképpen kapcsolódhatott össze a segesvári történetíró gondolatvilágában a lehető legszerveesebben a nagyon is büszke szász öntudat és a nem kevésbé intenzív erdélyi identitástudat, a könyv legsikerültebb lapjai közé tartoznak. Ráadásul a szerző arra is vállalkozik, hogy az egyik legszenvedélyesebb 17. századi magyar író, Szalárdi János és Kraus egy-egy szövegrészletét is összehasonlítsa, s itt különösen az a megdöbbentő, ami-képpen a szász történetíró soraiból a városi ember szemléletének rendkívül karakterisztikus vonásait bontja ki.

A további fejezetek részletező bemutatása helyett hadd emeljem ki két téma nagyléptékű és szemléletes felrajzolását. Az egyik esetében azzal ismerkedhetünk meg, hogy miképpen alakult ki az erdélyi szászok vezető szerepet betöltő egyházi és világi köreiből egy rendek feletti össz-erdélyi identitástudat. A monográfia e kérdéskörrel foglalkozó egyik részlete magyarul is megjelent a Limes című folyóirat 2002/1. számában Báthory István és az erdélyi szászok történeti, politikai tudatának kialakulása címmel. Ez a cím jelzi is a fő tételt: Báthory István trónra kerülését követően gyorsul fel ez a folyamat, mivel a katolikus uralkodó erdélyi trónra kerülése szinte kibékülést hoz a szász nemzet és a fejedelemség között. Az erdélyi felekezeti viszonyok egészét illetően is rendkívül fontos ez a megállapítás, hiszen visszafelé nézve megvilágítja, milyen elemi erejű volt az önmagukat ortodox evangélikusként meghatározni akaró vezető körökben a rettegés és viszolygás a kálvinista, majd ariánus János Zsigmond fejedelem és környezete esetleges térítő

akcióitól. Másfelől egy újabb szempontból világítja meg, hogy Báthory valláspolitikájában mennyire messzire ható érvénnyel tudott találkozni az eretnekek között mégiscsak a legelfogadhatóbbnak tartott evangélikus ortodoxia támogatása az államalaksulat békéjére, nyugalomára és nemzetközi elfogadottságára hivatkozó érveléssel.

Szerzőnknek a romantikus nemzeti és a leegyszerűsítő marxista elképzelésektől viszolygó szemlélete a leginkább talán azokban a szövegrészletekben teljesedik ki, amelyek az erdélyi szász nemzet genealógiájára, a politikai szerep történeti indoklására vállalkoznak. A föltétlenül szükségesnél talán kicsit többször marasztalja el verbálisan is ezt a Kelet-Közép-Európában minden közösségben törvényszerűen felbukkanónak tekintett s a gondolkodást megbénító kliséket és sztereotípiákat produkáló veszedelmet, ám ez az idegenkedés szerencsére főleg annak tárgyyszerű bemutatásában nyilvánul meg, hogy a Melanchthon és Caspar Peucer műhelyében megfogalmazott történeti, egyháztörténeti megfontolásokból kiindulva miképpen jelenik meg és módosul a szászság erdélyi létét történeti érvekkel legitimálni akaró elképzelés. Szerzőnk szerint szinte a teljes 16. században visszhang nélkül maradt a wittenbergieknek az az elmélete, hogy a szászok azonosak lennének a Noé fiaival: Sémre, majd Aramra és Geterre visszavezethető gótokkal. Úgy látja, hogy Albert Huet szebeni királybírónak az 1591-es gyulafehérvári országgyűlésen elmondott híres beszéde alkalmazta először (itt még a védekezés pozíciójából) ezt az elképzelést, s a gótokat immáron a dákokkal is azonosítva és a szászok bennszülött voltára hivatkozva utasította vissza a magyar nemességeknek azokat az érveit,

hogy ők csupán vendégek, újonnan érkezettek és bevándorlók lennének (*hospites advenae et peregrini*). Szegedi Edit körültekintő és plasztikus képet rajzol fel arról, hogy Georg Kraus, Matthias Miles, Johann Tröster vagy Lorenz Töppelt tollán miféle módosulásai alakultak ki ennek az alapsémának, s miképpen épülnek be ezekbe a víziókba a korábbi, 16. századi szolidabb, a szászokat Nagy Károly vagy II. Géza magyar király által a 12. században betelepítettnek gondolt elképzelések. A monográfia részletesen foglalkozik ugyanakkor e koncepció legargumentáltabb „belső” kritikájával, Valentin Franck von Franckenstein *Breviculus originum nationum et praecipue saxonicae in Transilvania* című munkájával. Ő nem fogadta el azt a változtatást sem, amelyet Lorenz Töppelt II. Andrásnak a szászok részére 1224-ben kiadott oklevelében, az ún. *Andraneum* szövegében eszközölt, aki szerint a szövegben nem az állna, hogy behívták őseiket (*vocati*), hanem az, hogy adományban részesítették őket (*donati*). Szerzőnk a mögöttes politikai applikációkat sem elhallgatva, egy új, eszményeihez nyilvánvalóan közelebb álló szemlélet letéteményeseként méltatja és mutatja be Valentin Franck munkáját.

Szerencsére néhány alfejezet erejéig megmarad a régi szemlélet további részletezésénél is, s így páratlanul izgalmas panorámát kapunk arról, hogy ez a múltkeresés miképpen van jelen a szászok egyháztörténeti munkáiban. Ha ugyanis őseik nem jöttek, hanem olyan bennszülöttek Erdélyben, akik már a kereszténység korai évszázadaiban is itt voltak, akkor szembe kellett nézniük azokkal a korai egyháztörténeteszeknél olvasható megállapításokkal is, amelyek szerint a gótok

Áriosz követői lettek. A régiségnek áldozva Georg Haner vagy Martin Schmeizel el is ismerte ezt, s természetesen abban találtak vigaszt, hogy a náluk későbben jött magyarok és székelyek viszont pogányok voltak. (A kevésbé „átszellemült” Schmeizel nem zárja ki, hogy a szászok között is lehettek olyanok, akik visszaestek a pogányságba.) Rendkívül fontosnak tartom, s Szegedi azt is meggyőzően mutatja be, hogy mindez együtt jár a reformáció szerepének újraértelmezésével is, amelyet egy Szent Istvánnal megkezdett, de következetesen végig nem vitt reformációs folyamat betetőzésének tekintettek. Nincs mód arra, hogy itt akár csak felvillantsam: a monográfiában leírtak hallatlan fontosak a további erdélyi felekezetek történeti reflexiói kontextusa szempontjából, ezért csupán jelzem: az evangélikus szászok múltkeresésének ezek a dokumentumai együtt olvasandók mindazzal, ami a többi felekezetben részben a most említett munkákat megelőzően, részben folytatás gyanánt a 18. században a múltteremtő igyekezet jegyében történt. Az esztörténeti párhuzamosságok és érintkezések lenyűgözően érdekes világa tárul majd fel a latin, német és magyar szövegek együttes olvasója előtt.

Az ilyen kutatásokra való ösztönzés tehát óriási értéke ennek a monográfiának, amelynek szerzője sok tekintetben már eddig is figyelt az erdélyi szászokon kívüli fejleményekre. Ha azonban azt mérlegeljük, hogy mennyire használta fel könyvében a témájával nem csupán érintkező magyarországi tudományosság újabb eredményeit, akkor igencsak ellentmondásos kép bontakozik ki előttünk. Láthatóan jól ismeri és használja az erdélyi magyar történészek forráspublikációit és dolgoza-

it, ám a magyarországiak felbukkanása és kezelése tele van esetlegességekkel. A sztereotípiák elleni említett küzdelemben többször hivatkozik R. Várkonyi Ágnesre, s megdorgálja Balogh F. Andrást azért, mert a szövegösszefüggésekből kiragadva értelmezi Johann Tröster *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* című művét. Heltai Gáspár krónikájáról Nemeskürty István tanulmánya alapján szól, Gunst Péter monográfiáját használja a magyar történetírás reneszánszkorai történetére vonatkozóan, s Font Zsuzsa publikációit is hasznosítva szól a pietizmus recepciójáról az erdélyi szászok között. Nyilvánvalóan kiegyensúlyozatlan ez a kép, s hosszú listáját tudnám adni azoknak a szövegkiadásoknak és feldolgozásoknak – Csonka Ferenc Scheaeus-, Vásárhelyi Judit és Jankovics József Bethlen János-kiadásától elindulva Benc Sándor, Heltai János, Kosáry Domokos, Máté Györgyi dolgozataiig, amelyek felhasználása tanácsos lett volna.

Magyarországi kutatóként ugyanakkor egyszerűen megmagyarázhatatlan számomra, miképpen lehetett erről a témáról írni Bartoniek Emma és Kulcsár Péter munkáinak ismerete nélkül. (Bartoniek Emma neve csak úgy szerepel a monográfiában, mint akire R. Várkonyi Ágnes hivatkozik a Kraus-kiadás bevezetőjében, Kulcsár Péternek pedig még ezt a közvetett hivatkozást sem sikerült elérnie.) Mivel Szegedi Edit tudásunk szerint kapcsolatokat ápol erdélyi és magyarországi szakemberekkel, hajlok arra, hogy ezeket a konzulenseket is felelőssé tegyem ezért a súlyos hiányosságért. Vagy még mindig ott tartanánk, hogy nem sikerült hozzájutni a munkáikhoz?

Világos mindenesetre, hogy a humanista történetírás fentebb szóvá tett felszí-

nes kezelésétől megóvta volna a monográfiust Kulcsár Péter szövegkiadásainak és dolgozatainak ismerete, míg Bartoniek Emma lassan négy évtizede íródott, nagy és alapos összefoglalása (*Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat gyanánt, Bp., 1975) kiindulópontul szolgálhatott volna több fejezet számára. Nem egyszerűen arról van szó, hogy értelmezési szempontok maradtak így látóköri kívül, hanem nem vehette figyelembe azokat az elemi textológiai-filológiai összefüggéseket sem, amelyeket néhol csupán jelez, másutt viszont nagyon is alaposan körbejár a hazai szakmai közvéleményben joggal megkerülhetetlennek tartott feldolgozás. *Hazai német történetírók* címet viselő fejezete például csak úgy ontja a Kraus vagy Töppelt forrásaira vonatkozó megállapításokat. Vitája és megbeszéltnivalója is lenne Szegedinek Bartoniekkal, hiszen a magyarországi szerző azt állítja, hogy Frölich Dávid *Das uralte Deutsch–Ungarische... Landsmann-*ja fogalmazta meg először azt az elképzelést, hogy a dákok Erdély germán őslakói lennének, s Tröster és Töppelt ebből a műből merített a későbbiekben. Szegedi Editnél – mint a fentiekben láttuk – Huet volt a kezdeményező, s meg is fogalmazza, hogy a szász királybíró által kezdeményezett elmélet a későbbiekben Frölichen keresztül csak visszatért Erdélybe. Mielőtt bárki leszólná ezt az avítnak látszó elsőségkeresést, sietek leszögezni, hogy ennél jóval többről van szó, úgy vélem, arról, hogy mennyire volt intenzív és mindennapi az eszmetörténeti érintkezés a hazai németiség két nagy csoportja, a zipserek és a szászok között. Talán ez a példa is mutatja ugyanakkor, hogy a további kutatási

programok összeállítása előtt Bartoniek és Szegedi szövegeit – ha megkésve is – érdemes lesz most már találkozatni.

Befejezésül néhány technikai jellegű észrevétel. Azt mondtuk, hogy a kötet végén közölt bibliográfia fontos segédeszköz lehet a további kutatásoknak. Apróbb hiányosságok azonban ebben is akadnak. Helyesebb lett volna minden esetben az eredeti művek címét felvenni, s legfeljebb csak ezt követően feltüntetni a modern antológiákban szereplő címváltozatokat. Bojti Vercs Gáspár tehát a *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen* szerzője volt, s nem a Veress Dániel által kiadott antológiában (*Emlékezetül hagyott írások*) szereplő *Bethlen Gábor tetteiről* című műé. Félrevezető tehát a különféle címek mechanikus átvétele ebből a szöveggyűjteményből. Ott ugyanis legalább a jegyzetek elmondják, hogy Keserői Dajka Jánosnak nincs *Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei* című műve, csupán David Pareushoz intézett híres levelének egy részletét adják ezen a címen, a külföldi olvasót azonban félrevezetheti a 20. századi szerkesztői címadásoknak az átvétele. Nagyon helyeslem egyébként, hogy a szerző feltűntette az ebben és a további antológiákban szereplő magyarításokat is, ám a következetesség megkövetelte volna, hogy ez minden esetben megtörténjék. A tanulmányok visszakeresését megnehezíti, hogy a bibliográfia nem veszi fel külön tételként a tanulmánykötetek címét, így esetenként nagy munkába kerül ezek azonosítása. A nagyon hasznos névmutatóban is akad néhány hiányosság: a legsajnálatosabb az, hogy a latin nyelvű idézetek névanyagát nem vette fel.

Balázs Mihály

**KILIÁN ISTVÁN: A PIARISTA DRÁMA ÉS SZÍNJÁTÉK
A XVII–XVIII. SZÁZADBAN. ISKOLAI SZÍNJÁTÉKAINK TÉMARENDJE
EGY REPREZENTATÍV JEZSUITA MINTA ÉS A TELJES PIARISTA
FELMÉRÉS ALAPJÁN**

Budapest, Universitas Kiadó, 2002, 429 l.

Ez a monográfia Kilián István eddigi életművére teszi föl a koronát, hiszen – mint a könyv irodalomjegyzékéből is kiderül – a szerző 1967 óta publikál a 18. századi iskolai színjátszással kapcsolatos tanulmányokat. Kutatási területe kezdetben a mai Magyarország északkeleti felére terjedt ki, majd pedig az 1980-as évektől megkezdte a piarista iskolai színjátszással kapcsolatos adatok gyűjtését az ország teljes területéről. Ennek végeredménye *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* című sorozatban 1994-ben megjelent piarista adattár volt, amely ennek a monográfiának is alapját képezi.

Kilián István azonban többre vállalkozott annál, mint hogy az adattárában föltárt adatokat tematikai szempontból elemezze. A kötet első, méghozzá igen terjedelmes része ugyanis párhuzamként öt jezsuita iskola (Nagyszombat, Pozsony, Székesfehérvár, Eger, Sárospatak) színpadának tematikáját és közönségét mutatja be, ami annál értékebb, mivel a jezsuita színháztörténeti adatokat összegyűjtő Staud Géza nem foglalta össze kutatási eredményeit. A szerző ezeket a fejezeteket az 1970-es és az 1990-es években önállóan megjelent tanulmányai alapján állította össze. Talán érdemesebb lett volna azonban ezeket jobban összefésülni, mivel kissé zavaró, hogy egyes adatok hasonló összefüggésben akár három-négy helyen is említésre kerülnek.

A kötet következő fejezetei az egyes piarista iskolák színjátszását mutatják be

alapítási sorrendben. Ezek a fejezetek a kötet igazi újdonságai, hiszen ilyen részletes elemzések és ismertetések egy-két iskola kivételével (Podolinról, Kisszebenről és Nyítráról a szerzőnek már korábban megjelentek tanulmányai) még nem készültek. Sajnos azonban nem kapunk arra választ, hogy a magyaróvári, szentannai és kőszegi iskolák színjátszása miért maradt ki ebből a kötetből is, csakúgy, mint az 1994-es adattárból. Pedig a magyaróvári iskola nem is régen megjelent története szerint például 1762-ben egy *Judit és Holfernes* című darabot adtak elő az iskola diákjai (MIHÁLY Ferenc, SZAKÁLY Ferenc, SZIRÁNYI Péter, *A 250 éves mosonmagyaróvári gimnázium története*, Mosonmagyaróvár, 1989, 29).

Minden egyes piarista iskolai színpad ismertetése előtt rövid bevezető olvasható az iskola, illetve a város történetéről, etnikai és vallási viszonyairól. Ezek azonban olyan részletekre is kitérnek, amelyeknek a színjátékhoz kevés köze van (pl. a város nevének okleveles előfordulásai), miközben talán fontosabb részleteket homályban hagynak. Több szót érdemelt volna például a konviktusok és az iskolák viszonya, vagy például az, hogy Privigyén működött a magyar rendtartomány noviciátusa is, amelynek növendékei szintén adtak elő darabokat, mint például Kácsor Keresztély *Rosáját* (157–158). A szerző demográfiai adatokat is közöl az egyes városokról, ám érthetetlen, hogy ezeket miért Fényes Elek 1851. évi geográfiai szótárából, valamint a

Révai nagylexikonból merítette, mivel ezek néhol alig, máshol pedig egyáltalán nem fedik a 18. századi viszonyokat. Például Vácott az 1851. évi 2300 református helyett a 18. században egyetlenegy sem élt, mivel a püspök-földesúr kitiltotta őket, és ugyanígy Debrecenben az 1851. évi 2000 fő helyett 100–150 évvel korábban csupán 2–3 állami tisztviselő családja alkotta a katolikus egyházközséget. Érdeemes lett volna tehát korábbi összeírásokat, kánoni vizitációkat vagy helytörténeti munkák adatait fölhasználni.

Ráadásul az iskolatörténeti összefoglalókban számos pontatlan, félreérthető megfogalmazás is található. Íme néhány példa. Podolinban a kezdetkor nem lengyel piaristák telepedtek le (135), hanem morvák, sziléziaiak, magyarországi szlávok (szlovákok) és németek, akik Leipnikből menekültek Lengyelországba. Az 1720-as évek privigyei tanárai pedig szintén nem lengyelek voltak (156), hanem morvák, csehek és szlovákok. (Viszont véleményem szerint a podolini piaristák színjátzását 1692 után magyarországi szempontból akár figyelmen kívül is lehetne hagyni, mivel ez a rendház 1782-ig rendi és kulturális értelemben egyaránt Lengyelországhoz tartozott.) Pálffy Pálné nem csak „akart” jezsuitákat hozni a bajmóci uradalomba (147), hanem 1661–1662 között valóban működött ott egy jezsuita misszió. „Szászország prímásérseke” viszont sohasem járt Privigyén (159), mivel ilyen tisztség nem létezett, hanem a szász hercegi családból származó Keresztély Ágost esztergomi érsek támogatta az iskola 1714. évi előadását. A szentgyörgyi ingatlanokat átvevő piaristát nem Bojár Antalnak (167), hanem Baiar Andrásnak hívták. Mosel Antal Pestnek nem polgármestere (219), hanem szindikusa volt.

Az iskolák bemutatása után a szerző külön fejezetet szentel a legjelentősebb piarista színpadi szerzőknek Moesch Lukácstól Simai Kristófig. Itt is akad azonban korrigálni való. Fris György nevű piarista ugyanis sohasem létezett (318–319), hanem a szóban forgó darabot Száraz György (Georgius a S. Catharina, báró Száraz György személynök fia) írta. A tévedés a rövidített „Frater” szó félreolvasásából eredhet.

A pontatlanságok annak is köszönhetők, hogy a piarista rendtörténet ma még meglehetősen ingoványos terület. A rend történetére vonatkozó források ugyanis „mozgó talajt” jelentenek, hiszen a magyar rendtartomány levéltára még inkább csak fölmért, mint rendezett állapotban van, a magyarországi rendházak államosított iratainak visszaadása még mindig nem történt meg, a szlovákiai állami levéltárak a közelmúltig többszöri átszervezés alatt álltak, a romániai piarista iratok pedig csak mostanában kezdenek előkerülni rejtékhelyeiről. Mindehhez hozzájárul a számos „széttört” fond, amely plébániákra, állami és egyházi levéltárakba szóródott szét. Így ez a monográfia is közöl az 1994. évi adattárhoz képest új adatokat, például a rózsahegy (270–273) vagy a veszprémi (329) színjátékokról.

Mindez nagyban emeli Kilián István munkájának értékét, ám – sajnos vagy szerencsére – azt is jelenti, hogy ez a monográfia nem biztos, hogy teljesen végleges eredményeket tartalmaz. Az esetleges új források azonban biztosan nem fogják alapvetően módosítani Kilián István munkájának legfontosabb eredményeit, főként a gondosan összeállított tipológiai statisztikákat és ezek alapján azt a megállapítást, hogy a jezsuita és még inkább a piarista

iskolák színpadain túlnyomórészt világi jellegű előadásokat láthatott a közönség, mivel ezek elsősorban nevelési-oktatási, illetve reprezentációs célokat szolgáltak és a kegyesség vagy hitvédelem, illetve a hitterjesztés csak másodlagos elemek voltak. A két rend közötti legfontosabb különbség abból állt, hogy a piaristák a nevelést még inkább előtérbe helyezték, mint a jezsuiták, a reprezentációhoz pedig kisebb anyagi eszközökkel rendelkeztek. A két rend összehasonlításakor egyébként tekintettel kell lennünk arra is, hogy bár a piaristák Magyarországon – főként a korszak vége felé – a jezsuitákkal vetekedő nagyságú iskolahálózattal rendelkeztek, európai viszonylatban a két rend nem volt „azonos súlycsoportban”. Ezért támaszkodtak tehát a magyar piaristák is a nemzeti jezsuita színpadi irodalomra.

Az összegző munka során azonban ki-rajzolódnak azok a területek is, ahol még további feladatok várhatnak a drámakutatókra. Alaposabb föltárássra szorulnak például az iskolai színjátékokkal kapcsolatos rendelkezések, hiszen ez a monográfia sem használta föl sem a piarista tartományi káptalanok határozatait, sem SÁNTHA György alapvető összeállítását a rendalapító színjátszással kapcsolatos véleményéről (*San Jose de Calasanz*, Madrid, 1956, 1984), és elgondolkodtatóak a kötetben csupán lokálisan említett 1779. és 1794. évi tiltó rendeletek is (269, 309). Több efféle helytartótanácsi rendelet nem volt?

Új eredményeket hozhat a piarista könyvtárjegyzékek és muzeális könyvtárak kutatása, az oktatás- és zenetörténeti szempontú vizsgálat. Például Bolla Márton „éneki szerzeménye” valószínűleg jobban érthető, ha nem „lírai versegyüttesként” (306), hanem kantátaként értékeljük. Végül pedig talán egyszer előkerülnek azok a források is, amelyeket Takáts Sándor használt a 19. század végén, és kiderül, hogy miben tévedett és miben hihetünk neki.

A kötetről szólva meg kell még jegyez-nem, hogy apparátusa sajnos nem teljesen felel meg az elvárásoknak. Zavaró, hogy a közvetlen források és az azokra vonatkozó szakirodalmi hivatkozások egy-egy láb-jegyzeten belül nem válnak el. Néhol megelégszik a szerző saját vagy Staud Géza adattárának idézésével, máshol pedig kiírja a teljes forrást is. Például Privigyénél minden oldalon 4–5-ször szerepel, hogy „Catalogus studiosorum Collegij Prividiensis Scholarum Piarum Ab Anno Domini 1666–1752. KKL V. 174. 43.” és még néhány szakirodalmi hivatkozás, amikor elég lett volna az 1994-ben megjelent adattárra hivatkozni. Különösen bosszantó, hogy több, a lábjegyzetekben rövidítve idézett művet nem lehet megtalálni a bibliográfiában (pl. Dongó 1909, Papini 1894, Junker 1896, Filtsch 1887, Prónai 1912). Mindezek ellenére is alapvető monográfiával lett gazdagabb a magyar irodalomtörténet.

Koltai András

HOPP LAJOS: A FORDÍTÓ MIKES KELEMEN

Budapest, Universitas Kiadó, 2002, 438 l. (Historia Litteraria, 12).

Hopp Lajos posztumusz könyve 18. századi fordításirodalmunk történetét kivételesen becses és ugyanakkor sajátos fejezettel gazdagítja. Zágoni Mikes Kelemen emigrációban kifejtett, rendkívül gazdag, de az utóbbi évtizedekig jórészt kéziratban maradt munkái éppen a kitűnő tudós kutatásainak és gondozásának köszönhetően váltak hozzáférhetővé a mai olvasók számára. A fordítások kutatói előtt nem voltak ismeretlenek ezek a szövegek, és forrásaikra, stílusukra, jelentőségükre vonatkozóan számos tanulmány jelent meg a múlt század utolsó harmadától kezdve, amelyek azonban gyakran ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket is közöltek. Hopp Lajos a kritikai kiadások és Mikes életútjának kutatása során megszerzett kivételes ismeretanyag birtokában könyvében teljes képet adott a 18. század egyik legjelentősebb prózaírójának fordítói munkásságáról.

A könyv első része a *Törökországi levelekben* fellelhető fordítások bemutatására vállalkozik. Izgalmas kalandra hívja a *Leveleskönyv* olvasóit, feltárva, hogy az író milyen végtelenül gazdag forrásanyagból merített, milyen változatos módszerekkel élt, miközben ezeket a fordítási betéteket harmonikusan beleillesztette a saját szövegébe. Hopp Lajos felhívja figyelmünket arra, hogy a fordítások során milyen sokféle prózai műfajt használt Mikes művének gazdagítására, és arra is, hogy elkülönítésük az eredeti műtől nem mindig egyszerű. Nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy Mikes nemcsak gondolatai lejegyzéséhez választja a 18. század egyik legfontosabb műfaját, a le-

vélgyűjteményt, hanem az is, hogy a fordítások felhasználásakor a korszak legelterjedtebb módszerével a rövid műfajok egymásba kapcsolását illetve vegyítését is alkalmazza. A *Leveleskönyv* arra is bizonyíték, hogy a fordító Mikes itt azokat a hasznos, tanulságos és érdekes műrészleteket választja, amelyek valamilyen módon saját élményeihez kapcsolódnak és amelyekről úgy véli, „édes nénjének” elnyerhetik tetszését. Az elképzelt olvasó: a művelt, érzékeny nő kedvét keresve nagyrészt kortárs prózaírókat fordít. Forrásai a korabeli jellegzetes prózai műfajokhoz tartoznak: folyóiratok, így az angol *Spectator* francia fordítása, enciklopédiák és szakszótárak, ilyen Noël Chomel és Pierre Bayle műve, mese- és novellagyűjtemények, mint La Fontaine vagy gyakrabban Mme de Gomez, de vélhető forrásai között Hopp Lajos levelezésgyűjteményt és történeti műveket is feltár, amilyenek Bussy-Rabutin, Matteo Bandello, Fleury, de Vertot abbé munkái. A fordítások nyomán jelenik meg a műben néhány jellegzetes korabeli téma: a gyarmatosítás igazságtalanságainak elutasítása az ártatlan „vad” leány és a civilizált, de kegyetlen angol szcrelmi történetében, a frivol anekdota, történeti művek híres emberek hétköznapijait bemutató részletei, természettani, mezőgazdasági ismeretek, a vallással összefüggő, érdekes események leírásai, amelyeknek vonzó formát tudott adni a fordítás során. Az első fejezet azt is bemutatja, hogy a francia nyelvű munkák kizárólagos források, mivel a latin, angol és olasz nyelvű művek hátterében is mindig fellelhető francia fordításuk, amelyet a magyar szerző használ.

Hopp Lajos alapos bemutatásai és elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy a *Leveleskönyv*ben található fordítások összessége „egyedülálló a magyar széppróza történetében Faludi és Bessenyei előtt”.

Az önálló fordításokat Hopp Lajos könyvének következő négy fejezete mutatja be. Mikes Rodostóban készült tizenkét fordítását műfajuk szerint csoportosítja, megkülönböztetve az erkölcsnevelő értekező próza, a széppróza, az elmélkedő didaktikus kegyességi és a klasszikus történeti értekező próza területét. Az első körbe egyetlen művet sorol: *Az ifjak kalauza* című fordítást, amely a fejedelmi kamarás első fordítói kísérlete. A szöveget 1724 és 1751 között többször átvitotta és bővítette, jelentős átalakításokat is végrehajtva. Charles Gobinet pedagógiai és erkölcsnevelő munkája nagy erőpróbát jelentett a fordító Mikes számára. Az átdolgozások azt is mutatják, hogy a fordítások saját helyzetének átgondolására is lehetőséget adtak. Hopp Lajos módszeresen összeveti az eredetivel a különböző időpontokban készült fordításokat. Finom megállapításai érdekes eredményeket hoznak. Megállapítja, hogy Mikes felfogása változott arra vonatkozóan, hogyan használhatna leginkább fordításaival: először még úgy gondolta, saját gyerekei is hasznát vehetnék a könyvnek, később ezt a részt, valamint a bujdosásra vonatkozó utalásokat is elhagyta, szélesebb közönség felé fordulva. Arra is rámutat, hogy a fordító társadalombírálatára sokkal erősebb, amikor a francia szöveg mögé rejtőzhet, mint eredeti műveiben, hogy stílusát állandóan csiszolja, hogy a francia szerző által idézett bibliai szövegeknél az idős fordító igyekszik Káldi György fordítására támaszkodni.

A szépprózai átdolgozások körébe a könyv több, eltérő műfajú művet sorol. A *Mulatságos napok* Mme de Gomez 1723-ban megjelent műve alapján, kalandos cselekményű elbeszélésfűzérből készült átültetés, *Az idő jól eltöltésének módja* morális próza beszélgetés formájában Antoine de Courtin könyvéből, a *Keresztnek királyi útja* legendaszerű, dialogizált, misztikus-vallásos elbeszélés Benoît Van Haeften művének francia fordításából. Hopp Lajos ezeket tartja, különösen az első kettőt, Mikes legsikerültebb fordítói teljesítményének. A fordító válogat, rövidít, aktualizál, az eredeti műveknek nemcsak nyelvét, hanem helyszíneit, szereplőit, cselekményét is magyarosítja. A kalandos elbeszélések fordítása műfaji szempontból, de a szöveg-átalakítás és a stilisztikai elemek tudatos használata vonatkozásában is kiemelkedő eredmény.

Nem véletlen, hogy Mikes, aki Rákóczi fejedelmet szinte apjának tekintette, olyan nagy teret szentelt az elmélkedő kegyességi prózának, amellyel a könyv következő fejezete foglalkozik. Hopp Lajos itt is megpróbálja a lehetséges forrásokat feltárni, bemutatja a meditációs irodalom Mikesnél is fellelhető sajátos 17–18. századi jellegzetességeit, felhívja a figyelmet azokra a fordítói értékekre, amelyek a „költői próza motívumainak” alkalmazása terén jellemzik a fordításokat (Le Tourneux, Nicolas Mélicques művének adaptációjában). Ebben a csoportban a *Catholicismus* című fordítást méltatja különösképpen. François-Aimé Pouget *Catéchisme de Montpellier* címmel híressé vált írása Rákóczi és Mikes legfontosabb grobois-i olvasmányai közé tartozott. Ez a rendkívül népszerű mű, amely a 18. századi janzenizmusban fontos szerepet játszik

és összefoglalja annak tanait és történetét (a pápai tiltás ellenére 30 francia fordítása jelent meg), Mikes sajátos fordítói erényét csillogtatja meg: egyszerűen, világosan fogalmazza meg a spirituális értekezéseket, arra törekedve, hogy különböző olvasók számára érthetővé tegye mondanivalóját.

A „klasszikus történeti értekező próza” műfaji megjelölés alatt találjuk a könyvben a Dom Calmet, Claude Fleury történeti munkáiból készült, valamint a török vallásról, politikai és katonai szervezetről szóló Mikes-fordításokat. Ezek a fordítások arra is lehetőséget adnak, hogy a könyv írója bemutassa Mikes gondolatait a különböző vallásokról és feltárja történelemszemléletének elemeit.

Hopp Lajos nemcsak áttekinti Mikes fordításait, hanem a teljes Mikes-életmű ismeretének birtokában a fordító határozott képét is megrajzolja: összeveti a fordításokat az eredetivel, aminek során finom észrevételekkel kiemeli stílusának értékeit, feltárja műfaji preferenciáit, bemutatja gondolkodásmódját, írói szándékait, rámutat az írói életmű során felfedezhető azonosságokra és változásokra. Mikes fordítói gyakorlata megegyezik a korabeli európai gyakorlattal: rövidít, aktualizál, módosít az eredeti szövegen, hogy olvasói minél több hasznát vegyék az olvasásnak, hogy saját elképzelését is meggyőzően belefoglalhassa. Nagy erénye világossága, zamatos nyelve, szép, árnyalatokban gazdag stílusa. A könyv ugyanakkor érveket szolgáltat arra vonatkozóan, hogy Mikes teljes életművét be kell illeszteni irodalomtörténetünkbe, hogy a helyére kerüljön

mint a korai magyar felvilágosodás kiemelkedő képviselője. Párhuzamokat von a korabeli és a századvégi magyarországi irodalmi és fordítási törekvések és Mikes tevékenysége között, kitér a fordító Franciaországban töltött éveinek döntő szerepére. Itt említjük meg hiányérzetünket: nem kapunk választ arra a kérdésre, hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején. Nyitott marad továbbá, hogyan jutottak a fordítások kéziratai Magyarországra. A könyv nagy erénye ugyanakkor, hogy világos képet ad a források kiadásairól, hatásáról, kritikai feldolgozását adja a szerteágazó és gyakran ellentmondásoktól terhes szakirodalomnak, szerényen átengedve a felfedezéseket elődeinek. Közben gondol a későbbi kutatókra is: megjelöli a megoldatlan kérdéseket, amelyek újabb kutatásokat kívánnak.

„Azért is mondhatni, hogy a könyv a lelke az elmének...” – választhatnánk a fordítói életmű mottójául *Az idő jól eltöltésének módja* című mű egyik mondatát, hiszen a „haszontalan bujdosásba” töltött időben Mikes elméjét is a könyvek foglalkoztatják, de bennük látja a magyar ifjúság és a nők nevelésének és művelésének zálogát is. A korán elhunyt kitűnő tudós, Hopp Lajos könyve a Mikesről ismert eddigi képet alapvetően átformálja, de a 18. századi magyar irodalom történetének és fordítástörténetének újragondolását és átírását is szükségessé teszi.

Penke Olga

**ROHONYI ZOLTÁN: A ROMANTIKUS KORSZAKKÜSZÖB
(A POSZTKANTIÁNUS EPISZTÉMÉ: A FELBOMLÓ NEOKLASSZIKUS
KÁNON ÉS A KORA ROMANTIKA ALAKZATAI A MAGYAR
IRODALOMBAN)**

Budapest, Janus–Osiris, 2001, 276 l.

Rohonyi Zoltán legújabb könyve monográfiának is tekinthető, hiszen a legtöbb fejezet szerves összefüggésbe hozható az alcímként megjelölt témával, és tanulmánykötetnek is, amennyiben elég szembeutó, hogy egyes fejezetek nem a bevezetésben megjelölt „kérdésirányok” szerint készültek eredetileg. A „beavatottak” szűk köre (persze) arról is tudhat, hogy akadémiai doktori értekezés gyanánt benyújtott műről van szó, a „nem beavatottak” viszont csak abból az „elszólás”-ból értesülhetnek erről, ami nyilvánvalóan csak apró figyelmetlenség számlájára írható a 205. lapon („Ungvárnémeti Tóth László maga is helyet követelne e disszertáció ökonómiájában...”).

Rohonyi Zoltán egyébként a magyar romantika-kutatások ismert és becsült szakembere, aki több mint három évtizedes pályája során egyenletesen magas színvonalon, tanulmányok és könyvek, disszertáció-témavezetés és elbírálás, szövegkiadás és szakkritika stb. formájában foglalkozott Kölcsey, Katona, Berzsenyi és mások életművével. Tudósi alkatára kezdettől fogva jellemző a filológiai alaposág és az eszmetörténeti precizitás. Elméleti érdeklődése is régi keletű: roppant ambícióval (olyik esetben több kárral, mint haszonnal, azaz túlzott mértékben) dokumentálja szaktudományos olvasottságát, több nyelven is naprakész tájékozottságát. Ha valamit ebben (a méltányos elismerésen túl) kifogásolni lehet, éppen a szinte túlzásba vitt, a kelletténél talán nagyobb mértékben

felhalmozott, hordalékszerű filozófiai ismeretanyag. (Nem kizárt, hogy némi nosztalgia homályosítja el a látást manapság, de az lehet a benyomásunk: legnagyobb irodalomtörténészeink mindig is tisztában voltak a legfrissebb elméleti eredményekkel, de ezeket szemléletükbe építették, amennyiben hasznukat látták, s nem öles idézetekkel bizonygatták felkészültségüket.) Mivelhogy azonban ez nem kizárólag Rohonyi Zoltánra jellemző metódus, hanem korjelenség, semmi okunk arra, hogy az ő rovására tegyük szót. Maradjunk tehát annyiban: komoly, igen lelkiismeretes, nagy tudású irodalomtörténész munkáját tartjuk a kezünkben, amelynek ismerete nélkül aligha foghat bárki is a 19. század első negyedének tanulmányozásához.

Érdekes és mindenki számára tanulságos a romantika standardnak tekintett, Wellek-féle meghatározásának destabilizálásáról szóló gondolatmenet, s általában a definíciós nehézségek dolgában végzett, igen körültekintő vizsgálódásai. Kitűzött céljának is eleget tesz: a Kant utáni világértési és világértelmezési rend, a posztkantiánus episztémé érvényesülését vizsgálja a neoklasszicista kánon poétikai és diszkurzív alakzataiban, s ennek révén a romantikus korszakküszöb tradíciójának felülvizsgálatát kezdeményezi. Feladatvállalása tehát részben terminológiai: az 1810 és 1820 közötti időszakot mondja posztkantiánus episztémének, amit korábban hol koraromantikának, hol a nyelvúj-

tás korának neveztek. A voltaképpeni cél azonban (természetesen) nem a periódus megnevezésének, hanem leírásának megújítása, méghozzá például a *Délsziget* fejlődéstörténeti helyére vagy Berzsenyire vonatkozóan, aki (úgymond) a retorikai allegorikusságtól a modern allegória felé mozdul el. Katona József líráját azáltal láttatja az előzményekhez képest másféleképpen, hogy benne a bensőleg osztott tudat metaforáinak és allegóriáinak tárgyiasulását az önmagára visszareflektált én képzetének tudatosulása gyanánt írja le. Kölcsey pedig a szerepek és szerepértékű hangnemek mögé húzódásra szorítja vissza a megszólalást, hogy az önmegszórozódással iróniába torkoltassa e korbéli költészetét. Voltaképpen ilyen és ehhez hasonló teoretikus megfontolásokat visz tovább azokban a fejezetekben is, amelyek bevallottan alkalomra készült előzményekre mennek vissza (Borbély Szilárd vagy Z. Kovács Zoltán műveinek kommentálása, illetve bírálata kapcsán születtek). Rohonyi Zoltán alaptörekvése mindeközben egyértelmű: arra keres választ, hogy „a Kant utáni bölcséleti és esztétikai-poétikai mozgásirány értelmezése paradigmátikus érvényüként tételezhető-e (mint kánonképző horizont), s analógiával jogosan terjeszthető-e ki irodalmunk korábbi szituálására úgy, hogy eközben a tapasztalat eredeti és metatörténetileg is mérvadónak látszó aktív jelentése megismerési nyereségként érvényesüljön.” (38.)

Szerzőnk így fogalmazza meg (ahogy ő mondja) „kérdésirányának megismerési nyereség”-ét: „a modernség episztemológiai alapstruktúrájához metatörténetileg is kapcsolt korszak-megközelítési keret révén maga a korszak és kanonikus megragadhatóságának elvi szerkezete nyert ér-

tékindexet kulturális tudásunk szempontjából.” (54.) Külön érdeme, hogy tartja magát ahhoz a törekvéséhez, hogy lehetőleg olyan fogalmisággal éljen, amely nem azonos az egykori olvasókéval, ugyanakkor olyasmit ragad meg, ami elvileg nem lehetett számukra elérhetetlen. Ezt annak dacára vélem értéknek, hogy Rohonyi Zoltánnál kevésbé hiszek bármely múltbeli befogadás akár hozzávetőleges meghatározásának egzaktságában, s még kevésbé ellenőrizhetőségében. Belátom viszont, hogy ilyesmire szükség lehet, hiszen ezek nélkül a gondolatmenet (mely pl. a tapasztalatszerzésnek és a tudásmegalapozásnak amúgy evidensnek tűnő összefüggését taglalja) banalitásokba torkollna. Mindenesetre többször hangoztatott hermeneutikai kiindulása jegyében a közelmúlt elméleti vitáinak számbavétele és értelmezése egyértelmű tanulságokkal jár, amint ezt *A mai fogalmi keret archeológiája I: a szemléleti háterek* című fejezet idézendő passzusával is illusztrálhatni: „A retorikai értelmű klasszicista allegorizáció a romantika szimbolikus és allegorikus beszédmódjának adja át a helyét, akárcsak a retorikai irónia a reflexióban megkettőződő én romantikus iróniájának. *A Feltés* vagy *A közelítő tél* Berzsenyije rejtett és nyílt »dialógus« jegyében a *Hymnus* és a *Vanitatum vanitas* közös alakzatának szövegköziséggel is jelzett iróniájú Kölcseyjének és a *Délsziget* szimbolikus struktúrájában allegorikus nyelvű Vörösmartyjának. Ez a kánon belső szerkezetét átható változás a kánonképződés immanens és explicit irányát egyaránt feltételezi, s hogy ezzel megváltozik a korszalcetre irányuló szemlélet, az már magától érteődik.” (77.)

Köztudott, hogy mind az irodalom, mind a filozófia olyannyira autonóm szfé-

ra, hogy egymásra vonatkoztatásuk hol a vulgarizálás, hol a belemagyarázás veszélyével jár, Rohonyi Zoltán ilyenmű okfejtései azonban nagyon is gondolatébresztők. Kivételes erudíciója méltán váltja ki elismerésünket még akkor is, ha a gondolatmenet olykor nehezen követhetővé, máskor némileg sterillé válik. Az elméleti viták ismertetése nyilvánvalóan hasznos, hiszen ennek révén derül ki, mely terminust milyen jelentéssel kell társítanunk, s ez akkor is így van, ha sok-sok teoretikus polémia „felmondását” néha szívesen elengednénk. (Talán a különböző időpontokban készült szövegrészek összefűzéséből előálló kompozíció hozza magával, hogy az elméleti fogalmaktól hemzsegető fejtegetések mellett váratlanul metaforikus megfogalmazások is felbukkannak, pl. a 135. lapon így beszél Berzsényiről: „Versei nem egyformán csiszolt drágakövek, vegyületük is más-más, művének egésze viszont mélytűző gyémánt csillogásával hat...”)

Akkor a legélvezetesebb olvasmány, amikor konkrét irodalomtörténeti kérdések tárgyalásába fog, s odahagyva a könyv első harmadának értelmezői nyelvét, ropant súlyú kérdésekre keres választ. A *Döbrentei Gábor: Stúdium és szerepartikuláció* című fejezet a neoklasszika romantikába hajlását a zsenielmélet előtérbe nyomulásával illusztrálja, illetve a „megfegyelmezett zsenielv középpontba állítása” mellett a „nemzeti-történeti összefüggések” szem előtt tartásával. Egyébként is csak ritkán lehet pongyola, félreérthető fogalmazáson kapni. A 7. lapon írja: „Értelmezés nem létezhet időindexen kívül – hangzik a hermeneutikai maxima olyan kánonként, amelyet még a joghermeneutika sem tud megingatni.” Az, hogy időin-

dex nélküli értelmezés nincs, meglehetősen régi felismerés. Ez azonban kánonként nem hangozhat, legfeljebb axiómaként, hiszen a kánonat Rohonyi Zoltán a későbbiekben a Szegedy-Maszák Mihály (és mások) által adott jelentéssel használja. Arról már nem is beszélve, hogy a „joghermeneutika sem tud megingatni” kitétel azt a benyomást keltheti, mintha a joghermeneutika, illetve Emilio Betti képviselte ága számára ez „megingatandó” tétel volna, holott ha valami, akkor a joghermeneutika éppen kizárólag korba ágyazottan képzelhető el.

Kölcsey és Berzsényi vitáját kritikai-hermeneutikai folyamat példájának tekinti, mint mondja, „szemben a szakirodalom intencionális egyoldalúságával” (12). A valóságban mind a szövegalkotás, mind a szövegbefogadás az intencionáltságot is magába foglaló beállítódás, merev szembeállítás aligha indokolt. Rohonyi Zoltán valóban megkísérli a két pólus (Kölcsey és Berzsényi) egymásban való tükröztetését, ám éppen adatszerű (biográfiai) elemek segítségével, hisz a befogadói attitűdök rekonstruálása (mint korábban már utaltunk rá) fölöttébb kétséges vállalkozás. Az analógiák, vélt hatások és egybeesések (természetesen) minden kutató számára meglehetősen bizonytalan terepet jelentenek. Izgalmas például, ahogy Katona *Ilka*-bírálatából indul ki, amely szerint a monológoknak „csak ott van helye, hol az indulat annyira nőtt, hogy az indulatos elfeledkezik magánlétéről és indulatának tárgyában mintegy más testet látván, az ellen indul meg nyelve.” (208.) Nagy kérdés, hogy ezt a majdnem technikai jellegű megállapítást, mely általános érvényre aligha emelhető, hiszen ettől eltérő típusú monológokról is tudunk, mennyire indo-

kolt Kant azon tételével vetni össze, mely szerint „gondolkodni annyi, mint önmagunkkal párbeszédet folytatni.” (208.)

Maga Rohonyi Zoltán is tisztában van azzal, hogy okfejtései igazságtartalmát némelyik esetben nehéz kontrollálni. Legalábbis ilyesmire utal óvatos fogalmazásmódja: „Katona József versének meghökkenítő »nem én vagyok / csak magam« (ti. »aki beszél«) kijelentését ebben a tágabb, a kanti ismeretkritika és hazai vitatói együtteseként értett kontextusában kell tehát az esztétikai tapasztalat alakulásához tartozóként és mintegy indexeként értelmeznünk, számolva a mediációs rendszer, a retorikai és poétikai hagyomány ellenállásával.” (207.) Roppant igényes erőfeszítései ilyen és hasonló kérdések tisztázására valóban a szakma élvonalában jelölik ki helyét még akkor is, ha distinkciói olykor vitára ingerelnek. Igyeckszik például elválasztani a „szűkkörűen felfogott tényítisztelet”-et és a „biografizáláson alapuló pozitivistá hagyomány”-t a „szituáltság tematizálás”-ától, az értelmezői nézőpont reflektáltságától (8). Csakhogy sok esetben a kettő nem esik oly távol egymástól, hiszen a tényítisztelet és a biografizált pozitívizmus nélkülözhetetlen kiindulópont, az értelmezői nézőpont reflektáltsága pedig akaratlanul is az előbbieket által behatárolt körben tud mozogni. A történeti létezés interaktív formái ugyanis az előbbieket segítségével ellenőrizhetők és építhetők be a rendszerszerű ítéletalkotásba. Igaza van a szerzőnek, amikor azt mondja, hogy a *Bánk bán* látványosan elkülönül a neoklasszikától, baj legfeljebb azzal van, hogy mindaz, ami benne túlmutat a Dryden-Voltaire-féle neoklasszikán, az alig több, mint a gyakran neoklasszicistának mondott Schiller-dráma erőteljes Shakespeare-ha-

tással dúsított változata. (Lehet persze, hogy ez már romantikának nevezhető, tény azonban, hogy a *Haramiák* tizenhét évvel a romantika sokak által elfogadott születési éve, 1798 előtt született.) Abban is van igazság, hogy „aligha van még a felvilágosodáshoz mérhetően filozófiával telített kora művelődéstörténetünknek, mégis, paradoxálisan hangozzék bár, e kor értelmiségi képviselőinek többsége – felismerten vagy számukra rejtetten – súlyosan szenvedte meg a filozófiátlanságot: hiányzott az éppen adekvát helyzetmegragadó és leíró bölceleti nyelv” (115). Ezzel szembeállítható az a tény, hogy a világirodalom legnagyobb költőinek-íróinak jelentős hányada nem volt filozófiailag iskolázott, és sok példa igazolja, hogy filozófiai műveltség és művészi nívó között nincs egyenes összefüggés. Az is vitatható, hogy a kor nagy költőinek, Kölcseynek, Berzsenyinek „létehez tartozott rákérdezni a korra, s válságba jutottak, ha a választ nem tudták megfogalmazni.” Valóban találunk példát életművükben ilyesmire is, de a költőknek verseiktől, s a kornak a költőtől megoldást váró művészet koncepciójának általános érvényét joggal lehet kétségbe vonni.

Természetesen rendkívüli értéke – emellett is – a dolgozatnak a filozófiatörténeti összefüggések feltárása, amit Rohonyi Zoltán páratlan felkészültsége biztosít. Kár, hogy többnyire a sokat emlegetett és kutatott szerzők, Kant, Hegel, Herder nyomába ered, illetve nyomait veszi számba. Ha már ennyi energiát szánt a német filozófia történetének tanulmányozására, ami egyébként csak többszörös áttétellel releváns irodalomtörténetünk vonatkozásában, akkor felfigyelhetett volna (mások mellett) Johann Georg Hamannra, aki

ugyan már Kölcssey születése előtt meghalt, de mestere volt Herdernek, s Goethe a 18. század legnagyobb emberének mondta. Az egyoldalúságoktól nem mentes utókor sietett elfelejteni, hiszen Voltaire-t a század Luciferének nevezte, s vallási fordulata után a felvilágosodást szőröstül-bőröstül elutasította. Ugyanakkor igen fontos dolgokat mondott (Wellek kritikátörténete is felhívja erre a figyelmet), azt például, hogy az egész világmindenség az Isten nyelve, a költészet pedig ennek a követése, utánzása. A költészet tehát egykorú a vallással, az emberi tudással: „A költészet az emberi faj anyanyelve, amint [...] a festészet régebb, mint az írás, az éneklés, mint a szavalás, a hasonlat, mint a szillogizmus, a csere, mint a kereskedelem.” A keleti költészetet, az Ószövetséget, Homéroszt nem népköltészetnek tartotta, mint Herder, hanem parabolának, s szinte minden költészetet szentnek. Mindezzel voltaképpen ő is a neoklasszikus kánont bomlasztja, a régmúlt miszticizmusát, a neoplatonizmust, sőt a lutheránus pietizmust kapcsolva össze a német romantikával.

Szerzőnk műveltsége és precizitása oly imponáló, hogy legfeljebb keresve találhatunk apró „szeplőket” a kötetben. A 10. lapon például „erőtéljesen szubjektívizált,

(Barta János-i értelemben) emotív és intenzitást fokozó funkciójú” költői nyelvről értekezik anélkül, hogy az idézet helyét (hogy ti. Barta János mely művének melyik helyére céloz) megadná. Hasonló furcsaság fordul elő a 123. lapon: Zubreczky Györgyöt idézi anélkül, hogy a citált helyet megjelölne.

Apróbb ellenvetések talán tovább sorolhatók volnának, de ez nem volna igazán méltó *A romantikus korszakküszöb* kétségbe nem vonható tudományos rangjához. Nagy anyagon végzett, naprakészen korszerű metodikával bonyolított, új eredményeket produkáló, magas színvonalú tudományos teljesítmény ez a kötet. Rohonyi Zoltán példásan magasra állítja a mércét, mikor nem kevesebbre vállalkozik, mint a „magyar Kant- (és posztkantianus) recepció történeté- aspektusú és strukturális” megvilágítására, ami „érzékeltheti az eredeti kérdésirány eltérő percepcióit és hatáskomponensként való érvényesülését a tradíció által közvetített műfajok és hangnemek poétikai rendjében.” (39.) A korszak ilyen szempontú megközelítése eredeti és tartósan érvényes eredményekkel gyarapítja a magyar koraromantika szakirodalmát.

Imre László

KATONA JÓZSEF: VERSEK, TANULMÁNYOK, EGYÉB ÍRÁSOK

Kritikai kiadás, kiad. Orosz László, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 281 l. + 8 t.

A Katona-kritikai kiadás előtörténetéről a sajtó alá rendező *Bevezetéséből* tájékozódhatunk (5). Az 1970 körül még tervezett edíciónak ez a szövegkorpusz a negyedik kötetébe került volna bele, együtt a történeti művekkel. Az MTA Textológiai

Munkabizottsága később úgy határozott, hogy a már 1942-ben kezdeményezett kritikai kiadásból (vö. 201) csak a főmű, a *Bánk bán* gyorsabb kiadása indokolt, a többi boldogabb időkre halasztotta. Nemzeti drámánkat Orosz László rendezte sajtó

alá, és az a két évtizedes használói tapasztalat alapján az egyik legjobb hazai kritikai kiadásnak bizonyult. Mellé tehettük 1991-ben, a drámaíró születésének 200. évfordulóján a kecskeméti Katona József Társaság kiadásában Beke József *Bánk bán szótárát*.

Mielőtt bárki (utólag) átideologizált döntésnek tekintené a határozatot, az akkori Textológiai Munkabizottság talán legfiatalabb tagjaként tanúsíthatom, hogy a döntés indokolt volt. (Hasonló elvi döntés született akkor a szintén „egyművesnek” tekintett Madách Imre ügyében is.) Az 1950-es, 1960-as évek nagy kritikaikiadás-láza alábbhagyott, a Jókai- és Mikszáth-regények jelentős kiadói sikere után csökkenni kezdtek a példányszámok is. (Mind ezt a sok befejezetlen edíció máig szemléltetheti.) De ugyanígy indokolt volt a Balassi Kiadó vállalása, hogy nem deklarált, számozott sorozatként, de a *Bánk bánnal* azonos formátumban és borítóval kiadja ezt a kötetet is, átmentve ezzel az Orosz László – Joós Ferenc (1890–1980) – Sütő József (1905–1995) eredeti munkacsoport akkor felhalmozott és most felújított-továbbfejlesztett anyagait a kutatás számára.

Mindazonáltal nem volt könnyű megszerkeszteni, összeállítani a kötet főszövegét. A legegyszerűbbnek a lírai életműhányad meghatározása látszott: Katona József 1818-ban maga másolta egybe verseit, szám szerint 25 költeményt. E K_1 anyagából a szerző életében mindössze egy jelent meg, a *Vágy* (*Vágyam* címváltozattal) az Aurora 1822-re kiadott, első kötetében (172). A K_2 a költő apjának, id. Katona Józsefnek másolata, amelyet 1842. január 13-án fejezett be. Ez nem teljes, és csak egy új szöveget tartalmaz, az *Új Esz-*

tendő Napján a' Szülőkhez című gyermekkori verset. Mind a K_1 , mind a K_2 megörökített idegen szövegeket: Katona maga egy általa csodált költeményt másolt le, jegyzettel kísérve; apja hármát, Ányos Pálnak egy és egy ismeretlen költőnek két versét. A K_1 , a főszöveg hasonmás kiadásban és korszerűsített átírásban is megjelent a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1991-ben. Az ottani kísérőtanulmány és jegyzetanyag jó kiindulásul szolgálhatott a kritikai kiadás számára is.

Talán éppen ez a széles megalapozottság okozta, hogy a versek kritikai kiadása most némileg csalódást okozott. Mert az igaz, hogy – ezt a hasonmásból bárki személyesen ellenőrizheti – Katona gyakran használt „háromnegyedes” betűket, azaz nem állapítható meg egyértelműen, kis vagy nagy kezdőbetűvel indít-e szavakat. Ha czekeket leszámítjuk is, marad még vitatni valónk. Nem tekinthetjük megoldottnak az -e kérdőszó átírásait (-e vagy e'; A *Műzshához*, a *Barátomhoz*, az *Idő* című versekben), de olvasati hibák találhatók az *E' Verseimhez* (11. sor), *A' Magányhoz* (50., 55., 77. sor), az *Idő* (6., 13., 38., 41., 44., 45., 54. sor), *A Holdhoz* (84. sor), *A Képzet* (42. sor), *A Természethez* (7. sor), *Az Anddal* (12. és 19. sor), a *Gyermek-kor* (53., 86., 89., 96. sor), az *Új esztendőre* (5., 18., 22., 35. sor), az *Egygy Könny* (47., 49. sor), az *S.^{xxx} Mollához* (12. sor) és a *Rege* (50. sor) című költemények főszövegében. A versek jegyzetei korrektek és pontosak, ugyanakkor nagyon adatgazdagok. Egyetértünk azzal is, hogy Orosz László, a magyar verstan e korszakának monográfusa mindenütt megadta a használt versformát: egyrészt Katona szívesen „mesterkedett” költeményeiben, másrészt verstani műveltségünk eléggé kétségbeejtő helyzetben

van, még a literátusabb közvéleményben is. Mindössze két helyen támadt hiányérzetünk. A hasonmás kiadás jegyzeteiben még olvasható, hogy a K₁ felfedezője, Gyurinka Antal 1856 és 1858 között kecskeméti káplán volt – itt (170) hiába keressük. Pedig fontos, hiszen éppen Orosz Lászlótól tudhatjuk, hogy ezek az esztendők döntőek voltak a kecskeméti Katonakultusz szempontjából. Gyurinkáról az is közölhető lett volna, hogy gyűjtője volt Erdélyi János Kisfaludy társasági népdalgyűjtésének. Az *Idő* 17. és 25. sorának *Chaosához* az értelmezésben csak használt volna a *Bánk bán*-utalás (kritikai kiadás, 458. és az említett *Bánk bán*-szótár, 53), ahol gazdagabb a jegyzet tartalma. (Miért maradt el a drámaszótár még az irodalomjegyzékből is?)

A kötet cím *Tanulmányok meghatározása* a szövegben és a tartalomjegyzékben természetesen gondosabb: Katona két dramaturgiai írásáról van szó. A hosszú című *Mi az oka, hogy Magyarországban a Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?* kézírata nem maradt fenn, a főszöveg így értelemszerűen a Tudományos Gyűjtemény 1821. évi IV. kötete kiadásának sajtóhibáktól megtisztított, az egykori kiemelésciket is megőrző textusa lett (209). Jóval bonyolultabb a helyzet a Kisfaludy Károly *Ilka* című vitézi játékáról (1819) írott bírálat esetében. 1853-ban felbukkant, ám „előlhátul csonka, a nedvesség miatt több helyütt olvashatatlan kéziratát” (200) felfedezője, Miletz János 1886-ban közölte. A Kecskemétről kimenekített kézirat 1944 októberében azonban megsemmisült, így a későbbi közlések és hivatkozások alapja Miletz közlése lett (203). Most sikerült továbblépni. Orosz Lászlóhoz került Miletz könyvének (*Katona József családja, élete és isme-*

retlen munkái, Bp., 1886) egy olyan példánya, amelyen Hajnóczy Iván, kecskeméti Katona-kutató javítozta és kiegészítette Miletz olvasatát. Mivel Hajnóczy volt alighanem az utolsó irodalomtörténész, aki az azóta megsemmisült kéziratot tanulmányozhatta, Orosz László igazi filológiai bravúrral élhetett a szöveg rekonstrukciójának kísérletében. (Megjegyezzük, nem először hajtott végre ilyet: 1983-ban hasonló sikerrel állította helyre a *Bánk bán* első kidolgozásának minden korábbinál teljesebb szövegét, a kritikai kiadás számára.) Harmadik szövegforrásként Kisfaludy Károly leveléből (Gaal Györgynek, 1820. március 14.) olyan részletet interpolált, amely már a Miletz ismerte, csonka kéziratból is hiányzott. Az eredmény teljességgel meggyőző; a követett eljárásról a jegyzetekben pontos, táblázatos kimutatás tájékoztat (201–203), amit kitűnően egészít ki a harmadik képoldal Hajnóczy jegyzeteiről.

Katona József után nem maradt olyan irathagyaték, hogy abból akár egy személyi okmánytár, akár egy füzetnyi levelezés lenne összeállítható, amint az a kritikai kiadásra méltatott alkotók esetében szokásos. Ezért igen eltérő dokumentumok soroltattak be a III. fejezet *Alkalmi és személyes jellegű írások* címe alá; közöttük nincs kiadatlan. Ide került – többek között – az autográf családfa, színészi kötelező levele, szerelemvalló levele Széppataki Rózának, apja néhány levele, egyetlen ismert irodalmi levele Kisfaludy Károlyhoz, de a vacsi vadásztársaság általa vezetett naplója és 1826-os kecskeméti színházterve is. Ezek megjegyzetelésében Orosz László ismét elemében volt: Katona és kora fölényes ismerete, óriási helytörténeti jártassága mértéktartó terjedelemben, szerényen nyilvánul meg az apparátusban.

A hiányzó személyi okmánytárat helyettesíti itt egyfelől Katona József eddig kiadatlan és csak filológiai napi igény szerint idézett *Házi jegyzéke*, azaz 1820-tól haláláig vezetett bevételi naplója (131–150), másfelől ügyészi irataiból egy tíztételes iratválogatás. Noha a *Házi jegyzék* a kiadásokat nem tartalmazza, így is jelentős mikrohisztóriai forrás; s nemcsak a drámaíró személye miatt, hanem egy 19. századi mezővárosi tisztviselő, egyben gyakorló ügyvéd életkörülményeinek vizsgálatához. Az ügyészi iratok esetében viszont a bőség zavarának esete forog fenn: Joós Ferenc 1976-ban 214 lapos kéziratban sorolta fel őket, s kizárólag a kecskeméti levéltárban lévőket, holott nyilvánvaló, hogy Katona-autográfok más törvényhatóságok archívumaiba is kerülhettek és bizonyára kerültek is. Célkutatás felkutatásukra eddig nem folyt; ehhez kiindulásul Joós lajstroma szolgálhat, amely terjedelmi okokból nem került be a mostani kötetbe, ám ismertetése megtalálható (236–240). Joós az autográf iratok számszerű becslésére ezért nem is vállalkozott.

A tíz irat kiválasztásának szemlátomást két szempontja volt: lehetőség szerint minél több jellemző irattípus kerüljön kiadásra (így van közöttük nyilatkozat, felelet, felirat, bizonyító levél, beadvány, instancia, jelentés), és fontos volt a kiadatlanság (ilyen a Bódog Tamásné peréhez készült bizonyító levél, egy fogalmazvány a városi alkalmazottak fizetésrendezésének tárgyában, a Czollner Mihályné nevében írt instancia és egy beadvány az ügyészi hivatal kedvezőbb elhelyezésére). Az iratválogatást azonban így is kevesellhetjük: 20 lap főszöveg, 19 lap jegyzettel. A kötet terjedelme elbírta volna többet is. Jól bizonyítja ezt a 257. lap, ahol Orosz

László 12 példát vonultatott fel a *Házi jegyzék* és a hivatali iratok kapcsolódására.

Joós Ferenc ugyan sokat tett a városi ügyész feladatkörének rekonstruálásáért, és valószínűleg igaza van Orosz Lászlónak is abban, hogy „a teljes körű egyeztetés megoldhatatlannak látszó feladat” (257), ám a vonatkozó kutatásokat mindenképpen folytatni érdemes és szükséges. Az első teendőnek egy kézirat-katalógus összeállítása tűnik. Hasonló a helyzet a hivatali iratok nyelvének, stílusának elemzésével. Joós eredményei erre vonatkozóan valóban alapvetőek és meghatározóak, de egyetérthetünk a sajtó alá rendezővel, miszerint: „Az 1820-as évek más hivatali irataival összevetve alkothatnánk hiteles ítéletet az ügyész Katona József nyelvéről.” (243.) Hozzátehetjük: abban a több mint egy emberöltőre terjedt folyamatban a jogi szaknyelv megmagyarosodásában és korszerűsítésében, amely 1806-ban a tiszti szótárak számos vármegyére kiterjedt mozgalmával (és Pest vármegye kezdeményező szerepével) indult, s végül a Tudós Társaság jogi szakszótárának (1843) kiadásával zárult, amely megőrizte és beépítette a korábbi eredményeket is.

A kötet utolsó tétele egy *Katonának tulajdonított költemény*, a terjedelmes (282 soros és 12 sor ajánlással bevezetett) *Kiáltó-Szó A' Ketskeméti Szűzek és Leányokhoz* (155–163). Felvétele még akkor is indokolt, ha a kétes hitelű verzeset szerzőjét továbbra is kérdőjel jelöli – természetesen a vonatkozó vélemények, érvek és ellenérvek tüzetes szemléje és kritikája után (259–261). Orosz Lászlónak különben is rendkívül rokonszenves vonása, hogy óvatosan fogalmaz, még olyankor is, amikor az adatok egy irányba mutatnak. Ilyen, példának okáért, az a megállapítása,

hogy Katona – kortársaihoz hasonlóan – 1792-re, a rendszeres játszás kezdetére tette a hivatásos magyar színészet kezdetét (212), ezért a játékszíni tanulmány határozottabban keltezhető 1820-ra (210). Hasonlóképpen: Széppataki Róza leányasszonyt akár első felléptén láthatta, hiszen az uo. említett 1813. augusztus 19-i színlap Katona ötévi színházi jelenlétére utalt (222). Mégis hasznos ez az óvatosság: Orosz László nem kívánja szent könyvvé avatni a kritikai kiadást, inkább gondolkodásra, továbbkutatásra ösztönöz azzal, hogy nem lezár, hanem nyitva hagy kérdéseket. Itt például nem kell véglegesen elvetnünk a műsának tekintett és versben is címzett Molli = Dérnyé azonosítást (195); talán egy szerepnév vezet majd nyomra? A *Kiáltó-Szó...* esetében nem zárható ki egészen az a feltevés sem, hogy egy református kollégium diákköltészetén edzett szerző írta volna, Csokonai Vitéz Mihály *Dorottyájának „domesztikált”*, sőt megfordított változataként. (Hiszen a leányokkal és családjaikkal másnap is találkozni kellett...)

Néhány helyen keveselljük a jegyzeteket. Az 1826-os színházterv kapcsán megjegyezhető lett volna, hogy Kecskemét 1833-ban kapott (szükség)színházat, Király Sándor nevű polgára jóvoltából, akiről viszont nem tudjuk, hogy az 1811-ben, apja levelében említett szabómester (84 és 221) milyen családi viszonyban állt a színházalapítóval. De jegyzetelni ajánlatos ma már a *Kiáltó-Szó...* „Circassia”, „Georgia” földrajzi neveit; nem közkeletű ugyanis, hogy ez a cserkesz és a grúz hölgyek szépségéhez hasonlítja Kecskemét hölgyeit.

Nagy nyeresége a kötetnek a pompásan összeválogatott képmelléklet. Nemcsak Katona József egyetlen hiteles ábrázolását

láthatjuk itt, hanem a jegyzetekben tárgyalt textológiai problémák is megelevenednek, akár a versek K₁-címlapjának többféle kézírásáról, akár Hajnóczy Iván ceruzás jegyzeteiről van szó az *Ilka*-bírálatához; de láthatjuk a családfát és a színháztervet is. Kevesebb sikerrel működött a műszaki szerkesztő és a tördelő. Megint egy szépnak tervezett, értékes kritikai kiadáskötet, amelyet évtizedekig fogunk használni, amelyben ismét a számítógép kerekedett felül használóján. Mert mi magyarázhatja meg, hogy a tételszámozott, címmel ellátott versek hagyományos és tetszetős tördelése a további alfejezetekben hirtelen átvált (ráadásul nem is egészen következetesen) az „új tétel – új oldal” kevésbé tetszetős, terjedelemfaló tördelésébe. Ha arra gondolunk, hogy a vékonyka kötet testesítése lenne a cél, tévedünk: a jegyzetekben a hivatkozott hely sorszáma és az idézett szöveg között több helyütt (202, 204–205, 209–214, 226–230, 261–265) egyetlen betűhely sem marad, ami nemcsak csúnya és méltatlan, hanem számmal kezdődő, jegyzetelendő hely esetében kimondottan értelemzavaró. Így: 11028 *esztendőik óta* (212), 3204-ik *Akadály...* (213), 117167. *Nyúl...* (238).

Időnkénti hiányérzetünk és az említett szeplők nem változtatnak a megmáshatatlán tényen: tartalmas és fontos kötet került olvasói birtokunkba, amely nemcsak a kevés beszédű, ügyeit kurtán-furcsán rendező, magába forduló Katona József jobb megismerését segíti elő, hanem (amint arra utalgattunk is) több tudományág: így az életmód- és mentalitástörténet, a stilsztika, a jogtörténet számára szintén nyújt sokáig használható forrásbázist. És akkor még nem is szóltunk arról, hogy Katona József versei közül a kiszakított

drámai monológként olvashatók egyre nagyobb tudományos érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen bennük ugyanaz a megdöbbentő tehetség nyilvánul meg, mint – Arany János szép szavával – a „*Bánk bán* zordonságai”-ban vagy Vörösmarty Mihály fiatalkori nyelvteremtő erejében (az *Idő* olvastán szinte lehetetlen nem gondolnunk a *Csongor és Tünde* Éj-monológjára); hogy az *Ilka*-bírálatból valóban tételes dramaturgia fejthető ki; hogy a játékszíni tanulmány korai értekező

prózánk egyik legértékesebb darabja, azon túl is, hogy kor- és kórképet ad. S van-e az élethelyzetet felmérő öniróniának csúfondárosabb, egyszersmind keserűbb mondata, mint amivel 1829-ben a vacsi vadásznapló zárul: „...tisztetéssel jelentetik, hogy a szerencsétlen Tarisznyájú Notarius a Társaságnak minden Kincseivel elszökött, és többé nintsen, hagyván maga után egy megszomorodott, és több siránkozó – Semmit.”

Kerényi Ferenc

MONOSTORI IMRE: RÉG MÚLT? UTAK ÉS ÚTKERESÉSEK

Budapest, Kortárs Kiadó, 1998, 278 l.

Monostori Imre tanulmánykötete összeállításához meglehetősen nagyvonalúan fogott, markánsan érvényesül benne ugyanis néhány, a tanulmánykötetek tartalmi rendjétől eltérő szempont. Ugyanakkor egy kutatói szakasz összegzéseként, illetve az eredmények megőrzése és könnyebb hozzáférhetősége szempontjából létrejött indokolt, megjelenése nem hiábavaló.

A közzétett szövegek túlnyomó többsége recenzió. Huszonhárom, a *Hitel*, az *Árgus*, a *Magyar Szemle*, a *Tiszatáj*, a *Kortárs*, az *Új Forrás*, az *Életünk*, a *Magyar Napló*, a *Forrás és a Kritika* hasábjain 1996 és 1998 között megjelent könyvismertetést és recenziót találhatunk új közlésben a kötetben. Ezen túl szerepel tizenkét tanulmány, ugyancsak a *Tiszatáj*, a *Forrás*, az *Új Dunatáj*, az *Új Forrás*, az *Irodalomtörténet*, a *Hitel*, a *Jelenkor* és a *Kortárs* 1995 és 1997 közötti periódusából. Mindebből kiderül, hogy a szövegek gazdagsága igen tartalmas gyűjteményt eredményezett, viszont az is, hogy a recensens

feladata a szűkítés, hiszen kevésbé gyümölcsöző egymás recenzióiról recenziókat írni: ez a sor a végtelenségig folytatható lenne, de az irodalomtudománynak talán van ennél hasznosabb feladata is.

„[M]agyarság és európai kultúra sohasem lehetnek a szemünkben ellentétesek” – szól a Babits-mottó második fele, és valóban: ez a gondolat vezeti végig figyelmünket az egymást követő fejezetek láncolatán. A mottó mint strukturáló elem meghatározó a későbbiekben is: mind az öt fejezetet mottó és alcím vezeti be. Ez növeli a tartalomjegyzék tájékoztató erejét és talán jobban kiemeli a kezdő Babits-idézet jelentőségét, viszont még ez az eszköz sem teszi harmonikusan strukturálttá a tanulmánykötetet. Míg a Németh Lászlóról szóló tanulmányok és a róla szóló kötetek recenziói terjedelmes egységet képeznek a kötet első nyolcvan lapján, addig a második és negyedik fejezet, a Kerényi Károly magyarországi recepcióját feldolgozó, eléggé nem megbecsülhető jelentőségű munka, valamint a Csoóri Sándor tanul-

mánykötetét feldolgozó írások a kötet nagyfejezeteit tekintve igen szerény terjedelműek, és a két recenzió-fejezet is eléggé megtöretik a szövegek műfaji sajátosságaiából következően. Valószínűleg a tanulmányok és a recenziók eredeti megjelenési helyének formátumából adódik, hogy bár az utalások az adott helyeken a szövegbe illesztett zárójeles adatok alapján pontosan visszakereshetők, így a további kutatásoknak precíz támpontot nyújtanak, az olvasó hiányolhatja a szövegek vagy a kötet végén közölt lábjegyzeteket, esetleg irodalomjegyzéket vagy mutatókat.

Figyelemre méltó momentum, hogy az itt olvasható tanulmányok közül három immár teljes szövegközlésben szerepel: első megjelenésük rövidített formában történt. A Németh László életműve iránt érdeklődőknek így érdemes alaposan áttanulmányozniuk *A Husz-dráma keletkeztörténete és személyes üzenete* című, az Új Forrásban eddig csak rövidítve megjelent tanulmányt, illetve a harmadik útról *Bíró Zoltán kandidátusi értekezésének ürügyén* az eredetileg a Kortársban 1997-ben napvilágot látott esszé teljes terjedelmű változatát.

Monostori tanulmánya meggyőző érvekkel gazdagítja a dráma keletkeztörténetének kutatását. A dráma születésének egy, filológusok számára igen lényeges, más irodalomértők számára viszont talán mellékesnek tűnő mozzanatáról van itt szó: vajon 1946-ban vagy csak egy évvel később fog hozzá Németh a dráma megírásához? Vekerdi László 1970-es monográfiájában nem pontosítja az évszámot, és talán valóban nem is erre kell a probléma felvetésénél figyelmünket összpontosítanunk. Sándor Iván 1981-es kötetének ide kapcsolódó gondolatmenete is lényegében

rokon elődjeivel, leginkább Grezsa Ferencével. Részben tehát velük is megegyező módon, az életműről és az alkotóról formált képünk aspektusából jóval érzéketesebb megfogalmazni kérdésünket – az előbbi Grezsa Ferenc, az utóbbit az ő gondolatait részben továbbvezető, és ennek során éppen vele polemizáló Monostori nyomán. Grezsa ugyanis az *Eklézsia-megkövetés* és a Husz-dráma keletkezésének egybeesését hangsúlyozza: „A helyzet rokon, de a reá adott válasz ellentétes.” Monostori azonban nem a kétféle magatartás közötti örlődés leképeződésének tartja a két főhős alakját, hanem felveti nemcsak a megírás későbbi datálásának lehetőségét – a levelezés és a korabeli sajtóközlemények adataira támaszkodva –, hanem az időbeli eltérésből adódóan egy más „*lélektani pillanat*” termésének tekinti a Huszt, tehát nemcsak a választ, hanem a drámai konfliktus szerzői intenciójának a megfogalmazását is különféleképpen tartja. Egy életrajzi kronológia felől valóban igen jelentős, hogy Németh László vajon valóban csak 1947 tavaszán kezdi-e írni a *Husz Jánost*. Lényeges még az épp Németh László személye körüli jobb-bal – az egyik irányban sokszor egyenesen szélsőként emlegetett – irányok higgadt és az életrajz korrekt feldolgozására támaszkodó elemzése szempontjából is. A művek felől nézve viszont a 46/47 dilemma – tekintve azt a tényt is, hogy a dráma egyébként is felvonásról felvonásra, viszonylag hosszú-nyúl keletkezési idő alatt született – nem döntő érvényű. Az elvhűség, emberiség, örültség, iszonyat és humánus dilemmája sokkal előbb és uralkodóbb. Az olvasaton ebben az esetben nem változtat a keletkeztörténet pontosabb ismerete, sem a biográfiai tényezők megváltozott ar-

culata. Ebből az aspektusból ezek mind eltörpülnek, a kérdés ugyanis mindkét esetben jóval mélyebb: a helytállás, távolabban pedig az ember önazonosságának problémája. A két tavasz között Németh László személyes drámájában van különbség: nem alkotásaiban, hanem – már amennyire ez elválasztható – személyes feladatvállalásában, ami aktív nemzetformáló, folyóirat-indító, országjáró karaktert ismerve egyáltalán nem elhanyagolható. Találó lenne így a tanulmány címét a következő módon átírni: *A Husz-dráma keletkezéstörténetének személyes üzenete*. Bár a szerző–mű reláció – nyolc érv vagy még több nyomán is – követendő kutatói perspektíva, az adott helyen észlelt apróbb hangsúlyeltolódás a tanulmány fenti olvasatával finoman visszabilenthető.

A kötet végén található interjúban olvashatjuk: „a kulturális minisztérium [...] jóvoltából Budapestre kerültem kétéves, bentlakásos, úgynevezett vezetőképző iskolába. [...] Ez a két év tett igazán kutatóvá. Méghozzá amolyan nyomozókutya-szerű figurává [...]. Legjobb [...], ha mindennek magad nézel utána: az eredeti szöveg tanulmányozásával. Így aztán inkább a filológiai, mint az elméleti megközelítések vonzódtak, s így alakult ki a recepciótörténeti érdeklődésem is.” Bár a recepciótörténet-írásnak Jausztól Paul de Manig terjedő skálán igen kiterjedt szakirodalma létezik, megfontolandó, mennyire építhető erre az a recepciótörténeti elemzés, amely nem egy szépírói munkához fűződő interpretációs lépéseket tár fel, hanem egy ókortörténész esszéit és tanulmányait helyezi középpontba. Úgy vélem, hogy a következő fogalmak: „keretfeltételek”, „diszkurzív komponensek”, „újabb jelentéspotenciálok megkonstruálása” rele-

vánsan alkalmazhatók a Kerényi-recepció-történet kutatása során is. Így felmerül, hogy a Monostori-tanulmányon számon kérhető-e az irodalomelméleti megalapozatlanság – vagy legalábbis üdvözlésre méltó és e témában hiányt pótló lenne a további kutatások ilyen irányultsága. Az viszont tagadhatatlan, hogy ennek a befogadás-történeti érdeklődésnek köszönhető, hogy a magyarországi Kerényi-kutatás olyan alapművel gazdagodott, mint a Kerényi Károly 1935 és 1996 közötti magyarországi recepcióját feldolgozó Monostori-tanulmány és az ehhez kapcsolódó bibliográfiai jegyzék. Szilágyi János György 1973-as tanulmánya *Kerényi Károly emlékezete* címmel jelent meg, ezt követte Lackó Miklós írása: *Kerényi Károly és a magyar szellemi élet*, amely a *Szerep és mű* című, 1981-es kötetben hozzáférhető, folytatta a sort Lisztóczy László a *Literatúrában* 1984-ben („*A mythoszok határán*.” *Kerényi Károly és Gulyás Pál*), majd 1986-ban Hölvényi György *Németh László és Kerényi Károly* című tanulmánya az *Új Forrásban*. Jelentős feldolgozás még Lackó Miklós *Sziget és külvilág* című értekezése, amely 1987-ben jelent meg az *Antik Tanulmányokban*, és – bár a Jelenkor 1997-ben már közölte – a fenti Monostori-tanulmány, a Kerényi-életmű kutatásának legutóbbi állomása.

A recepciótörténeti bibliográfia mellett létezik a szerző 1927 és 1975 közötti teljes bibliográfiája is. Tartalmazza a szerző halála utáni két év posztumusz kiadványait is, ezek közül legjelentősebb Kerényi összes munkáinak német nyelvű sorozata, melynek 1975 után további kötetei jelentek meg, és két tervezett kötete máig megjelenés előtt áll. Erre a bibliográfiára Monostori is hivatkozik, Kerényi Károly

özvegye, Kerényi Magda készítette 1976-ban. Első megjelenése szerint angolul hozzáférhető, és Kerényi Dionüszosz-könyvének függelékében található, valamint az 1977-es luganói Kerényi Tanulmányi Napok anyagából összeállított zürichi kötetben is szerepel (ÁRKAY László, DÉNES Tibor stb., *Kerényi Károly és a humanizmus*, Zürich, 1978). A Kerényi-könyvtár feldolgozása a pécsi egyetemen folyik, a könyvvállományról készített részletes összeírás (a könyvekbe írt bejegyzések valamint ajánlások feltüntetésével) Bélyácz Katalin munkája. Előreláthatóan a közeli jövőben sikerül publikálni a Kerényi-hagyaték feldolgozásának első állomásként a hagyaték közel egynegyed részének (kéziratok, naplójegyzetek, újságcikkek, különlenyomatok) bibliográfiai jegyzékét. A kutatás legfrissebb fejleménye, hogy elkészült a hagyatékban őrzött Kerényi-levelezés résztvevőinek listája, egyelőre munkapéldányként használható.

A fenti négy jegyzéknek alapvető jelentősége van a Kerényi-életmű feldolgozásának folyamatában. Kerényi munkái egy rendkívül sokoldalú kutatót tárnak elénk, és pusztán az ismert hazai szövegkiadásokra támaszkodni felettébb elégtelen lenne az életmű felvázolásában. Ezért első és elengedhetetlen az ezt megelőző alapos filológiai munka, aminek példaértékű

megvalósulása Monostori Imre bibliográfiája.

A Kerényi-recepcióról írt alapos értékezés három helyen tartalmaz bővebb gondolatsort, mint azt a Jelenkor 1997-es évfolyamában megismerhették az olvasók. Az új kiadásban szerepel Fejtő Ferenc 1935-ös, Szocializmus-beli cikkének néhány ide vonatkozó részlete, később pedig Keszi Imre *A sziget ostroma* című tanulmánykötetének részletes értékelése illetve Kerényi-vonatkozásának az elemzése, a második fejezet végén pedig Trencsényi-Waldapfel Imre egy 1969-es gondolatát idézi fel a tanulmányíró a teljes szöveggel közlésben.

Visszatekintve a tanulmánykötet egészére, legmarkánsabb talán a 20. századi magyar irodalom történetének vizsgálata során a szűkebben feldolgozandó témák kiválasztásának mozzanata, amelyre a nemzeti kulturális értékeken keresztül az egyetemesség gondolatát megőrző és tanító szempont a legjellemzőbb. Legfőként ez fogja össze az egyes írásokat, így valóban hangsúlyos a Babits-móttó: „Ha irodalmunk nagy szellemeinek igazi hagyományait követni akarjuk, magyarság és európai kultúra sohasem lehetnek a szemünkben ellentétesek.”

Bircsák Anikó

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2003

Borítóterv: Szentés Éva
A nyomdai munkálatokat a Dabas-Jegyzet Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Györgyné

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Buda-
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest,
Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 700 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

SOMMAIRE

<i>Kecskeméti, Gábor</i> : Le rôle de l'homilétique protestante au milieu du 16 ^e siècle dans l'histoire de la pensée littéraire européenne et hongroise.....	367
<i>S. Varga, Pál</i> : La valorisation du principe de la tradition dans la pensée de Ferenc Kölcsey	399
<i>Margócsy, István</i> : « ...des jumeaux qui se complètent... » (Le culte et la canonisation liés de Sándor Petőfi et János Arany).....	442

Bulletin

<i>Borzsák, István</i> : Habent sua fata libelli. Contribution à l'héritage en manuscrit de Mihály Csokonai Vitéz.....	470
<i>Kelevész, Ágnes</i> : « Des mots romains s'usent aux lèvres impropres... » Les vicissitudes roumaino-hongroises d'un poème de Mihály Babits.....	472

Atelier

<i>Bódi, Katalin</i> : La poésie de la réalité dans le roman épistolaire français et hongrois ..	483
<i>Lakner, Lajos</i> : Temps, chronologie, carrière (A propos de la chronologie de la vie de Ferenc Kölcsey, en préparation).....	504

Textologie

<i>Kelecsényi, László</i> : Des remaniements inconnus.....	528
--	-----

Documents

<i>Gömöri, György</i> : Un poème inconnu d'Albert Szenci Molnár dans une anthologie de Marburg.....	532
<i>Merényi-Metzger, Gábor</i> : Les sources de l'histoire de la famille Karinthy sur des registres d'état civil	535
<i>Fischer, Alajos-Sarusi Kiss, Béla</i> : L'aveu mutilé (Le procès de l'Aveu d'un bourgeois de Sándor Márai)	545
<i>Bojtár, Endre</i> : Un poète letton à propos du '56 hongrois.....	581

Revue

<i>Pirnát, Antal</i> : Balassi Bálint poétikája (La Poétique de Balassi) (<i>Benke, Gábor</i>)	583
<i>Stanko Andrić</i> : The Miracles of St. John Capistran (<i>Kulcsár, Péter</i>).....	596
<i>Edit Szegedi</i> : Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität: Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung (<i>Balázs, Mihály</i>).....	598
<i>Kilián, István</i> : A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században (Le drame et le spectacle des piaristes aux 17 ^e –18 ^e siècles : Les groupes thématiques des spectacles scolaires à la base d'une enquête représentative des documents des jésuites et d'une enquête globale des documents des piaristes) (<i>Koltai, András</i>).....	605
<i>Hopp, Lajos</i> : A fordító Mikes Kelemen (Mikes, le traducteur) (<i>Penke, Olga</i>).....	608
<i>Rohonyi, Zoltán</i> : A romantikus korszakküszöbök (Au Seuil du romantisme. L'épistémé postkantien : le canon néoclassique en dissolution et les formations du début du romantisme dans la littérature hongroise) (<i>Imre, László</i>)	611
<i>Katona, József</i> : Versek, tanulmányok, egyéb írások (Poèmes, études et autres écrits) (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	615
<i>Monostori, Imre</i> : Rég múlt? (Passé lointain ? Des pistes et des recherches de pistes) (<i>Bircsák, Anikó</i>)	620

„A könyv tartalma rettenetes. Hadat üzen benne minden isteni és erkölcsi világrendnek és valóságos élvezettel boncolgatja a legaljasabb emberi indulatokat.”

„...a cserkesz és a grúz hölgyek szépségéhez hasonlítja Kecskemét hölgyeit.”

„...itt is megvannak a közelítés, a finomítás határai.”

„»Nő!« – kiáltotta Ödön, ha olvasmánya közben a szerző történetében női lény bukkant föl, valahol útközben, a pampán, amerre Bőrharsnya áthaladt.”

„A teoretikus jellegű absztrakt tudás ugyanis, az ember megismerő apparátusának temporális struktúrája miatt, kollektív hatását tekintve nem veheti fel a versenyt azzal a tudással, amit a közös tapasztalat s a hagyományozás által beleíródó eleven emlékezet nyújt.”

„Eszerint a filozófia kontradiktórikus szerkezetű, mert minden erőfeszítése annak a hitnek a diszkreditálására irányul, amin saját maga is alapszik.”

„...legnagyobb irodalomtörténészeink mindig is tisztában voltak a legfrissebb elméleti eredményekkel, de ezeket szemléletükbe építették, amennyiben hasznukat látták, s nem öles idézetekkel bizonygatták felkészültségüket.”

„Így például semmi sem garantálja, hogy az adatképzés során mindig észreveszem, hogy az adott leírásban Kölcsey ironizál...”